

या पुस्तकाचे लेखक पी. साईनाथ हे आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे भारतीय पत्रकार आहेत. त्यांना २००७ सालचा मॅगसेसे पुरस्कार मिळाला आहे. दिल्लीच्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापीठातून इतिहास विषयात एम.ए.ची पदवी घेतल्यावर ते १९८० साली युनायटेड न्यूज ऑफ इंडिया या वृत्तसंस्थेत वार्ताहर म्हणून रुजू झाले. पुढे 'द डेली' या दैनिकात आंतरराष्ट्रीय घडामोडींचे संपादक आणि 'द ब्लिट्झ' या साप्ताहिकात उपमुख्य संपादक म्हणून त्यांनी काम पाहिलं. १९९३ साली त्यांना भारताच्या ग्रामीण भागातल्या दारिद्र्याचा अभ्यास करण्यासाठी 'टाइम्स ऑफ इंडिया' शिष्यवृत्ती मिळाली. त्यांनी केलेलं हे संशोधन जगभर नावाजलं गेलं. त्याला मिळालेल्या १३ जागतिक पुरस्कारांत युरोपियन कमिशनच्या प्रतिष्ठाप्राप्त लॉरेन्झो नताली पत्रकारिता पुरस्काराचाही समावेश आहे. साईनाथ सध्या भारत, कॅनडा, अमेरिका, युरोप, ऑस्ट्रेलियातल्या विद्यापीठात सन्माननीय व्याख्याते म्हणून काम करतात. टाइम्स, हिंदू, टेलिग्राफ या दैनिकात आणि फ्रंटलाईनसारख्या नियतकालिकात त्यांचं लिखाण चालू असतं.

'Everybody loves a good drought' या त्यांच्या गाजलेल्या पुस्तकाचा हा अनुवाद आहे. 'टाइम्स' शिष्यवृत्तीसाठी केलेल्या संशोधनातून हे पुस्तक जन्माला आलं. गरिबीकडे एक घटना म्हणून न बघता प्रक्रिया म्हणून बघणं हे या पुस्तकाचं सगळ्यात मोठं वैशिष्ट. म्हणूनच हे पुस्तक वाचण्याच्या अनुभव दाहक होतो. विविध राज्यांतले गरीब कसे जगतात याचं हे जवळून केलेलं निरीक्षण आहे. या दुबळ्या, असहाय्य लोकांना नागवून आपण सगळे ऐब भोगत असतो याची जाणीव हे वृत्तांत देतात.

१३ आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार विजेता ग्रंथ

अक्षर प्रकाशन

मॅगसेसे पुरस्कार विजेते
पी.साईनाथ
यांचा गाजलेला ग्रंथ

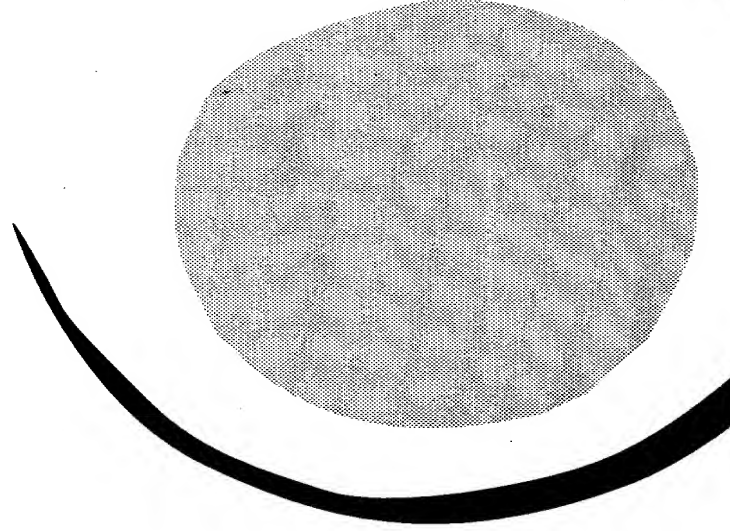
**दुष्काळ
आवडे
सर्वांना !**

पी. साईनाथ । अनुवाद : हेमंत कर्णिक

दुष्काळ आवडे सर्वांना !

पी. साईनाथ । अनुवाद : हेमंत कृर्णिक

महाराष्ट्र फांऊडेशनचा
'गौरव ग्रंथ' पुरस्कार प्राप्त पुस्तक

अक्षर प्रकाशन

पेंग्विन वायकिंग इंडियाने प्रकाशित केलेल्या
Everybody loves a good draught' या इंग्रजी पुस्तकाचा मराठी

हे केवळ
अप्पनसाठी

अक्षर प्रकाशन : ७०

प्रथम आवृत्ती : मार्च २००३

द्वितीय आवृत्ती : ऑगस्ट २००७

तृतीय आवृत्ती : मार्च २०१२

© पी. साईनाथ

अनुवाद : हेमंत कर्णिक

मुखपृष्ठ : साईनाथ रावराणे

निर्मिती : मुकुंद कर्णिक

प्रकाशक : मीना कर्णिक

अक्षर प्रकाशन

संपर्क : चंद्रकांत माळगवे

९३२२३९१७२०

जरीवाला बिल्डिंग नंबर १, ए विंग,

रुम नंबर ७, टी. एच. कटारिया मार्ग,

माहीम, मुंबई ४०००१६

वेब साईट : www.aksharprashan.com

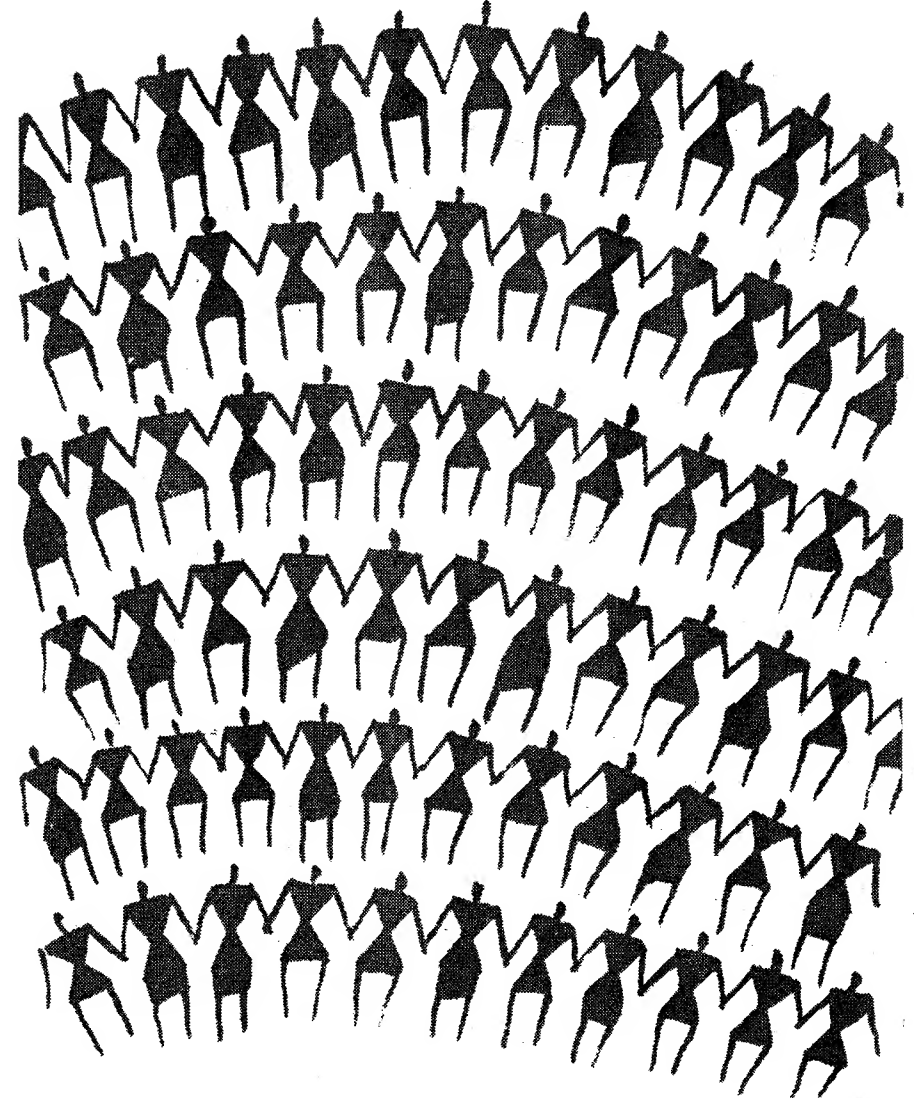
मुद्रक :

एन. एस. एंटरप्रायझेस

गाळा नं. १/२, मॉडर्न सोसायटी, १९ फीट रोड,

टिळक नगर, साकीनाका, अंधेरी, मुंबई - ४०० ०७२

मूल्य : ३५०/- रुपये

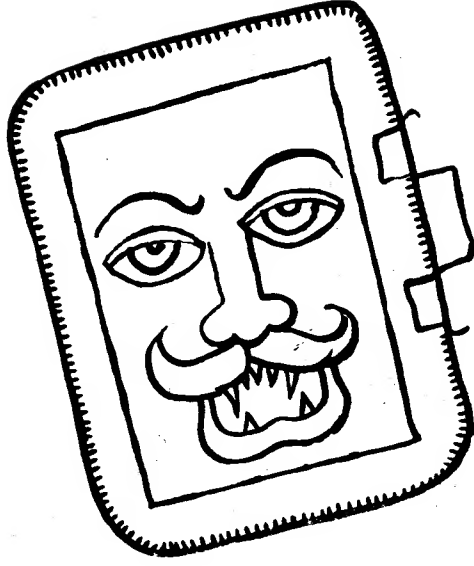

अनुक्रमणिका

लेखकाची प्रस्तावना	६
अनुवादकाचे मनोगत	१०
इतक्या वर्षानंतरसुद्धा शहाणपणा आलेला नाही निरर्थाचा एक लहानसा परिचय	१३
संपत्ती झिरपण्याचं तत्त्व म्हणजेच कोट्यवधींसाठी आरोग्य	२९
अशी आहे आमची शाळा गावागावात मिळणारं शिक्षण	४९
आणि दुर्बल या जगाचे स्वामी बनतील एखादा प्रकल्प येईपर्यंत	६९
रेषेची पलिकडची बाजू गरिबांच्या जिण्याची बिकट वाट	११९
देणेकरी, घेणेकरी, लुच्चे आणि लफंगे सावकरी, कर्ज व ग्रामीण भागातील भारतीय माणूस	१६५

इथे गुन्ह्यांना शिक्षा नाही गरिबांवर धरलेला नेम	१९५
सुलतान, भट्टीवाले, कवी आणि कलाकार व्यक्ती आणि वल्ली	२२७
दुष्काळ आवडे सर्वांना पाणी प्रश्न, खरे व खोटे	२५९
ही शस्त्रं स्वतःचीच जेव्हा गरीब प्रतिकार करतात	३०३
दारिद्र्य, विकास आणि पत्रकारिता	३३९

लेखकाची प्रस्तावना

देशातल्या सर्वात गरीब अशा काही जिल्ह्यांमधून मी 'टाइम्स ऑफ इंडिया'कडे पाठवलेल्या वृत्तांतांच्या मालिकेवर हे पुस्तक आधारलेलं आहे. टाइम्सच्या या फेलोशिपद्वारे या जिल्ह्यांना भेटी घायला मी मे १९९३मध्ये सुरुवात केली. या पुस्तकासाठी संशोधन करण्याच्या निमित्ताने मी त्यातल्या एका जिल्ह्याला दिलेली शेटची सविस्तर भेट जून १९९४मध्ये घडली. तेव्हाचे आणि आताचे वृत्तांत ग्रामीण भागातील गरिबांच्या जीवनमानासंबंधी आहेत.

त्या जीवनमानाकडे एक प्रक्रिया म्हणून पहावं, अशी यामागची कल्पना. गरिबी आणि विवंचना यांची वर्णनं बहुधा घटनेच्या रूपाने येतात. म्हणजे, जेव्हा एखादी आपत्ती कोसळते आणि लोक मरतात, तेव्हा. पण गरिबी म्हणजे केवळ भूकबळी किंवा दुष्काळसम परिस्थिती नव्हे. अनेक घटकांच्या एकत्रित परिणामातून गरिबी तयार होते. त्यात प्रदेश, समाज, संस्कृती यांमधल्या भिन्नतेतून घटकांचं वजन कमी जास्त होतं. पण गाभ्याशी ठराविकच घटक असतात. त्यात उत्पन्न आणि पोषणद्रव्यं असतातच; शिवाय जमीन, आरोग्य, शिक्षण, साक्षरता, बालमृत्यूचं प्रमाण आणि अपेक्षित आयुर्मान यांचासुद्धा समावेश असतो. कर्ज, मालमत्ता, सिंचन, पिण्यायोग्य पाणी, स्वच्छतेच्या सोयी आणि रोजगार यांचाही संबंध असतो.

तुम्ही दिवशी २,४०० किंवा २,१०० कॅलरींची निर्देशित पातळी आहारात पाळूनही गरीब असू शकता. संकटग्रस्त सोमालिया किंवा इथियोपिया यांच्यापेक्षा भारताच्या समस्या वेगळ्या आहेत. इथे भूक - जी गरिबीच्या अनेक पैलूंपैकी केवळ एक आहे - ही खूप गुंतागुंतीची बाब आहे. तिचा स्तर खालचा आहे. ती फारशी दृष्टीस पडत नाही आणि सोमालिया किंवा इथियोपिया

इथल्या टेलिव्हिजन चित्रणात जे नाट्य सापडतं, ते इथे नसतं. पण त्याचमुळे या प्रक्रियेचा वृत्तवेध जास्त आव्हानात्मक आणि जास्त अवघड ठरतो. उपासमार न होणाऱ्या अनेकांना अपुरं पोषण मिळतं. जरूरीपेक्षा कमी अन्न मिळणारी बालकं दिसायला सर्वसाधारण असू शकतात. तरीही कुपोषणामुळे मनाची आणि शरीराची वाढ खुंटून त्याचे परिणाम आयुष्यभर भोगावे लागू शकतात. निर्वाणीच्या क्षणी किमान पातळीवरसुद्धा शुश्रूषा न मिळण्याचे परिणाम उपासमारीएवढेच विध्वंसक असू शकतात.

ग्रामीण भागातल्या कोट्यावधी गरिबांना आरोग्य आणि शिक्षण किती प्रमाणात उपलब्ध आहे? इतर भारतीयांइतकेच हक्क आणि अधिकार त्यांच्याही वाट्याला येतात का? येत नसतील, तर त्यांच्या आड काय येतं? गरिबी निर्माण होण्याला आणि तिची वाढ होण्याला कारण असणाऱ्या शोषणाच्या विविध मार्गांकडे बहुधा ओझरताच दृष्टिक्षेप पडत असतो.

नियोजन आयोगाने नेमलेल्या एका 'तज्ज्ञांच्या गटाने' 'गरिबांची संख्या व प्रमाण यांचा अंदाज करणे' या विषयावर अहवाल सादर केल्याला अजून तीन वर्षे झालेली नाहीत. या गटात भारतातील काही प्रमुख अर्थतज्ज्ञ होते. गरिबीचा अंदाज काढण्याची पद्धती आयोगाने बदलावी, अशी शिफारस त्यांनी केली. दारिद्र्य रेषेखाली असणाऱ्यांची संख्या ३१.२० कोटी म्हणजे लोकसंख्येच्या जवळ जवळ ३९ टक्के असल्याचं त्यांना आढळलं. आता सरकार म्हणतं की या गटाने वापरलेल्या पहाणीच्या नंतरच्या एका पहाणीनुसार अधिकृत दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या १९९३-९४मध्ये १९ टक्क्यांपर्यंत खाली आली होती. हा निष्कर्ष हाती यावा यासाठी नियोजन आयोगाने आकडेमोडीच्या जुन्या, टाकून देण्यालायक पद्धतींचा अंशतः उपयोग केला आहे. आणि तसं करताना स्वतःच नेमलेल्या गटाच्या सूचना झिडकारल्या आहेत.

विविध गोष्ट म्हणजे त्याच भारत सरकारने कोपनहेगनमधल्या सामाजिक विकासावरच्या जागतिक शिखर परिषदेत वेगळाच सूर लावला. आणि तो देशातल्या गरिबीत घट झाल्याचा शोध लागण्याच्या नऊ महिने अगोदर. परिषदेत सरकारने सादर केलेल्या एका दस्तावेजानुसार ३९.९ टक्के भारतीय दारिद्र्यरेषेखाली आहेत. अखेर, तिथे सरकार देणगीदारांकडे पैशाची भीक मागत होतं. गरीब जितके जास्त तितकेच पैसे जास्त. त्यानंतर ३०० दिवस उलटायच्या आत १९ टक्क्यांचा अंदाज मांडण्यात आला.

या वादविवादाला महत्त्व आहे हे मान्य असूनदेखील मी या पुस्तकात त्यापासून दूर राहिलो आहे. मला आकड्यांवर नव्हे; तर माणसांवर प्रकाश टाकायचा होता. त्यांचा एकमेकांशी संबंध नाही, असं मात्र नाही. या पुस्तकातले लोक इतर अनेक जिल्ह्यातल्या कोट्यावधी भारतीयांसारखेच आहेत. (भारतातल्या गरिबांपैकी सुमारे ४० टक्के भूमीहीन शेतमजूर आहेत. आणखी ४५ टक्के छोटे किंवा अल्पभूधारक शेतकरी आहेत. उरलेल्यांपैकी, ७.५ टक्के ग्रामीण कारागीर आहेत. उरलेल्यांना 'इतर' म्हणतात. मी भेट दिलेल्या जिल्ह्यांमधले बहुतेक पहिल्या दोन गटात मोडत होते.)

पण मला भारतीयांची एक खोड नक्की लांब ठेवायची होती; जिचं वर्णन करताना स्वामी विवेकानंद म्हणतात, पाण्याचा प्याला डाव्या हाताने उचलावा की उजव्या हाताने ही चर्चा उच्चभ्रू भारतीय तासनतास करत बसतील. म्हणूनच माझा रोख लोक आणि त्यांच्या समस्या यांवर

राहिला आहे.

मी जिल्ह्यांना भेटी दिल्या त्या शेतीचा हंगाम नसताना. माझ्यापुढचा प्रश्न होता : आपल्या भागात शेतीची कामं नसलेल्या २००-२४० दिवसात हे गरीब लोक काय करतात? ते कसे तग धरतात? त्यासाठी काय उपाय अवलंबतात? त्यांना कसल्या प्रकारची कामं मिळतात?

या प्रश्नांची उत्तरं शोधण्यासाठी मला मी मुळात निश्चित केलेल्या दहा जिल्ह्यांपेक्षा खूप जास्त हिंडावं लागलं. अशा प्रकारच्या बहुतेक भागांमधल्या लोकांसंख्येचा केवढा तरी मोठा भाग कापणी झाली, की उतून देशोधडीलाच लागत असे. अनेकदा ते कुटुंबालाही बरोबर नेत. त्यामुळे या स्थलांतरितांच्या बरोबर फिरताना आणि रहाताना मला इतर जिल्ह्यांनाही भेट द्यावी लागली. सगळ्याच्या शेवटी मी देशभरातल्या सात राज्यांमध्ये जवळ जवळ ८०,००० किमी प्रवास केला. या पुस्तकातले अडसष्ट वृत्तांत मात्र बहुतेक करून मी ज्यावर लक्ष केंद्रित केलं होतं त्या आठ जिल्ह्यांतलेच आहेत. हे जिल्हे म्हणजे तामिळनाडूमधले रामनाड आणि पुदुकोट्टाई; बिहारमधले गोड्डा आणि पालामऊ; ओरिसातले मल्कनगिरी आणि नुआपाडा आणि मध्य प्रदेशातले सुरगुजा आणि झाबुआ. काही जुना कोरापुट व कलहंडी या ओरिसातल्या जिल्ह्यांमधून सुद्धा आहेत. (उत्तर प्रदेशमधल्या निवडलेल्या दोन जिल्ह्यांत मी काम पूर्ण करू शकलो नाही.)

प्रकल्पाच्या पहिल्या सव्वा वर्षात मी प्रत्येक जिल्ह्यातल्या गावांमध्ये साधारण एक महिना घालवला. काही वेळा मी एकाच जिल्ह्यात एकापेक्षा जास्त वेळा गेलो.

मी जिल्हे निवडले ते या आधारावर : १९९२ मध्ये अधिकृत दारिद्र्य रेषेखाली रहाणाऱ्या लोकांच्या टक्केवारीची राज्यवार विभागणी केवळ आरंभ म्हणून उपयुक्त ठरली. त्यापेक्षा जास्त महत्त्व तिला नाही. त्या यादीत सर्वात तळाशी असलेली राज्यं होती - खालून वर - ओरिसा, बिहार, मध्य प्रदेश, उत्तर प्रदेश आणि तामिळनाडू. प्रत्येक राज्यात सर्वात खालच्या जिल्ह्यातून दोन निवडणं तसं कठीण नव्हतं. सरकार आणि स्वतंत्र तज्ज्ञ, दोघांचंही या बाबतीत बहुधा एकमत होतं. खात्री करून घेण्यासाठी मी या जिल्ह्यांची बालमृत्यू ते सिंचन अशा प्रकारच्या वीसपेक्षा जास्त निकषांवर तपासणी केली.

पुस्तकातले बहुतेक वृत्तांत मी या जिल्ह्यातल्या गावागावात हिंडत असताना टाइम्स ऑफ इंडियात प्रथम प्रसिद्ध झाले. ते मुख्यतः प्रत्येकी ८०० शब्दांचे होते. मी ठेवलेल्या वह्यांमधून, टेपमधून आणि ठिकाणांना दिलेल्या भेटींच्या दुसऱ्या फेरीमधून मी त्यात भर टाकली आहे. काही बाबतीत नंतर घडलेल्या घटनांना ताजा कलम लिहून जागा दिली आहे.

पुस्तकाची विभागणी पारंपरिक आधारावर करायचा प्रयत्न मी सुरुवातीला केला. जमीन, पाणी, जंगल, टोळ्या, दलित, स्त्रिया, विकास, वगैरे. पण जमेना. जवळ जवळ प्रत्येकच वृत्तांतात यातले काही किंवा सगळे घटक होते. चाळीस कहाण्यांमध्ये जर जमिनीचा प्रश्न येणार असेल; तर त्याचा एक विभाग कसा करायचा? म्हणून, उदाहरणार्थ आरोग्य व शिक्षण यांची वेगळी प्रकरणं झाली. तोच प्रकार जगण्याच्या धडपडीचा. भारी व्याज व ग्रामीण उधारी व गुन्हे यांचा. अवर्षणाचा. हुसकून लावण्याचा. गावकडल्या वैशिष्ट्यपूर्ण व्यक्तिमत्त्वांचा. आणि या ठिकाणचे गरीब लोक दारिद्र्य, दडपशाही यांचा सामना कसा करतात, याचा. असं करून सुद्धा काही इकडचं आणि तिकडचं सुद्धा; असं झालेलं आहेच.

हे वृत्तांत गावानुसार किंवा जिल्ह्यानुसार आहेत. परंतु त्यातल्या समस्या मात्र राष्ट्रव्यापी आहेत. त्यामुळे काही विभागांची सुरुवात राष्ट्रव्यापी चौकट थोडक्यात मांडण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या निबंधाने झाली आहे. उदाहरणार्थ, आरोग्यावरच्या विभागात वेगवेगळ्या गावांमधले तीन वृत्तांत आहेत. पण तुम्हाला जर व्यापक संदर्भ हवा असेल, तर तुम्ही वृत्तांतांच्या अगोदर येणाऱ्या निबंधावर नजर टाकू शकता. भारतातील सार्वजनिक आरोग्यासंबंधी महत्त्वाची आकडेवारी आणि वस्तुस्थिती तिथे काही प्रमाणात दिली आहे. इतर काही विभागांमध्येही असंच आहे.

या पुस्तकात तळटीपा नाहीत. या कहाण्यांना त्यांची गरज नाही. कहाण्यांचे सर्व स्रोत वृत्तांतातल्या मजकुरातच सापडतात.

या पुस्तकातली माणसं म्हणजे भारतीय समाजाच्या एका भल्या मोठ्या हिश्याचे प्रतिनिधी आहेत. त्यांच्या जीवनावर हुकूमत गाजवणाऱ्यांचं लोकसंख्येतलं प्रमाण फक्त १० टक्के आहे. पण त्यांच्यापेक्षा कितीतरी विशाल अशा या समाजघटकापर्यंत उंचवभूंच्या दृष्टीचा पल्ला पोचत नाही. आणि त्या समाजाशी संबंध तुटलेल्या वृत्तपत्रांची, माध्यमाची झेपही तिथपर्यंत जात नाही.

- पी. साईनाथ

अनुवादकाचे मनोगत

भारतात रहाणाऱ्यांच्यातील आर्थिक दृष्ट्या तळाशी असणाऱ्या लोकांचं जगणं, हा या पुस्तकाचा विषय आहे.

जगात गरीब असतात, हे आपल्याला माहीत असतं. भारतासारख्या गरीब, शेतीप्रधान देशातले गरीब म्हणजे फारच गरीब असतील; हे आपल्याला कळतही असतं. पण त्यांच्या जगण्याकडे आपण कधी निरखून पहात नाही. पर्यटनाच्या वा इतर निमित्ताने हिंडताना कधी असे गरीब लोक दिसले, तर आपण त्या दर्शनाचा क्षणभर चटका लावून घेतो आणि आपल्या मार्गाला लागतो. तळागाळातल्या लोकांची जाणीव आपल्यासाठी एक 'घटना' असते. त्या घटनेवर हळू हळू इतर घटनांचे ठसे उमटत जातात आणि गरिबीच्या दर्शनाचा ठसा पुसट होत जातो. त्याची आठवण तेवढी उरते. त्या आठवणीला - जर आपण स्वतःला संवेदनाशील म्हणवून घेत असलो, तर - आपण मनाच्या कोपऱ्यात नीट जपतो. तिला आपल्या सामाजिक जाणिवेचं, आपल्या समग्रतेच्या भानाचं प्रतीक बनवतो.

पण आपल्याला आठवणीची आठवण हवी असते. मूळ अनुभूती नको असते.

गरिबीकडे घटना म्हणून न बघता एक प्रक्रिया म्हणून बघणे, हे या पुस्तकाचं सगळ्यात मोठं वैशिष्ट्य आहे. घटना घडून जाते, इतर घटनांच्या मार्गे दडून जाते. प्रक्रिया सततची असते. ती आहे, हे एकदा मान्य केलं; की तिची दखल कायमची घेत रहाणं हे आवश्यकच होऊन जातं. गरिबीकडे घटना म्हणून बघताना नेमकं हेच आपण आपल्या नकळत टाळत असतो.

म्हणूनच हे पुस्तक वाचण्याचा अनुभव दाहक होतो. तामिळनाडू, बिहार, ओरिसा, मध्य प्रदेश या राज्यांमधले गरिबातले गरीब कसे जगतात, शेतीची कामं बंद असताना काय करतात, याचं हे जवळून केलेलं निरीक्षण आहे. या जगाचे संदर्भ वेगळे आहेत. परिमाणं वेगळी आहेत. तरीही ही माणसं आपल्या देशातच रहाणारी आहेत. त्यांना नागरिक म्हणण्याचा धोर होत नाही; कारण नागरिकाला हक्क असतात आणि या लोकांना त्यांच्या आसपासच्या समाजाने काही अधिकार

दिल्याचं जाणवत नाही.

अधिकार देणारा समाज म्हणजे तुम्ही आणि आम्ही. आपली सुबत्ता, आपल्या देशातल्या शहरांची सुबत्ता, जगाच्या पाठीवर कुठेही असलेली सुबत्ता या दरिद्री लोकांना दारिद्र्यात ठेवून आणि ठेवल्यामुळेच निर्माण झाली आहे, याची जाणीव या पुस्तकामुळे जागी होऊ लागते. या पृथ्वीवर जर सगळ्यांचा सारखा हक्क असेल; तर या दुबळ्या, असहाय्य लोकांना नाडून आणि नागवूनच बाकीचे सगळे एष उपभोगत असतात, हे या पुस्तकातील एकेक वृत्तांत वाचल्यावर लक्षात येऊ लागतं.

तसं लक्षात आल्यावर त्याचं आपण काय करतो, हा प्रश्न वेगळा. भारतीय उच्चभ्रू लोक वास्तव परिस्थितीकडे कमी लक्ष देतील; पण जेवताना पाण्याचा पेला डाव्या हाताने उचलावा, की उजव्या; या प्रश्नात मात्र रमून वितंडवाद घालतील, असं विवेकानंदांनी लिहून ठेवलं आहेच.

या पुस्तकाचं भाषांतर करताना नावांच्या इंग्रजी स्पेलिंगवरून उच्चार ओळखणे ही अडचण तर आलीच. पण यातले अनुभव, हे जग, यांच्याशी फारसा परिचय नसल्याने त्यांची मांडणी कशी करायची ही तांत्रिकपणाच्या पुढे जाणारी अडचणसुद्धा जाणवली. एखादा प्रसंग वाचताना डोकं भणभणलं आणि सगळा क्षोभ कागदावर उतरवावा असं झालं. पण पी. साईनाथ यांची शैली संयत आहे. त्यांचा तोल कधी जात नाही. भाषेतला हा तटस्थपणा यात वर्णन केलेल्या परिस्थितीच्या अनुभूतीला जास्त सखोल बनवतो. राग येऊन क्षोभ उठू गेला, असं होऊ देत नाही. भाषांतरात घटनेतली दाहकता आणण्याला प्राधान्य देण्यापेक्षा मूळ इंग्रजीतल्या शैलीला प्रामाणिक रहाण्याचा प्रयत्न मी केला आहे.

असं सारांशात न बोलता पुस्तकातली उदाहरणं द्यावीत असं एकदा वाटलं. पण जे लेखकाचं आहे, ते त्याच्याकडेच राहू द्यावं, आपलं तेवढं आपण मांडावं, असा निर्णय घेतला.

मराठी वाचकांना भारतीय वास्तवाची ओळख करून देण्यात माझा हातभार लागतो आहे; याचा अभिमान व्यक्त करताना, ही संधी मला दिली आणि माझ्या कामाच्या पद्धतीशी सोशिकपणे जुळवून घेतलं याबद्दल मी निखिल वागळे यांचे आभार मानतो.

— हेमंत कर्णिक

टीप : मूळ इंग्रजी पुस्तकाच्या शेवटी दारिद्र्य रेषा अधिकृतपणे कशी ठरवली जाते याची; भेट दिलेल्या सर्व जिल्ह्यांची वस्ती, क्षेत्रफळ, साक्षरता, धान्योत्पादन, वगैरेंची आणि वेळोवेळी उद्घृत केलेली माहिती कुठून मिळवली याची तपशीलवार यादी आहे. जिज्ञासूंनी जरूर ती डोळ्याखालून घालावी.

हे सर्व वृत्तांत १९९५ पूर्वीचे आहेत. आणि वर्तमानपत्रासाठी लिहिलेले असल्याने निवेदनातही बऱ्याचदा वर्तमानकाळ येतो. त्या वर्तमानकालीन विधानांचा, आकडेवारीचा आणि वस्तुस्थितीचा संदर्भ १९९५ पूर्वीच्या काळाशी आहे, हे लक्षात ठेवावं. त्यानंतर आजपर्यंत स्थितीत बदल झाला आहे का, झाला असल्यास कुठल्या दिशेने, हे स्वतःच्या अनुभवावरून ठरवावं.

इतक्या वर्षानंतरसुद्धा शहाणपणा आलेला नाही

निरर्थाचा एक लहानसा परिचय

भरवशाच्या म्हशीला टोणगासुद्धा नाही

नुआपाडा (ओरिसा) : मंगल सुनानीचा आनंद गगनात मावेना. दारिद्र्याच्या खाईतून बाहेर काढू शकणारी एक अद्भुत गाय त्याला सरकारकडून मिळणार होती. पुण्यासारख्या दूरच्या ठिकाणाहून आणलेलं जर्सी रेत वापरून त्या गाथीला फळवायचं आणि मग थोडीथोडकी वर्ष गेली; की बैल आणि भरभरून दूध देणाऱ्या गायीचा मालक म्हणून मिरवायचं.

सुनानी हा उलवा या खेड्यातला एक हरिजन. सरकारने काही दिवसांनी जेव्हा त्याला एक एकर जमीन फुकट दिली, तेव्हा तर त्याच्या कृतज्ञतेला पारावार उरला नाही. लवकरच त्याच्या मालकीच्या होणाऱ्या गुरांसाठी चारा म्हणून त्या जमिनीवर सुबाभूळ लावायला त्याला सांगण्यात आलं. त्याच्या एका खेड्यात त्याच्यासारखे एकूण ३८ 'लाभधारक' होते. आणि कोमना ब्लॉकमधल्या इतर गावांमध्ये मिळून त्यांची संख्या होत होती एक हजार. दारिद्र्यनिवारणासाठी आखलेल्या एका महत्त्वाकांक्षी योजनेसाठी सरकारने त्यांची निवड केली होती.

फुकट मिळालेल्या जमिनीवर ती झाडं वाढवताना त्यांना सरकारतर्फे किमान वेतनही मिळणार हे कळल्यावर तर त्या लाभधारकांना स्वर्ग दोन बोटं उरला. 'समन्वित' नावाचा हा प्रकल्प १९७८ साली निर्माण झाला. १९८० नंतरच्या दशकाच्या सुरुवातीला तो चांगला जोरात चालला होता. पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाच्या जगदीश प्रधान यांच्या शब्दात 'प्रत्येकाने अगदी उत्साहाने आपापला वाटा उचलला.'

ते सांगतात, 'मफतलाल या अग्रगण्य उद्योगसमूहाने स्थापन केलेलं भारतीय अॅग्रो इंडस्ट्रीज फाऊंडेशन (बीएआयएफ); त्याच समूहाशी संबंधित असलेली सतगुरु सेवा ट्रस्ट ही एक एनजीओ (नॉनगव्हर्नमेंट ऑर्गनायझेशन - स्वयंसेवी संघटना); स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि राज्य शासनाची पशुपालन आणि महसूल ही खाती; अशा पाच हातांनी हा भार उचलला होता. कलहंडी भागातून नव्यानेच बनलेला नुआपाडा जिल्हा हे त्यांचं लक्ष्य होतं.

या योजनेला इतर सर्वांप्रमाणे संबंधित अधिकाऱ्यांचाही पूर्ण पाठिंबा होता. मनसुबा होता गुरांची एक नवीन, श्रेष्ठ जात निर्माण करण्याचा. तसं करताना कणभरंही अशुद्धता येऊन चालणार नव्हती. अशा वेळी लाभधारकांना देण्यात येणाऱ्या गायींचा जर्सी रेत सोडून आणखी कशाशीही संबंध येणार नाही, याची हमी काय?

सर्व संबंधितांना या प्रश्नाने भंडावलं होतं. या गायींना जर स्थानिक सांडांनी फळवलं; तर? स्थानिक बैलांशी या गायींचा अजिबात संबंध येऊ नये असा बंदोबस्त करण्याचा निर्णय सर्वांनी

घेतला. कारण तसं केल्यानेच उद्याच्या नव्या जातीचं शुद्धत्व राखलं जाणार होतं. म्हणून, 'स्थानिक बैलांचं लिंग ठेचून त्यांना नपुंसक बनवण्याची एक जंगी मोहीम आखण्यात आली;' कोमना ग्रंथील हायस्कूलचे प्रिन्सिपॉल बिश्वंभर जोशी सांगतात, 'कोमना, खरियार आणि खरियार रोड इथल्या सर्व बैलांचं खच्चीकरण करण्यात पशुधन इन्स्पेक्टरने किंचितही दयामाया दाखवली नाही.' त्यानंतर त्यांनी तिथल्या गायींमध्ये जर्सी रेंताच्या द्वारे कृत्रिम गर्भधारणा घडवून आणली.

दोन वर्ष गेली. २ कोटी रुपये खर्च झाले. प्रधान म्हणतात, 'या संपूर्ण विभागात फक्त आठ मिश्रवंशीय वासरं जन्मली. दूधनिर्मितीत एक लिटरचीसुद्धा वाढ झाली नाही. आणि हजारो रोपं लावूनदेखील इकडच्या भागातून सुबाभूळीची झाडं अजिबात नाहीशी झाली होती.'

एक दशक उलटल्यानंतर परिस्थिती अधिकच भयाण बनली आहे. कोमनातल्या कित्येक गावांमध्ये एकही सांड नाही. खच्चीकरण मोहिमेचा परिणाम म्हणून निदान या भागात तरी स्थानिक 'खरियार सांड' नामशेष झालेला आहे.

'गावात आता एकही बैल नाही,' उलवातला फुडकू तांडी मला सांगत होता. फुडकू सुद्धा 'लाभधारकां' पैकीच. 'आठ वासरं जन्मली. लहानशी, बेकार; काही मेली, बाकीची विकली. एक थेंब दूध आलं नाही.'

आणखी एक समन्वित लाभधारक श्यामल कुलदीप सांगतो, 'मी आणि माझ्या बायकोने सहा वासरं फळवली. पैकी चार एकाच दिवशी मेली. आणि शेवटी एकही तगलं नाही.'

'आम्ही जेव्हा त्यांना आमच्या समस्यांबद्दल सांगितलं,' चमरु नियाल म्हणतो, 'ते म्हणाले, आम्ही आणखी इंजेक्शन देतो म्हणजे कधी तरी वासरं होतीलच.' गावकऱ्यांच्या आरंभीच्या उत्साहाला कारणीभूत होतं प्रकल्पामुळे त्यांना मिळणारं काम. 'आमची पोटं भरणारं काम जो देईल, तो आम्हाला देवासारखा आहे,' फुडकू तांडी म्हणतो.

तांडीला आठवतंय की, 'भुवनेश्वरहून एक सरकारी अधिकारी आला. म्हणाला, आम्हाला दिलेल्या जमिनीवर जर आम्ही सुबाभूळ लावली तर आम्हाला काम, गहू आणि तांदूळ देण्यात येईल. सुरुवातीला सुबाभूळ अगदी झपाट्याने वाढली. मग त्यांनी सांगितलं की, आता चाऱ्यासाठी झाडं तोडा. आम्ही तोडली. पण नंतर मग ती वाढलीच नाहीत.' (प्रधानांसारख्या तज्ज्ञांचं म्हणणं आहे की, इथल्या जमिनीला सुबाभूळ अजिबात योग्य नाही.)

गावकऱ्यांना सर्वात जास्त डाचतंय ते हेच की आता काम नाही. 'जमीनसुद्धा सरकारने परत घेतली,' मंगल सुनानी सांगतो, 'एका महसूल अधिकाऱ्याने येऊन आम्हाला जमिनी खाली करायला सांगितलं.' त्यामुळे आता अडतीस एकर जमीन पडीक आहे. इतर 'लाभधारकां' च्या गावातही याचीच पुनरावृत्ती झालेली आहे.

..भयंकर मोठं संकट कोसळलं आहे. साऱ्या कलहंडी परिसरात भरपूर गायी-गुरं बाळगण्याची प्रथा आहे. इथल्या गुरांचं प्रमाण ओरिसात आणि भारतातही वरच्या क्रमांकावर आहे. अडचणीच्या दिवसात दोन-तीन गुरं विकून इथले शेतकरी पिकातला तोटा भरून काढतात. त्यांच्यापाशी हा एकच 'विमा' आहे. अर्थातच, गुरं नष्ट होण्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थैर्याला जबरदस्त धक्का पोहोचला आहे.

सामुदायिक खच्चीकरणामुळे खरियार सांड नामशेष झाला. १९८० मध्ये - म्हणजे ही योजना

पूर्ण भारतात येण्याअगोदर - कलहंडी जिल्हा गॅझेटियरमध्ये या जातीच्या गुणवत्तेची नोंद केली गेली आहे. 'जर व्यवस्थित काळजी घेतली, तर या जातीची गाय दर दिवशी चार ते पाच लिटर दूध देऊ शकते. इंडियन कौन्सिल ऑफ अॅग्रिकल्चर रिसर्चने (आयसीएआर) संशोधनासाठी या जातीची निवड केली होती.' अशी ती नोंद आहे.

स्थानिक जनतेला खरियार सांड नाहीसा झाल्याचं नवल वाटतं. आजकाल गायी आणि बैल खुरटलेले दिसतात यानेदेखील ते बुचकळ्यात पडतात. गुरांची संख्याही पूर्वीप्रमाणे वाढत नाही. त्यांचा दर्जासुद्धा घसरलेला आहे.

'माझ्याकडे पाच गायी आहेत आणि तरीही मी रोज बाजारातून दूध विकत घेतो,' बिश्वंभर जोशी हसून म्हणतात, 'साऱ्या ब्लॉकमध्ये एक तरी बरा बैल असेल की नाही, याची मला शंका आहे. एकेकाळच्या जादा दूध उत्पादन करणाऱ्यांवर आता दूध विकत घेण्याची पाळी आली आहे.' १९७७-७८ मध्ये कोमना आणि खरियारमध्ये डालडापेक्षा शुद्ध तूप चक्र स्वस्त होतं. डालडा होतं ९ रुपये किलो, तर तुपाची किंमत होती ७ रुपये किलो.

'खरियार सांड नामशेष झाल्यात जमा आहे,' खरियार रोडचे पशुवैद्य डॉ. महेश्वर सत्पथी दुजोरा देतात. त्यांच्या म्हणण्यानुसार कलहंडीच्या बाहेर कदाचित जुन्या जातीचे नमुने अस्तित्वात असतीलही. पण 'एकंदरीत खरियार गुरांचा दर्जा खालावला आहे यात शंका नाही.' पूर्वी ओरिसाच्या इतर भागांमधून गुरांच्या पालन व्यवसायात असणारे खरियार बैल विकत घेण्यासाठी इथे येत असत. सांड म्हणून त्यांची ख्याती होती आणि इतर ठिकाणाच्या जातींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांचा उपयोग होत असे. आता त्यांचं नावनिशाणही उरलं नाही.

'पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघा'ने हानीचा अंदाज बांधण्याचा प्रयत्न केला. त्यांचा अंदाज : एकट्या कोमना ब्लॉकमध्ये गेल्या दहा ते बारा वर्षांत गुरांची हानी दरवर्षी ३० लाख रुपयांच्या घरात जाते. बिश्वंभर जोशींचं मत आहे की, पशुसंपत्ती नष्ट होण्यामुळे या भागातून स्थलांतर होण्याचं प्रमाण आणखी वाढलं आहे.

काय दैवदुर्विलास आहे! स्थलांतराला आळा घालणं हाही एक हेतू या योजनेमागे होता. बिगरशेती मोसमात जेव्हा लोक मोठ्या संख्येने स्थलांतर करतात, तेव्हा कुठल्याही तऱ्हेचा विकास अवघड बनतो. पालकांसोबत मुलंसुद्धा जात असल्याने शाळा ओस पडतात. स्थानिक योजनांसाठी काम करण्याला कोणी मिळत नाही. याचसाठी दुष्काळी दिवसांत लोकांना काहीतरी आधार देण्याची गरज आहे. आणि बिगरशेती मोसमात उत्पन्न मिळवून देण्याची. मग त्यांना स्थलांतर करणं भाग पडणार नाही. समन्वितने थेट उलट कर्तृत्व दाखवलं.

पण असं जर असेल, तर प्रकल्प सुरुही झाला नव्हता तेव्हा त्यात सहभागी होण्यासाठी गावकऱ्यांनी रांगा का लावल्या? त्यातल्या अनेकांना प्रथमच एकरभर जमीन मिळणार होती. आणि इतिहासात प्रथमच त्या भागात किमान वेतन दिलं जाणार होतं. तेसुद्धा स्वतःच्याच जमिनीवर काम करण्याबद्दल. त्यामुळे आरंभीच्या काळात सहभागी होण्याची गावकऱ्यांना धाईच झाली होती. आणि यातच या प्रकल्पाचं यश निर्विवादपणे सिद्ध झालेलं अधिकाऱ्यांना दिसलं. आपली दिशा बरोबर आहे हेच जणू त्यांना कळून चुकलं.

'स्थानिक पातळीवर संकटासारखे कोसळणाऱ्या अनेक प्रकल्पांपैकीच हा एक,' जगदीश

प्रधान म्हणतात, 'लक्ष्य' म्हणून जे लोक निवडले जातात, त्यांची मते कधी विचारात घेतली जात नाहीत. डेअरी प्रकल्पाची मागणी या भागात कधीही कोणीही केली नव्हती. लोकांना कामात रस आहे. सुबामळीत नाही हे अधिकाऱ्यांना कधी कळलेच नाही. आणि तरीही अशा चुका पुन्हा पुन्हा होत राहतातच.'

ते दाखवून देतात की, सत्ता राबवणाऱ्यांपैकी कोणीही, प्रायोजक संस्थांनी केलेले दावे कधी तपासून पाहिले नाहीत. दुधाचे अतिरिक्त उत्पादन करणाऱ्या जिल्ह्यात डेअरी प्रकल्प कशाला, हा प्रश्न कोणी विचारला नाही, खरियार बैल कुठे गडप झाला, याची चिंता वाटण्याचा तर प्रश्नच

या आपत्तीच्या क्षेत्राबाहेरच्या सुनाबेडा माळावर घरणारा, उरल्यासुरल्या खरियार बैलांपैकी एक बैल, उदात्त हेतूने केलेल्या कृतीमुळे ही जात जवळ जवळ नष्ट झाली आहे.

नव्हता.

विचारण्याजोगा आणखी एक प्रश्न होता. गुरांच्या चान्यासाठी सरकारने गावकऱ्यांना जमीन दिली. स्वतःसाठी अन्न पिकवायला का देऊ नये? आरंभीच्या काळात काही 'लाभधारका'नी तसे केलंच म्हणा. त्यांच्या भलत्यासलत्या उद्योगांमुळे दारिद्र्यनिवारणाचा एक गंभार प्रयोग झोब्यात येत होता. अधिकाऱ्यांनी त्यांना बजावले की, अन्न नव्हे तर चारा पिकवला तरच त्यांना किमान वेतन दिलं जाईल. अखेरीस त्यांच्यापाशी चाराही नव्हती आणि अन्नही. गुरं नाहीत की जमीन.

प्रधान आणि जाग्रूत श्रमिक संघटन या एनजीओचे धनःश्याम मित्रिया मिळून खरियार बैलाच्या पुनरुज्जीवनासाठी एक योजना बनवत आहेत. अर्थात, बाहेर कुठे खरियार सांड मिळाले तर त्यांना

ठराविक गावांमध्ये ठेवून, या विषयात लोकशिक्षण घडवून आणण्याचाही त्यांचा मानस आहे. अधिकाऱ्यांनाही शिक्षण देणं तितकंच महत्वाचं आहे. का? कारण फुडकू तांडीने मला सांगितलं, 'भुवनेश्वरहून मोठा साहेब आला आणि तीन वर्षांनी समन्वित बंद झाल्याचं त्याने जाहीर केलं. साहेब म्हणाला, आता आम्ही दुसरीकडे जाऊन हाच प्रयोग करणार.'

ताजा कलम

एकीकडे समन्वित प्रकल्प चालू असताना त्यातल्या काही संबंधितांनी देशातल्या इतर भागातही स्वतःची हुशारी जोरदारपणे चालवली होती. तेमुद्धा अधिक मोठ्या प्रमाणात. भारतीय अँग्रो इंडस्ट्रीज फाऊंडेशन (बीएआयएफ)चं उदाहरण घेता येईल.

सीएजीच्या १९८३-८४च्या 'टेस्ट ऑडिट' मध्ये बीएआयएफचा खास उल्लेख आहे.

सीएजीचं 'टेस्ट ऑडिट' होतं एकीकृत ग्रामीण विकास योजने (आयआरडीपी)वर. त्यांच्या अहवालात '(आयआरडीपीशी संबंध नसलेल्या अशा) अन्य हेतूसाठी निधी वळवण्या'च्या उदाहरणांची यादी दिली आहे. पैकी बीएआयएफला तीन कोटी रुपये मिळाले होते. सीएजीने नोंद केली आहे की, या पैशातून २५० कृत्रिम गर्भधारणा केंद्रं उघडण्यात आली, ज्यांनी समाजातील दुर्बल घटकांसाठी काहीही काम केलं नाही. १९७८-७९ ते १९८०-८१ या काळातली ही गोष्ट.

या प्रकारच्या बऱ्याच योजना आजही देशात राबवल्या जात आहेत. खरियार शोकांतिकेत सहभाग असणाऱ्या संस्थाच काही ठिकाणी प्रमुख आहेत.

मी नुआपाडाला शेवटची भेट दिली मे-जून १९९५मध्ये. संकटग्रस्त भागाबाहेरून दोनेक तरुण खरियार सांड मिळवण्यात प्रधान आणि त्यांच्या मित्रांना यश आलं होतं. त्यांना जिथे ठेवलाय तिथल्या लोकांनीच या बैलांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी उचलली आहे. आरंभ उत्तम आहे; पण भविष्यात पुष्कळ काम आणि खर्च वाहून ठेवले आहेत.

रामदास कोरवाचा रस्ता कुठेही जात नाही

वॉडरॉफनगर, सुरगुजा (म.प्र.) : सरकारने त्याच्याखातर १७.४४ लाख रुपये मोजले आहेत याचा रामदास कोरवाला काही आनंद झालाय, असं दिसत नव्हतं. 'माझ्या नावासाठी एवढा किंमती रस्ता बांधला जातोय हे मला अजिबात टाऊक नव्हतं,' रचकेथा येथील त्याच्या घरातच तो मला सांगत होता.

केवळ एक आदिवासी आणि त्याचं कुटुंब यांच्यासाठी एका रस्त्याचं निर्माण? हा प्रवेश आहे वॉडरॉफनगरचा आणि वॉडरॉफनगरला सुरगुजा जिल्ह्याचा सर्वात मागास ब्लॉक मानण्यात येतं. १९९३ च्या अखेरीस सरकार दरबारी असा निर्णय घेण्यात आला की रचकेथा गावाकडे जाणारा तीन किलोमीटर लांबीचा एक रस्ता बांधण्यात यावा.

आदिवासी विकासाच्या नावाखाली हे करण्यात आलं. 'कोरवा विकास प्रकल्प - मार्ग निर्माण : लांबी ३ कि.मी., अंदाजे खर्च रु. १७.४४ लाख' असं रचकेथाच्या जंगलाच्या सीमेवर जानेवारी १९९४ मध्ये मोठ्या अभिमानाने उभारण्यात आलेल्या फलकावर स्वच्छ लिहिलेलं आहे.

सुरगुजा हा भारतातील अत्यंत दरिद्री जिल्ह्यांपैकी एक. तिथली बहुसंख्य लोकसंख्या - ५५ टक्के - आदिवासी आहे. तिथल्या कोरवांची, विशेषतः पहाडी कोरवांची गरिबी तळच्या ५ टक्क्यांमधली आहे. शेजारच्या बिहार राज्यातही कोरवा आहेत, पण त्यांची संख्या खूप कमी आहे. शासनाने कोरवांची गणना आदिम जमातींमध्ये केली आहे. त्यांच्या विकासासाठी खास प्रयत्न जारी आहेत. म्हणजे पैशाचा मामला बहुधा आलाच. उदाहरणार्थ, पहाडी कोरवा प्रकल्प या केंद्र शासनाने निधी पुरवलेल्या एका योजनेखाली पाच वर्षांच्या काळात ४२ कोटी रुपये खर्च होणार आहेत.

पहाडी कोरवांची एकूण संख्या आहे १५,०००. त्यातले बहुसंख्य सुरगुजात रहातात. पण राजकीय कारणांमुळे या प्रकल्पाचं मुख्य ठाणं आहे रायगड जिल्ह्यात. या पहाडी कोरवा प्रकल्पाखालीच रामदासचा रस्ता तयार झाला.

रचकेथामध्ये पहाडी कोरवा मार्ग बांधण्यात एकच छोटीशी अडचण होती. गावात पहाडी कोरवाच नाहीत. रामदासचं कुटुंब हाच काय तो अपवाद.

'आदिवासी विकासासाठी फार मोठी रक्कम बाजूला काढण्यात आलेली असते.' एका स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेचा कार्यकर्ता सांगत होता, 'ही रक्कम मोकळी करण्यासाठी अनेक प्रकल्पांना आदिवासी कल्याणाचा टेकू द्यावा लागतो. प्रत्यक्षात आदिवासींना त्यांचा काही एक फायदा नसला,

ते पूर्णपणे कुचकामी असले, तरी मग बिघडत नाही. या भागात तुम्ही आदिवासी विकासाचं नाव घेत घेत पोहण्याचा तलाव आणि बंगला बांधला तरी खपून जाईल.' -:-

पैसा हाती पडावा म्हणून केलेल्या उतावळ्या धडपडीत गावात पहाडी कोरवा खरोखर रहातात की नाही याचा तपास करण्याच्या भानगडीत कोणी पडलंच नाही. रामदासचं कुटुंब सोडलं तर आसपासच्या इलाख्यात आणखी दोनच कोरवा कुटुंबं रहातात. पण रस्त्यापासून ते चक वीस किलोमीटर दूर आहेत.

दुसरं असं की 'इथे एक कच्चा रस्ता आधीपासूनच होता.' रामदासचा मुलगा रामावतार सांगतो. 'त्याच रस्त्यावर त्यांनी लाल माती पसरली.' १७.४४ लाख रुपये खर्च करून झाले, तरी आजच्या घडीलाही तिथला रस्ता पक्का नाहीच. स्वयंसेवी कार्यकर्ता म्हणतो, 'सहा मीटर रूंद रस्त्याला त्यांनी साडेचार मीटर रुंदीएवढा विंचोळा करून काय मिळवलं?'

'आमच्याशी कोणीही बोलायला आलं नाही. एकही अधिकारी आम्हाला भेटायला आला नाही. अंबिकापूरहून (जिल्ह्याचं मुख्य ठिकाण) ते यायचे आणि निघून जायचे.' रामदास म्हणतो. 'पण एका दिवशी गावात त्या फलकाविषयी काहीतरी कानावर पडलं. लोक थट्टेने मला सांगू लागले, तुझा रस्ता आहे तो !'

रामदास निरक्षर असल्यामुळे स्वतःच्या डोळ्यांनी फलक वाचू शकत नाही. सगळ्यात वरताण अशी की 'आमच्या नावाने बांधला त्यांनी रस्ता. पण माझ्या घरापासून दोन किलोमीटर अंतरावरच संपतो की तो.' रामदास म्हणतो. 'गावातल्या सर्वांच्या तोंडी हाच गोंधळ. म्हणून मग दोन महिने झाले, योजनेची घोषणा करणारा तो फलक त्यांनी काढून टाकला.'

'आठवड्याभरानंतर 'पहाडी कोरवा मार्ग' असं लिहिलेला दुसरा फलकही काढून टाकण्यात आला.' रामावतारने पुस्ती जोडली. पण एका स्थानिक फोटोग्राफरने छायाचित्र घेऊन ठेवलं होतंच. 'त्यांची पंचाईतच झाली,' एनजीओ कार्यकर्ता म्हणतो, 'कारण त्यांनी कसला तपासच केला नव्हता. जर केला असता तर त्यांना कळलं असतं की रचकेथा हे गाव कोरवांचं नव्हे, गोंडांचं आहे. हे असले प्रकल्प कोरवा किंवा आणखी कोणाच्या कल्याणासाठी सुरू होत नाहीत, त्यातून जो पैसा सुटतो त्यासाठी होतात.'

त्याच्या बोलण्यात तथ्य आहे. १९९१ च्या उत्तर काळात केलेली पहाणी सांगते की रामदासचं कुटुंब सोडलं तर गावातील इतर सर्व २४९ कुटुंब गोंड जमातीची आहेत. रस्ते आणि विकास या दोन विषयात सुरगुजा जिल्हा फार संवेदनाशील आहे. जिल्हाधिकारी आर. के. गोयल यांच्या लेखी देखील रस्ते आणि दळणवळण ही 'आमची प्रथम क्रमांकाची समस्या' आहे. क्षेत्रफळात हा जिल्हा दिल्ली, गोवा व नागालँड या तीन राज्यांच्या एकत्रित आकारापेक्षा मोठा आहे. पण त्या राज्यांच्या तुलनेत इथलं रस्त्यांचं जाळं नगण्य आहे.

'रामदास कोरवाचा रस्ता' १७ लाख रुपयांपेक्षा थोड्या अधिक किंमतीला पडला. याहून खूप जास्त लांबीचे रस्ते यापेक्षा खूप कमी खर्चात जंगल खात्याने बांधलेले आहेत याला अधिकृत सूत्रांचा दुजोरा मिळतो. म्हणजेच रस्ते व विकास यांना प्राधान्य देण्याचं तत्त्वतः म्हटलं गेलं तरी व्यवहार काही वेगळाच असतो. जिल्ह्यातल्या गरिबांचे निकडीचे प्रश्न दुर्लक्षितच रहातात.

रामदासच्या स्वतःच्या मागण्या चटका लावण्याएवढ्या साध्या सोप्या आहेत. 'मला फक्त थोडं

पाणी हवं आहे हो, 'तो म्हणतो, 'पाण्याशिवाय शेती कशी करावी आम्ही?' पुन्हा पुन्हा छेडलं की तो भर घालतो, 'त्या रस्त्यावर १७.४४ लाख रुपये खर्च करण्याऐवजी दोन पाच हजारात माझ्या जमिनीतली ती पडकी विहीर नीट केली असती, तर बरं नसतं का झालं? जमीन सुधारण्याचीही गरज आहे. पण अगोदर पाणी देण्यापासून सुरुवात तर करू दे त्यांना.'

त्याचे बहुसंख्य गावकरी बंधू त्याच्याशी सहमतच होतील. महसूल नोंदीनुसार रचकेथात ४९९८.११ एकर एवढी शेतीयोग्य जमीन आहे. पैकी फक्त तेरा एकर, म्हणजे जेमतेम ०.२६ टक्के जमिनीला पाणीपुरवठा केला जातो.

जाता जाता सुचल्याप्रमाणे रामदास पुढे सांगतो की त्याच्या कुटुंबापाशी असलेली नऊ एकरांची उत्तम जमीन त्याचा शेजारी पंडितजी माधव मिश्रा याने बळकावली आहे. 'त्या जमिनीवरच तर आमचं भाताचं पीक येत असे.' अगोदरपासूनच चारेकशे एकर जमीन ताब्यात ठेवणाऱ्या मिश्राकडून जमीनधारणा कायद्याचा भंग आधीच झालेला आहे.

आपली जमीन कधीकाळी परत मिळेल ही आशा रामदासने जवळ जवळ सोडून दिली आहे. मिश्राचं हे कृत्य पूर्णपणे बेकायदेशीर आहे याची जाणीव रामदासला नाही. (मिश्रा अशी सबब सांगतो की रामदासचा बाप आजारी असताना त्याला मिश्राने मदत केली होती आणि त्या आदिवासाने ते कर्ज कधीच फेडलं नव्हतं.)

मध्यप्रदेशच्या जमीन महसूल नियमावलीच्या १७०-बी या कलमानुसार आदिवासी जमिनीचं हस्तांतरण होऊ शकत नाही. पण स्थानिक अधिकारी मिश्राला सामील आहेत. 'जमीन परत मिळवण्यासाठी मी पटवारीला ५०० रुपये दिले. पण त्याला आणखी ५००० रुपये हवेत. मी कुठून आणू एवढे पैसे?' रामदास विचारतो.

नऊ जणांचं हे कुटुंब आता ५.८० एकर जमिनीवर कशीबशी गुजराण करत आहे. त्यात, ही जमीन खूपच खालच्या प्रतीची आहे. भोपाळमधल्या एका अधिकाऱ्याच्या शब्दात, योजना जे आखतात ते व ज्यांच्यासाठी ती आखली जाते ते, यांच्यातल्या अंतराची नीट जाणीव रामदासच्या उदाहरणावरून मिळते. बळकावली गेलेली जमीन आणि पडझड झालेली विहीर या रामदासच्या समस्या होत्या. शासनासमोरची समस्या होती 'लक्ष्य पुरं करणे.' यात गुंतलेले अधिकारी आणि कंत्राटदार यांच्यासाठी ही एक सरळसरळ डव्हा मारण्याची संधी होती.

'या आदिवासी जमातीचं हित साधण्यात पूर्णपणे अपयशी ठरलेल्या तथाकथित "विभागीय विकास पद्धती" मुळेच या लूटमारीला वाव मिळतो. सारा भूभाग आणि या कामासाठी वेगळी काढलेली रक्कम खासगी कंत्राटदारांच्या हवाली करण्यापलिकडे काम असं फार काही झालेलंच नाही. बऱ्याच वेळा स्थानिक अधिकारी आणि इतर धेंडं यांचे दलालच नावापुरते कंत्राटदार झालेले असतात. प्रत्यक्ष निर्णय प्रक्रियेपासून खुद्द गावकऱ्यांना दूर ठेवलं जातं. असल्या दूरवरच्या भागात लेखातपासणी करण्याचा गंभीर प्रयत्न क्वचितच होतो.'

पहाडी कोरवांच्या नावाखाली खर्च झालेल्या पैशाचं काय काय करता आलं असतं याचा उपहासगर्भ हिशेब हा अधिकारी करून दाखवतो. 'काहीही न करता जर हे पैसे बँकेच्या मुदत ठेवीत जमा केले असते तरी या कुटुंबांपैकी कोणालाही कधीही काम करावं लागलं नसतं. नुसत्या व्याजावर त्यांना सुरगुजाच्या रहाणीमानात बसून खाता आलं असतं.'

दरम्यान लूटमारीत खंड पडत नाही. रचकेथामधला एक स्थानिक अॅडव्होकेट त्या एनजीओ कार्यकर्त्याला सांगत असतो, 'या वर्षीच्या दुष्काळात मी फक्त एका छोट्या धरणाचं सबकॉन्ट्रॅक्ट घेण्याचं छोटंसं काम केलं. स्कूटर निघाली. पुढच्या वर्षी सुद्धा जर दुष्काळ पडला, तर जीप घेईन नवी.'

तुला खरोखर कशाची गरज आहे, असं रामदासला विचारावं, त्या समस्यांचं निवारण करण्यात त्यालाही सामील करून घ्यावं, असं कोणालीही वाटलं नाही. उलट, तो वापरतही नाही असा रस्ता त्याच्या नावांने बांधण्यात १७.४४ लाख रुपये खर्च करण्यात आले. 'माझ्या पाण्याच्या समस्येसाठी काही केलंत तर उपकार होतील साहेब,' रामदास कोरवा आम्हाला सांगतो आणि आम्ही त्या माळावरून दोन किलोमीटर अंतरावर असलेल्या कुठेही न जाणाऱ्या त्याच्या रस्त्याकडे जायला निघतो.

नावात काय आहे? धुरुआंना विचारा !

मल्कनगिरी (ओरिसा) : माझी धुरुआला एक अद्भुत शासकीय सत्य गवसलं होतं. तो ज्या सरकारी बाबूला भेटला, त्याने अगदी स्वच्छ सांगितलं, 'आहे हे असं आहे. आमच्याकडील नोंदीनुसार तू एक आदिवासी आहेस. पण तुझा भाऊ नाही.'

मल्कनगिरीतल्या धुरुआ जमातीपैकी असणाऱ्या माझीच्या डोक्यात हे काही केल्या शिरेना. त्याचं आपलं एकच, जर मी आदिवासी, तर माझा भाऊ सुद्धा आदिवासीच. त्या बाबूने शेवटी हात टेकले. 'जेमतेम लिहिता वाचता येतं तुला, तुला काय कळणार या गोष्टी?' तो म्हणाला.

त्याचं झालंय असं, की अनुसूचित जमातीची अधिकृत यादी बनवताना झालेल्या स्पेलिंगमधील एका चुकीमुळे धुरुआ या इथल्या जमातीला अनुसूचित असण्याचा कोणताही लाभ होणं अशक्य झालंय. किंवा असंही असेल की या जमातीच्या नावाचं स्पेलिंग काय असावं याबद्दलच दुमत असेल.

माझी धुरुआकडून मला जेव्हा हे कळलं, तेव्हा पहिल्यांदा माझा विश्वासच बसेना. पण यथावकाश विश्वास ठेवावा लागला.

दोन दस्तावेज आहेत. एक आहे दिल्लीहून प्रसिद्ध झालेली अनुसूचित जमातींची अधिकृत यादी. दुसरीकडे आहे भुवनेश्वर येथील 'ओरिसातील अनुसूचित जाती व जमातीविषयी मूलभूत माहिती.' दोन्ही ठिकाणी या जमातीची नोंद 'धुरुआ' अशी आहे. स्वतः आदिवासी मात्र स्वतःला 'धुरुआ' म्हणवतात. (स्थानिक पातळीवरील नोंदीही 'धुरुआ' अशाच आहेत.) एका 'यू' चा 'ए' झाला आणि सारी जमात सर्व लाभांना मुक्ली.

'तुझा भाऊ आदिवासी आहे, असं आम्ही म्हणू शकत नाही.' कचेरीतला बाबू माझीला म्हणाला, 'त्याच्या कागदपत्रांमध्ये म्हटलंय की तो 'धुरुआ' आहे. अशी कुठली जमात असल्याची नोंद आमच्यापाशी नाही. आमच्याकडे 'धुरुआ' जरूर आहे.' त्याच्या स्वतःच्या प्रमाणपत्रात 'धुरुआ' असं म्हटलंय, तरीही तो आदिवासी असल्याचं कोणी नाकारत नाही, माझीने नम्रपणे बाबूचं लक्ष याकडे वेधलं. मग माझ्या भावासाठी वेगळा न्याय का? 'ते काही मी जाणत नाही, आता बदललाय नियम,' बाबू म्हणाला.

सारे मिळून जेमतेम २००० धुरुआ आहेत. बहुतेक मल्कनगिरी आणि कोरापुट या जिल्ह्यांमध्ये रहातात. जनगणनेतही 'धुरुआ' असंच पडलंय. म्हणजेच, उच्चस्तरीय नोंद व स्थानिक नोंद यांच्यात फरक झालेला दिसतो. इतकी वर्षं काही अडचण न येता सर्व काही सुरळीत चालू होतं.

दोन्ही स्पेलिंग आपापल्या जागी निवांत होती.

वर्षभरापूर्वी मात्र अशाच कुठल्या छोट्या मोठ्या बाबूने हा मुद्दा पकडला. अ.ज.वाल्यांसाठी जात/जमात प्रमाणपत्राला भलतंच महत्त्व असतं. नोकरीतील राखीव जागांसाठी ते लागतं, शिक्षणसंस्थेत प्रवेश घेताना लागतं. अचानक धुरुआंना कळलं, की त्यांचा अनुसूचित जमातीच्या 'सूचीत समावेश नाही.'

माझीसारख्या काही वयस्क धुरुआंनी जातीची प्रमाणपत्रं अगोदरच घेऊन ठेवली होती. ती अजूनही चालतात. नवी प्रमाणपत्रं बनवायला गेलेल्यांना मात्र ती मिळनात. चमत्कारिक परिस्थिती उद्भवली. 'कागदोपत्री मी आणि माझा बाप आम्ही आदिवासी आहोत, पण माझा भाऊ मात्र नाही. असं कसं असेल?' माझीचा प्रश्न. त्याच्याकडचं प्रमाणपत्र आम्ही पाहिलं. ते अधिकृतच होतं.

मल्कनगिरी या जिल्ह्याच्या ठिकाणी माझी आणि त्याचा भाऊ यांच्याशी माझी भेट झाली. आपण खरोखरच अनुसूचित जमातीतील आहोत असं संभाव्य मालकांना पटवून देण्याची खटपट करणाऱ्या काही तरुण धुरुआंमध्ये माझीचा भाऊ होता. पण 'ए' आणि 'यू' मधलं अंतर ओलांडणं हे काम सोपं नव्हतं. 'माझ्या स्वतःच्या प्रमाणपत्राचा पुरावा मी दाखवला, पण कोणी ऐकूनच घेत नाही.' माझी हताश होऊन म्हणाला.

आमच्या परिचयातल्या अधिकाऱ्यांपैकी सर्वात विश्वसनीय असे जे कोणी होते, त्यांच्याकडूनही आदिवासींच्या या म्हणण्याला दुजोराच मिळाला. प्रजेच्या हक्कांबद्दल मल्कनगिरीत जेवढ्या म्हणून नोंदी होत्या तिथे सगळीकडे पुन्हा पुन्हा 'धुरुआ' असाच उल्लेख होता. शिवाय, तहसिलदाराकडे 'धुरुआ' या नावाने जातीचं प्रमाणपत्र मागणारा एकही अर्ज कधी आलेला नव्हता. 'यात काय नवल, धुरुआ अशी कुठली जमात नाहीच आहे या भागात.' एक अधिकारी म्हणाला.

'नोकरशहांच्या मर्जीला वाटलं, त्यांनी एक नवीच जमात जन्माला घातली !' इथल्या एका लॉजच्या मालकाला यात विनोद दिसला. स्पेलिंगमधल्या एका क्षुद्र चुकीमुळे केवढा हाहाकार उडालाय, हे कोणाही शहाण्याला दिसत होतं. यावर्षी जिल्ह्यात काही कारकुनांच्या जागा भरायच्या होत्या. त्यामुळे परिस्थिती अधिकच चिघळली. अगदी ओरिसाच्या तुलनेत सुद्धा मल्कनगिरीतील बेकारी जास्त आहे. (ओरिसाच्या ३ कोटी २० लाख लोकसंख्येपैकी तब्बल १५ लाखांची बेकार म्हणून नोंद झालेली आहे.)

धुरुआंमध्ये जे कोणी हाताच्या बोटावर मोजावेत एवढे मॅट्रिकपर्यंत शिकलेले होते, त्यांनी नशीब आजमावायचं ठरवलं, माझी सांगू लागतो. पण त्यांचं नशीब फुटकंच होतं. चंदा, मंगलु आणि गोपाळ धुरुआ व इतर कितीतरी जण आले निराश होऊन हात हलवत. 'त्या जागांसाठी आम्हीसुद्धा उमेदवार आहोत, हेच त्यांना मंजूर नव्हतं.' गोपाळ म्हणाला. दुर्दैव असं की ज्या जमातीत साक्षरतेचं प्रमाण ७ टक्क्यांहून कमी आहे, नेमक्या तिथल्याच दोन चार शिक्षितांना हा अन्याय भोगावा लागतो आहे.

तरीसुद्धा आशेला जागा आहे. एका बाबतीत त्यांच्या नशिबाने दगा दिलेला नाही. आर. के. पात्रो यांच्या रूपाने मल्कनगिरीला एक सहृदय आणि संवेदनाशील तहसीलदार लाभला आहे. सरकारी कचेरीत अशी व्यक्ती क्वचितच भेटते.

पात्रोंना इथे येऊन फार दिवस उलटलेले नाहीत. ही समस्या आम्ही त्यांच्या नजरेस

आणल्याबरोबर त्यांनी तत्परतेने पावलं उचलली. हकांच्या नोंदी व इतर दफतरांमध्ये पहाणी करून त्यांनी संबंधित अधिकाऱ्यांना ताबडतोब एक पत्र पाठवून खुलासा केला की मल्कनगिरीत धरुआ अशी कोणती जमात नाही, जे आहेत ते धरुआ आहेत.

भुवनेश्वरमधील एका अधिकाऱ्याने दुखण्यावर नेमकं बोट ठेवलं. 'मुळात बाहेरच्या कुणाच्या हस्तक्षेपाची गरजच का पडायची?' तो म्हणाला, 'याचा अर्थच हा की आपण घडवलेल्या व्यवस्थेत आदिवासींना स्वतःचे असे काही अधिकारच उरलेले नाहीत. कायदेशीर अधिकार तरी नक्कीच नाहीत. अशी एखादी समस्या उभी राहिली की ते हतबल होतात. त्यांचे हात नोकरशाहीपर्यंत

मल्कनगिरी म्हणजे भारताच्या आदिवासी रूपाचं प्रतीक आहे. ओरिसातल्या बासष्ट आदिवासी जमातींपैकी बहुसंख्य इथे आहेत. डोंगरी भागातून एका गावातल्या हाटात आपण बनवलेली गाडगी मडकी विकण्यासाठी आलेले आदिवासी चित्रात दिसत आहेत.

पोचत नाहीत आणि अधिकारही गाजवू शकत नाहीत.'

साक्षर आणि तरुण असण्याचा उपयोग माझीचा भाऊ व त्याचे मित्र यांना नोकरी मिळवण्यासाठी झाला नाही. साक्षरतेचं प्रमाण जिल्ह्यात १६ टक्के आणि आदिवासींच्यात फक्त ४ टक्के असूनसुद्धा.

मल्कनगिरी म्हणजे भारताच्या आदिवासी रूपाचं प्रतीकच जणू. ओरिसातल्या बासष्ट आदिवासी जमातींपैकी बहुसंख्य इथे आहेत. आंध्र आणि मध्यप्रदेशातल्याही काही आहेत. बहुतेक समूहांची आपापली स्वतंत्र बोली आहे. एका अधिकाऱ्याच्या निरीक्षणानुसार 'देशातील प्रमुख भाषांच्या लिप्या आदिवासी बोलीतील उच्चार नेमकेपणाने व्यक्त करू शकत नाहीत. धरुआ धुरुआ गोंधळ होण्यामागेही हेच कारण आहे.'

या सगळ्याच्या पार्श्वभूमीवर जेव्हा आदिवासी नसलेला कुणी बिनदिक्कत आदिवासी असल्याचं

प्रमाणपत्र मिळवतो, तेव्हा फारच खटकतं. १९६५ सालच्या युद्धानंतर तेव्हाच्या पूर्व पाकिस्तानमधून आलेल्या बंगाली हिंदूंचं राज्यशासनातर्फे मल्कनगिरीत जमीन देऊन पुनर्वसन करण्यात आलं. यांच्यापैकी काही अशी खोटी प्रमाणपत्रं मिळवतात.

त्यांची कार्यपद्धती अशी : जातीचं प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी डोमिसाइल कागदपत्र सादर करावी लागतात. स्वतःच्या जमिनीचा 'पट्टा' ज्यांच्यापाशी आहे, त्यांना डोमिसाइल प्रमाणपत्र मिळवणं सोपं जातं. म्हणजेच, पुनर्वसन झालेला बंगाली हिंदु वा इतर कुठलाही जमीनधारक त्याच्या जमिनीची नोंदणी सहज करून घेऊ शकतो. आपण अमुक अमुक अनुसूचित जाती वा जमातीपैकी आहोत, असं नोंदणीकाराला नुसतं तोंडी सांगितलं तरी ते पुरेसं ठरतं.

जमीनधारणेची कागदपत्रं तपासणे ही नोंदणीकाराची जबाबदारी असते. त्यात सहसा खोट नसतेच. अर्जदाराची जात तपासणे याची जबाबदारी मात्र नोंदणीकारावर नसते. परिणामी तो नोंदणीपत्र बनवून टाकतो - खोट्या जातीच्या उल्लेखासकट. या नोंदणीपत्राच्या आधारावरच पुढे डोमिसाइल आणि जातीची प्रमाणपत्रं मिळवता येतात.

आदिवासींपाशी जमिनीचा पट्टा तरी नसतो किंवा जमीनच नसते. त्यामुळे ही प्रमाणपत्रं मिळवण्यात त्यांना फारच अडचणी येतात. दरम्यान अशी प्रमाणपत्रं मिळवलेल्या उच्च जातीच्या लोकांनी भरपूर फायदा लाटलेला असतो. कारण आदिवासींपेक्षा ते अधिक शिकलेले असतात.

या घटनेतील माझी धरुआ आणि त्याचे भाईबंद यांचा प्रश्न सुटू शकला, कारण मुख्यतः मल्कनगिरीतील सुजाण साहेब, पण त्या भुवनेश्वरच्या अधिकाऱ्याच्या उद्गारातही तथ्य आहेच : 'एका वर्तमानपत्राने हस्तक्षेप केला, म्हणून इतक्या झटपट चक्रे हलली. तसं नसतं तर वर्षभरापूर्वी जेव्हा आदिवासींनीच हा प्रश्न उठवला, तेव्हा का काही नाही झालं? आपली व्यवस्था गरिबांना भीक घालत नाही, हेच खरं. आदिवासी आणि हरिजनाना तरी नक्कीच नाही.'

संपत्ती झिरपण्याचं तत्त्व

म्हणजेच कोट्यवधींसाठी आरोग्य

१९

१४ सालच्या प्लेगची खरी समस्या अशी होती की, इतर अनेक रोगांप्रमाणे तोही ग्रामीण भागातच कुठेतरी राहिला नाही. शहरातल्या झोपडपट्ट्यांपुरता राहील, तर तेही नाही. वर्गभेद न मानण्याबद्दल प्लेगचे जंतू कुप्रसिद्ध आहेत. दक्षिण मुंबईतल्या वा दक्षिण दिल्लीतल्या उच्चभू वस्तींमध्ये शिरकाव करण्यास प्लेगला बंदी करण्याच्या पद्धतीचा शोध अजून लागायचा आहे. त्याहून भयंकर म्हणजे हा जंतू खुशाल विमानात घुसून क्लब क्लबासने थेट न्यूयॉर्कला पोहोचू शकतो. किती चांगल्याचुंगल्या लोकांना हा धोका.

जनसामान्यांच्या जिवाला असणाऱ्या धोक्याविषयी काळजी वाटण्यापेक्षा या भीतीमुळेच प्रसिद्धीमाध्यमांनी या 'महामारी'विषयी एवढी भयंकर राळ उठवली. आणि त्यातूनच भारतात लाखो जिवांचे पटापट मुडदे पडत असल्याची दृश्यं जगाच्या डोळ्यासमोर तरळून गेली. वस्तुतः प्लेगने (वा तुम्ही त्याला जे नाव द्याल ते; ज्याला-त्याला त्याचा जंतू प्यारा) एकूण चोपन्न बळी घेतले. क्षयामुळे दरवर्षी ४,५०,००० भारतीय जीव प्राणास मुक्त असतात; म्हणजे प्लेगच्या आठ हजार पट. याला मात्र वर्तमानपत्राच्या वार्षिक आढाव्यात एखाद-दुसरा कॉलम जागा मिळते. तीसुद्धा केव्हा, तर वर्तमानपत्राच्या मालकांसारख्यांवर उपचार करणाऱ्या प्रथितयश डॉक्टर लोकांची वार्षिक परिषद भरते, तेव्हा.

या देशात दरवर्षी अतिसारामुळे १५ लाख अर्भकांचा मृत्यू होतो. दर तीन मिनिटांनी एक. म्हणजे प्लेगमुळे मेले त्याच्या तीस हजार पट. या रोगाला जर वर्तमानपत्राच्या पानावर जागा हवी असेल तर युनिसेफचा 'जगातील बालकांच्या स्थिती'विषयी वार्षिक अहवाल बाहेर येण्याची वाट पाहावी लागते. त्या वेळी मधल्या पानावर तो चमकून जातो. किंवा (शेअर बाजारावरील संपादकीय न आल्याने घाईघाईत लिहिलेल्या) कळकळ व्यक्त करणाऱ्या संपादकीयात सवाल केला जातो. : 'आपलं कुठे चुकलं?' त्यानंतर हा मजकूर पुढल्या वर्षी जसाच्या तसा वापरण्यासाठी नीट गुंडाळून बासनात ठेवला जातो. त्या वर्षीच्या सौंदर्य स्पर्धेच्या निकालात जर एकही भारतीय नाव नसेल, तर या रोगाला चक्र पहिल्या पानावर अवतरण्याचं भाग्य लाभतं. आणि 'सामाजिक जाणीव असलेला संपादक' अशी त्या संपादकाची ओळख बनते. लवकरच 'आपल्या इथल्या बालकांसाठी आपण काय करावे' या विषयावर भाषण देण्यासाठी त्याला रोटरी क्लबचं आमंत्रण येतं.

दर चौदा दिवसांमध्ये या देशातल्या पाच वर्षांखालील ७५ लाख बालकांना अतिसाराचा त्रास होत असतो. त्याच ३३६ तासांमध्ये १ कोटी ९० लाख जणांना श्वसनसंस्थेत न्युमोनियासारख्या रोगाची गंभीर लागण होत असते. त्यांच्यासाठी खूप काही करणं शक्य आहे, पण केलं जात नाही. असो, प्लेगच्या बातमीने जास्त रंगत येते, हेच खरं.

पश्चिमी लोकांचे ठरीव समज प्लेगमुळे पक्के झाले (त्या तसल्या लोकांचं करणार तरी काय?). लंडनच्या एका वर्तमानपत्राने सांगितलं, की प्लेगचा झपाट्याने प्रसार होतो आहे कारण उंदरावर बसणाऱ्या एका हत्ती-देवाची पूजा जिथे केली जाते, अशा ठिकाणीच त्याचा प्रादुर्भाव झाला आहे; तिथले लोक उंदरांना मारायला तयार नसतात ना. शिवाय प्लेगसारख्या रोगाची बातमी बनवायची, तर धोका आला, धैर्य आलं! असा रोग, ज्याने तेराव्या शतकात युरोपमध्ये थैमान घातलं; पण आजच्या काळात तिसऱ्या जगासारख्या अतिमागास प्रदेशातच जो सापडू शकतो. उत्तर अमेरिका आणि युरोप, दोन्हीकडे दरवर्षी प्लेगचे रोगी सापडत असतात. बहुधा बिळात

राहणाऱ्या जंगली प्राण्यांशी जेव्हा डोंगरदऱ्यांमध्ये हिंडणाऱ्या हायकर भटक्यांचा संपर्क येतो, तेव्हा. वर्ल्ड हेल्थ ऑर्गनायझेशनच्या पदाधिकाऱ्यांनीच याकडे लक्ष वेधलं आहे. पण प्लेगच्या मोठ्या बातमीसोबत हा मजकूर काही शोभून दिसेना; तेव्हा त्याला दिलं ढकलून कुठल्यातरी आतल्या पानावर. आणि काहीही असलं, तरी भारतातील आरोग्य समस्यांकडे जास्त निरखून पाहण्यात एक धोका आहे : ठराविक राहणीचा पुरस्कार करण्याची व निधी पुरवणाऱ्या संस्थांद्वारे दबाव आणून ती राहणी विकसनशील देशांवर दडपून लादण्याची पश्चिमेची जी भूमिका आहे; तिच्याचविषयी काही गंभीर सवाल उभे राहतात.

१९९२ साली यूएस एडने उत्तर प्रदेश या राज्यातील लोकसंख्यानियंत्रणासाठीच खर्च करण्यासाठी भारताला ३२५ मिलियन डॉलर्स (८०० कोटी रुपये) दिले. या कार्यक्रमाचे काही गंभीर परिणाम होतात. त्यातला एक म्हणजे योग्य आरोग्य व्यवस्थेचा ज्यांना तुटपुंजा वा शून्य लाभ मिळतो अशा अत्यंत गरीब ग्रामीण स्त्रियांवर नॉनप्लॅण्टसारखं धोकादायक गर्भनिरोधक लादलं जाईल. कुठल्याही पश्चिमी देशात या गर्भनिरोधकाचा सर्रास वापर होत नाही.

सहजासहजी निधी मिळत नाही तो उदाहरणार्थ भारताच्या सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील ८० टक्के समस्यांना कारणीभूत होणाऱ्या आणि दरवर्षी लाखो जिवांची हत्या करणाऱ्या पाण्यातून पसरणाऱ्या रोगांसाठी. यांच्यात अतिसार, आमांश, विषमज्वर, पटकी आणि कावीळ यासारख्या रोगांचा समावेश होतो. हिवतापासारखे पाण्याशी संबंधित असलेले रोगही दरवर्षी हजारो-लाखो माणसं मारत असतातच.

असं असूनही सुरक्षित व पुरेसं पाणी न मिळणाऱ्या प्रत्येक तीन जणांमधला एक माणूस भारतीय आहे. अतिसाराने जगभरात मृत्यू येणारं प्रत्येक चौथं मूल भारतीय असतं. कुष्ठरोग्यांपैकी एक तृतीयांश रोगी भारतात राहतात. पाण्यातून पसरणाऱ्या वा पाण्याशी संबंधित रोगांमुळे जगभरात मरणाऱ्या चार जणातला एक भारतीय असतो. जगभरात अमुक एका क्षणी जे १६० लाख क्षयरोगी असतात, त्यांच्यातले १२७ लाख भारतात असतात. कोट्यवधी भारतीय कुपोषणाची शिकार बनले आहेत. त्यामुळे कित्येक प्राणघातक रोगांना जणू आमंत्रणच मिळत असतं. आणि तरीही पोषणावर होणारा अधिकृत खर्च एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या एक टक्क्यापेक्षा कमी आहे.

पण प्लेगच्या बातमीमुळे 'परकीय गुंतवणुकी'वर जो अनिष्ट परिणाम होतो, त्याच्या पुढे लाखो जिवांचा काय पाड हो? शिवाय भारतीय उच्चभ्रूंना सदा भेडसावणारा प्रश्न - ते (गोरे परकीय) काय म्हणतील आपल्याबद्दल? आणि, प्लेगबद्दलची खरी आश्चर्यजनक बाब कुठली असेल, तर ती म्हणजे प्लेग व्हायला इतका काळ का जावा लागला? आपल्या नागरिकांच्या आरोग्य गरजांविषयी इतकी बेपर्वाई आणि तुच्छता कुठल्याच देशाने दाखवली नसेल.

आरोग्यावर एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १.८ टक्क्यांपेक्षा अधिक खर्च कुठल्याही भारतीय शासनाने आजवरच्या इतिहासात कधीही केलेला नाही. सध्याचा सार्वजनिक खर्च आहे एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या १.३ टक्के. निकारागुआचा खर्च आहे ६.७, ब्राझीलचा २.८, चीन २.१ टक्के. विकसित औद्योगिक देशांमध्ये स्वीडन ७.९ टक्के खर्च करते आणि युनायटेड स्टेट्स ५.६ टक्के. स्वातंत्र्य नवं-नवं असताना भारताने ठामपणे सांगितलं की, पहिल्या पंचवार्षिक योजनेतील ५ टक्के रकम आरोग्यासाठी खर्च करण्यात येईल. परकीय सत्ता, पिळवणूक, दुष्काळ आणि रोगांमुळे

उद्भवणारे घाऊक मृत्यू यांच्याखाली एक शतकभर भरडल्या गेलेल्या राष्ट्रासाठी हे एक सुज्ञ पाऊल होतं व आहे. पण प्रत्येक योजनेत कमी होत आठव्या पंचवार्षिक योजनेत ही रकम १.७ टक्के इतकी खाली आली आहे. आरोग्य व्यवस्थेतल्या मूलभूत सोयींची गोष्ट करायची तर चीन आणि श्रीलंकेसारखे देश भारताच्या कुठल्या कुठे पुढे आहेत.

आरोग्यावर जो खर्च होतो, त्यापैकी ८० टक्के खर्च वैयक्तिकरित्या, प्रत्येकाकडून उचलला जातो. इस्पितळातल्या फक्त २० टक्के खाटा ग्रामीण भागात आहेत, जिथे देशांची ८० टक्के लोकसंख्या राहते. देशाच्या कानाकोपऱ्यात अशी हजारो प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि दवाखाने आहेत, ज्यांचं अस्तित्व फक्त कांगदावरच आहे. त्यातल्या कित्येकांनी डॉक्टरचं तोंड बघून मंहिनेच काय वर्षही लोटली आहेत.

असं असूनही भारतात परिचारिकापेक्षा डॉक्टर जास्त संख्येने तयार होतात. हजारो डॉक्टर्स निर्यातही केले जातात. १९९० साली भारतात ३,८१,९७८ रजिस्टर्ड (अॅलोपथिक) डॉक्टर होते; परिचारिका फक्त १,११,२३५ होत्या. सप्टेंबर १९९५ मध्ये पंतप्रधान राव यांनी उद्गार काढले की, 'देशांत दरवर्षी १४,००० डॉक्टर, पण फक्त ८,००० परिचारिका निर्माण होत असतात.' ज्यांच्या प्रशिक्षणाचा खर्च जगातल्या अत्यंत दरिद्री जनतेने सोसला आहे, अशा डॉक्टरांपैकी परदेशी जाऊन श्रीमंत अमेरिकनांच्या प्रकृतीची काळजी वाहणाऱ्यांची संख्या काही नगण्य नाही. वेगळ्या भाषेत म्हणायचं तर ज्यांची हलाखी जगात सर्वात खालच्या दर्जाची असेल असे रोगग्रस्त लोक, ज्यांची श्रीमंती जगात सर्वात उच्च दर्जाची आहे अशा लोकांच्या आरोग्यासाठी अनुदान देत असतात.

'मनमोहनमिक्स'च्या आगमनाने आरोग्यावर होणाऱ्या खर्चातही मोठ्या प्रमाणावर कपात झाली आहे आणि जनतेच्या आरोग्यासाठी जी काही तुटपुंजी रकम खर्च होत होती, ती आणखी कमी झाली आहे. संसाधनं नाहीत, हे कारण इथे लागू होत नाही. आर्थिक 'सुधारणा'मध्ये आघाडीवर असल्याबद्दल महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन राज्यांची स्तुती होत असते. ऑगस्ट १९९१ ते ऑगस्ट १९९४ या काळात या दोन राज्यांमध्ये १,१४,००० कोटी रुपयांची (जवळजवळ ३८ बिलियन डॉलर्स) गुंतवणूक झाली. नेमक्या याच राज्यांमध्ये प्लेग उद्भवला. 'सुधारणा'चा काळ येण्याअगोदरही गुजरातचा आरोग्यावरचा खर्च माणशी ४९ रुपयांच्या आसपासच होता. (सुधारणांमुळे यात आणखी कपात झाली.) गुजरातपेक्षा आर्थिक दृष्ट्या खूपच गरीब असलेल्या केरळ राज्यात हाच आकडा रु. ७१ असा होता.

आरोग्यासाठी खर्च होणारी रकम कुठे जाते, यालाही महत्त्व आहे. इथेही केरळचाच नंबर वर लागतो. केरळातील ग्रामीण अर्थिकांच्या मृत्यूचं प्रमाण (आयएमआर) फक्त १७ आहे. हे प्रमाण गुजरातमध्ये ७३ तर महाराष्ट्रात ६९ आहे. केरळवासीयांचं सरासरी आयुर्मान आहे ७२ वर्ष. गुजरात्यांचं आहे ६१ आणि महाराष्ट्रातल्या लोकांचं ६३. संसाधनांच्या उपलब्धतेएवढीच जनतेच्या आरोग्याशी असणारी बांधिलकीही महत्त्वाची आहे. बालमृत्यूचं प्रमाण आणि आयुर्मान यात केरळ युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिका या देशाशी बरोबरी करतं. डॉक्टरांच्या संख्येपेक्षा परिचारिकांची संख्या जास्त आहे, अशी स्थिती असणारं केरळ हे एकमेव राज्य आहे.

पण केरळ म्हणजे भारत नव्हे. आणि आरोग्यावरील सरकारी खर्चात जशी कपात केली जाते

आहे, तसतशी शहर भागातली आरोग्यसेवाही कोसळून पडत आहे. त्याच वेळी अधिक खर्चिक, कमी जबाबदार होत चाललेलं खासगी क्षेत्र फुगत चाललं आहे; त्या क्षेत्रावर अधिकाधिक अवलंबून राहण्याची पाळी आल्यामुळे काही गरीब कुटुंबांवर सर्वस्वावर पाणी सोडण्याची वेळ आली आहे आणि सरकारी खर्चातील कपातीमुळे ही प्रक्रिया जास्तच गतिमान होऊ लागली आहे. १९९२-९३ च्या अर्थसंकल्पामध्ये केंद्र सरकारने राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमावरील खर्चात जवळजवळ ४३ टक्क्यांची कपात केली. त्याच अर्थसंकल्पात लोकसंख्येच्या वरच्या १० टक्के स्तरातल्या लोकांना करात ४,८०० कोटी रुपयांची सूट मिळाली. इतर आरोग्य कार्यक्रमांनाही फटका बसला. यालाच 'संपत्ती झिरपण्याचं तत्त्व' म्हणत असावेत. (गरिबांकडून हिसकावून श्रीमंतांना द्या आणि मग त्यातलं गरिबांपर्यंत किती झिरपतं याची श्वास रोखून प्रतीक्षा करा.) वर झिरपली संपत्ती, खाली झिरपला हिवताप. प्लेगचं अजून आश्चर्य वाटतं तुम्हाला?

दरम्यान, मुंबईसारख्या अवाढव्य महानगरीत पाचव्या 'पंचतारांकित' इस्पितळाने जन्म घेतला. ग्रामीण भारतात, पाच माणसांच्या कुटुंबाचं एकूण वार्षिक उत्पन्न ११,००० रुपयांच्या माफक रकमेपेक्षा अधिक असलं तर ते कुटुंब दारिद्र्यरेषेच्या वर गेलं असं मानण्यात येतं. त्याच वेळी मुंबईतल्या पंचतारांकित इस्पितळातल्या खोलीत आठवडाभर राहण्यासाठी याच्या कितीतरी पट रक्कम मोजावी लागते. सामान्य भारतीयांना मग आरोग्य कसं परवडणार? त्यांच्या परिस्थितीवर इलाज काय? ग्रामीण भागात उपचार करून घेणाऱ्या दर शंभर रोग्यांमधल्या फक्त नऊ जणांचा संबंध प्राथमिक आरोग्य केंद्रांशी येतो. मग सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था त्यांच्यासाठी करते तरी काय? आणि सर्वात दुर्भागी ठरणारे अनुसूचित जाती-जमातींमधील लोक - ज्यांची ओळखदेख हर ठिकाणी थिटीच ठरते, असे सर्वात दरिद्री लोक - त्यांच्यासाठी काय केलं जातं?

बिहार आणि ओरिसामधल्या भागातून हिंडताना या प्रश्नांची उत्तरं शोधण्याचा मी प्रयत्न केला. त्या तसल्या भागात गरीब असणं याचा नेमका अर्थ काय असतो; आणि गरीब माणसाने आजारी पडणं हा काय अनुभव असतो, हे मला जाणून घ्यायचं होतं.

पालामऊच्या डॉक्टरलाच औषधाचा कडू घोट

बढामणी, पालामऊ (बिहार) : पोचराच्या रहिवाशांनी डॉ. विश्वासचे कपडे काढून त्याला मारहाण करून गावातून हाकलून लावलं, ते विनाकारण नाही. त्यांचा संताप अनावर झाला कारण 'डॉक्टर' म्हणवून घेण्याची कसलीही लायकी नसलेल्या या भोंदू वैदूने चोट्टन पढइयाच्या गरोदर बायकोचे दिवस भरले असताना तिला तीन बाटल्या ग्लुकोज सलाइन दिलं आणि वैद्यकीय उपचारांची नितांत गरज असलेली ती स्त्री व तिचं मूल दोघांचाही मृत्यू झाला. अर्थात, चार गावांच्या पलिकडे डॉ. विश्वासचा दवाखाना अत्यंत गुटगुटीतपणे चाललेला आहेच.

आता भेटा यांना. हे आहेत इक्बाल कासिम, 'डॉक्टर व शल्यविशारद'. बालुमठमधील 'कासिमी क्लिनिक' चे मालक. देवबंद येथे केलेल्या सखोल अभ्यासाच्या बळावर या शल्यविशारदाने गेली कित्येक वर्षे आपला पेशा चालू ठेवला आहे. देवबंदमध्ये त्यांनी मिळवलेल्या पदवीचे विषय होते 'बॉटनी, बायोलॉजी, झूऑलॉजी, गायनेकॉलॉजी आणि युनानी - अधिक आधुनिक ॲलोपथिक उपचारशास्त्राचा विशेष अभ्यासक्रम'. सध्या ती पदवी दूर, त्यांच्या गावी आहे. एवढीशी तक्रार असली, तरी कासिम त्याच्याकडे येणाऱ्यांना ॲपिसिलीन आणि टेट्रासायक्लीनची इंजेक्शन देतो. रोग्यांना बघायला त्यांच्या घरीही जातो.

विश्वासचा भाऊसुद्धा 'डॉक्टर' आहे. त्याने एका संस्थेमध्ये होमिओपथीचा डिप्लोमा मिळवलाय. त्या संस्थेचं नाव तेवढं त्याला आठवत नाही आहे दुर्दैवाने. भावाचा आहे, त्याच गावात त्याचाही दवाखाना आहे. तो सांगतो की तो 'आर. एम. पी.' आहे म्हणून. पण आर. एम. पी. चा अर्थ 'रजिस्टर्ड मेडिकल प्रॅक्टीशनर' नाही, तर 'रूरल मेडिकल प्रॅक्टीशनर' असा आहे. या पैशात तुम्ही अगदी पाटण्यातही डॉक्टर होऊ शकता. खर्च रु. ७६५. तुमच्या गावचा मुखिया आणि एक कार्यरत डॉक्टर यांच्या सहा मिळवल्या की झालं. त्यासाठी लहानशी किंमत मोजावी लागते, एवढंच.

पालामऊतल्या डॉक्टरांपैकी बहुतेक सगळे - आणि बिहारातले त्यांचे हजारो भाऊबंद - अशी नाटकं करण्याच्या फंदात मुळीच पडत नाहीत. कंपाउंडर म्हणून कधीतरी काम केलेलं असलं की पुरेसं असतं. बहुतेक वेळी 'डॉक्टर' असा एक बोर्ड लावला की काम होतं. पंधरा वैदूशी गप्पा मारल्यावर इतक्या सुरस आणि चमत्कारिक डिग्न्या-डिप्लोमांचा शोध लागला की सांगता सोय नाही. खुद्द विश्वासच्या तोंडून तीन कहाण्या ऐकायला मिळाल्या. त्यातल्या शेवटच्या गोष्टीत त्याने ओरिसातल्या एका विद्यापीठाची पत्राद्वारे पदवी मिळवली होती. त्या विद्यापीठाचं नाव त्याला

या क्षणी आठवत नव्हतं, इतकंच. त्याच्या लेटरहेडवर 'बी.ए.एम.एस.' (बॅचलर ऑफ आयुर्वेदिक मेडिकल सायन्स) असं छापलं आहे. गावात मात्र तो ॲलोपाथ आहे.

त्याचा इलाज नाही. पालामऊ आणि बिहारच्या ग्रामीण भागात सर्वत्र ॲलोपथीचा बोलबाला आहे. शहरातल्या भारत देशाला 'योगा' आणि देशी औषधोपचारांचा शोध नव्याने लागला असेलही. पण इथे, आसपासचे सर्व हकीम, युनानी, आयुर्वेदिक वैद्य, होमिओपथ सर्वांनी आपापला पक्ष टाकून ॲलोपथीशी सोयरीक केली आहे. एक पोलिस अधिकारी म्हणतो, 'त्यातल्या काहींनी दोन तीन वर्षासाठी डॉक्टरचा मंदतनीस म्हणून किंवा कंपाउंडर म्हणून काम केलेलं असतं. इंजेक्शन मात्र सगळेच देतात, तसा काही एक अधिकार त्यांच्यापाशी नसतो, तरी देखील.' आणखी एक वरिष्ठ अधिकारी पुढे म्हणतो, 'त्यांना जाब विचारणारं कुणी नाही; ते हवं ते औषध घ्यायला सांगतात आणि हवं ते करतात.'

पालामऊची मुख्य दुखणी आहेत क्षय, हिवताप, हगवण आणि आमांश. यातलं काहीही दुखणं असलं, तरी इथे एकच उपाय करण्यात येतो, तो म्हणजे सलाइन लावणे. दुर्गम प्रदेशात तर वैदूने रोग्याला सलाइन लावलं की पहाणाऱ्यांवर जणू संमोहनाची मोहिनी चढते. हिवतापाच्या रोग्याची देखील यापासून सुटका नसते. बऱ्याच खेडुतांची अशी श्रद्धा आहे की 'पानी चढाना' हा काहीतरी अमोघ उपचार आहे. तो करण्यासाठी मग ते कर्ज काढून डॉक्टरला पैसे देतात. शिवाय टेट्रासायक्लीनची इंजेक्शन आहेतच.

ग्लुकोज सलाइनची बाटली २८ रुपयांना पडते. ही किरकोळ विक्रीची किंमत. घाउक खरेदी केली, तर १२ रुपयांना एक बाटली मिळू शकते. सोबतच्या संचासाठी (नळी आणि सुई) आणखी १२ रुपये खर्च येतो. पण वैदू लोक एकच संच वापरत बसतात. त्यामुळे धोका आणखी वाढतो. एका बाटलीमागे वैदू रोग्याकडून शंभर ते दीडशे रुपये काढतो. 'शिकलेले असतात, ते कमी देतात. अशिक्षित जास्त देतात.' विश्वासचा प्रामाणिकपणा थक करतो.

३० मिलि टेट्रासायक्लीनची किरकोळ किंमत आहे रु. ८ ते रु. १०. त्यातून प्रत्येकी २ मि.लि. ची १५ इंजेक्शनं वैदू बनवतो आणि पंधरा जणांकडून प्रत्येकी १० ते १५ रुपये वसूल करून एवढ्याशा गुंतवणुकीवर दीडशे ते सव्वादोनशे रुपये कमावतो. सुया घाण असतात, पुन्हा पुन्हा वापरल्यामुळे केव्हातरी आवरण्यापलिकडलं संकट उद्भवण्याचीही शक्यता असते. अर्थात, अनेक खेडूत असेही असतात ज्यांना असली गंमत जंमत परबडत नाही. गावच्या देवळ्याला एखाद दुसरं अंडं देऊन स्वतःच्या प्रकृतीची देखभाल ते सांभाळत असतात.

वैदूंना एवढं महत्त्व का म्हणून आलं? एवढ्या मोठ्या संख्येने का जातात लोक त्यांच्याकडे? 'म्हणजे काय? सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेकडे नजर टाकली की आपोआप सगळं लक्षात येतं.' डाल्टनगंजचे सुप्रसिद्ध डॉक्टर एन सी अग्रवाल म्हणतात. निदान काही वैदू तरी असे असतात जे हिवतापाविरोधी औषधांच्या वाटपाचं काम करतात.

सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्था म्हणजे एक प्रचंड गोंधळ आहे. खुद्द लटेनेहारला मुख्य पीएचसी (पब्लिक हेल्थ सेंटर) आहे आणि या उपविभागात अठरा उपकेंद्र आहेत. त्यातल्या चारांना मी भेट दिली. एकही चालू नव्हतं. त्यांच्यापासून गावकऱ्यांना वैद्यकीय लाभ शून्य झाला होता. म्हणूनच की काय त्यातल्या तिनांचे सर्व दरवाजे, चौकटी आणि इतर फिटिंग्ज गावकऱ्यांनी लुटून नेले होते.

इथेच जवळ असलेल्या चौथ्या केंद्रात एक दारूडा हेडमास्तर रहातो, जो येणाऱ्या जाणाऱ्याला साठ सालातली प्रेमगीतं मोठ्या उत्साहाने ऐकवतो. मुख्य केंद्र काम करतं. तिथला डॉक्टर सक्तीने करावयाच्या हिवतापाच्या तपासणीसाठी पैसे घेतो. त्याने घेऊ नयेत असा नियम आहे. मी पत्रकार आहे असं कळल्यावरही माझ्यासमोर पैसे घ्यायला त्याने का कू केलं नाही. उपकेंद्रांमध्ये नाव घ्यायला औषध नाही. सगळी उपयोगी औषधं लंपास झाली आहेत.

या भागातलं सर्वात मोठं असणाऱ्या लटेहार उपविभागीय इस्पितळात अठरा कर्मचारी, पाच डॉक्टर, सव्वीस खाटा आहेत. रोगी एक आहे. रिकाम्या खाटा गलिच्छ, रोगट दिसतात. मी त्या इस्पितळाला कित्येक भेटी दिल्या. तिथल्या आरोग्य सेविकेशिवाय मला एकही कर्मचारी कधी तिथे सापडला नाही. प्रमुख डॉक्टर रजेवर होते. बाकी खाजगी दवाखाने चालवत होते - कामाच्या वेळात आणि इस्पितळाच्या शेजारीच.

माझ्या भेटीसाठी ती सेविका एका डॉक्टरणीला घेऊन आली. ती काहीशा अनिच्छेनेच आली. तिच्या दवाखान्यातला कमाईचा वेळ मी खात होतो ना. पण इस्पितळाच्या ॲटिबायॉटिक्स आणि जीवनरक्षक औषधांपैकी काही एक अस्तित्वात नाही, हे मान्य करण्याएवढी फुरसत तिने काढली. शिवाय सर्पदंशावरची औषधं, रॅबीजची लस यातलंही काही नाही. या औषधांची तर इथे नितांत गरज आहे. बातचीत संपताच डॉक्टरणी तिच्या कचेरीत नाही, तर खासगी दवाखान्यात परतली. 'तसे दिवसातून एकदा हे डॉक्टरलोक इथे येतात,' एक स्थानिक स्वयंसेवी संघटनेचा कार्यकर्ता म्हणाला, 'येतात आणि आपल्या खासगी दवाखान्यात इथल्या रोग्यांची भरती करतात.'

जवळच असलेल्या दलित वस्तीतली दिलबसिया देवी आणि तिचे स्नेही म्हणतात की या इस्पितळातून त्यांना कधीही कसलंही औषध मिळालेलं नाही. सगळं बाहेरून आणावं लागलं. तेही बहुधा अशा दुकानांमधून ज्यांचे मालक उघडपणे वा आडून हेच डॉक्टर आहेत. सगळीकडे हे असंच चालतं असं जिल्हापातळीवरील एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने मान्य केलं. 'डॉक्टर आणि शाळामास्तर या दोन गटांना हात लावणे हे स्वतः मुख्यमंत्री लालू यादव यांच्या ताकदीबाहेरचं काम आहे.' तो अधिकारी म्हणतो.

सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेतील डॉक्टरांच्या खाजगी कमाईला आळा घालणं आजवर कुठल्याही मुख्यमंत्र्याला जमलेलं नाही. तशीच वेळ आली, तर हे डॉक्टर लोक कुठल्या थराला जातील याचा नेम नाही. धाडींमध्ये सरकारी डॉक्टरांच्या घरात जेव्हा ढापलेल्या औषधांचा प्रचंड साठा सापडला, तेव्हा याला प्रत्युत्तर म्हणून काही डॉक्टरांनी धाडघालणाऱ्या अधिकाऱ्यांवर सरळ बलात्काराच्या खोट्या केसेस घातल्या.

'हे असले डॉक्टर आणि ते तसले वैदू यांच्या काचात सामान्य जनतेचा जीव जातो,' एका अधिकाऱ्याने आग्रहाने मांडलं, 'सरकारने निश्चयपूर्वक सरकारी डॉक्टरांना खासगी दवाखाने चालवण्यास बंदी केली पाहिजे. सध्या आहे तिला सार्वजनिक आरोग्य सेवा म्हणणं साफ चूक आहे. सगळे व्यवहार खासगीच आहेत. कशाला अर्थ नाही. उदाहरणार्थ, सान्या देशाप्रमाणे बिहारातही परिचारिकांपेक्षा (८८८३) डॉक्टरांची संख्या (२५६८९) जास्त आहे. अधिक ते हजारो वैदू हाती काय लागतं? प्राथमिक आरोग्य केंद्र बांधण्याचं काम (संपूर्ण बिहारात १५००० हून जास्त) दरम्यान चालूच आहे. पण ती केंद्रं चालतात, नाही चालत याची कुणालाच फिकीर नाही. म्हणजे

काय, तर आपली आरोग्यसेवा डॉक्टरांसाठी आहे, रोग्यांसाठी नाही. कंत्राटदार आणि दुकानदारांसाठी आहे, जनतेसाठी नाही. म्हणूनच आरोग्याच्या मोजमापात देशभरात बिहार तळाशी. तक्रारी होवोत आणि मोहिमा चालोत, यात फरक नाही.'

वैदू कशाला तक्रार करतील? त्यांचं तर उत्तम चाललेलं आहे.

आला दिसान्याचा फेरा

मल्कनगिरी (ओरिसा) : कोंबड्यांची कत्तल झालेली बघायला आम्हाला तीन तास वाट बघावी लागली. कितीतरी वेळ भगताच्या मदतनीसाच्या हातात त्या उलट्या लटकत होत्या. तशाच लटकताना अमर असल्याप्रमाणे चोर्चीनी दाणे टिपत होत्या. दरम्यान दोघा दिसारी भगतांनी त्यांची पारंपरिक कर्मकांडं चालू ठेवली होती. दिसारी म्हणजे या भागात पारंपरिक औषधोपचार करण्याचा वंशपरंपरागत हक्क असलेले भगत. सगळे सोपस्कार संपले की इथला मुख्य दिसारी गोवर्धन पुजारी रोम्याला जे औषध देईल ते मात्र जसं निदान असेल त्यानुसार क्तोरोक्कीन वा फ्लॅगाइलसारखं आधुनिकही असेल.

गोवर्धनचं खरं नाव आहे हंथाल. पण 'पुजारी' हे बिरुद तो मोठ्या मानाने मिरवतो. दुर्गम अशा बोंडा टेकड्यांमधील त्याच्या फेऱ्यात सामील होण्याची परवानगी जेव्हा त्याने दिली, तेव्हा अर्थातच आम्हाला आनंद झाला. काहीतरी आगळं वेगळं बघायला मिळणार हे ठाऊक होतं, पण किती आगळं याचा अंदाज आम्हाला आला नाही.

देशी आणि अॅलोपथिक अशा दोन्ही औषधांचा वापर करण्याचं तंत्र गोवर्धन वापरतो. मल्कनगिरीतल्या प्रागैतिहासिक जमातींसाठी चाललेल्या एका चतुरस्र योजनेचा एक भाग म्हणजे गोवर्धन. त्यांच्या पारंपरिक औषधोपचारात आधुनिक जीवरक्षक औषधांचा समावेश व्हावा हा अंतस्थ हेतू. अन्वेष या एनजीओचे सुरेंद्र खेमेन्दु म्हणतात त्या प्रमाणे दिसारी हा गावचा भगतही असतो, त्याला खूप मान असतो. म्हणजेच 'ज्या भागात आधुनिक औषधं पोचलेली नाहीत, तिथल्या औषधोपचारांवर, आरोग्यविषयक समजुतींवर त्याच्या उक्तीचा पुष्कळच पगडा असतो.' दिसारी स्वतःच्या घरी बसून आणि वेळ पडली तर रोम्याच्या घरी जाऊन 'प्रीक्टिस' करतात.

खेमेन्दु स्वतः वनस्पतींच्या औषधी गुणांचा अभ्यास करताहेत. त्यांच्या म्हणण्यानुसार 'पारंपरिक दिसारी त्यांच्या वैद्यकीय वा धार्मिक कर्मकांडांसाठी कंदमुळांचाच वापर करतात आणि त्यांच्यापाशी असलेल्या ज्ञानभांडारात काही दुखण्यांवर उत्तम इलाजही आहेत.' पण तरीही काही रोग असे आहेत ज्यांच्यापासून बोंडांसारख्या जमाती स्वतःचं रक्षण करूच शकत नाहीत. म्हणूनच, त्यांच्या परिचयाच्या एखाद्या माध्यमाद्वारे रोगनिवारक औषधं त्यांच्यापर्यंत पोचवणं गरजेचं आहे. हे माध्यम म्हणजे दिसारी.

मल्कनगिरीचे उत्साही कलेक्टर जी.के. धाल यांचा या प्रयोगाला पूर्ण पाठिंबा आहे. त्यांच्या अधिकाऱ्यांमार्फत काही दिसारींना प्रशिक्षणही दिलं जात आहे. इथले घातक रोग म्हणजे हिवताप

आणि हंगवण. या रोगांवरच्या औषधोपचारांचा त्या प्रशिक्षणात समावेश आहे. 'त्यांचं जे काही कर्मकांड करायचं असतं, ते हे दिसारी करतातच, पण तेवढं झालं की आधुनिक जीवरक्षक औषधं त्यांनी द्यावीत यासाठी आम्ही त्यांना प्रोत्साहन देत असतो.' धाल म्हणतात.

आम्ही गोवर्धनबरोबर बोंडा टेकड्या चढण्यामागे ही पार्श्वभूमी होती. गोवर्धन डॉब हरिजन आहे. पण त्याच्या रोम्यमुळे बोंडा डॉक्टर म्हणून तो ओळखला जातो. त्याच्यापाशी जी प्रथमोपचार पेटी आहे तिच्यावर इंग्रजीमध्ये ठळक अक्षरात 'ओन्ली फॉर बोंडाज' असं लिहिलेलं आहे. तो आणि त्याचे 'ग्राहक' दोघांनाही इंग्रजीचा गंध नाही. पण त्या पेटीचा त्याला भलताच अभिमान आहे. नदीच्या अगदी कडेला एक रोगी दुर्मुखलेल्या चेहऱ्याने बसला आहे. आणखी एक दिसारी घोट्याएवढ्या पाण्यात पाय बुडवून मंत्र म्हणत उभा आहे. बिचाऱ्या कोंबड्यांना घेऊन आणखी एक मदतनीसही उभा आहे. आणि त्यांना बळी देण्याची गोवर्धन तयारी करतो आहे. वर तळपणाऱ्या सूर्याचा सर्वांनाच, विशेषतः रोम्याला फारच ताप होतो आहे.

एकंदरीत हा प्रयोग महत्त्वाचा आहे यात शंका नाही. बोंडा टेकड्यांमध्ये वेलेल्या तंगडतोडीचं चीज झालं असं वाटण्याएवढ्या महत्त्वाचा. पण प्रशिक्षण देणारे दक्ष नसतील, किंवा काही कर्मकांडात व्यत्यय आला, तर गडबड होऊ शकते. गोवर्धन तसा हुशार आहे, डॉक्टर म्हणूनही बरा आहे. पण मोहाची दारू दोसणे हाही त्याच्या कर्मकांडाचा एक भाग आहे. (वाडवडील तत्वख होते, म्हणून दारू त्यांनी कर्मकांडात घातली, औषधाची किंमत म्हणून दिली जाण्यासाठी मागे ठेवली नाही. परिणामी स्वतःचा छदाम खर्च न होता काम म्हणजेच सुख असं फायदेशीर समीकरण दिसारीला मोंडता येऊ लागलं.) तासनतास तो प्रकार चालला. रोग दूर करण्याच्या पुण्यापेक्षा दारू रिचवण्याचं पापच जास्त होत चाललं गोवर्धनपाशी.

दरम्यान दुसऱ्या दिसान्याने भूर्जपत्रावरून मंत्रपठण करणं चालूच ठेवलं होतं. 'आम ऋषी, जाम ऋषी, नाम ऋषी, काम ऋषी...' मंत्र पुटपुटताना मध्येच त्याने गोवर्धनला बजावलं, की मोहाच्या दारूवर त्याचाही हक्क आहे. धार्मिक उद्गार काढता काढता गोवर्धनने त्याचा थोडा अधार्मिक उद्गार केला. त्याचवेळी थोडी दारूही त्याला देऊ केली. त्याने पुन्हा मंत्रपठण जोरात चालू केलं, 'यम दूत, ब्रह्मदूत, कर्मदूत...' नंतर समजलं की भूर्जपत्र समोर ठेवणे हे देखील कर्मकांडच आहे. कारण तो दिसारी पक्षा निरक्षर आहे. सगळं पाठांतरातून बडबडतो. गोवर्धनला हातातली सुरी उगारताना पाहून रोगी चुकबुळ करतो. बळीच जायचा असेल तर आमच्या ऐवजी त्याचा जावो, माझ्या आणि खेमेंदुच्या मनात येतं.

पण गोवर्धन तो लखलखीत सुरा त्याच्या डाव्या पायाच्या बोटात पकडतो. दिसारी नंबर दोनचा मंत्रघोष चालू असतानाच तो एका कोंबडीची मान सुरीवरून फिरवतो आणि तिचा शिरच्छेद करून तिला नदीत फेकतो. पाठोपाठ दुसरी कोंबडी. तिसरीचे पंख कापण्यात येतात आणि तिला दाणे टिपायला मोकळी केली जाते. ती कोंबडी सुद्धा केकाटायचं बंद करून शांतपणे दाणे टिपू लागते. पण नाही, गोवर्धन आणखी एकं घोट घेतो आणि त्याच्या लक्षात येतं की अजून काम पुरं व्हायचं बाकी आहे. तिसऱ्या कोंबडीची गतही पहिल्या दोघींसारखी होते. दुसरा दिसारी सुझपणे थोड्या खालच्या अंगाला जाऊन तिन्ही कोंबड्यांना नदीतून बाहेर काढतो. पोतपूजेचे बेत ठरतात. गोवर्धनकडून कसलंही औषध रोम्याला न मिळताच समारंभ आटोपतो. आम्हीही मुकाम हलवतो.

बोंडा डॉक्टर. गोवर्धनच्या प्रथमोपचार पेटीवर इंग्रजीमध्ये ठळक अक्षरात 'ओन्ली फॉर बोंडाज' असं लिहिलेलं आहे. तो आणि त्याचे 'ग्राहक' दोघांनाही इंग्रजीचा गंध नाही. पण त्या पेटीचा त्याला भलताच अभिमान आहे. इथे गोवर्धन एका बोंडा योद्ध्याच्या मुलावर उपचार करताना दिसत आहे.

रोगी गोवर्धनचा मुलगाच होता म्हणे.

यानंतर एका रोम्याच्या घरी. एक वयस्क पण दणकट दिसणारा बोंडा योद्धा येऊन सांगतो की त्याच्या मुलाला आव झाली आहे. हातातलं गोळ्यांचं पाकीट फडकावणाऱ्या गोवर्धनच्या झोकांड्या जाताना पाहून म्हातारा लाखोली वहातो, 'बेवडा ! डुकर ! तुला येते ती पूजा तेवढी कर. झोपत नाही ते कशाला करतोस ? कसा तुझ्यावर विश्वास ठेवायचा !' आम्ही वेगळ्या दुनियेतून, जिथल्या लोकांना काही बाबतीत जास्त कळतं अशा दुनियेतून आलो आहोत हे त्याला बरोबर कळतं. गोवर्धनने त्याच्या मुलाला दिलेल्या गोळ्या तो आमच्याकडून तपासून घेतो.

गोवर्धनने चूक केलेली नसते. पण त्या वृद्ध योद्ध्यांचंही चूक नसतंच. क्लोरोक्वीन आणि पॅरासिटामॉल हे शब्द इंग्रजी बोलणाऱ्याच्या जिभेवरून देखील न अडखळता येत नाहीत. मंत्राच्या आणि 'मोहा'च्या जंजाळात गुरफटलेल्या दिसारीकडून त्यांची अवलाबदल झाली तर अंगाशी येऊ शकतं, या प्रकल्पामधल्या प्रशिक्षकांचं काम मोठं अवघड आहे. जे शिक्षण ते त्यांच्या मते देतात आणि जे शिक्षण गोवर्धनच्या मते त्याच्या आत झिरपतं, त्या शिक्षणा-शिक्षणामधले नातेसंबंध नक्की गुंतागुंतीचे असणार.

अंतर्भागात जे पारंपरिक दिसारी भेटतात ते सारेच तत्वख आहेत. दंतीपाडा गावच्या हादी मांद्राने बोंडा टेकड्यांच्या बाहेरचं जग कधी पाहिलेलंच नाही. पण त्यामुळे त्याच्या कौशल्याला

उणेपणा येत नाही. साप चावो, हाड मोडो की ताप येवो, त्याच्यापाशी उपाय आहे. त्याने आम्हाला पुष्कळ स्थानिक इलाज दाखवले. आंब्याचं मूळ, हांडा, तुळस, आवळा, चंदन, निंब, पपई, डोंगर, बिगुणा वगैरे अनेक वनस्पती आणि मुळांचा त्यात समावेश आहे. गरज पडली तर तो जनावरांनाही तपासतो. त्याची फीसुद्धा माफक आहे. थोडा भात किंवा कोंबडी, मोहाची किंवा सोलाभाची दारू.

जंगलातून काय काय वेचावं आणि त्याचा उपयोग केव्हा, कसा करावा याचं प्रशिक्षण लवकरच आपला नातू मंगला याला देण्याचं त्याने ठरवलेलं आहे. गोवर्धनसारख्या दिसारीचं नाव त्याच्या कानावर आलं आहे, पण त्याला काही शंका आहेत. त्याच्या समक्ष त्यांचं कर्तृत्व सिद्ध झाल्याखेरीज तो त्यांना मान्यता देण्याची शक्यता नाही. 'कोणी शिकवलं त्यांना? कसं शिकवलं?' तो विचारतो. मला आणि खेमेंदुला गोवर्धनबरोबर काढलेला दिवस आठवतो आणि आम्हाला या चौकशा एकदम रास्त वाटू लागतात. या भागात डॉक्टरांची वानवाच आहे आणि जी काही मोजकी इस्पितळं आहेत, तिथे हवी ती सामग्री नाही. परदेशी पैशांवर चालणाऱ्या एका स्वयंसेवी संस्थेने एका डॉक्टरला इथे आणलं. सात दिवसात तो पळून गेला, बोंडाना घाबरून. काही दिवसांनी दुसऱ्याच कुठल्यातरी परदेशी पैशांवर चालणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेचा 'जलनियमविषयक सल्लागार' म्हणून उगवला.

या परिस्थितीकडे बघण्याच्या अनेक तऱ्हे आहेत. काही जण आदिवासी वैद्यकाने भारावून गेले आहेत. स्वतःच्या आत्मांवर आदिवासी औषधोपचार करण्याची वेळ अर्थातच त्यांच्यावर सहसा येत नसते. दुसऱ्या बाजूला देशी वैद्यकशास्त्राला तुच्छ लेखणारेही आहेत. अॅलोपथिक उपचारांचा अविरत मारा करत रहाण्याचा धोशा हे लोक लावतात. संतुलन राखण्याचं भान दोघांपैकी एकालाही नाही.

इतर मुलांना जी वैद्यकीय मदत मिळते ती आदिवासी मुलांनाही का मिळू नये या प्रश्नाचं उत्तर जडीबुटींनी भारावून गेलेल्यांना देता येत नाही. आदिवासी वैद्यकशास्त्र जर परिपूर्ण आहे, तर मग विविध रोगांना ते एवढ्या मोठ्या संख्येने का बळी पडतात, त्यांच्यात बालमृत्यूचं प्रमाण इतकं भयंकर का हेही त्यांना सांगता येत नाही. पारंपरिक ज्ञानसाठ्यात आजही महत्त्वाचं ठरेल असं काही असू शकेल याची पर्वा अॅलोपथीच्या पुरस्कर्त्यांना नाही.

कदाचित हा सरळ सरळ कमाईचा प्रश्न असेल. 'पारंपरिक औषधोपचार' म्हणजे शहरी उच्चभ्रूंच्या कुपेने भरभराटीस आलेला एक अवाढव्य उद्योग आहे. १९९३ या एका वर्षातच २०,००० कोटी रुपयांची जडीबुटींची औषधं जगभर विकली गेली. आणि ग्रामीण भारतात नेमकं उलट घडत आहे. सलाइन लावल्याशिवाय वा इंजेक्शन टोचल्याशिवाय आपण बरे झालो असं कोणा खेडुताला वाटतच नाही. अॅलोपथीचं वेड इतकं बोकाळलंय म्हणूनच भोंदू वैद्यांचा सुळसुळाट झाला आहे. या दोन धुवांच्या संदर्भात 'बोंडा डॉक्टर' ही कल्पना फारच उपयुक्त ठरू शकते. पण या कल्पनेला जेवढ्या मर्यादा आहेत, तेवढेच गंभीर धोकेही त्यातून उद्भवू शकतात, याचं भान ठेवणं आवश्यक आहे.

२००० सालापर्यंत सर्वांसाठी हिवताप?

नुआपाडा व मल्कनगिरी (ओरिसा) : १९९२-९३ मध्ये नुआपाडा जिल्ह्यातल्या बिरिघाट या गावात जेव्हा लोक हिवतापाने मरू लागले, तेव्हा घनश्याम बिथरिया आणि त्याचे मित्र यांच्या लक्षात आलं की या मृत्यूंची नोंद करायला हवी. त्यांच्याशिवाय हे काम कोणीही करणार नाही. खरियार ब्लॉकमधील या गावात त्यांनी किमान १७ हिवतापाच्या मृत्यूंची नोंद केली. जानेवारी १९९४ मध्ये या यादीत आणखी पाचांची भर पडली. स्थानिक पीएचसीच्या (प्राथमरी हेल्थ सेंटर -प्राथमिक आरोग्य केंद्र) मृत्यूंच्या नोंदणीबुकात मात्र यातल्या कशाचाही मागमूस नाही.

जवळच्या कुस्मल गावात १९९३ चा डिसेंबर व १९९४ चा जानेवारी या काळात हिवतापाने सहा जणांचा मृत्यू झाला. त्याच्या आदल्या वर्षाची यादी बिरिघाटएवढीच लंबीचवडी होती. स्वतः पहाणी केलेल्या बिहारीलाल सुनानी यांनी सांगितलं की 'खलन्यात ४० टक्क्यांहून अधिक लोकांना जानेवारी-फेब्रुवारीमध्ये हिवतापाने पछाडलं होतं. गेल्या मान्सूननंतर तर त्याहून वाईट स्थिती होती.' भोदेन या उजाड ब्लॉकमधील भैसादानी गावचा सरपंच घासीराम माझी यानेही हाच सूर लावला. 'मान्सूननंतर एक वेळ अशी आली की घरटी चार ते पाच जण हिवतापाने आजारी होते.'

हिवतापाच्या जंतूंचे जे चार प्रकार आहेत ते सारे मल्कनगिरीत आढळतात. मेंदूचा हिवताप ज्यामुळे होतो, तो प्लाझ्मोडियम फॅल्सिपॅरम हा जंतूही त्यात आला. या अगोदर सर्वजण धरून चालले होते, की भारतात तीनच प्रकारचे जंतू आहेत. पश्चिम ओरिसातल्या मल्कनगिरी आणि नुआपाडा या दोन्ही ठिकाणी हिवतापाने जोरदार उसळी घेतलेली दिसते. राज्यात याच जिल्ह्यांची स्थिती सर्वात वाईट आहे, जिथे देशातले अत्यंत गरीब लोक रहातात. हे का होतंय याची थोडीफार कल्पनाही तिथल्या लोकांना आहे.

'आमच्या इथल्या काही गावात तीन चार वर्षात फवारणीच झालेली नाही,' पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाचे प्रमुख घनश्याम बिथरिया म्हणतात. 'यदाकदाचित असलीच औषधं, तर ती परिणामकारक नसतात. डॉक्टर लोकांना कुटुंबनियोजनाचा कार्यक्रम असला, तरच काम करायची बुद्धी होते. या घडीला बिरिघाटमधल्या हिवतापाच्या रोग्यांची संख्या तीसहून जास्त आहे. पण स्थितीला आटोक्यात आणण्यासाठी एक पैसासुद्धा खर्च केला जात नाही आहे. काही ठिकाणच्या ग्राम आरोग्य रक्षकांना कित्येक महिन्यात त्यांच्या हक्काचे ५० रुपये देण्यात आलेले नाहीत.'

भैसादानीच्या सरपंचांनी सांगितलं, 'आमच्या पंचायतीच्या हिवताप कर्मचाऱ्याची २० महिन्यांपूर्वी बदली झाली. त्याच्या जागी कुणीही आलेलं नाही. पैसेच नाहीत असं दिसतंय.' दोन्ही

जिल्ह्यातल्या काही पीएचसी अधिकाऱ्यांच्या म्हणण्यानुसार हिवतापाविरुद्धच्या लढ्यासाठी राखून ठेवलेल्या रकमेत गेल्या वर्षी मोठ्या प्रमाणात कपात करण्यात आली. एका डॉक्टरच्या सांगण्याप्रमाणे 'अगदी ऐन वखताला क्लोरोक्वीनचा भयंकर तुटवडा पडत असे.'

त्यांचं निदान काही चुकीचं नव्हतं. नवीन आर्थिक धोरणामुळे आलेल्या काटकसरीचा परिणाम म्हणून राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमाच्या १९९२-९३ च्या अंदाजे खर्चात ४३ टक्क्यांची घसघशीत कपात करण्यात आली. त्याचा परिणामही अत्यंत नाट्यपूर्ण असाच झाला.

फाउंडेशन फॉर कम्युनिटी हेल्थ या मुंबईतील संस्थेसाठी लिहिलेल्या लेखात डॉ. सुजाता राव यांनी याचा आढावा घेतला आहे. त्या लिहितात, 'केंद्र शासनाकडून निधी न मिळाल्याने या योजनेला फटका बसल्याचं किती तरी राज्यांनी कळवलं आहे. खरं म्हणजे हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमासाठी देण्यात येणाऱ्या निधीचा विनियोग बहुउद्देशीय कर्मचाऱ्यासाठी होत असे आणि हा कर्मचारी गावपातळीवर अनेक प्रकारच्या रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या कार्यक्रमाची जबाबदारी उचलत असे. त्यामुळे हिवताप निर्मूलन निधीत कपात करण्यातून इतर कार्यक्रमांवरही अनिष्ट परिणाम होणारच.' तसंच झालं. सियालोटी गावात १९९३ साली आमांशामुळे आठ जणांचा मृत्यू ओढवला. मदतीसाठी बहुउद्देशीय कर्मचारीच कुणी नव्हता. ओरिसात आणि एकूणच देशभरात हिवतापाचं विशेषतः मेंदूच्या हिवतापाचं प्रमाण आदिवासी भागात सर्वाधिक आहे.

सार्वजनिक आरोग्य यंत्रणेकडून मदतीची अपेक्षा कोणीच ठेवत नाही. ऑक्टोबर १९९३ मध्ये खुद्द घनश्याम बिथरियांवर स्वतःच्या मुलाला खरियारच्या सरकारी इस्पितळात दाखल करण्याची वेळ आली. 'चार दिवस त्याचा ताप उतरेना.' घनश्याम सांगतात, 'मी डॉक्टरला विचारलं, मुलावर उपचार का सुरु करत नाही? तर तो खेकसला, 'बाप असून तुम्हाला काही कळत नाही, त्याला मी काय करणार?' मग इतर रोग्यांकडून मला समजलं, की पैसे द्यायला पाहिजेत. म्हणून मी त्या डॉक्टरला वीस रूपये दिले. तसं त्याने मुलाला इंजेक्शन दिलं आणि ताप उतरला. दुसऱ्या दिवशी मुलाला डिस्चार्जदेखील मिळाला.'

गावागावामध्ये लोक सांगत की प्राथमिक आरोग्य केंद्रांमध्ये जाणाऱ्यांना केंद्राच्याच आवारात असणाऱ्या डॉक्टरच्या घरी जायला सांगण्यात येई. एक सरपंच म्हणाला, 'तिथे डॉक्टरची खासगी प्रॅक्टिस चालते. तिथे तो पैसे वसूल करतो. केंद्राच्या कामाच्या वेळेतच हे चालतं.' ओरिसा राज्याने सरकारी डॉक्टरांवर खासगी प्रॅक्टिस करायला बंदी घातलेली नाही. त्या ऐवजी शासन त्यांना प्रामाणिक रहाण्यासाठी प्रोत्साहन देतं. 'नॉन-प्रॅक्टिसिंग भक्त्यां'च्या रूपाने, जेणेकरून ते फक्त आरोग्य केंद्राचं काम करतील. 'ते दोन्हीकडून फायदा उपटतात,' पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाचे जगदीश प्रधान सांगतात, 'ते भताही घेतात आणि खासगी प्रॅक्टिसही करतात. तीही चक्र आरोग्य केंद्राच्याच जागेत.'

१९८० नंतरच्या काळातसुद्धा ओरिसाच्या १३.६ टक्के लोकसंख्येवर हिवतापाची छाया पडली होती. ही संख्या महाराष्ट्रापेक्षा दुप्पट आहे. तरीही राज्याचा या रोगासाठी होणारा दरडोई खर्च होता रु. ३.४१. महाराष्ट्राच्या अर्ध्याहून कमी. ओरिसाची समस्या महाराष्ट्रापेक्षा दुप्पट मोठी होती पण त्यावरील खर्च अर्ध्याहून कमी होता. १९९१-९२ मध्ये काटकसरीचा काळ आला. खर्चात कपात आणि दर्जात घसरण. पुढल्या वर्षी हे आकडे अगदी हाताबाहेरच गेले.

कुप्रसिद्ध कलहंडी जिल्ह्यातून बनवलेल्या या नुआपाडा जिल्ह्यात या भागातले सर्वात दरिद्री लोक रहातात. त्यांना इतरही अडचणींचा सामना करायचा असतो. अधिकृत माहितीनुसार डॉक्टरांच्या चोपन्न जागांपैकी सव्वीस रिकाम्या आहेत. परिचारिका व फार्मसिस्ट यांच्याही दहा जागा भरायच्या आहेत.

१९९३-९४ मध्ये निधीचं प्रमाण काही बाबतीत वाढलं. पण तोपर्यंत व्हायचं ते नुकसान होऊन गेलं होतं. ज्या जागतिक बँकेने काटकसर करण्यासाठी दडपण आणलं होतं तीच जागतिक बँक आता पुन्हा निधी उपलब्ध भरून देण्याबद्दल स्वतःची पाठ थोपटू लागली. प्रत्यक्षात परिस्थिती तशीच आहे. पण नुकसानीचा खराखुरा अंदाज बांधणं कदाचित कधीच शक्य होणार नाही.

याला कारण? एक म्हणजे अधिकृत आकडेवारी सगळं सांगत नाही. प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि खरियारचं मिशन हॉस्पिटल यांच्याकडील नोंदीत जमीन अस्मानाचा फरक आहे. हॉस्पिटलच्या डॉ. अजित सिंग यांनी त्यांच्या रजिस्टरमध्ये डासांमुळे १९९३ साली विसाहून अधिक मृत्यू झाल्याच्या नोंदी दाखवल्या. '१९९३ मध्ये मेंदूच्या हिवतापाच्या तब्बल बावन्न रूग्णांवर आम्ही उपचार केले,' ते म्हणाले, 'मेंदूच्या हिवतापाच्या एका रूग्णामागे साध्या हिवतापाचे दहा रूग्ण गृहीत धरायला हरकत नाही. म्हणजे गेल्यावर्षी आम्ही कमीत कमी ५७० हिवतापाचे रोगी बघितले.' मात्र, नुआपाडातील पाच प्राथमिक आरोग्य केंद्रं आणि बेचाळीस दुय्यम केंद्रं यांच्याकडील आकडेवारी या संख्यांच्या जवळपासही जात नाही.

खरियारच्या प्रा.आ.केंद्रातील रजिस्टरमध्ये सहा महिन्यात फक्त तीन मृत्यू मेंदूच्या हिवतापामुळे झाल्याची नोंद आहे. मात्र 'कारण अज्ञात' या रकान्यात २१६ मृत्यूंची आणि 'वृद्धापकाळ' या कारणामुळे ८७ लोक मरण पावल्याची नोंद आहे. ९५ टक्क्यांहून अधिक मृत्यूंसाठी वैद्यकीय प्रमाणपत्र बनवण्यात आलं नव्हतं. ९० टक्क्यांना कोणत्याही प्रकारची वैद्यकीय मदत मिळाली नव्हती. 'वृद्धापकाळ' मुळे मेलेल्यांपैकी काही जण पन्नाशीतले होते आणि विशिष्ट महिन्यांत 'वृद्धापकाळ' मुळे मरण्याचं प्रमाण जास्त होतं. जून १९९३ मध्ये पावसाळा सुरु होण्यापूर्वी वृद्धापकाळामुळे एकही मृत्यू झाला नव्हता. डिसेंबरमध्ये ही संख्या होती एकवीस. काही मृत्यू कुस्मल आणि बिरिचाट गावांमध्ये झाले होते. त्याच गावांमध्ये हिवताप भयानक प्रमाणात वाढायची तक्रार गावकऱ्यांनी केली होती. वृद्धापकाळामुळे मरणारे बहुधा पावसाळ्यानंतरच मरतात, यावरून सरळ दिसतं की यातले कित्येक मृत्यू हिवतापामुळे झाले असावेत.

नुआपाडा आणि मल्कनगिरीत लोक 'वृद्धापकाळ' आणि 'कारण अज्ञात' यांच्यामुळे हमेशा मरत रहातील याची कारणं देताना एका डॉक्टरने त्याची घृणा पुढील शब्दात व्यक्त केली : एक माणूस आजारी पडतो, तो समजा दिवस नंबर एक. आरोग्य सेवक त्याच्या वा तिच्या गावाला भेट देईपर्यंत दिवस नंबर पाच उजाडलेला असतो. अंतरं अशी मोठमोठी आहेत. दिवस नंबर सहा रोजी रोग्याची कसलीशी तपासणी केली जाते. संबंधित स्लाईड्स दिवस नंबर सातला प्रा. आ. केंद्राला पाठवल्या जातात. अर्थात, नशीब जोरावर असेल तर. त्यापुढे आधीच अवास्तव कामाच्या बोजाने बेजार झालेला लॅब टेक्निशियन त्या स्लाईड्सचा अभ्यास करायला आठवडाभर घेणार. तपासणीचा निकाल होकारात्मक असला, तर त्या स्लाईड्स आरोग्यसेवकाकडे परत जातात. म्हणजे दोन तीन दिवस आणखी उशीर. त्यानंतर आरोग्य सेवक औषधं गोळा करणार आणि तीन

दिवस प्रवास करून रोम्याच्या गावी पोचणार. याचा अर्थ असा की आजारी पडल्यापासून एकवीस दिवसांनी आजान्याची शुश्रूषा सुरू होते. यात रोम्याचा निकाल तर लागतोच, शिवाय हिवतापाची लागण झालेल्याच्या शरीरातील जंतू इतरांमध्ये पसरवण्यास डाऱ्सांना भरपूर अवधी मिळतो.'

हिवतापाला आळा घालण्यासाठी राखून ठेवलेल्या निधीत मोठी कपात होण्याचा परिणाम अनेक हिवताप कर्मचारी किंवा गावातील आरोग्य रक्षक सोडून जाण्यात झाला आहे. पन्नास रुपयांएवढ्या क्षुद्र रकमेलाही ते महाग झाले. एका बाजूने हा रोग बळावत असताना त्यांची संख्या मात्र घटते आहे. म्हणजेच प्रत्येक हिवताप कर्मचाऱ्याला पूर्वीप्रमाणे पाच नव्हे तर त्यापेक्षा कितीतरी अधिक गावी भेटी द्याव्या लागतात. परिणामी प्रत्येक रोम्याच्या हालअपेष्टात भर पडते. मघाचा डॉक्टर निराशेने म्हणतो, 'औषधांचा तुटवडा, निधीत कपात आणि उपचारातील द्राविडी प्राणायाम हे असंच चालू राहिलं, तर २००० सालापर्यंत सर्वांच्या वाट्याला आरोग्य नव्हे, तर हिवताप येईल.'

ताजा कलम

ही कहाणी टाइम्स ऑफ इंडियात छापून येताच सरकार दरबारची प्रतिक्रिया अगदी अपेक्षेप्रमाणेच झाली. संसदेत प्रश्न विचारले जाताच दोन शिष्टमंडळं खरियार भागात रवाना झाली. बिरिघाट हे त्यांचं लक्ष्य होतं. पैकी एक वैद्यकीय पथक दिल्लीहून आलं होतं, तर दुसरं भुवनेश्वरहून. आल्या आल्या घडलं काय; तर माझ्याशी बोलल्याबद्दल, त्यांच्या नोंदी मला दाखवल्याबद्दल तिथल्या प्रा. आ. केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना फैलावर घेण्यात आलं.

सर्वांसाठी खुल्या असणाऱ्या नोंदी बघायला त्यांनी मला कसा काय मज्जाव केला असता? पण साहेब लोकांची बोलणी त्यांना खावी लागली. बिरिघाटला गेलेल्या त्या पथकांचा उद्देश काय होता हेही नीटसं स्पष्ट नाही. स्थानिक रहिवासी सांगतात की फक्त आरोग्य रक्षकांशीच काय ते बोलले - या वेळी गैरहजर रहाणं शक्य झालं नाही त्यांना. इतक्या महिन्यांपासून न मिळालेलं पन्नास रुपयांचं येणं वसूल होण्याची त्यांना आशा वाटली असावी. दोन्ही पथकांनी गावकऱ्यांकडे मात्र दुर्लक्षच केलं. रक्ताच्या स्लाईड्स तेवढ्या गोळा केल्या. त्यांच्या तपासणीतून या कहाणीतलं असत्य उघडं पडेल असं त्यांना वाटलं असावं. दुर्दैवाने वास्तव काही भलतंच होतं असं कलहंडीतील सर्वात जागरूक राजकीय व्यक्तिमत्त्व असलेल्या कपिल नारायण तिवारींनी सांगितलं. तपासणीतून निष्पन्न झालं की मी भेट दिल्यानंतर परिस्थिती पुष्कळच बिघडली आहे.

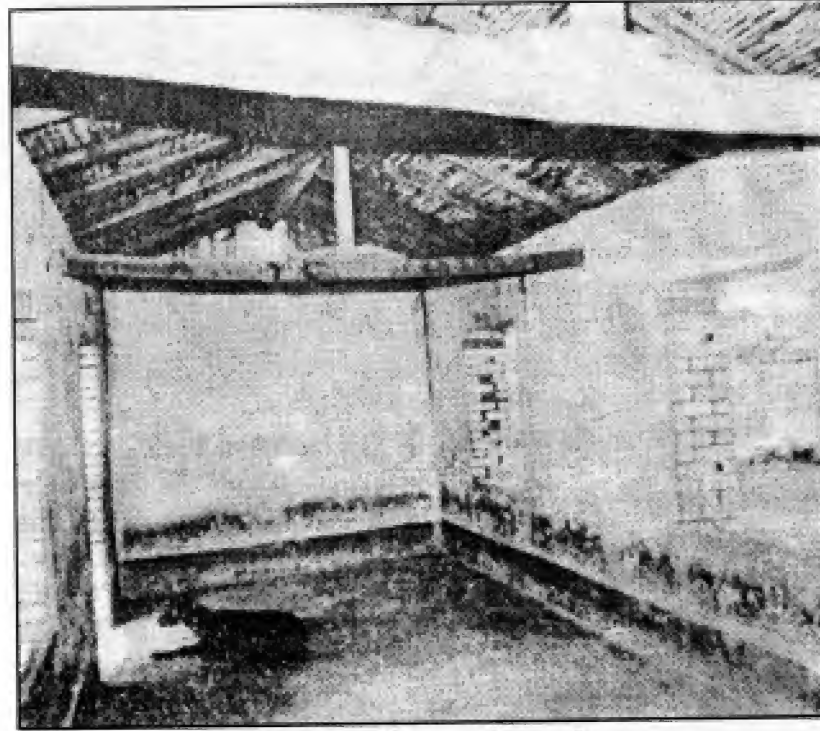
कहाणी छापून आल्यानंतर जी खळबळ माजली तिचे काही चांगले परिणामही झाले. खरियार आणि आसपासच्या इलाक्यात मुबलक औषधं येऊन थडकली. मी मे १९९५ मध्ये जेव्हा पुन्हा नुआपाड्याला गेलो तेव्हा मला ती पहायला मिळाली. डॉक्टरांच्या रिकाम्या जागांपैकी काही भरल्याही होत्या.

माझ्या माहितीनुसार दोनांपैकी एकाही पथकाने पहाणीचा अहवाल सादर केला नाही. मूळ कहाणीतला एक शब्दसुद्धा नाकारला गेला नाही. इतर वृत्तपत्रांनीही हे सूत्र तोवर उचललं होतं. वाईट म्हणजे, राजस्थान आणि इतर ठिकाणांहून असेच वृत्तांत येऊ लागले. महाराष्ट्र या श्रीमंत

म्हणवणाऱ्या राज्याच्या आदिवासी भागात भीषण परिस्थिती उद्भवली होती. हिवतापाचा राक्षस पुन्हा भेडसावू लागला होता आणि याला कारण होतं कोट्यावधी गरीब देशबांधवांना जी तुटपुंजी आरोग्य सेवा उपलब्ध होती, तिच्यावर घाव घालण्याचं मूर्ख, निर्घृण धोरण.

अशी आहे आमची शाळा

गावागावात मिळणारं शिक्षण

‘शिक्षण या विषयावर तीनच वृत्तांत? बस्स?’ एका मित्राने पृच्छा केली. मी ज्या स्थळांना भेट दिली, तिथे आणखी थोडं शिक्षण सापडलं असतं, तर या विभागात आणखी थोडं लिखाण करण्यासाठी सोयीचं झालं असतं.

वास्तविक टाइम्स ऑफ इंडियाकडे पाठवलेल्या तीसपेक्षा अधिक वृत्तांतात देशातील अत्यंत दरिद्री जिल्ह्यांमधील प्राथमिक शाळांचा उल्लेख होता. हा उल्लेख बहुधा शाळेतला शिक्षकच नसण्याचा होता. किंवा शिक्षण नसण्याचा. किंवा विद्यार्थी नसण्याचा. किंवा मुदलात शाळाच नसण्याचा. या पुस्तकातल्या वृत्तांतांमध्ये हे उल्लेख शिल्लक आहेत. पण भारत देशातील नागरिकांना कोणत्या तऱ्हेचं शिक्षण मिळतं याची मासलेवाईक उदाहरणं म्हणून तीन वृत्तांतांवर लक्ष केंद्रित करणं सूत्रपणाचं ठरावं.

शाळेत जाण्याच्या वयातल्या दर शंभर मुलांमधली सत्तर मुलं पहिलीत प्रवेश घेतात. प्राथमिक शिक्षण पूर्ण होण्याअगोदर यातल्या अर्ध्या मुलांनी शाळा सोडलेली असते. उरलेल्या पस्तीस मुलांपैकी दहा मुलंसुद्धा आठवी ओलांडत नाहीत. आणि अखेरीस शालेय शिक्षण पुरं करणाऱ्यांची संख्या पाचपेक्षा कमीच भरते. एकलव्य या भोपाळमधील एका स्वयंसेवी संस्थेच्या डॉ. अनिता रामपाल म्हणतात त्याप्रमाणे ‘आपल्या अवाढव्य शिक्षण पद्धतीची कार्यक्षमता ५ टक्क्यांहूनही कमी आहे’ असाच याचा अर्थ होतो.

५ टक्क्यांहून बरीच कमी. शाळा सोडून जाण्याचा दर एवढा आहे की त्यामुळे शाळेत भरती होण्यासंबंधीच्या आकडेवारीला काही अर्थच उरत नाही. जनगणनेतील नोंदीनुसार ६ ते १४ या वयोगटातल्या एकूण १७ कोटी ९० लक्ष मुलांपैकी अध्यपेक्षा कमी मुलं शाळेत जातात. याच वयोगटातील १३ कोटी ग्रामीण मुलांपैकी ५७ टक्के मुलं शाळेत जात नाहीत. ६-११ या वयोगटातल्या मुलींपैकी फक्त एक तृतीयांश मुली शाळेत जातात.

शाळेपर्यंत पोचणं हेच काम दुस्तर असणाऱ्या मुलांची संख्या काही कमी नाही. उपलब्ध आकडेवारीवरून या वस्तुस्थितीचा काहीच अंदाज येत नाही. उदाहरणार्थ एनसीएआरटीची पाचवी शिक्षणविषयक राष्ट्रव्यापी पहाणी (१९८९). या पहाणीत असं आढळून आलं की ग्रामीण लोकसंख्येपैकी ९४ टक्क्यांसाठी एक किलोमीटरपेक्षा कमी अंतरावर प्राथमिक शाळेची ‘सेवा’ उपलब्ध होती. आणि ८५ टक्के लोकांपासून तीन किलोमीटरच्या आत म्हणे माध्यमिक शाळा होती.

वर वर हे ठीक दिसतं. पण जोपर्यंत प्रत्यक्ष तो प्रदेश, त्या शाळा आणि त्या शाळांपर्यंत पोचताना होणारे हाल यांची कल्पना येत नाही तोपर्यंत अंतर पायी ओलांडण्याच्या आवाक्यातलं आहे असं ठरवताना तज्ज्ञ या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करतात.

भारतातील ६० टक्क्यांहून जास्त प्राथमिक शाळांमध्ये पहिली ते पाचवी या पाचही वर्गासाठी फक्त एक शिक्षक असतो. फार तर दोन. यातल्या बहुतेक शाळा ग्रामीण भागात आहेत. शाळा चालवण्यासाठी लागणाऱ्या किमान सुविधाही तेथे नाहीत. एनसीएआरटीच्या पाचव्या पहाणीत दिसून आलं की एकूण ५.२९ लाख प्राथमिक शाळांपैकी अर्ध्यांहून पुष्कळ अधिक शाळांमध्ये प्यायला पाणी मिळण्याची सोय नाही. ८५ टक्के शाळांमध्ये संडास-मुताऱ्या (टॉयलेट्स) नाहीत. कच्ची वा पक्की, कसलीच इमारत नसलेल्या शाळांची संख्या ७१,००० अशी घसघशीत आहे.

कित्येक 'इमारती' ची स्थिती दयनीय आहे.

बिहारमधील ग्रामीण गोड्डा व पालामऊ मधल्या अनेक ठिकाणी शाळांचा उपयोग धान्य साठवण्यासाठी वा गुरां बांधण्यासाठी करण्यात येतो. वर्षानुवर्ष शिक्षकांचं तोंडही न दिसलेल्या शाळासुद्धा आहेत. पाचव्या पहाणीने असाही शोध लावला की देशात २,६२८ प्राथमिक शाळा अशा आहेत की ज्यांना शिक्षकच नाही.

घटनेतील ४५ व्या अनुच्छेदानुसार चौदा वर्ष पुरी होईपर्यंत बालकांना मोफत व सक्तीच शिक्षण देण्याची जबाबदारी राज्यांवर आहे. घटना कार्यवाहीत आल्यापासून दहा वर्षांच्या आत हे व्हावं अशी अपेक्षा होती. वास्तवात राज्यांनी बालकांविषयीची ही जबाबदारी यथावकाश सोडून दिली आहे.

आपल्या पंचवार्षिक योजनांच्या खर्चामधील शिक्षणाचा वाटा कमी कमी होत चालला आहे. देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याचं नेतृत्व करणाऱ्यांच्या मनात वेगळं होतं. स्वतंत्र भारताने शिक्षणावर १० टक्यांहून कमी खर्च करू नये, असं त्यांना वाटत होतं. स्वतंत्र भारताने त्यांच्या या इच्छेला केराची टोपली दाखवली आहे.

पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत एकूण खर्चापैकी ७.८६ टक्के शिक्षणासाठी राखून ठेवण्यात आला होता. दुसऱ्या योजनेत हा आकडा ५.८३ टक्यांपर्यंत उतरला. पाचवी योजना येईस्तोवर शिक्षणाला ३.२७ टक्यांवर समाधान मानण्याची पाळी आली होती. सातव्या योजनेतला हा आकडा आहे ३.५ टक्के. भारतमातेच्या बालकांच्या शिक्षणातील समस्या जशा वाढत गेल्या, तस तसा त्यावरील खर्च कमी होत गेला.

केंद्र आणि राज्य अशा दोन्ही सरकारांच्या खर्चाचा एकत्र विचार केला, तरी फरक पडत नाही. आजच्या घडीला भारत राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ३.५ टक्यांपेक्षा अधिक खर्च शिक्षणासाठी करत नाही. खुद्द केंद्र सरकारचं म्हणणं आहे की हा आकडा कमीत कमी ६ टक्के असावा. टान्झानियाचा शिक्षणावरील खर्च आहे राष्ट्रीय उत्पन्नच्या ४.३ टक्के, केन्याचा ६.७, मलेशियाचा ७.८.

निधीतल्या कपातीचा आणि जाणून बुजून केलेल्या दुर्लक्षाचा फटका अर्थातच सर्वात गरीब, सर्वात दुर्बल जनतेला बसला. शालेय शिक्षणाच्या अगदी आरंभीच्या काळातच ही तळागाळातली जनता उपटून दूर फेकून दिली जाते. एका अंदाजानुसार शाळा सोडणाऱ्या मुलांपैकी ४० टक्यांच्या मागे आर्थिक कारणं असतात. या कमनशिबी लोकांमध्येही अर्थातच वेगवेगळे स्तर आहेत.

शाळा सोडणाऱ्यांच्यात मुलांपेक्षा मुलींचं प्रमाण खूपच जास्त आहे. शाळेतल्या मुलांची संख्या मुलींच्या दीडपट आहे. ग्रामीण भागात हे अंतर अधिकच भीषण होतं. स्वयंसेवी संघटनेचे कार्यकर्ते असलेल्या डॉ. अनिल सद्गोपाल यांच्या म्हणण्यानुसार भारतातील १२३ जिल्ह्यात स्त्रियांमधील साक्षरतेचं प्रमाण १० टक्यांहूनही कमी आहे. राष्ट्रीय स्तरावर ४० टक्के स्त्रिया साक्षर आहेत.

अनुसूचित जाती-जमातींमधील साक्षरतेचं प्रमाण आणि इतरांमधल्या साक्षरतेचं प्रमाण, यामधील अंतर प्रत्यक्षात १९६१ ते १९८१ वाढत गेलेलं आहे. संपूर्ण देशामधील दलित स्त्रियांमध्ये १०.९ टक्के साक्षर आहेत. आदिवासी स्त्रियांपैकी ८ टक्के आहेत. अनुसूचित जाती जमातीतील

शिक्षकांचं प्रमाण नगण्य आहे. कितीतरी जिल्ह्यांमधील लोकसंख्येचा मोठा भाग अशा लोकांचाच आहे. पण शाळेतील शिक्षकांच्या संख्येत त्याचं प्रतिबिंब पडलेलं दिसत नाही.

हे खरं आहे की ग्रामीण भागातील गरिबांसाठी सुरू केलेल्या शाळांपासून ते लांबच रहातात. काही भागातल्या शाळांमध्ये ज्या तऱ्हेचं शिक्षण दिलं जातं, ते पहाता हाच खरा सुत्रपणा असंही वाटून जातं. उच्चभ्रू लोकांचं मत जरी उलट असलं, तर प्रत्यक्षात गरिबांना आपल्या मुलांनी शाळेत जावं असंच वाटत असतं. आणि त्याचवेळी शाळाच काय, अनुसूचित जाती-जमातींच्या प्रदेशातील उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थादेखील हुंकून बघण्याच्या लायकीच्या नसतात.

गरिबांना ज्ञानापासून वंचित ठेवण्याला फार जुनी परंपरा आहे. ज्ञान प्राप्त करून पहाणाऱ्या शूद्रांना प्राचीन स्मृतीग्रंथातील राजकीय व वैधानिक व्यवस्थेत अत्यंत कठोर शिक्षा फर्मावण्यात आल्या आहेत. (त्या काळात ज्ञानप्राप्ती म्हणजे वेदाध्ययन.) त्यातील दंडकानुसार वेदश्रवण करणाऱ्या 'शूद्रांच्या कानात कथील वा लाख वितळवून ओतली जावी. त्याची मजल वेदपठण करण्यापर्यंत गेली, तर त्याचं शरीर चिरण्यात यावं.' जन्माने हीन असणाऱ्यांचं प्राक्तन हे असं होतं. आपल्या पूर्वजांनी जन्माने उच्च-नीच ठरण्यावर ज्ञानप्राप्ती अवलंबून ठेवली.

आधुनिक काळात जन्माने नीच असणाऱ्यांना मतं असतात, त्यामुळे उच्चभ्रू लोकांची वागणूक वेगळं वळण घेते. तोंडाने कसं गोड गोड बोलायचं. पण ज्ञान हाती लागू द्यायचं नाही. कधी लोकसंख्येच्या दबावामुळे सवलती देणं भाग पडतं. मग थोडं नमत घ्यायचं. थोडा काळ गेला, की पुन्हा येरे माझ्या मागल्या.

एकूण काय, तर दलित आणि आदिवासी यांना आपली तळचीच जागा. अनुसूचित जाती/जमातींमधून येणारे विद्यार्थी मुळात कमी. त्यात शाळा सोडून देण्याचं प्रमाण त्यांच्यात जास्त. अनुसूचित जाती/जमातींमध्ये न मोडणाऱ्या शंभर विद्यार्थ्यांपैकी जवळजवळ साठ जण सहावी-सातवीत शाळा सोडतात. दलितांमध्ये हा आकडा आहे सत्तर. आदिवासींच्यात ऐंशी. याचा अर्थ असा की ज्यांना शिक्षणाची सर्वात जास्त गरज आहे नेमके तेच आठवीपर्यंत गळतात.

पण भाषण आणि घोषणांमध्ये मात्र अगदी पवित्र सूरच निघत असतो. अलिकडच्या काळात साक्षरता प्रसाराबद्दल राज्य सरकारांच्या वक्तव्यांमधून मोठा कळवळ व्यक्त होत असतो. 'राष्ट्रीय साक्षरता मिशन' याचकरता स्थापन झालेलं आहे. त्याची बरीच ध्येयं आणि उद्दिष्टं सर्वांनी पाठिंबा द्यावा अशीच आहेत. पण थोडा हातचलाखीचा प्रकारही तिथे आहे. राज्यातील बालकांना ज्यांना वाऱ्यावर सोडायचं आहे अशी सरकारं साक्षरतेच्या रस्त्याने भलतंच काहीतरी साधत असतात. होतं असं की यथावकाश साक्षरता म्हणजेच शिक्षण असा पवित्रा घेतला जातो.

साक्षरता म्हणजे काहीतरी थोर, असं समजणं वेगळं आणि शिक्षणविषयक जबाबदारी टाळण्यासाठी राज्य सरकारने साक्षरतेचा सोयीस्कर वापर करून घेणं वेगळं. लोकांना साक्षर बनवणं वा मुलांना शाळेत पाठवणं यात सरकार त्यांच्यावर काही उपकार करत नसतं. सरकारचं ते कर्तव्यच आहे. तेही नीट केलं जात नाही. साक्षरता हे एक महत्वाचं सामाजिक हत्यार असलं तरी साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे.

देशाच्या काही भागांमध्ये साक्षरतेच्या चळवळीने अद्भुत यश मिळवलं आहे यात शंका नाही. बऱ्याचदा तर सरकार दरबारच्या अडथळ्यांना ओलांडून ते यश मिळवलेलं असतं. आपली

परिस्थिती, आपल्या गरजा यांचा विचार करून जेव्हा एखाद्या विशिष्ट प्रदेशातील लोकांनी त्या चळवळीला आकार दिला, तेव्हा तिची खरी शक्ती दिसून आली. पण नेमकी त्याचीच सरकारला धास्ती वाटते. साक्षर झाल्या रे झाल्या की बायका दारूच्या दुकांनावर निदर्शन करू लागतात. मुलींनी लिहावाचायला शिकण्यात वाईट काहीच नाही, पण म्हणून त्यांनी तामिळनाडू सारख्या राज्यातल्या राजकारणाला धके घायला सुरुवात करून कसं चालेल?

साक्षरतेने जेव्हा लोकांच्या जगण्याशी नातं जोडलं आहे. तेव्हा शाळेतील उपस्थिती चक्र वर गेली आहे. तमिळनाडूमधील पुदुकोट्टाईच्या उदाहरणावरून हेच सिद्ध होतं. साक्षरतेमुळे शिक्षण प्रसाराला चालना मिळते. पण साक्षरता शिक्षणाची जागा घेऊ शकत नाही. आणि काही ठिकाणी खूप मोठं यश मिळालेलं असलं तरी शेवटी एकूण ताळेबंदावर नजर टाकली की वस्तुस्थिती भलतीच असल्याचं लक्षात येतं. भारतातील फक्त ५२ टक्के जनता साक्षर आहे.

अमर्त्य सेन आणि ज्यां ट्रेझे ही प्राध्यापकांची जोडी आवर्जून सांगते की, 'भारतातील साक्षरतेची पातळी चीनपेक्षा पुष्कळच खालची आहे. तीस वर्षांपूर्वी जेव्हा पूर्व व आग्नेय आशियातली राष्ट्र आर्थिक प्रगतीमध्ये प्रचंड झेप घेण्याच्या स्थितीत होती, तेव्हा तिथे साक्षरतेची जी पातळी होती, त्यापेक्षा कमी. भारत व चीन सोडून अल्पउत्पन्न गटातली जी इतर राष्ट्र आहेत त्यांच्या सरासरीपेक्षा आणि आफ्रिकेतील सहारा वाळवंटाच्या दक्षिणेतील राष्ट्रांच्या अंदाजित पातळीपेक्षाही खालची आहे.'

पण भारतीय शासनापुढे वेगळे प्रश्न उभे आहेत. उदाहरणार्थ शिक्षणाची जबाबदारी कशी टाळावी. कशी दुसरीकडे ढकलावी. आजच्या काळातली ही एक नामी भानगड आहे. गोड गोड बोलताना आपण तिला 'नॉन फॉर्मल एज्युकेशन' (एनएफई) अनौपचारिक शिक्षण - असं म्हणतो. कुठल्या ना कुठल्या रूपात ती सदाच असते. १९८५ साली 'न्यू एज्युकेशन पॉलिसी (एनईपी) - नवे शिक्षण धोरण - या नावाखाली ती विख्यात झाली. तेव्हा शासनाने झोकात जाहीर केलं होतं की अडीच कोटी बालकांना एनएफईच्या योजना लागू होतील.

म्हणजे काय होईल, तर प्रशिक्षित, पूर्णवेळ शिक्षकांची जागा प्रशिक्षण न घेतलेले 'प्रशिक्षक' घेतील आणि ९५ टक्के खर्च वाचेल. शाळांची तरी गरज काय? अपुऱ्या साधनांची 'केंद्र'च पुरे झाली. प्रत्यक्षात त्यांचा कार्यकाल शून्य ते दोन तास एवढा असतो. देशभरात अडीच लाख एनएफई केंद्र आहेत. डॉ. रामपाल यांच्या म्हणण्यानुसार 'त्यांचा दर्जा सरळ सरळ दुय्यम आहे. ग्रामीण भागातल्या प्राथमिक शाळांपेक्षाही खालचा.'

त्या सांगतात, मध्य प्रदेशात असली ३५००० केंद्र आहेत. त्यात ज्या सात लाख बालकांची नोंदणी झाली होती, त्यांच्यापैकी ५ टक्के मुलगे व ३ टक्के मुली पाचवी पास करू शकल्या.

जनतेच्या अधिकारांचा आग्रह धरून स्थिती का सुधारता येऊ नये या विषयी अभिजनवर्ग गप्प आहे. कोट्यवधी भारतीयांच्या दृष्टीने शाळेतल्या वर्गात जे चालतं ते निरर्थक असेल, तर त्यात अर्थ का नाही भरायचा? त्या ऐवजी शाळेचा वर्गच नष्ट करायचा? एनएफई आणि त्याच्या इतर अवतारामागे दडलेलं सत्य आहे : सार्वत्रिक शिक्षण हे ध्येय सोडून देण्यात आलेलं आहे. योग्य शिक्षणाचा हक्क सर्व मुलांना मिळू शकणार नाही. भारतीय अभिजनवर्गाचा एकूण रोख हाच आहे, हे एव्हाना स्पष्ट झालं आहे.

एनएफईची एखाद दुसरी योजना 'आदर्श' ठरली असण्याचाही संभव आहे. प्रत्येकाला एखादी माहीतच असते. मात्र, पारखता येईल असं कर्तृत्व कुठे गाजवलेलं दिसत नाही. एनएफई सरळ सरळ एका जातिव्यवस्थेचं पालन करत असते. श्रीमंतासाठी एक शिक्षण पद्धती, गरिबांसाठी दुसरी. एनएफईचा पुरस्कार करणारे, रचना करणारे, त्यासाठी पैसे घेणारे स्वतः मात्र औपचारिक शिक्षण पद्धतीतूनच आलेले असतात. त्यांची मुलं तर फार म्हणजे फारच 'औपचारिक' पद्धतीने शिकतात.

या भानगडीत अमाप पैसा आहे. गरिबांपर्यंत शिक्षण नेण्याच्या पवित्र कार्यासाठी कोट्यवधी रुपये विशिष्ट गटांना देण्यात आले आहेत. फलित : शून्य. हे देवतुल्य लोक म्हणतात त्या प्रमाणे जर एनएफई ही एक महान, क्रांतिकारी संकल्पना असेल, तर झाडून सगळ्या शाळांना कुलूप ठोकून सगळ्याच मुलांना एनएफईच्या तोंडी का नाही घायचं? छे. छे. या देवतुल्य माणसांना ते नाही चालायचं.

औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेसाठी जो काही निधी राखून ठेवलेला असतो, त्याचं काय होतं? मुंबई विद्यापिठातील अर्थशास्त्र विभागाच्या डी. के. सीता प्रभु एका चमत्कारिक गोष्टीकडे लक्ष वेधतात. भारतात खाजगी मालकीच्या शाळा मोठ्या संख्येने आहेत. त्या चालतात मात्र जनतेच्या पैशातून. शालेय शिक्षणावरील सरकारी खर्चापैकी थोडाथोडका नाही, तर ६० टक्के खर्च खाजगी शिक्षणसंस्थांना अनुदान देण्यात होतो. सामाजिक सेवांवरील अनुदानापैकी ३२ टक्के शिक्षणासाठी खर्च होतं ही भारतातील प्रमुख चौदा राज्यातील स्थिती आहे. पैकी प्राथमिक शिक्षणावर खर्च होणारा भाग अर्ध्याहून पुष्कळ कमीच असतो. अभिजनवर्गाने स्वतःसाठी चालवलेल्या उच्च स्तरीय शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना कधी पैशांची अडचण झाल्याचं ऐकिलं नाही.

हास्यास्पद म्हणावेत असे प्रयोग शिक्षणाच्या क्षेत्रात जितके झालेत, तितके इतर कुठे क्वचितच झाले असतील. यातले कित्येक अजूनही चालू आहेत. मात्र त्यांच्या खऱ्या स्वरूपाची जाणीव जवळपास सगळ्यांनाच आहे. सरकारला तर नक्कीच आहे : काही मूलभूत महत्वाच्या गोष्टी केल्या नाहीत, तर वरची सारी सजावट फुकाची ठरते. प्राथमिक शिक्षण सर्वांना उपलब्ध करून देऊन कामाला सुरुवात करायला हवी. ग्रामीण असो की शहरी, प्रत्येक बालकाला शिक्षणाचा हक्क आहे.

या विषयाला आणखीही पैलू आहेत. माध्यमिक पातळीपर्यंतच शिक्षण समजा खरोखर मोफतच नव्हे तर सक्तीचंही केलं, तर बालमजुरीला जोरदार तडाखा बसेल. बालमजुरीची प्रथा आपल्या देशाचं अनेक पटींनी नुकसान करत असते. कितीतरी राष्ट्रीय महत्वाच्या समस्यांना बालमजुरी संपुष्टात आणल्याखेरीज हातही घालता येणं शक्य नाही. शिक्षण, बेकारी आणि प्रौढांसाठी किमान वेतनाची निश्चिती या त्यापैकी तीन समस्या.

सध्या आपण शिक्षणासाठी जेवढा निधी वेगळा काढतो, त्याला काही एक अर्थ नाही. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या कमीत कमी ६ टक्के हिस्सा शिक्षणाच्या दिशेने वळवल्याखेरीज कसलीही सुधारणा शक्य नाही. आग्नेय आशियातल्या राष्ट्रांचं 'टायगर इकॉनॉमी' म्हणून कौतुक करण्यात मुळातच ढोंग आहे. लोकशाहीवर निष्ठा सांगणाऱ्या देशांमधल्या लोकांनी केलेल्या कौतुकात तर नक्कीच आहे. शिक्षण क्षेत्र तर त्याहून वाईट. त्या राष्ट्रांनी शिक्षणावर जेवढा खर्च केला, तेवढा करण्याची

आपल्या देशाची अजिबातच तयारी नाही.

लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा निरक्षर असल्यामुळे, शिक्षणाच्या अभावामुळे इतरही बाबतीत नुकसान होत असतं. भारताच्या मूलभूत क्षमतांचीच वाढ खुंटते. त्यामुळे आर्थिक विकास खुरटणार. खुरटायलाच हवा. या क्षेत्रात मुळापासून सुधारणा घडवून न आणणाऱ्या कोणत्याही विकासयोजनांचा परिणाम फार काळ टिकत नाही.

मग भारतापुढील पर्याय कोणता? जॉन गॅलब्रेथ यांनी म्हणून ठेवलं आहे, 'साक्षर जनता कधीही दरिद्री राहू शकत नाही. निरक्षर जनतेला दरिद्री रहाण्याशिवाय पर्याय नसतो.'

शाळेसारखं काहीच नाही

गोड्डा (बिहार) : इकडच्या डमरूहाटमधल्या शाळेमध्ये विद्यार्थी-शिक्षक-साधनं यांचं परस्परप्रमाण अगदी आता आतापर्यंत अक्षरशः एकमेवाद्वितीय होतं. आठ वर्ग, सात शिक्षक, चार विद्यार्थी, दोन खोल्या आणि एक मोडकी खुर्ची अशी तिथली आकडेवारी होती.

हेडमास्तरांसाठी राखून ठेवण्यात येणारी ती खुर्ची सध्या रिकामीच असते. कारण खुर्चीत बसणारे माननीय गृहस्थ सध्या अफरातफरीच्या आरोपाखाली निलंबित झाले आहेत. त्या त्या भागातील शिक्षकांना पगार वाटणे हे तिथल्या माध्यमिक शाळांच्या हेडमास्तरांचं काम असतं. हा ज्यांच्या नावे पगाराचं वाटप करतो, ते शिक्षक अस्तित्वातच नाहीत असं लक्षात आल्यावर भडकून एका उपआयुक्ताने त्याला गचांडी दिली.

आणखी दोघा शिक्षकांची बदली झाली. सध्या शाळेत चार शिक्षक आहेत आणि पंचाहत्तर-एक मुलांपैकी जास्तीत जास्त दहा ते बारा विद्यार्थी हजर असतात. फक्त दोनच विद्यार्थी शाळेत येताहेत, अशीही वेळ एकदा आली होती. गोड्डा कॉलेजचे प्राध्यापक सुमन दराधियार म्हणतातच, 'खासगी शिकवणीतसुद्धा कुठे एका विद्यार्थ्यामागे दोन शिक्षक हे प्रमाण कधी नसतं!'

आदिवासी खेड्यांमध्ये स्थिती आणखी बिकट आहे. बौरिजोर ब्लॉकच्या डोंगराळ भागात दूरवर वसलेल्या अद्रो गावातील श्यामसुंदर मालतो या शाळामास्तराचं तोंड दोन वर्षात कुणी पाहिलेलं नाही. चौदा किलोमीटर ठेचकाळत चालल्यावर आम्ही शाळेपाशी पोचलो, तेव्हा शाळेच्या इमारतीत तेंदू पानं आणि मका साठवून ठेवलेले दिसले.

दोन वर्षांपूर्वी मालतो तिथून चालू पडला. जाताना हजेरीबुक घेऊन गेला. 'स्वतःच्या रतनपुरातल्या घरातच बसून तो ते भरतौ आणि पगार घेत रहातो.' तेथरीगोड्डा या आदिवासी गावातल्या माधुसिंगने सांगितलं. माधुसिंग या पहाडिया जमातीतील आदिवासीला म्होरक्या बनवून संतापलेले गावकरी मालतोची कानउघाडणी करायला गेले, तशी त्याने त्यांच्यावर खुनाचा प्रयत्न, प्राणघातक हल्ला अशा आरोपांखाली केसेस टाकल्या. त्यांचा निकाल अजून लागायचा आहे.

गोड्डाजवळच्या नुनमट्टी खेड्यात मोठ्या संख्येने रहाणारे कहार म्हणजे गरिबातले गरीब. तिथल्या शाळेत एक काळी बकरी काय ती विद्या मिळवण्यासाठी आलेली आम्हाला दिसली. खिडकीवर आणखी दोन बकऱ्या निवांत बसल्या होत्या. तिथल्या कहारांपैकी मोजून एकसुद्धा मूल शाळेत जात नाही. दोघांची 'नोंदणी' मात्र झाली आहे.

सीदांपाड्यातल्या शाळेसाठी १९८९ मध्ये झालेल्या पायाभरणीवर आता झुडुपांची गच्च गर्दी

झाली आहे. मोतीलाल हा स्थानिक राजकीय कार्यकर्ता म्हणतो की सरकारी दफतरानुसार ही शाळा चालू आहे. भारतातील एक अत्यंत दरिद्री जिल्हा असलेल्या गोड्डात १०६३ प्राथमिक शाळा आहेत, ज्यांमध्ये २८८७ शिक्षक शिकवतात. अर्थात, यातल्या काही खरोखरच चालू असतात. पण शिक्षणव्यवस्थेचा पूर्णपणे अभाव आहे असंच म्हणावं लागतं. व्यवस्था असल्यास ती काम करत असल्याचं दिसत तरी नाही.

एकही मूल शाळेत जात नाही अशी कित्येक पहाडिया गावं आहेत. 'नौदणी' झालेली तेवढी आढळते. सुंदरपहाडी ब्लॉकमधल्या दोरियो या दुर्गम ठिकाणची काहीशी प्रगत मानली जातात अशी एकोणऐशी घरं आम्ही तपासली. आम्हाला आढळलं की ३०३ व्यक्तींपैकी अकरा जणांना जेमतेम सही करता येते. चंदू पहाडिया हा गावातला एकुलता एक मॅट्रिक पास, पण मॅट्रिक झाल्यापासून तो गेली कित्येक वर्षे बेकारच आहे.

दोरियोतल्या केवळ एका बालकाची शाळेत नौदणी झालेली आहे, पण ते बालक शाळेत जात नाही. आम्ही आल्याचं कळताच त्या मुलाच्या शाळेचे हेडमास्तर घाईघाईत गावात येतात. 'सरकारी हफिसरसारखा दिसणारा कुणीतरी' (हा माझ्याबद्दलचा गैरसमज) गावात आलाय, असं कळल्यामुळे त्यांची धांदल उडालेली असते.

'या मुलावर माझं प्रेम आहे. त्याने शाळेत यावं अशीच माझी इच्छा आहे. पण हे लोक त्याला जराही उत्तेजन देत नाहीत' असं म्हणून हेडमास्तर परशुराम सिंग मोकळे होतात. मी उपआयुक्त किंवा त्यांचा प्रतिनिधी नाही ही खात्री झाल्याबरोबर चालू पडतात. गावकरी म्हणतात, कित्येक महिन्यांनंतर आज त्यांचं दर्शन घडलं. एकूण चिन्हं अशी दिसतात की उद्याच्या पिढीचं शिक्षण कालच्या पिढीपेक्षाही कमीच असेल.

जिल्ह्याचे एक उच्चाधिकारी सांगतात, 'इथल्या कित्येक शिक्षकांपाशी नैमित्तिक रजेचा (कॅज्युअल लीव्ह) कागद तयारच असतो. तारीख न टाकलेला. शाळेची तपासणी झालीच, तर हवी ती तारीख टाकली की काम झालं!'

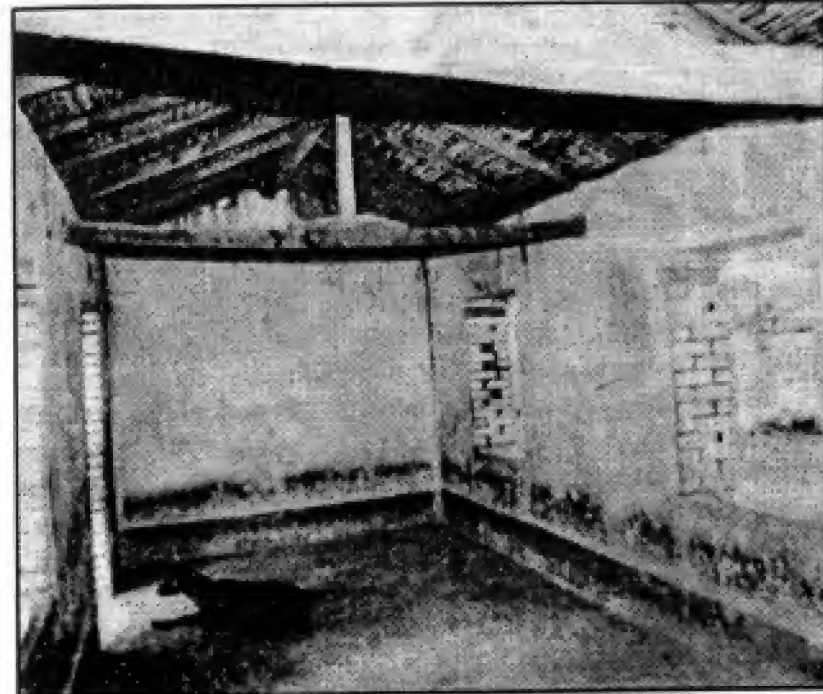
इथल्या आदिवासी सियांमधील साक्षरतेचं प्रमाण ५ टक्क्यांपेक्षा कमी असल्याचा अंदाज आहे. दिवसेंदिवस स्थिती अधिकच गंभीर होत चालली आहे. विस्तीर्ण पहाडिया खेड्यांमध्ये जी कोणी मोजकी मुलं शाळेत जातात त्यात सगळे मुलगेच असतात. आणि इथल्या शिक्षकांवर होणारी बहुतेक टीका रास्त असली, तरी व्यवस्थाच कोसळून पडण्याचं कारण ते नाहीत. मग कारण काय? घोर दारिद्र्य हे एक कारण. त्यात सरकारच्या बेपर्वाईची भर. आणि मुलांना मोफत जेवण व पुस्तकं पुरवणाऱ्या सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणपद्धतीचा अभाव. गोड्डासारख्या आदिवासी भागाच्या दुर्गमतेमुळे समस्या आणखी जटिल होते.

प्राथमिक शिक्षकाला इथे दरमहा रु. २५०० पगार मिळतो. इथे ही रक्कम बऱ्यापैकी मानली जाते. काही शिक्षकांनी आजकाल सावकारी सुरु केली आहे. पण जे प्रामाणिक आहेत त्यांनाही कधी कधी हताश व्हावं लागतं. गोरगडईह प्राथमिक शाळेत शिकवणारे रणधीर कुमार पांडे गांधीवादी विचारसरणीचे आहेत. मुलांना शाळेत घाडण्याची पालकांना विनंती करत ते हिंडत असतात. 'मी त्यांना सांगण्याचा प्रयत्न करतो, की ही पिढी जर शिकली नाही, तर भरलेच समजा तुमचे दिवस. पण त्यांना मुळी ते परवडण्यासारखंच नसतं.' ते म्हणतात. मुलांनी शाळेत यावं यासाठी पांडे कधी

कधी स्वतःचा पैसा पेन्सिली, बऱ्या, पाटघांवर खर्च करत असतात.

पांडे म्हणतात, या दुर्गम प्रदेशात शिक्षकांवर सुद्धा कठीण प्रसंग येऊ शकतो. १९९१ साली काळ्या आजाराचे तिघांचा मृत्यू झाला. 'ज्यांचा वशिला आहे, ते हवी तशी बदली करून घेतात. बाकीचे असल्या ठिकाणी पंचवीस पंचवीस तीस तीस वर्षे अडकून पडतात.' बदलीद्वारे शिक्षकाला शिस्त लावणे आणि त्यायोगे व्यवस्था सुधारणे याच्या आड आणखी एक कारण आहे. शिक्षकांच्या राज्यस्तरावरील युनियन्स फारच बलवान आहेत. खरोखर आवश्यक असणाऱ्या बदल्यांमध्येही त्यांची बऱ्याचदा आडकाटी होते. त्यांना आव्हान देण्याची हिंमत अलिकडच्या काळात एकाही सरकारने दाखवलेली नाही. 'शेवटी मतमोजणी शिक्षकलोकांचे करतात ना, म्हणून त्यांना राजकीय पक्ष घाबरून असतात,' जिल्ह्यातला एक सरकारी अधिकारी हसून म्हणाला.

अर्थात, हजेरी लावण्यातून फार काही साध्य होत नाही हे पांडेनाही मान्य आहे. दोरं, बकऱ्या किंवा डुकरांची व्यवस्था लावून मग, म्हणजे १२ नंतर शाळेत येणारी पुष्कळ मुलं आहेत. त्यांना संध्याकाळीही लवकर निघणं भाग असतं - कारण काळोख पडायच्या आत लांब गावी परतण्याचं असतं. पण मग या अतिमागास पहाडिया आदिवासीपुढे सुटकेचा मार्गच नाही की काय? तसं

गोड्डामधल्या नुनमडी प्राथमिक शाळेच्या इमारतीत एक काळी बकरी तेवढी विद्या मिळवण्यासाठी आलेली दिसली. खिडकीवर आणखी दोन बकऱ्या निवांत बसल्या होत्या. या जिल्ह्यातल्या शिक्षण व्यवस्थेचं नेमकं वर्णन, व्यवस्थेचा पूर्ण अभाव, असंच करावं लागेल.

म्हटलं तर आहे. कल्याण खात्याने आदिवासींसाठी चालवलेल्या सात 'निवासी शाळा' यशस्वी ठरल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना अन्न, वस्त्र, निवारा आणि पुस्तकं यांचा मोफत पुरवठा करण्यात त्यांचं इतर शाळांपेक्षा असणारं वेगळेपण उद्गून दिसतं. इथे हजेरीचं प्रमाण खूपच चांगलं आहे आणि विद्यार्थ्यांची प्रगती डोळ्यात भरण्याजोगी आहे.

प्रमोदकुमार पहाडिया हा गोड्डा कॉलेजमध्ये इंटरला असणारा एक तरतरीत, बोलका मुलगा. त्याच्या भाजी रेसिडेन्शियल स्कूलमधले थोडे थोडे नाहीत, तर अठरा विद्यार्थी गेल्या वर्षी त्याच्या बरोबरीने इंटरपर्यंत पोचले. 'आणखी सहा डिग्री कोर्सपर्यंत पोचलेत. एक जण पाटणा विद्यापिठात इंग्लिश (ऑमर्स)च्या शेवटच्या वर्षाला आहे.' तो सांगतो.

प्रमोदला जराही शंका नाही की 'पहाडियांना शिकायचं आहे. सध्याची पद्धती त्यांना परवडत नाही. निवासी शाळांमध्ये प्रवेश मिळालेल्या आमच्यासारख्यांचं तर नशीबच उघडलंय.' का? प्राध्यापक सुमन दराधियार याचं उत्तर देतात. 'निवासी शाळांमध्ये आर्थिक आधाराची व्यवस्था असते. त्यात दुपारचं जेवण येतं. आणखीही येतं.' या आदिवासी जमातीमध्ये चौदा वर्षं काम करत असलेल्या 'संथाल पहाडिया सेवा मंडळ'च्या गिरिधर माथुरलाही तसंच वाटतं.

त्याला वाटतं, 'सुंदरपहाडी ब्लॉकमध्ये मुलींसाठी असलेल्या निवासी शाळेची गरज आहे. सध्याच्या तिन्ही शाळा केवळ पुरुषांसाठीच आहेत.'

रणधीर पांडेची मागणी आहे की तीनतीन वा चारचार प्राथमिक शाळांची एक एक निवासी शाळा बनवावी जिथे अन्न, वस्त्र व पुस्तकं मोफत मिळतील. कुप्रसिद्ध डमरूहार शाळेतला जो एकुलता एक शिक्षक मला सापडला, त्या बिमलकांत रामचंही हेच मत आहे. बहुतेक शिक्षकांचं एकमत आहे की संघी मिळाली की पहाडिया विद्यार्थी चांगलं यश मिळवतात. 'भाषा शिकण्यात त्यांना चांगली गती असते.' पांडे म्हणतात.

तामिळनाडूतील दुपारच्या जेवणाची योजना काही शिक्षकांच्या ऐकिवात आहे. त्याच पद्धतीत भर घालून इथे राबवण्याची गरज आहे. असं त्यांना वाटतं. स्थानिक परिस्थितीत या सुविधा देणाऱ्या निवासी शाळाच यशस्वी ठरतील. निवासी शाळांमध्ये काही गंभीर त्रुटी असूनदेखील त्यांच्यामुळे एवढा फरक कसा काय पडतो, हे अजून नीटसं कुणाच्या ध्यानात आलेलं नाही. पण फरक पडतो, ही वस्तुस्थिती आहे.

लक्षात घेण्याजोगं आणखीही काही घडत आहे. बिहारचे मुख्यमंत्री लालूप्रसाद यादव म्हणतात की दरवर्षी राज्याचे सतराशे कोटी रुपये खाऊन एवढी भिकार फळं देणाऱ्या व्यवस्थेचा त्यांना उबग आला आहे. प्राथमिक शाळाशिक्षक भरतीसाठी त्यांनी आता स्पर्धापरीक्षा सुरू केली आहे. आणि इतर राज्यांपेक्षा बिहारसाठी अधिक प्रयत्न करण्याची गरज लक्षात घेऊन युनिसेफने बिहारला त्यांच्या कार्यक्रमांच्या बाबतीत 'विशेष प्रयत्न करण्याचा विभाग' ठरवलं आहे. त्या कार्यक्रमांमध्ये निवासी शाळा व दुपारचं जेवण यांचा अंतर्भाव आहे अशी आपण आशा करू या.

आणि मग, कदाचित असंही घडेल की डमरूहाटच्या शाळेत एके दिवशी विद्यार्थ्यांची संख्या शिक्षकांपेक्षा मोठी असेल.

विभाग प्रमुख

अलिराजपुर, झाबुआ (म.प्र.) : एस.सी.जैनसाब हे अलिराजपूरच्या शासकीय पदव्युत्तर महाविद्यालयाचे प्रिन्सिपॉल आहेत. विद्यापीठ अनुदान मंडळातर्फे (युनिव्हर्सिटी ग्रेंट्स कमिशन) कॉलेजमध्ये चालवल्या जाणाऱ्या सर्व कार्यक्रमांचे प्रमुखही तेच आहेत. त्याखेरीज जीवशास्त्र (बॉटनी), भौतिकशास्त्र (फिजिक्स) व कायदा (लॉ) या विभागांच्या प्रमुखपदीही तेच आहेत. गतकाळात तात्पुरत्या काळासाठी का होईना त्यांनी इतरही कित्येक विभागांचं प्रमुखपद सांभाळलं आहे. कॉलेजचे स्पोर्ट्स ऑफिसर असल्यामुळे त्यांच्या जबाबदाऱ्यांना जणू एक सुबक आकार येतो. फावल्या वेळात - म्हणजे एवढ्या थोर जबाबदाऱ्या पेलणाऱ्या व्यक्तीला जर फावला वेळ असेल तर - ते आयुर्वेद आणि होमिओपथीची प्रॅक्टिस करतात. जैनसाहेब अष्टपैलू आहेत हे उघड आहे.

जैनसाहेबांना अष्टपैलू होण्यात अनेक गोष्टींची मदत झाली आहे. पदव्युत्तर पातळीवरील लेक्चरर व विद्यार्थी यांची संख्या फारच छोटी आहे. त्यांच्याच कबुलीनुसार पाचाहून अधिक विद्यार्थी सापडणं मुश्किल असलेले अनेक विभाग आहेत. एम.ए.(अर्थशास्त्र) या वर्गात एकच लेक्चरर सर्व विषय शिकवतो.

आर्थिकदृष्ट्या व शैक्षणिकदृष्ट्या झाबुआ हा भारतातील अत्यंत दरिद्री जिल्ह्यांपैकी एक. झाबुआच्या लोकसंख्येत आदिवासींचं प्रमाण ८५ टक्क्यांहून जास्त. त्यातले बहुसंख्य दारिद्र्यरेषेच्या कितीतरी खाली. जे मोजके आदिवासी कॉलेजपर्यंत पोचतात, त्यांना तिथे टिकून राहण्यासाठी धडपड करावी लागते.

एक ज्येष्ठ सदस्य मला सांगतात, 'इथले काही शिक्षक स्वतःच्या पगारातून मुलांची फी भरतात, मुलांच्या प्रवेशाची व्यवस्था करतात.' गोष्ट चटका लावणारी वाटते, पण यामागे केवळ परोपकार हीच प्रेरणा नाही. पदव्युत्तर पातळीवरील यूजीसी वेतनश्रेणी मिळाल्याने इथल्या शिक्षकांची स्थिती तुलनेने फारच उत्तम आहे. एखाद्या विभागात जर सातत्याने पाचापेक्षा कमी विद्यार्थी राहिले, तर तो विभाग बंद होण्याची शक्यता असते. म्हणजे नोकरीवर गदा किंवा नको त्या ठिकाणी बदली.

पदव्युत्तर विभाग काय वाटेल ते करून चालू रहावेत अशीच त्यांची इच्छा. बढतीच्या वेळी पदव्युत्तर पातळीवर शिकवण्याचा आठ वर्षांचा अनुभव पदवीपूर्व पातळीवर शिकवण्यातल्या बारा वर्षांच्या अनुभवाच्या बरोबरीचा मानला जातो. एक विभागप्रमुख म्हणतातच, 'याचा अर्थ असा, की पदवीपूर्व वर्गात जर ते शिकवू लागले, तर बढतीसाठी त्यांना आणखी चार वर्षं थांबावं लागेल.'

पदव्युत्तर पातळीवर दहा वर्ष शिकवल्यावर प्रोफेसरशिपसाठी प्रयत्न करता येतात. पदवीपूर्व पातळीवर त्यासाठी पंधरा वर्षांची आवश्यकता असते. शिवाय, वरच्या पातळीवर पेपर तपासणे आणि प्रश्नपत्रिका तयार करणे या प्रकारच्या छोट्या मोठ्या फायद्यांचं प्रमाणही जास्त असतं.

एका कर्मचाऱ्याने सांगितल्याप्रमाणे : 'काहीजण तर स्वतःच्या पदव्युत्तर विभागासाठी विद्यार्थ्यांचा स्वतःच शोध घेतात. विद्यार्थ्यांच्या पालकांना पटवून देतात की ते स्वतः फी भरतील, इतरही मदत करतील. असं न केल्यास विभाग बंद होऊन बदली होण्याचा पर्याय त्यांना सतत भेडसावत असतो.' विभाग चालू ठेवण्यापुरतीच या औदार्याची मजल जाते. शिकवणीसाठी विद्यार्थ्यांना उच्च माध्यमिक शाळेतल्या शिक्षकांकडेच जावं लागतं. कॉलेजमध्ये शिकवणाऱ्या शिक्षकांना 'दर फारच कमी (जास्तीत जास्त दर महिना रु. ५०) वाटतात.'

कॉलेजमधल्या मूलभूत साधनसुविधा खालच्या दर्जाच्या असतात. लायब्ररी सुसज्ज नसते. तिथल्या नोंदीनुसार असं आढळतं की एकाही पदव्युत्तर विद्यार्थ्याने वर्षभरात पांच पुस्तकंसुद्धा घेतलेली नाहीत.

लायब्ररीसाठी पुस्तकं खरेदी करणं अवघड आहे कारण शासनाने प्रत्येक विषयासाठी फक्त २०० रुपयांचीच तरतूद केलेली आहे. इथल्या एका ज्येष्ठ लेक्चररच्या शब्दात ही रक्कम 'हास्यास्पद' आहे. एकूण विषय पन्नास आहेत, तेव्हा पुस्तकांसाठी एकूण तरतूद झाली रु. १००००. यूजीसीकडून आणखी काही हजार मिळतात. तोच लेक्चरर सांगतो की ७५ टक्के पुस्तकं एवीतेवी कालबाह्यच झालेल असतात. पदव्युत्तर पातळीवरची पुस्तकं बाहेर, खुल्या दुकानांमध्ये मिळत नाहीत का? 'त्यासाठी तुम्हाला इंदूरला जायला हवं,' एक विद्यार्थी सांगतो, 'पुस्तकाची सरासरी किंमत असते शंभर रुपये. बऱ्याचदा इंदूरला जाऊन यायचा खर्च पुस्तकाच्या किंमतीपेक्षा जास्त होतो.'

तरीपण झाबुआत शिक्षणाचं जे वाटोळं झालेलं दिसतं, त्याला मोजक्या शिक्षकांच्या कारवाया किंवा पुस्तकं मिळणं न मिळणं, ही कारणं आहेत असं म्हणता येत नाही. स्थिती त्याहून अधिक गुंतागुंतीची आहे. एकूणच दुर्मिळ असणारा उत्कृष्ट शासक या जिल्ह्याला लाभला आहे. पण आदिवासी कल्याण खात्यातला एक अधिकारी म्हणतो त्याप्रमाणे, 'प्राथमिक शिक्षणाच्या पातळीवरच बिघाडाला सुरुवात होते. आदिवासी विद्यार्थ्यांना शाळेत रोखून धरण्यात आलेल्या अपयशातच पुढच्या सत्यानाशाची मुळं असतात.' अनेक आदिवासी जिल्ह्यांमधल्या शिक्षण पद्धतीत याच स्वरूपाची समस्या आहे.

शाळा सोडण्याच्या भयंकर प्रमाणामागे दडलेल्या विरोधाभासाकडे भोपाळमधील एका आयएसएस अधिकाऱ्याने लक्ष वेधलं. या जिल्ह्यात प्रत्येक क्षेत्रावर आदिवासी नसणाऱ्यांचा कब्जा आहे आणि त्यांच्या शिक्षणाचा खर्च मात्र आदिवासी सोसतात. झाबुआत आदिवासींची बहुसंख्या असल्याने इथल्या शाळांना आदिवासी कल्याण खात्यातर्फे निधी पुरवला जातो. त्याचा लाभ मात्र आदिवासी नसणाऱ्यांना मिळतो.

अधिकृत आकडेवारीनुसार प्राथमिक शाळेच्या टप्प्यावर ज्या मुलांची शाळेत नोंद होते, त्यातली ८१ टक्के आदिवासी समाजातली असतात. माध्यमिक शाळेपर्यंत पोचेल्यावर आदिवासी मुलांची संख्या ५९ टक्क्यांपर्यंत घसरलेली असते आणि आदिवासी नसलेली मुलं ४१ टक्के असतात.

हायस्कुलात जेव्हा ही मुलं जातात, तेव्हा लोकसंख्येत १५ टक्क्यांपेक्षा कमी हिस्सा असलेल्या बिगर आदिवासींच्या मुलांची संख्या एकूण नोंदीच्या ५१ टक्क्यांपर्यंत पोचलेली असते. हय्यर सेकंडरी संपताना आदिवासी ३१ टक्क्यांपर्यंत घसरलेले असतात.

कॉलेजमध्ये त्यांचं प्रमाण लोकसंख्येतील प्रमाणाच्या जवळजवळ उलटं झालेलं असतं. इथे बिगर आदिवासी ८० वा जास्त टक्क्यांनी असतात. आदिवासी मुलींची स्थिती तर भीषण आहे. जिल्ह्यातील स्त्रियांमध्ये साक्षरतेचं प्रमाण ८.७९ टक्के आहे. प्राथमिक शाळेत आदिवासी मुलींचं प्रमाण ३० टक्क्यांपेक्षा थोडं कमी असतं, ते माध्यमिक शाळेत ९.९ टक्क्यांपर्यंत उतरतं. हायस्कुलात ते आणखी खाली, ५.९ टक्क्यांपर्यंत येतं आणि हाय सेकंडरीला २.८ टक्क्यांपर्यंत. कॉलेजशिक्षणातून त्यांची जवळपास हकालपट्टीच झाल्यासारखी असते.

पेटलावाडमधल्या एका आदिवासी कार्यकर्त्याच्या दृष्टीतून दिसतं ते असं : 'जर आदिवासी व बिगर आदिवासी अशा सर्व बालकांचं शिक्षण आदिवासी निधीतून झालं असतं, तर हरकत नव्हती. पण दुःखाची गोष्ट अशी की आदिवासी बालकांना शिक्षण मिळतच नाही. तरीही सगळी शिक्षणव्यवस्था आदिवासींच्या निधीवरच चालते. म्हणजेच, आदिवासींवर जुलूम करणाऱ्यांपैकी काहींच्या शिक्षणाचा खर्च स्वतः आदिवासीच सोसतात.'

झाबुआतली मुलं कॉलेजला जेव्हा जातात, तेव्हा हा भेद अगदी जळजळीतपणे जाणवतो. पदवीपूर्व पातळीवरच्या एखाद्या सर्वसाधारण कॉलेजचं चित्र हे असं असतं : बी कॉम पदवीच्या पहिल्या वर्षाला बावीस आदिवासी विद्यार्थी आहेत. तिसऱ्या वर्षाच्या सुरुवातीला आहेत तीन. बी.ए. च्या पहिल्या वर्षाला अड्डावन्न आदिवासी आहेत. तिसऱ्या वर्षाला असलेल्यांची संख्या आहे फक्त बावीस.

जैनसाहेबांच्या कॉलेजात पदव्युत्तर पातळीवर हिंदी विभागात पहिल्या आणि दुसऱ्या वर्षात मिळून फक्त एक आदिवासी आहे. अर्थशास्त्र विभागाच्या पहिल्या वर्षात एकुलता एक आदिवासी विद्यार्थी आहे. दुसऱ्या वर्षात तेवढाही नाही. समाजशास्त्र या विषयात पहिल्या वर्षाला दोन आदिवासी आहेत, तर दुसऱ्या वर्षाला एकही नाही. एम कॉम पदवीसाठी तर आदिवासीच नाही.

आदिवासी कल्याण खात्यातला तो अधिकारी म्हणतो, 'आदिवासींच्या विरुद्ध आक्स आपल्या व्यवस्थेचा एक भागच बनला आहे. केवळ शिक्षण व्यवस्थाच नव्हे, इतरत्रही. आदिवासींचं दारिद्र्य आणि मागासलेपणावर काहीही उपाय न करण्याने बाकीचं म्हणजे एक ढोंगच ठरतं. त्याचा बळी ठरणाऱ्यांनाच बोल लावून मोकळं होता येतं. वेडपट प्रयोग कितीही केले, तरी ही शिक्षण व्यवस्था आदिवासी मुलांना शाळेची गोडी लावण्याच्या उद्देशाने बनवलेलीच नाही. आणि समजा त्यांना शिक्षणाची ओढ असलीच तरी आपली आर्थिक-सामाजिक व्यवस्था त्यांना पार हाकलूनच लावते. प्रश्न फक्त निधीचा नाही. प्रश्न प्रतारणेचा आहे.'

अनेक शिक्षकांना पटतं की प्राथमिक शिक्षण जर सार्वत्रिक व सक्तीचं केलं आणि आदिवासींना परवडलं तर जी सुधारणा होईल ती सनसनाटी असेल. सगळे बजावतात की दूरगामी बदलांशिवाय झाबुआतल्या दारिद्र्याचा मुकाबला करता येणार नाही. परिस्थिती अनुकूल असेल, तर आदिवासी मुलं इतरांपेक्षा यश मिळवतील, असा विश्वासही सर्वांना वाटतो.

जन्माने भिन्न असलेली आणि शिक्षकी पेशाचं प्रशिक्षण घेतलेली. क्लेमन्सी दोडियार हे एक

चालतं बोलतं उदाहरण आपल्यासमोर आहे. क्लेमन्सीचा बाप एक निरक्षर भिल्ल शेतकरी. तिने १९७९ साली बी.ए. पूर्ण केलं. त्याचबरोबर पदवी परीक्षेत पहिला वर्ग मिळवणारी संपूर्ण जिल्ह्यात ती पहिलीच आदिवासी मुलगी ठरली. तिच्या मते, ती जेव्हा झाबुआतल्या चांगल्या शाळांपैकी एक म्हणून गणल्या जाणाऱ्या तांडला मिशन स्कूलमध्ये गेली, तेव्हाच तिच्या भाग्याने उंसळी घेतली. तिथे घालवलेल्या पाच वर्षात तिच्या मनात शिक्षणाविषयी आस्था निर्माण झाली.

ती म्हणते, 'त्यानंतर मला अभ्यास करावासा वाटू लागला. मी खूप कष्ट घेतले.' मिशनच्या संबंधित संस्थांमध्ये शिक्षण चालू ठेवून क्लेमन्सी राजस्थानात अजमेर येथे, मध्य प्रदेशातील म्हाऊ येथे, बिहारमधल्या रांची येथे, अगदी बंगलोरपर्यंत गेली. आता ती झाबुआत परतली आहे आणि स्वतःचं करियर करता करता इतर आदिवासी बालकांना शिक्षणात मदत करण्याची तिची इच्छा आहे. 'एक संधी द्या,' ती म्हणते, 'आणि बघा ती काय करून दाखवतात ते.'

आदिवासी बालकांना ही 'संधी' मिळेल अशी परिस्थिती निर्माण करणे हे झाबुआपुढे पुढील अनेक वर्षातलं आव्हान आहे.

जिथे विद्यार्थ्यांना शिक्षक व्हायचं आहे

नंदापूर, कोरापुट (ओरिसा) : इकडच्या नंदापूर हायस्कूलमध्ये शिकणाऱ्या मुलांचे बाप अधूनमधून शाळेच्या कॅंपसमध्ये येत असतात. पण शिक्षक-पालक संघाची बैठक नाही त्यांना इकडे घेऊन येत. ते येतात ते त्यांच्या मुलांना मिळणाऱ्या विद्यावेतनामधून पैसे उसने मागण्यासाठी. मुलांना, हरिजन वा आदिवासी समाजातील अत्यंत दरिद्री कुटुंबांमधून आलेल्या या मुलांना कल्याण खात्यातर्फे दरमहा रु. १५० एवढं विद्यावेतन मिळतं.

विद्यावेतन मिळायला कधी कधी फार उशार होतो. त्यामुळे एकदम सहा महिन्यांचं विद्यावेतन एका वेळी मिळण्याची वेळही कधी येते. म्हणजेच, त्या दिवशी त्यांच्यापाशी एकरकमी नऊशे रुपये असतात. पण विद्यावेतन येण्यापूर्वी त्यांना त्यांच्या भीषण दारिद्र्यात जगणाऱ्या आईबापांनीच आधार पुरवलेला असतो. आणि याचाच अर्थ, विद्यावेतन येता क्षणी मुलांकडून पैसे उसने घेण्यासाठी बऱ्याच जणांचे आईबापही हजर होत असतात.

ही शाळा सामान्य शाळांपैकी नाही. इथला शिक्षकवर्ग प्रामाणिक आहे. तयारीचा आहे. उत्तम कामगिरी करून दाखवणारा आहे. असल्या शैक्षणिकदृष्ट्या मागास प्रदेशात असूनदेखील इथून बाहेर पडलेल्या काही विद्यार्थ्यांनी पदवीपर्यंत आणि त्यापुढेही जाण्याचं कर्तृत्व दाखवलं आहे. अगदी एम.फिल आणि पी.एचडी. केल्याचीही उदाहरणं आहेत. निधी आणि सुविधा यात मात्र संस्था लंगडी ठरते. वार्डट परिस्थितीत सरकारी दुर्लक्षाची भर पडल्याने सध्या संस्थेला दिवस कठीण झालेत.

शाळा खाजगी मालकीची आहे. पण नावापुरती. शाळा चालू ठेवण्यासाठी सरकारी मदत अनिवार्य ठरते, पण कल्याण खात्याकडून मिळणारा निधी तुटपुंजा तर असतोच, तो वेळेवरही येत नाही. परिणामी एक आदर्श निवासी शाळा (गरीब विद्यार्थ्यांच्या निवासाची) ठरण्याऐवजी शाळेला चौफेर अडचणींना तोंड द्यावं लागत आहे. तिथे रहाणाऱ्या मुलांची संख्या आहे बावीस. त्यातली काही आदिवासी मुलं पारोजा जमातीमधून तर काही गडाबा जमातीमधून आली आहेत. काही हरिजन आहेत. सुभाष दांतुन हा आदिवासी आहे.

सुभाषला आणि त्याच्या मित्रांना हिवाळा आवडत नाही. कसा आवडणार? फक्त तिघांपाशी घोंगड्या आहेत आणि स्वेटर म्हणण्यासारखा कपडा असलेले आहेत एकूण आठ जण. या भागात हिवाळ्यात रात्रीच्या वेळी तापमान दोन डिग्री सेल्सियसपर्यंत उतरू शकतं. सगळे विद्यार्थी जमिनीवर गोणपाट अंथरून त्यावर झोपतात. पलंग, गाद्या यांची नावंही त्यांनी ऐकलेली नाहीत. गोणपाटं

वडिलांच्या शेतांवरून आणलेली असतात.

दोन खोल्यात हे बावीस जण रहातात. पहिल्या खोलीत १०० वॅटचा एक दिवा आहे. दुसऱ्या खोलीतल्या दिव्याची पॉवर कमी आहे. अर्थात, वीज जेव्हा असेल तेव्हाच या दिव्याचा उपयोग. मी नंतर कोरापुटला गेलो तेव्हा तिथला एक अधिकारी मला म्हणाला, वीज आणि शिक्षण यांचं नातं पुष्कळांच्या लक्षात येत नाही. आणि शिक्षण म्हणजे केवळ शाळेतलंच नव्हे. शहरवासी वीजपुरवठा गृहीत धरून चालतात. घरी आल्यावर दिवे नसल्यामुळे अभ्यास करता येत नाही अशा विद्यार्थ्यांची आपण कल्पनाही करू शकत नाही. आपल्या मुलांना ही समस्या येत नाही, म्हणून आपण मनावरही घेत नाही. तरीपण ही वस्तुस्थिती आहे की जिथे वीज नाही किंवा नाममात्र आहे तिथल्या मुलांची शाळेत प्रगती होताना दिसत नाही. ओरिसा आणि बिहारमधल्या ग्रामीण भागाकडे नुसती नजर टाकली तरी पुरे.'

'थंडी आणि तिथली स्थिती यांच्यामुळे झोप नीट मिळत नाही,' सुभाष सांगतो, 'आणि दुसऱ्या दिवशी अभ्यासाकडे लक्ष लागत नाही.' पण अभ्यासात व्यत्यय आणणाऱ्या इतरही गोष्टी आहेत.

त्यांना स्वैपाकही स्वतःच करावा लागतो.

'खरं म्हणजे या वसतीगृहात गरीब मुलांची नीट सोय लागायला हवी,' एक शिक्षक म्हणाले, 'पण आचारी नेमण्यासाठी पैसेच नाहीत.' म्हणून मग ही दहा ते पंधरा वर्षांची मुलं स्वतःच शिजवतात. 'रविवार किंवा सुटीचा दिवस असला, की आम्ही सरपण जमवून टेवतो,' विश्वनाथ जल्ला हा आदिवासी विद्यार्थी सांगतो, 'रोज आम्हाला स्वैपाक करायला तीन तास लागतात, कारण आम्ही सगळेजण जेव्हा आमचे पैसे एकत्र करतो, तेव्हाच आम्हाला कधी कधी भाताबरोबर तोंडी लावायला दुधी किंवा मुळा मिळू शकतो.'

'शिवाय,' गोविंदा गुंटु हा हरिजन विद्यार्थी तोंड मध्ये घालतो, 'शिजवण्याबरोबर इतर कामं येतातच, त्यातही वेळ जातो.' त्यांना आठवड्यातून फक्त दोन वेळा डाळ परवडते. शाळेभोवती पंचवीस किलोमीटरच्या अंतरात त्यांची गावं आहेत, तिथून आणलेल्या तांदळाचाच भात ते खातात. दिवसातून दोनदा ते अन्नग्रहण करतात. दोन्ही वेळेला त्यात मोजकेच घास असतात. कपभर चहा वा दुपारचा डबा असल्या चैनी कोणी करत नाही.

सकाळी ६ ते ८ हा वेळ ही मुलं अभ्यास करण्यात घालवतात. पुढचा दीड तास स्वैपाकात जातो. साडेदहा वाजता वर्ग भरतात आणि संध्याकाळी चारला संपतात. मग पुन्हा कामं सुरू होतात ती साडेसात वाजता जेवण होईपर्यंत. दिवसभरातले चार ते पाच तास जेवण बनवण्यात वा इतर कामं करण्यात जातात.

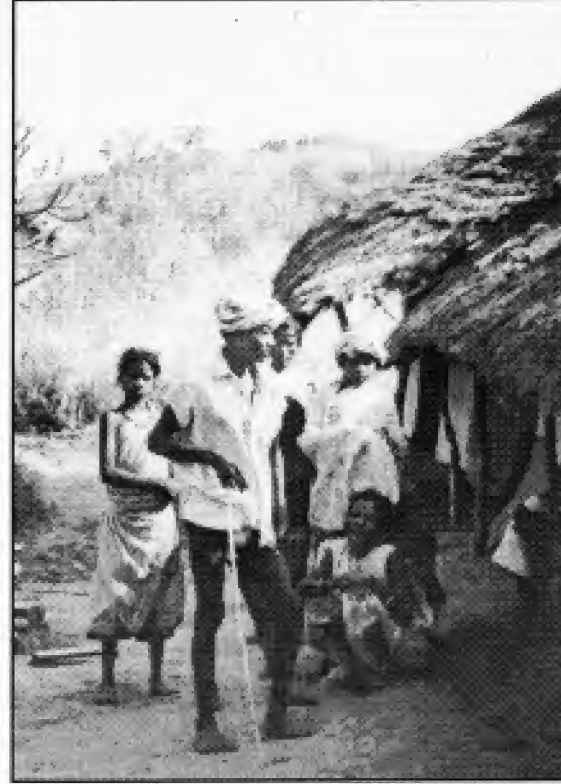
त्यांच्या हातात जेव्हा विद्यावेतनाची दीडशे रुपयांची रक्कम पडते, तेव्हा ती गणवेश, अन्न व पुस्तकातच खर्च होते. एका वहीची किंमत पाच रुपयांच्या खाली नाही. मग ही रक्कम कशी पुरणार? 'खरंच, त्यांची शिक्षण घेण्यातली जिद्द थक करून सोडते,' एक शिक्षक म्हणाले, 'इथल्या पालकांनाही परवडत नसूनदेखील आपल्या मुलांना खरंखुरं शिक्षण मिळावं अशीच तळमळ लागलेली असते.' नंदापूर हा खाणींनी समृद्ध असलेल्या कोरापुट जिल्ह्याचा एक भाग आहे. देशातले अत्यंत दरिद्री लोक इथे रहातात. (कोरापुटच्या विभाजनातून मल्कनगिरी आणि आणखी

एक, असे दोन नवे जिल्हे हल्ली निर्माण करण्यात आले आहेत)

'या भागात अशा पुष्कळ शाळा आहेत,' या परिसरात एक स्वयंसेवी संस्था चालवणारे सुरेंद्र खेमंदु सांगतात, दिल्लीतल्या जवाहरलाल नेहरू विद्यापिठात एमफिल करण्यापूर्वी त्यांनीही असल्याच एका शाळेत शिक्षण घेतलं होतं. 'इथल्या गरिबांमध्ये एकूणच शिक्षणाविषयी जागृती निर्माण झाली आहे. जागृतीमधून पुरेशी कृती घडण्याआड इथली परिस्थिती येते, ही फारच दुःखद गोष्ट आहे.' कोरापुटमध्ये साक्षरतेचं प्रमाण १९ टक्क्यांहून कमी आहे आणि स्त्रियांच्यात ८ टक्के आहे.

अडचणींचे एवढे डोंगर समोर उभे असताना विद्यार्थ्यांची इच्छा काय आहे? त्यांना शिकायचंय आहे. आणि बाविसांपैकी सहा जणांनी जर शिकून कोण होणार हेही पक्कं केलं आहे. शिक्षक. का? 'माझ्या गावातली खूप मुलं शाळेत जात नाहीत.' सुभाष दांतुन समजावून सांगतो, 'पण प्रत्येकाला जायची इच्छा आहे. त्यांना परवडतच नाही. पुरेशा सुविधा देणाऱ्या निवासी शाळा असल्या, तर आमच्या गावातली सगळी मुलं शाळेत जाताल. आमची इच्छा आहे त्यांनी जावं शाळेत.'

आणि दुर्बल या जगाचे स्वामी बनतील

एखादा प्रकल्प येईपर्यंत

कल्पना करू, ऑस्ट्रेलिया या खंडातल्या व्यक्तीन् व्यक्तीला घरातून हुसकून बाहेर काढलं आहे - आपली जमीन, आपली घरं गमावलेले एक कोटी ऐंशी लाख लोक. नोकरीधंद्याविना, कमाईविना ते भिकेला लागलेत. कुटुंबा कुटुंबाचं विच्छेदन होतं, एकेक जण आपापली वाट पकडतो, त्यांच्यातले समाजबंध मोडून पडतात. जगण्याचा मूलाधारच गमावल्यामुळे या बेघर लोकांवर स्वतःचा इतिहास, परंपरा, संस्कृती, सारं सारं नष्ट होताना पहाण्याची पाळी येते. भलभलतं खाण्याचीही पाळी येते. या निराधार लोकांमध्ये रोगराईचं, मृत्यूचं प्रमाण वाढीस लागतं. कमाई आणि शिक्षणाचं प्रमाण अर्थात घसरू लागतं. बेकारी वाढते, त्यांच्या विरुद्ध भेदभाव होतो. त्यांची खानगी समाजाच्या तळाशी होते. विचित्र गोष्ट अशी की हे सर्व विकासाच्या नावाखाली होतं. आणि बळी जाणाऱ्या या लोकांचं वर्णन 'लाभार्थी' असं केलं जातं?

अद्भुतापेक्षाही पुढचं वाटतं का? •

भारतात नेमकं हे असंच घडलं आहे. १९५१-९० या काळात फक्त धरणं आणि कालवे यांच्यामुळे जे दोन कोटी सोळा लाख लोक बेघर झाले, त्यांच्यावर नेमकी हीच वेळ आली आहे. यांच्यात खाणींमुळे निर्वासित झालेल्या एकवीस लाखांची भर घातली की कॅनडाची लोकसंख्या होते. यांच्याशिवाय उद्योग, औष्णिक ऊर्जाप्रकल्प, अभयारण्य आणि संरक्षण प्रकल्प यांच्यामुळे आणखी कमीत कमी चोवीस लाख लोक बेघर झाले आहेत. एकूण दोन कोटी साठ लाख भारतीय नागरिक झाले.

हे आकडे किमान पातळीवरचे आहेत. देशभरात (१९८५ पर्यंत) दीड कोटीहून जास्त लोक 'विकासासाठी निर्वासित' झाल्याचं सरकार मान्य करतं. आपल्याला अजिबात नको असलेल्या प्रकल्पांसाठी आपली घरं, आपली जमीन ज्यांना गमावावी लागली, अशा लोकांसाठी ही संज्ञा वापरली जाते. दोन कोटी साठ लाख लोकांना आयुष्यातून उठवणाऱ्या प्रकल्पांची ही यादी एवढ्यावर पूर्ण झाली असं अजिबात नाही. कमी प्रसिद्ध असलेले हजारो प्रकल्प आणि त्यांनी नाडलेले लोक यांची त्यात गणना झालेली नाही. १९८५ नंतरही माणसांना घरातून जबरदस्तीने हुसकणारे कितीतरी लहानमोठे प्रकल्प अस्तित्वात आले, ते वेगळंच.

'पुनर्वसनाचे राष्ट्रीय धोरण' या दस्तावेजाचा सरकारी मसुदा मान्य करतो की १९५१ पासून निर्वासित झालेल्यांपैकी जवळजवळ ७५ टक्के 'अजून पुनर्वसनाच्या प्रतिक्षेत आहेत.' (पंचेचाळीस वर्ष उलटल्यावर 'प्रतीक्षा' हा शब्द वापरणं किती क्रूर आहे.) त्यात असंही मान्य करण्यात आलं आहे की देशात निर्वासित झालेल्यांच्या संख्येचा अंदाज करणं सुद्धा शक्य नाही. निर्वासित म्हणजे ज्यांची जमीन काढून घेण्यात आली ते, असाच अर्थ गृहीत धरण्यात आला आहे.'

वेगळ्या शब्दात म्हणायचं तर हे अंदाज ठरवताना फटका खाल्लेल्यांपैकी अनेक भूमीहीन गटांची मोजदादच करण्यात आलेली नाही. भूमीहीन मजूर, मासेमारी करणारे व खेड्यापाड्यातले बलुतेदार यांना मुळी पुनर्वसन योजनांमध्ये विचारात घेण्यात येतच नाही. अशाप्रकारच्या विकासाचा फटका बसलेल्या 'प्रकल्प क्षेत्रा'त किंवा पाण्याखाली जाण्यासाठी निवडलेल्या भागाच्या बाहेरच्या ज्या लक्षावधी लोकांना अशाप्रकारच्या विकासाचा फटका बसतो; त्यांच्याकडे या योजना दुर्लक्ष करतात. या लोकांचा जगण्याचा आधारच प्रकल्पांमुळे चिरडला गेलेला असतो. किंवा पाणलोट

क्षेत्रातील कृतियोजनांचा परिणाम जाणवतो अशा ठिकाणी ही कुटुंब असतात. किंवा पूरक वनीकरणापुढे ते असहाय्य ठरलेले असतात.

म्हणूनच हे लक्षात घ्यायला हवं की जेव्हा सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मते सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे ४०००० कुटुंब - किंवा २००००० व्यक्ती निर्वासित होणार आहेत, तेव्हा प्रत्यक्षात आकडा त्याहून खूप मोठा असतो. अधिकृत नोंदीत त्यांचा मागमूस नसतो. नुकसान भरपाई म्हणून त्यांना छदामही मिळणार नसतो.

‘साधनसंपत्ती गमावलेले’ या संज्ञेमागच्या वेदनेचा अंदाज कागदी माहितीवरून येत नाही. निर्वासित न होताच मुळापासून उखडले गेलेले असे हे लोक. ओरिसातल्या कोया आदिवासींना व मध्यप्रदेशातील बनसोड्यांना बांबूपासून कायद्याने तोडण्यात आलं. दोघांचं जगणं बांबूवर अवलंबून असतं. बनसोडे जमातीचं तर नावच बांबूशी संबंधित आहे. कोयांनी जोपासलेल्या बांबूच्या बनावर आता खाजगी कंपन्यांचा ताबा आहे. कंपन्या त्यांच्यापासून कागद तयार करतात. जगण्याचा आधारच गमावल्यामुळे दोन्ही जमातींना अपरिमित हलाखी सहन करावी लागली. पण त्यांचं अस्तित्व अजूनही त्याच ठिकाणी आहे.

ज्यांची जमीन सावकाराच्या घशात गेली, त्यांची मोजदाद निर्वासितांमध्ये होत नाही. पण त्यांना तेच भोग भोगावे लागतात. शहरांच्या सीमाभागात होत असलेल्या उचलबांगडीचं मोजमाप कुणी करत नाही. शहरी हाउसिंग कॉलन्यांसाठी ज्यांची घरं उजाड होतात, त्यांची गणना कुठल्याच हिशेबात कधी होत नाही.

सरकारी भाषेत याला ‘विकासासाठी किंमत’ असं संबोधण्यात येतं. तुम्हाला विकास हवा ना, मग त्यासाठी तुम्हाला त्यागही करायला पाहिजे.

पण त्याग कोण करतो? कोणासाठी? ज्यांचा वाली कुणी नाही, अशांनाच या किंमतीचा भलाथोरला वाटा का उचलावा लागतो? सुस्थितीत असलेल्यांनी कधीतरी या ‘किंमती’चा एवढासा तरी वाटा उचलला आहे का?

● आपल्या लोकसंख्येत आदिवासींचं प्रमाण जेमतेम ८ टक्के आहे. मात्र, इंडियन सोशल इन्स्टिट्यूटचे वॉल्टर फर्नांडिस दाखवून देतात की ‘सर्व प्रकल्पांमध्ये निर्वासित झालेल्यांमध्ये त्यांचं प्रमाण ४० टक्क्यांहून अधिक आहे.’ आणि उत्कल विद्यापिठाचे भूतपूर्व कुलगुरू प्रा. एल के. महापात्रा पुस्ती जोडतात की दलित व भूमीहीनांचं निर्वासितांमधील प्रमाणही एवढं मोठंच असणार.

● अशी ससेहोलपट झालेले कधी या योजनांचे ‘लाभार्थी’ बनलेत? अगदी या शब्दाच्या अधिकृत अर्थानुसार तरी अजिबात नाही. कितरी जलविद्युत प्रकल्प आदिवासी प्रदेशात असतात. पण दक्षिण गुजरात विद्यापिठाचे जगन्नाथ पती यांचं म्हणणं आहे, ‘आदिवासींच्या जमिनीपैकी पाच टक्क्यांहून कमी जमीन सिंचनाखाली येते.’

● दर दहा आदिवासींमध्ये सुमारे एक निर्वासित आहे. नुसत्या धरणप्रकल्पांनीच जवळ जवळ दहा लाख आदिवासींना देशोधडीला लावलं आहे. पती दाखवून देतात की, ‘सार्वजनिक क्षेत्रातल्या फक्त एकोणीस प्रकल्पांनी हुसकलेल्या १७ लाख लोकांपैकी थोडे थोडेकडे नव्हेत, तर ८ लाख लोक अनुसूचित जातीपैकी आहेत. कोएल कारो, लालपूर, वगैरेंसारख्या काही प्रकल्पांमध्ये तर निवासितांपैकी ८० ते १०० टक्के आदिवासी आहेत.’ गेल्या पंधरा वर्षात लोकांना देशोधडीला

लावणाऱ्या प्रकल्पांनी आदिवासी प्रदेशांवर जणू आक्रमणच केलं आहे.

● निर्वासित दलितांच्या कहाण्या एक प्रकारे याहूनही कमी प्रमाणात प्रकाशात आल्या आहेत. सुरुवातीच्या दशकांमध्ये सुरू झालेल्या विकासयोजना तुलनेने जवळच्या भागांमध्ये होत्या. जिथे बहुधा दलित व इतर मागास वर्गांची वस्ती होती. अशा बाबतीत नोंदी एकतर नाहीतच किंवा असल्याच तर बेभरवशाच्या आहेत. निर्वासित झालेल्या दलित समूहांच्या ठळक कहाण्या त्यामुळे कदाचित कधीच बाहेर येणार नाहीत.

● आदिवासी भागातही दलित असहाय्य असल्याचं दिसतं. उदाहरणार्थ छोटा नागपूर भाडे कायद्याचं संरक्षण तिथल्या भागातल्या दलित जमिनीला मिळू शकत नाही. त्यांना हुसकून लावण्याआड कमी अडथळे येतात. प्रकल्प येताच जो गोंधळ उडतो, त्याचा फायदा घेऊन त्यांच्या जमिनी गिळंकृत करण्यात कंत्राटदारांसारख्या लोकांना कमी अडचणी येतात.

जागतिक बँकेचे ज्येष्ठ सल्लागार असलेल्या डॉ. मायकेल एम सेर्निया यांनी निर्वासितांना ज्या प्रक्रियांमधून जावं लागतं त्यातील काही महत्त्वाच्या प्रक्रियांची यादी केली आहे. त्या साऱ्या स्वास्थावर खोल दुष्परिणाम घडवून आणतात. भूमीहीन, बेकार, बेघर होण्याचा त्यात अंतर्भाव होतो. नगण्य होऊन जाण्याव्यतिरिक्त निर्वासितांना रोजच्या अन्नाची भ्रांत पडते ते वेगळंच. शिवाय आजारी पडण्याचं, व्याधी जडण्याचं प्रमाणही त्यांच्यात हटकून वाढतं, असंही म्हणायला हरकत नाही. आणि त्यापुढे म्हणजे पाणी, गायरान अशा सामाजिक मालकीच्या मालमतेपासूनही ते तुटतात.

डॉ. सेर्निया शेवटी सांगतात की विकासाचे बळी ठरणाऱ्या या लोकांची साधनसंपत्ती, त्यांच्या वस्त्यांचं जाळं हे सगळं मोडीत निघतं. एका आदिवासी माणसाने घर बांधायला घ्यावं आणि साऱ्या जमातीने बांधकामाला हातभार लावावा, असं अनेक जमातींमध्ये होत असतं. मोफत उपलब्ध होणाऱ्या सामूहिक श्रमांमुळे त्याला चांगली आर्थिक बचत करता येते. जमात जेव्हा निर्वासित होऊन इतस्ततः विखुरते, तेव्हा हे शक्य नसतं.

लोकांना निर्वासित करणाऱ्यांमध्ये जागतिक बँकेचं स्थान आघाडीवर आहे. विचित्र गोष्ट अशी की निर्वासितांचा चिकित्सक अभ्यासही जागतिक बँकेतर्फेच होत असतो. बँकेच्या निधीतून निर्माण झालेल्या प्रकल्पांमुळे घरदार गमावण्याच्या सक्तीला होणारा विरोध दिवसेंदिवस वाढत आहे. परिणामी या प्रश्नाकडे लक्ष देण्याची बँकेलाही गरज वाटू लागली आहे. निर्वासितांच्या विषयावर डॉ. सेर्नियांनी केलेल्या अभ्यासाएवढी खोली आणि सामर्थ्य जगात क्वचितच कुठे आढळत असेल.

१९९५ मध्ये ऑक्सफर्ड विद्यापीठात बोलताना डॉ. सेर्नियांनी जागतिक बँकेतर्फे एका गटाने केलेल्या संशोधनाची माहिती दिली. त्यात असाही उल्लेख होता की ‘जगभरात जवळ जवळ एक कोटी लोकांना एका ठिकाणावरून सक्तीने उठवून दुसरीकडे वसवण्याच्या चक्रात अडकवण्याचं काम केवळ दोन ‘क्षेत्रां’मध्ये होत असतं. धरण बांधणे व शहरी वहातूक. याचा अर्थ असा की गेल्या दशकात ९ ते १० कोटी लोक निर्वासित झाले आहेत. त्यांच्याच शब्दात सांगायचं, तर ‘आखड्या जगात दरवर्षी शरणार्थी लोकांची जेवढी संख्या तयार होते, त्यापेक्षा कितीतरी मोठ्या प्रमाणात विकासांमुळे माणसं निर्वासित होत असतात...’

शिवाय, 'दरवर्षी १ कोटी, किंवा दशकभरात १० कोटी हाही आकडा पूर्ण नव्हेच. त्यात 'नव्या क्षेत्रा'नी... हुसकलेल्या लोकसंख्येची गणना नाहीच.' उदा. जंगल व अभयारण्य, खाणी व औष्णिक ऊर्जा प्रकल्प आणि यांसारख्या इतर कारणांमुळे झालेले निर्वासित.

युद्धामधले शरणार्थी व विकासाने निर्मिलेले निर्वासित यांना एका पातळीत मोजणं योग्य होणार नाही, हे खरं; पण घरात टीव्ही लावला की लढाईमुळे होणाऱ्या अंदाधुंदीची जाणीव मिळू शकते. मग ती लढाई अफगाणिस्तान, रवांडा, बोस्निया, चेचन्या, सोमालिया यांपैकी कुठेही असो. कित्येकांना ठार मारलं जातं, कितीएक घरं भुईसपाट होतात, किती जणांची ताटातूट होते, कित्येकांना भुकेलं रहावं लागतं. लढाईच्या या प्रतिमा आपल्या काळजाला हात घालतात. निदान लढाईची कहाणी सांगणाऱ्या प्रसिद्धी माध्यमाला स्वतःलाच त्या युद्धापासून काही मिळावायचं नसेल तेव्हातरी.

त्या दुसऱ्या, अदृश्य युद्धाचे बळी सहसा आपल्या दृष्टीस पडत नाहीत की जाणिवेत शिरत नाहीत. त्यांच्या वेदनांच्या कहाण्याही तशा भयानक भासत नाहीत. आणि तरी त्यांमध्येही जीवनं उद्ध्वस्त होतात, घरं कोसळतात आणि कुटुंबांची वाताहत होते - स्वतःचा काही एक दोष नसताना. युनोने १९९३ साली केलेल्या एका ठरावात - ज्यात भारतही सामील आहे - म्हटलं आहे, जागा सोडण्याची सक्ती म्हणजे 'मानवी अधिकारांचं निर्घृण उल्लंघन होय'. तरीही विकासाने निर्माण केलेल्या 'शरणार्थी'साठी युनो काहीच खर्च करत नाही. का, ते उघड आहे.

दुसऱ्या बाजूने पाहिलं, तर लढाईमुळे देशोधडीला लागलेले व विकासप्रक्रियेने हुसकलेले यांच्यात पुष्कळ साम्य आहे. स्त्रिया, मुलं व वृद्ध यांना सर्वात जास्त धोका उद्भवतो, हे त्यातलं प्रमुख लक्षण. उदाहरणार्थ भारतात एका जागेवरून हुसकून नव्या परिसरात वसवण्याचा परिणाम म्हणून बायकांना पाणी आणण्याच्या व सरपण गोळा करण्याच्या कामाला अधिक कष्ट पडण्याची शक्यता असते. आणि हीच त्यांची मुख्य कामं असतात. बऱ्याचदा नवीन भागात अगोदरपासून रहाणाऱ्यांना या नवागतांविषयी नाराजी वाटते. त्यांचा राग स्त्रिया व मुलांवर निघणं सोपं असतं.

निर्वासितांना बहुधा रोख व जमीन या स्वरूपात नुकसानभरपाई दिली जाते. स्त्रियांच्या हाती यापैकी काही पडण्याची शक्यता कमीच. विशेषतः रोख पैसे. पैसे कसे खर्च करावेत हा निर्णय जेव्हा आई घेते तेव्हाच मुलांचा फायदा होत असल्याने, या परिस्थितीत त्यांची स्थिती वाईट बनते. पण या साधनसंपत्तीवर स्त्रियांचाही हक्क पोचतो हे मुळी सध्याच्या रचनेत मान्यच केलं जात नाही.

जागा सोडण्याची सक्ती करण्यात एक नव्हे अनेक मानवी अधिकारांचं आणि नागरी हक्कांचं उल्लंघन होतं. सरकारला अर्थातच हे मान्य होणार नाही. स्वातंत्र्याचा अधिकार, निवडीचा अधिकार यांचं उल्लंघन होतं. स्वतःचं पोट भरण्याच्या अधिकारावर हल्ला होतो, भेदभावाला उत्तेजन मिळतं. कायद्यासमोर सर्वजण समान असतात या तत्वाचं हसं होतं. सक्तीने हुसकलेल्या दलितांची व आदिवासींची संख्या लोकसंख्येतल्या त्यांच्या प्रमाणापेक्षा कितीतरी जास्त आहे.

भारताचं पुनर्वसनाविषयी काय धोरण आहे? धोरणाचं शीर्षकच बोलकं आहे. जमीन संपादन केल्याचा परिणाम म्हणून निर्वासित झालेल्या व्यक्तींच्या पुनर्वसनासंबंधी राष्ट्रीय धोरण.

जमीन. म्हणून कुठल्याशा प्रकल्पाकरता जमीन गमावणाऱ्याला न्याय मिळतो असं नाही.

पालामऊ व कोरापुटमध्ये मला भेटलेल्यांपैकी कित्येकांना क्षुल्लक 'भरपाई' मिळाली, त्यांच्या जमिनीच्या बाजारभावापेक्षा काहीच्या काही कमी. अजिबातच काही मिळालं नाही अशा कुटुंबांची संख्याही नगण्य नव्हती.

त्यांच्या संमतीविना त्यांची जमीन हिरावून घेण्यात आली. जमिनीची मालकी सिद्ध करणाऱ्या उताऱ्यावर बऱ्याचदा भरपाईची रक्कम ठरते. सामायिक मालकीची परंपरा असणाऱ्या आदिवासी समाजांची जमीन हजारो वर्षे उताऱ्यांविनाच त्यांच्या ताब्यात होती. जमिनीची मालकी त्यांच्याकडे आहे यात वाद नसतो. पण त्यांच्यापाशी उतारा नसल्यामुळे त्यांची जमीन जेव्हा संपादन केली जाते तेव्हा त्याबद्दल त्यांना काहीही भरपाई मिळत नाही.

लोकांना जेव्हा जबरदस्तीने हुसकलं जातं, तेव्हा जमिनीबरोबर आणखीही काही ते गमावतात हे आपल्याला माहीत आहे. गायरान, चारा, झाडंझुडुपं, जंगल उत्पादन, सामूहिक श्रम हे सगळंच गमावतं. पण ही साधनसंपत्ती गमावण्याबद्दल लोकांची नावापुरतीसुद्धा भरपाई केली जात नाही.

पुनर्वसन धोरणाच्या मसुद्याची पहिली ओळच किती बोलकी आहे पहा. 'नवीन आर्थिक धोरणाच्या अंमलबजावणीबरोबर गुंतवणुकीत मोठी वाढ अपेक्षित आहे...' यातून 'जमिनीची मागणी वाढेल...' शिवाय, 'कोळसा, खनिज लोखंड, मँगनीज यांसारखी आपली बहुतेक खनिजसंपत्ती दुर्गम व मागास अशा आदिवासी भागात आहे.'

प्रकल्पासाठी जमीन काढून घेण्यामुळे 'विकासप्रक्रियेला हातभार लावणाऱ्या जमिनीच्या मूळ मालकांना हालअपेष्टा सहन कराव्या लागतात', हे त्यात मान्य करण्यात आलं आहे. मात्र या दस्तावेजाचा रोख देशोधडीला लागलेल्या व्यक्तींच्या दिशेने नाही. अधिक जणांची जमीन काढून घेण्याच्या दिशेने ही प्रक्रिया कशी आणखी सुरळीत व्हावी, याकडे आहे. थोडक्यात, जमीन काढून घेण्याला पर्याय नाही. कधी नव्हता, यापुढेही नसेल. जमीन हिरावून घेतली जाईलच, फक्त आता निर्वासितांना थोडी फार मलमपट्टी केली जाईल. त्यांचा विचार घेतला जाणार नाही, पण बँडएडचं मोफत वाटप केलं जाईल.

जमीनसंपादनाचे कायदे प्राचीन व लहरी आहेत. १८९४ चा लँड अँक्विझिशन अँक्ट व कोल बेअरिंग अँक्ट ही याची ढळढळीत उदाहरणे आहेत. विरोधाला त्यांच्या प्रणालीत स्थान नाही.

जमीन संपादनामागे 'राष्ट्रीय हित' असतं. त्यामुळे त्याविरुद्ध चकार शब्द काढणं अशक्य असतं. जेव्हा पालामऊत भारतीय सेना नेमबाजीचा सराव करते. तेव्हा हजारो आदिवासी जीव मुठीत धरून घर सोडून पळतात आणि जंगलाच्या सीमेवर जऊन रहातात. यातही अर्थात राष्ट्रीय हितच असतं. मुंबईत मलबार हिलवर रहाणाऱ्या तालेवार लोकांना जर हीच वागणूक दिली, तर तिच्यात मात्र राष्ट्रीय हित असणार नाही. तेव्हा तर सरकारच कोसळण्याची शक्यता जास्त.

राष्ट्र म्हणजे कोण? हे तालेवार लोकच फक्त? भारतातील कोट्यवधी गरीब लोकांची गणना राष्ट्रात होते की नाही? राष्ट्रीय हित म्हणजे त्यांचीही हित असं कधीतरी व्हावं की नाही? की इथे एकापेक्षा अधिक राष्ट्रं आहेत?

भारतदेशातील अत्यंत दरिद्री भागातून हिंडताना हे असले प्रश्न तुम्हाला पडतात. आधीच पराकाष्ठेच्या दारिद्र्यात जगणारे हे लोक; फायरिंग रेंजसाठी, जेट फायटर विमानांच्या कारखान्यांसाठी, कोळशाच्या खाणींसाठी, ऊर्जा प्रकल्पांसाठी, धरणांसाठी, अभयारण्यांसाठी,

कोलंबी आणि कालवांच्या शेतीसाठी, अगदी कोंबड्यांच्या पोल्ट्री फार्मसाठी सुद्धा भिकेला लागतात. त्यांनी मोजलेली किंमत म्हणजेच जर विकासाचं मूल्य असेल, तर उरलेलं सारं 'राष्ट्र' फुकटची मेजवानीच ओरपतं आहे.

सेनेच्या तोफांच्या टप्प्यात - १

सेकुआपानी, गुमला (बिहार) : वर आकाशात आगीचे लोळ आणि पायाखाली जमिनीला हादरे बसू लागल्यामुळे घाबरलेले बधवा व बिरसा असुर जंगलाच्या किनाऱ्याशी थरकापत बसून होते. मुलं, गुरं, बकऱ्या व डुकरं या सान्यांना मध्ये घालून सेकुआपानीतले सगळे असुर आदिवासी जीव मुठीत धरून बसले असताना त्यांच्या डोक्यात विचार एकच : ज्या गावातून ते पळाले, ते वाचायला हवं.

गुमलातलं सेकुआपानी हे खेडं भारतीय सेनेच्या टेस्ट फायरिंग रेंजच्या ऐन टप्प्यातच पडतं. पालामऊतील महुआदनर इथून तिचं काम चालतं. हा भारतातील अत्यंत गरीब जिल्ह्यांपैकी एक. रांचीच्या २३ आर्टिलरी ब्रिगेडच्या सरावाचा परिणाम प्रत्येक वेळी हजारो आदिवासींवर होतो. सगळी कुटुंब घरां सोडून जंगलाच्या सीमेकडे धाव घेतात आणि तिथेच झोपतात.

सकाळी जेव्हा ते परततात, तेव्हा घर सोडण्याबद्दल आणि त्यांच्या झोपड्या, त्यातलं सारं सामान या बरोबर स्वतःचा जीवही कदाचित धोक्यात घातल्याबद्दल त्यांना 'भरपाई' दिली जाते. उदार सेना त्यांना प्रत्येकी दीड रुपया देते. १९६५ पासून कमी जास्त प्रमाणात हे असंच चालू आहे आणि अलिकडे वाढलं आहे. बाकी देशापर्यंत मात्र याची फारच थोडी माहिती पोचलेली आहे.

ही रेंज इथेच कायम करण्याचं आता सेनेने ठरवलं आहे. त्यासाठी १,६२,००० एकर जमीन संपादन करावी लागेल. मुंडा, ओरोंव, असुर, बिरिजा आणि पालामऊ व गुमलातील किसान जमातींच्या हजारो आदिवासींना स्थलांतर करावं लागेल. कदाचित काही बिरहोर जमातीच्या आदिवासींना सुद्धा. स्वतःच्या मालकीची अशी एकच गोष्ट त्यांच्यापाशी आहे. जमीन. पालामऊ व गुमला येथील नेतरहाट फील्ड फायरिंग रेंजच्या पायलट प्रोजेक्टसाठी तिचा त्याग त्यांना लवकरच करावा लागेल.

प्रस्तावित फायरिंग रेंजमुळे प्रचंड जंगल उजाड होईल याविषयी कोणालाच शंका नाही. अधिकाऱ्यांच्या मते बेतला राष्ट्रीय उद्यानही उद्ध्वस्त होईल. व्याघ्र प्रकल्पासाठी राखीव असलेल्या भागाचं मोठं नुकसान होईल. पण सर्वात जास्त नुकसान होईल ते आदिवासींचं. अत्यंत गरीब आणि अत्यंत प्राचीन अशा काही जमातींचाही त्यात समावेश होतो.

'द इण्टरनॅशनल इयर ऑफ इण्डिजेनस पीपल्स' पालामऊ व गुमला इथल्या दरिद्री आदिवासींसाठी मुळीच लाभदायक ठरलेलं नाही.

सगळ्या छोटानागपूर क्षेत्रात 'स्थानांतरण' या शब्दाचाच बोलबाला आहे. लाखो लोकांना मोठ

मोठे प्रकल्प भोवताहेत. तसंच जमीन बळकावणे, सरकारी नोंदीत खोडाखोड करणे, धरण बांधणे, काही प्रकारच्या खाणी, आणि अर्थात 'विकास' हेही भोवताहेत. हुसकले गेलेल्यांपैकी बहुसंख्य, नव्हे जवळ जवळ सगळेच, आदिवासी व दलित आहेत. प्रतिकारशक्तीत त्यांचा नंबर शेवटी लागतो.

आतषबाजी संपल्यावर असुर सेकुआपानीला परततात आणि 'पिकाचं नुकसान आणि कोंबड्यांची चोरी' यातल्या नुकसानाचा हिशेब करतात.

सेनेची वाहनं व शेतांमधून इकडून तिकडे फिरणाऱ्या तोफा यांची संगत शेतीला फायद्याची नाहीच. एखादेवेळी एकरी ७००० रुपयांपर्यंतही पिकाचं नुकसान होऊ शकतं. एकदा गावातला एक वृद्ध माणूस मला सांगू लागला, "आमच्याजवळ दोन बॉम्ब पडले. बऱ्याचदा झाडं मुळापासून उपटली जातात. उरलेली मग वाळून जातात. कधीकधी जवळ बॉम्बचे गोळे पडतात, पण फुटत नाहीत."

गावात पडलेल्या एका तोफगोळ्याचं कवच मी पाहिलेलं आहे. रिकामं असूनही त्याचं वजन १२-१५ किलो भरलं. 'त्यांचा सराव सुरू होण्याअगोदर आमहाला घोवीस तासांची सुद्धा मुदत दिली जात नाही. तेवढ्या वेळात सगळं सामान गोळा करून जंगलाकडे चार किलोमीटर वाट चालायची असते.'

ज्या गावांना झळ पोचली आहे, तिथे प्रतिकार वाढतो आहे. पालामऊत असली एकोणीस गावं आहेत. गुमलात ऐंशी आहेत. आणि म्हणून, महुआदनर मधील निवृत्त ब्लॉक वेल्फेअर ऑफिसर पास्कल मिंज म्हणतात, 'त्यांनी टप्प्याटप्प्याने काम चालू केलं आहे. एका वेळी इतक्या गावांना धक्का लावायचा, उद्देश असा की गोंधळ व्हावा आणि जोरदार प्रतिक्रिया येऊच नये.' आदिवासींपैकीच असलेले मिंज व त्यांची जनसंघर्ष समिती आदिवासींतिर्फे निषेधाची चळवळ उभी करत आहेत.

उलटसुलट बातम्या व खोडसाळपणे पसरवलेली चुकीची माहिती, यांच्यामुळे खरोखरच गोंधळ उडाला आहे. पालामऊत किर्येकांना वाटां की योजना बाराळली. गुमलाचे भूतपूर्व खासदार शिवप्रसाद साहू यांनी म्हणे तसं सांगितलं. भूतपूर्व राज्यमंत्री सुमती ओरोंव यांनीही साहूच्या सुरात सूर मिसळला आहे. प्रत्यक्षात योजना संपुष्टात आल्याचा दपतरी उल्लेख कुठेही नाही.

साहूंनी संरक्षण मंत्रालयाकडे गुमलातील दोन ब्लॉक्समध्ये सेनेची छावणी उभारण्याच्या विषयात विचारणा केली. खात्याने फक्त उत्तर दिलं की तसा प्रस्ताव नाही. आणि खरोखरच 'ते खरं बोलताहेत,' आदिवासींबद्दल सहानुभूती असलेला एक अधिकारी म्हणतो. 'प्रस्ताव आहे तो फायरिंग रेंजचा, छावणीचा नाही.' पत्रकारांनीही साहूंच्याच धर्तीवर चौकशा केल्या. त्यामुळे सेनेच्या 'नाही' म्हणण्याची तशी तपासणी झालेलीच नाही.

पास्कल मिंज आणि मंडळींच्या मते दुसऱ्या टप्प्यात छावणीचा विचार होईल. या शब्दांमुळे गोंधळ उडाल्याचं मात्र ते मान्य करतात. एका कनिष्ठ अधिकाऱ्याच्या शब्दात, 'समजा, तुम्ही मला प्रश्न करता की तुमचं गाव धरणाखाली बुडणार का? जर तुमचं गाव नष्ट व्हायला रेल्वे कारणीभूत होणार असेल, तर मी म्हणेन, नाही, धरणाखाली बुडणार नाही. पण रेल्वेमार्गाबद्दल मी चकार शब्द काढणार नाही.'

'अडचण अशी आहे की,' जन संघर्ष समितीचा एक कार्यकर्ता मला म्हणाला, 'या दुर्गम खेड्यांपर्यंत येतो कोण? इथे प्रत्यक्षात काय चाललय हे कसं कोणाला कळणार?' त्याचंच बरोबर

असुर आदिवासी आणि सेनेचा एक तोफगोळा. चावणी फायरिंग रेंजमध्ये जेव्हा सेनेचा सराव चालतो, तेव्हा प्रचंड नुकसान होत असतं. या वाईटातून काहीतरी चांगलं मिळवण्यासाठी मग गावकरी काही तोफगोळे भंगार म्हणून शेजारच्या लोहाराडांगामधल्या पारंपरिक लोहारांना विकतात.

असल्याचं आता सिद्ध झालं आहे. 'नाही' असं उत्तर साहूंना पाठवून वीस दिवस होऊन गेले, तरी सेनेतर्फे परिसराचं मोजमाप चालूच आहे. नेतारहाट, नैना, हुस्मू, नवाटोली, चोरमुण्डा, होरमुण्डाटोली व अरहंस ही सात खेडी तर संपूर्णतया ताब्यात घेतली जातील. इथल्या ६३०० एकरामधून तोफा गडगडतील. यातल्या पाच गावांना मी भेट दिली आहे. त्यांना अंधारात ठेवूनच गोष्टी होत असल्या तरी प्रत्येक ठिकाणच्या गावकऱ्यांपाशी सांगण्यासारखं पुष्कळ आहे, पण ते पुन्हा केव्हातरी.

सेनेच्या तोफांच्या टप्प्यात - २

सेकुआपानी, गुमला (बिहार) : सेकुआपानीसारख्या खेड्यापर्यंत पोचणे म्हणजे पोरखेळ नाही. मारगिरीचा सराव करणाऱ्या तोफांचे गोळे आदळतात, ते इथेच. झळ लागलेली खेडी दूर दूर पांगलेली आहेत. काही पाडे तर फारच दुर्गम ठिकाणी वसले आहेत. इथल्या बोलीभाषांमध्ये विविधताही इतकी की बातचीत अवघड ठरावी. आणि आदिवासीही तोफेच्या गोळ्यांचे धातूचे तुकडे आम्हाला दाखवण्यात प्रथम तयार नसतातच. त्यांच्यातले काही वाइटातून चांगलं काढावं, तसं ते धातूचे तुकडे शेजारच्या लोहारडागातल्या पारंपारिक लोहारांना विकतात. हे उघडपणे कबूल करायला त्यांना संकोच वाटतो कारण सेनावाल्यांना कळलं तर न जाणो, ही चिंथीएवढी कमाईसुद्धा हिरावून घेतली जाईल, अशी भीती.

लोक सांगतात की हातांत घेतलेल्या गोळ्यांचा स्फोट झाल्यामुळे काही गावकऱ्यांचा मृत्यूही झाला. भारतीय सेनेच्या टेस्ट फायरिंग रेंजच्या ऐन टप्प्यात सेकुआपानी मोडतं. पालामऊच्या महुआदनर ब्लॉकमधून तिचं काम चालतं. ही रेंज आता कायमची करण्याचं सेनेने ठरवल्यामुळे गुलमा व पालामऊमधल्या अनेक गावांना झळ पोचली आहे. सध्या दोन प्रकार पाडण्यात आले आहेत : 'संपादन' व 'सूचना'.

पहिल्या प्रकारातली गावं संपूर्णपणे ताब्यात घेण्यात येतील. दुसऱ्या, 'सूचित' केलेल्या गावातल्या लोकांना तोफांचा मारा जेव्हा जेव्हा सुरू होईल, तेव्हा तेव्हा घरं सोडून जावं लागेल. डोळ्यासमोर एक चित्र असंही येतं की तोफखाना सुरू झाला रे झाला की स्थानिक अधिकारी कचेऱ्या सोडून पळत आहेत. पण तरीही, पास्कल मिंज ठामपणे म्हणतात (आणि काही अधिकारीही कबूल करतात) की ही तर नुसती झलक आहे. शेवटी १२० पेक्षा जास्त गावांना कायमची झळ पोचण्याची शक्यता आहे.

परिणामांची भयावहता तर समोर येऊ लागली आहेच. माझ्या कानावर येतं की चोरमुंडात 'जमिनीच्या किंमती कोसळताहेत. त्यामुळे लग्नाच्या वेळी जेव्हा एखाद्या कुटुंबाला जमिनीचा छोटासा तुकडा विकण्याची वेळ येते, तेव्हा विकत घ्यायलाच कोणी उभं रहात नाही.' परिणामी काही लग्नबंधनच धोक्यात आली आहेत. 'कुठं जावं आम्ही? कोणी सांगेल का?' मुंडा आदिवासींपैकी एलिझाबेथ ऍंडा विचारते. सेकुआपानीसारख्या बॉम्ब पडणाऱ्या ठिकाणी तर उद्ध्वस्त झालेल्या पिकांबद्दल कोणालाही काहीही भारपाई मिळत नाही, असं लखनदेव राम असुर म्हणतो. नुकसानीचा आकडा कधी एकरी ७००० रुपयांपर्यंतही चढू शकतो.

यातल्या गावात सेनेचे काही जवानही रहातात. त्यांची स्थिती ना घर का ना घाट का अशी. तरीही प्रत्येक गावात दोन गोष्टी अगदी ठळकपणे जाणवतात. पहिली म्हणजे प्रतिकाराचा निश्चय. दुसरी म्हणजे एकही असं घर नाही ज्याला संबंधित अधिकाऱ्यांनी भेट देऊन लोकांना विश्वासात घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'आम्हाला कोणीही साहेब भेटलेला नाही. आम्हाला कसली सूचना देण्यात आलेली नाही. मोजमाप मात्र करण्यात आलं आहे. आम्हाला हाकलणार हे तर आम्हाला माहीतच आहे. पण आमच्या जमिनीच्या रक्षणासाठी आम्ही शेवटपर्यंत लढा देऊ.' पकरीफत गावचा मुखिया मॅन्युएल मिंज म्हणाला, होरमुंडात तेथरू मुंडा व इतरांनी मला बजावलं, 'हम जान दे देंगे, लेकिन जमीन नहीं देंगे.'

तुम्ही तुमच्या आमदाराला का भेटत नाही, मी अरहंसमधल्या बिर्जिया आदिवासींना विचारलं. 'ते कुठे रहातात हे देखील आम्हाला माहीत नाही,' लाखन बिर्जिया उत्तरतो. इथला आमदार वा इथला खासदार - दोघेही बीजेपी - दोघांचंही दर्शन दुर्लभ. फायरिंग रेंजच्या प्रस्तावाला त्यांच्या पक्षाचा पाठिंबा आहे.

सेना म्हणते, 'गुमलामध्ये सेनेची छावणी' असणार नाही. फायरिंग रेंजबद्दल अक्षर नाही. पालामऊ स्टुडंट्स यूनियनला केंद्रीय गृहराज्यमंत्री राजेश पायलट यांच्याकडून एक पत्र आलं आहे. त्यात एवढंच म्हटलं आहे की ते या विषयात लक्ष घालत आहेत. भूतपूर्व केंद्र राज्यमंत्री सुमती ओराँव यांना पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी पाठवलेल्या चिठ्ठीत फक्त पत्र मिळाल्याची सूचना आहे. इन्कार दोन्हीकडे नाही. आणि सेनेच्या 'इन्कारा' नंतर बऱ्याच काळाने ही दोन पत्रं आलेली आहेत.

योजना जर पुढे सरकलीच तर नेतारहाट येथील पाण्याचा मुख्य स्रोतच सेनेच्या ताब्यात जाईल. बेतला व नेतारहाट हिल रिसॉर्ट येथे बहरू लागलेला पर्यटन व्यवसाय गुंडाळावा लागेल. कोट्यवधी रुपयांची हॉटेल मालमत्ता कवडीमोल ठरेल. जुन्या ब्रिटीश वास्तुकलेचे नमुने ज्यात आहेत असे फॉरेस्ट बंगले जातील. महुआनदरला जाण्याचा मुख्य रस्ताच नाही. १८० कि. मी. अंतरावर असणारं रांची २५० किलोमीटर एवढं दूर जाईल, तर बनारी ६० वरून २८० कि. मी. वर पोचेल. पाटबंधाऱ्यांची कित्येक बांधकामं जातील. सेनेचा प्रकल्प ६० किलोमीटर किंवा जास्त दूरवर पसरेल. ही प्रक्रिया एकदा सुरू झाली की परत फिरतां येणार नाही. कारण आता येणारी फायरिंग रेंज कायमची असेल, अगोदरच्या प्रमाणे तात्पुरती नसेल.

शाळांच्या थोड्या थोडक्या नव्हेत, तर बारा इमारती जातील. कित्येक डाकबंगले, पंचायत भवनंही जातील. पण नेतारहाट येथील पब्लिक स्कूलचा मात्र सेनेने अपवाद केलेला दिसतो. 'सेनाधिकाऱ्यांच्या मुलांसाठी,' एक निवृत्त अधिकारी म्हणाले, 'त्यांच्यासाठी शाळेला जीवदान देण्यात आलं आहे. एवीतेवी हिल स्टेशनवाला प्रदेश बळकावण्यात सेनेचा होत कोणी धरू शकणार नाही.'

झळ पोचलेल्या भागातलं जंगल सर्वोत्तम साल जंगलांपैकी एक समजलं जातं. बेतला राष्ट्रीय उद्यान, प्रोजेक्ट टायगर रिझर्व व आसपासची जंगलं यातील जंगली श्वापदांची संख्या ८५००० असल्याचं आढळून आलं आहे. त्या ५७ वाघ, ६० बिबळे, ३०० गवे व ११५ जंगली हत्तींचा

समावेश होतो. प्रोजेक्ट टायगर भागाचा काही भाग तरी नक्की जाईल असं दिसतं.

जन संघर्ष समितीच्या एका कार्यकर्त्याच्या म्हणण्यानुसार इथला तळ फारच मोठा होणार आहे. 'भारतातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या आकाराचा म्हणावा' एवढा. याला स्वतंत्रपणे पुष्टी मिळू शकली नाही. पण महुआदनरच्या रोमन कॅथॉलिक मिशनमधील लोक मला म्हणाले की सैन्याला दररोज १,००,००० अंडी पुरवण्याची क्षमता असलेली पोल्ट्री विकसित करावी असं काही अधिकाऱ्यांनी सुचवलं.

विविध आघाड्यांवर उलट दबावही येतो आहे. प्रोजेक्ट टायगरला लागणारा धक्का साऱ्या जगाचं लक्ष वेधून घेईल. बिहार सरकारमधल्या काहींचाही या रेंजला विरोध आहे. पाटण्यातला एक अधिकारी मला फोनवर म्हणाला, 'नाविकदलाला सराव करायचा आहे म्हणून समजा मुंबईतल्या मलबार हिलच्या रहिवाशांना सारखं सारखं घर सोडून पळण्याची पाळी आली तर? आणि या कष्टाबद्दल दिवशी दीड रुपया त्यांना देऊ केला तर? इथे असं घडू शकतं कारण हे आदिवासी आहेत. दुर्गम, दुर्घट असा हा प्रदेश आहे.' स्थानिक अधिकाऱ्यांनाही रेंज पसंत नाही असं दिसतं. प्रस्तावित जमीन संपादनाविरुद्ध काही जणांनी आक्षेप गुदरले आहेत. मी याची खात्री करून घेतली आहे. मात्र या विषयावर बोलण्यास खुद्द अधिकारी वर्ग मात्र स्पष्टपणे नकार देतो.

डाल्टनगंज व गुमला येथील निषेध मोर्च्यांना चांगला प्रतिसाद मिळाला. झळ लागलेल्या लोकांचा एकोपाही पुष्कळ दबावाखाली टिकून आहे. एकोप्यातच त्यांची खरीखुरी शक्ती आहे आणि त्यामागे एक साधं कारण आहे. अरहंसच्या फुलमणी देवी बिर्जियाच्या शब्दात सांगायचं तर, 'आम्हाला ठार मारणं परवडलं. जमिनीशिवाय आम्ही मेल्यातच जमा नाही तरी. काही तरी क्षुल्लक रक्कम आमच्या हातावर ते टेकवतील. जमीन देईल का कोणी?' पास्कल मिंज म्हणतात, 'डोंगरदऱ्यातले हे आदिवासी पठारा-मैदानात अगदी असहाय्य होऊन जातात. त्यांचं जीवनच जंगलावर अवलंबून आहे. आधीच यांच्यातल्या काही जमाती नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहेत.' आणि 'पायलट प्रोजेक्ट नेतारहाट फील्ड फायरिंग रेंज' मुळे आणखी कित्येक जमातींचीही तीच गत होईल. 'पायलट प्रोजेक्ट' असा शब्दप्रयोग होतो, याचा अर्थच असा की त्याच्या मागोमाग आणखीही येणार, एक अधिकारी म्हणाला.

यात विरोधाभास असा की समजा हा प्रकल्प रद्द झालाच, तर तो 'पर्यावरणीय कारणां'साठी होईल. हे आणि सेनेची आर्थिक अडचण. त्यांच्यापाशी ८० कोटी रुपये आहेत. पण योजना पार पाडण्यासाठी यापेक्षा दुपटीहून जास्त पैशाची गरज आहे. कायद्यानुसार सेनेला इथली भरपाई करण्यासाठी इतरत्र वनीकरणाची जबर मोहीम हाती घ्यायला हवी. सध्या उजाड होणाऱ्या जंगलाच्या क्षेत्रफळापेक्षा दुप्पट क्षेत्रफळही त्यासाठी लागण्याची शक्यता आहे. सेनेला हे परवडण्यासारखं नाही.

'श्वापदं व वृक्ष', एक अधिकारी उपरोधाने म्हणाला, 'त्यांना झळ पोचली तर जगाचं जास्त लक्ष वेधलं जातं, आदिवासींच्या उचलबांगडीला तेवढं महत्त्व नाही.'

'आणि समजा फायरिंग रेंज रद्द झालीच,' कुंद्रा किसान हा वृद्ध किसान आदिवासी मला म्हणाला, 'तरी लोकांना कळायला हवं आदिवासींना त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशात कशी वागणूक

मिळते ते. आमची कहाणी लोकांपर्यंत पोचलीच पाहिजे.'

ताजा कलम

फायरिंग रेंजबद्दलचा हा वृत्तांत टाइम्स ऑफ इंडियाच्या वेगवेगळ्या आवृत्त्यांमध्ये छापून आल्यामुळे सगळ्या योजनांना खो बसला. बिहार सरकारमधील काही अधिकारी योजनेविषयी आधीच उदासीन होते. नंतर तर ते अजिबात अंगच काढून घेऊ लागले.

सेनेतील संतापलेल्या उच्चाधिकाऱ्यांनी वृत्तांताचं खंडन करण्यासाठी ९ डिसेंबर १९९३ रोजी रांची येथे पत्रकार परिषद भरवली. मलाही त्यांनी आमंत्रण पाठवलं पण १८ डिसेंबरला. वृत्तपत्रांकडे पाठवलेल्या निवेदनात त्यांनी या मजकुरावरच रोख धरून टीका केली. 'पूर्णतया बिनबुडाचे, कुटिल हेतून लिहिलेले असत्य' वृत्तांत छापल्याबद्दल त्यांनी टाइम्स ऑफ इंडियाला दोषी ठरवलं. त्यात म्हटलं होतं की 'या भागात हितसंबंध गुंतलेल्या काही व्यक्तींचा हा उद्योग असावा.' 'वस्तुस्थिती प्रत्यक्षात पूर्णपणे वेगळी आहे,' असंही पुढे म्हटलं होतं. वृत्तांत छापून आल्याची तारीख चुकीची देऊन नोकरशाहीशी इमानही राखण्यात आलं होतं.

पत्रकारांना परिषदेस हजर रहाण्याचं आमंत्रणही या निवेदनात देण्यात आलं होतं. तिथे त्यांना दाखवून देण्यात येणार होतं की प्रकल्पामुळे 'स्थानिक लोकांच्या जीवनात सुधारणा होईल.' निष्पन्न फारसं काही निघालं नाही. पत्रकार परिषद खरोखरच घ्यायची असती, तर टाइम्स ऑफ इंडियाच्या वार्ताहराला हजर राहून प्रश्न विचारण्याची संधी मिळायला हवी होती. मग इन्कारांची गरज उरली नसती. सेनेतर्फे मुलकी अधिकाऱ्यांना 'नेतारहाट फील्ड फायरिंग रेंज' संपादन करण्यासंबंधी हालचाल करण्यासाठी लिहिल्या गेलेल्या पत्राची प्रत अजूनही माझ्यापाशी आहे. 'या संबंधीचे तपशील' ठरवण्यात सेना 'तत्पर असूनही' पालामऊ जिल्ह्यातील स्थानिक अधिकारी मात्र वेळकाढूपणा करत आहेत, याबद्दल त्या पत्रात राग व्यक्त करण्यात आला आहे. जिल्ह्यातल्या अधिकाऱ्यांना सरळ करावं अशी सूचना पाटण्यातल्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याला त्यात करण्यात आली आहे.

त्यानंतर मात्र सेनेने पत्रकारांच्या मंडळाला पाटण्याहून नेतारहाटच्या गाइडेड टूरवर नेलं. झळ लागलेल्या लोकांची कधीही भेट न घेतलेल्या एक दोघा वार्ताहरांनी थोडफार लिखाण केलं. फायरिंग रेंजचं महत्त्व त्यात ठसवण्यात आलं होतं. सेना किती थोर कार्य करते आहे असंही बजावण्यात आलं होतं. पण त्याच्यावर लोकांचा फारसा विश्वास बसला नाही. सेनेने दावा केल्याप्रमाणे प्रकल्पामुळे 'जीवनात सुधारणा होईल' यावर स्थानिक जनतेने तीळमात्र विश्वास ठेवला नाही. रेंजला विरोध असणाऱ्या आदिवासींनी प्रथम रांचीत व नंतर दिल्लीत प्रचंड निदर्शनं केली. वेगवेगळ्या जमातीतल्या आदिवासींची एकजूट अवघड परिस्थितीतही टिकून राहिली.

जसा स्थानिक प्रतिकार बळावत गेला, तसं बिहार प्रशासनाच्या लक्षात आलं की या परिस्थितीत मोठ्या प्रमाणावर स्थानांतरण घडवून आणणं मूर्खपणा ठरेल. गरीब पददलित जनतेची कड घेणाऱ्या सरकारला शोभणार नाही. कायमच्या रेंजचा प्रकल्प बासनात गुंडाळला

गेला आणि आजही तो तिथेच आहे. पूर्वीप्रमाणे तात्पुरत्या काळासाठी तोफांचा सराव पुन्हा चालू करण्याचे प्रयत्न सेना अधिमध्ये करते, तेव्हाच काय तो शांतताभंग होत असतो.

चिकापार : विकास पाठ सोडेना - १

चिकापार (कोरापुट) : आपल्या पाच मुलांच्या डोक्यावर सामान चढवून काळोख्या रात्री भर पावसात त्यांना आपल्यापुढे चालवताना मुक्ता कदमचे डोळे भरून आले. चिकापार या तिच्या गावाचा ताबा हिंदुस्तान एरॉनॉटिक्स लि. (एचएएल)च्या मिग जेट फायटर प्रकल्पासाठी घेण्यात आला होता आणि भयाण पावसाळी रात्री तिच्या कुटुंबाला हुसकण्यात आलं होतं.

‘कुठं जायचं काही कळना. साहेब लोकांनी जा म्हटलं, आम्ही निघालो. भीतीने गाळण उडाली होती. मुलांची मला एवढी चिंता लागून राहिली त्या रात्री,’ मुक्ताला आठवतं. ही गोष्ट १९६८ सालची. मुक्ताला वा तिच्या गडाबा जमातीच्या मोठ्या आकाराच्या ४००-५०० संयुक्त कुटुंबांच्या आख्ख्या गावाला अर्थातच तेव्हा कल्पना नव्हती की हाच अनुभव त्यांना आणखी दोन वेळा घ्यावा लागणार आहे.

कोरापुटच्या नकाशावरच्या इतर कुठल्याही गावासारखंच चिकापार हे एक गाव. तीन वेळा विस्थापित झालेलं गाव कदाचित जगात दुसरं नसेल. प्रत्येक वेळी स्थलांतराचं कारण विकास. १९६८ मध्ये मिग प्रकल्प. फायटर विमानांसाठी स्वतःची जागा खाली करणाऱ्या गावकऱ्यांना नवीन ठिकाणी स्वतःच्या मालकीच्या जमिनी देण्यात आल्या. नव्या गावाचं नावही त्यांनी मोठ्या कौतुकाने चिकापार हेच ठेवलं.

१९८७ मध्ये या दुसऱ्या जागेवरून, ‘चिकापार-२’ वरून रहिवाशांची घाऊक हकालपट्टी झाली. तो पर्यंत पहिल्या विस्थापनाची भरपाईसुद्धा किती जणांना मिळायची बाकी होती.

दिशा नसलेल्या रस्त्यावरून चालताना या वेळी मुक्ताकडे नातवंड होतं. ‘याही वेळी पाऊस पडत होता. आम्ही एका पुलाखाली आसरा घेतला आणि काही दिवस तिथेच काढले.’ ती सांगते. त्याच जमातीच्या अर्जन पामजा याला - गडाबा ही इथली एक अतिप्राचीन जमात आहे - कारणही आठवतंय ‘अप्पर कोलाब बहुउद्देशीय (जलसिंचन व ऊर्जा) प्रकल्प आणि नाविकदलाच्या दारुगोळ्याचा डेपो, यांच्यासाठी आम्हाला जागा खाली करावी लागली.’ दुसऱ्या चिकापारची जागासुद्धा त्याच गावकऱ्यांच्या मालकीची होती, बरं का.

जिवापाड कष्ट करून गावकऱ्यांनी चिकापारला पुन्हा नव्याने घडवलं. दुसऱ्यांना उखडलं गेल्यावर अनेक छोट्या छोट्या भागांमध्ये ते पुन्हा वसलं. आता त्यांना तिसऱ्यांदा जागा खाली करण्याच्या नोटिसा मिळाल्या आहेत. आताची जागाही त्यांना सोडावी लागणार आहे.

चिकापारच्या मागे विकास हात धुवून लागला आहे.

गावातल्या मोजक्या शिक्षितांपैकी जगन्नाथ कदम हा शाळाभास्तर आहे. तो दुसऱ्याच एका गावात शिकवतो. कारण गेली कित्येक वर्षे चिकापारमध्ये शाळाच नाही. तिथल्या कित्येक मुलांनी शाळा काळी वगैरे हे काही बघितलेलेच नाही. कदम म्हणतो, 'तिसऱ्या विस्थापनासाठी वेगवेगळी कारणे सांगितली जातात. हरिश्चंद्र बक्षी पात्रा या मंत्र्यांनी एका सार्वजनिक सभेत सांगितले की आमची जागा पोल्ट्रीला जाणार. या भागातल्या मिलिटरी इंजिनीयर्सिंग सर्व्हिसला (एमइएस) इथल्या गावांची सध्याची मांडणी अडचणीची वाटते, असंही म्हटलं जातं. काय माहीत. गावकऱ्यांना विस्थापनाच्या नोटिसा मिळत आहेत एवढंच आम्हाला माहिती.'

यातलं दुसरं कारण जर खरं असेल, 'तर इबल्याशा चिकापारला', एक अधिकारी म्हणाला, 'एका पाटोपाट एक वायुदल, नौदल आणि सेनादल, तिघांनी लाथा घातल्या. यात भीषणता नसती, तर हा प्रकार विनोदी ठरला असता. लक्षात घ्या, तिसऱ्या वेळी सुद्धा जी जमीन हिसकावून घेतली जात आहे, ती पुन्हा त्याच गावकऱ्यांची आहे. शासनाच्या मनात आलं, बळकावली, विकासाच्या नावाखाली या लोकांना तीनदा घरातून हाकललं, जमीन गमावयला लायली.'

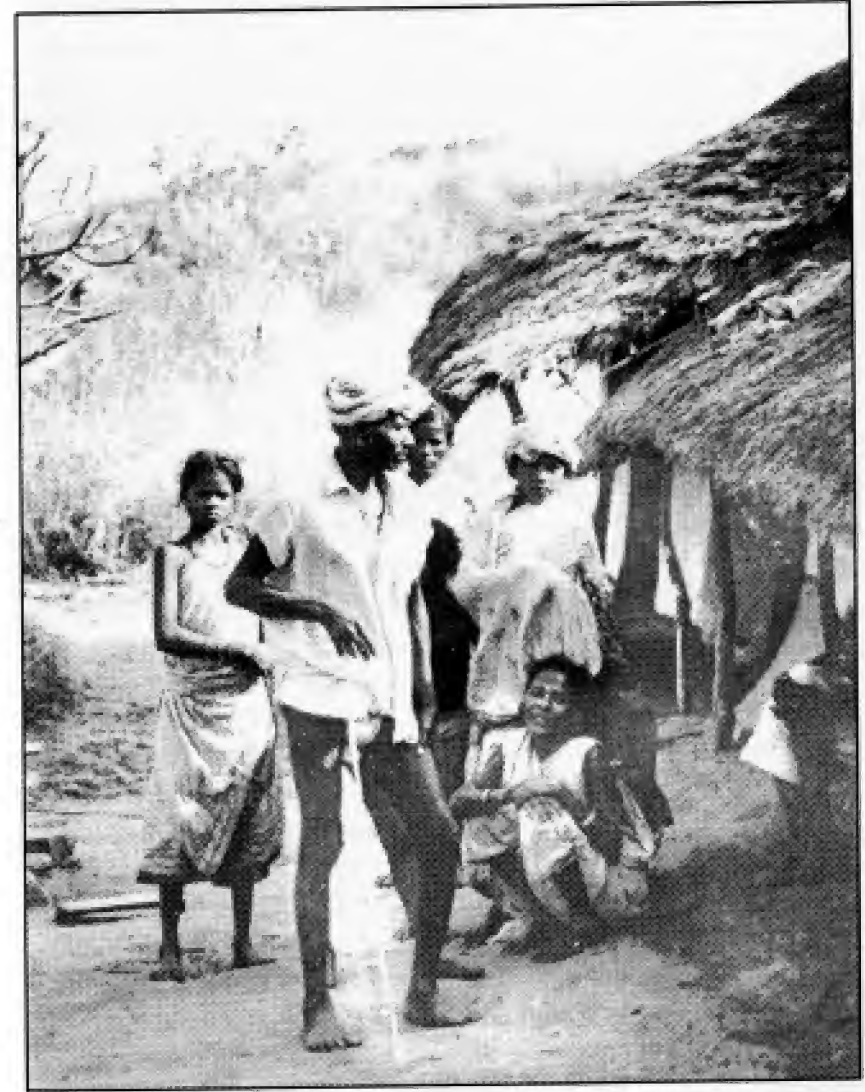
चिकापार-२ सोडून न गेलेल्या गडाबांपैकी कदम हा एक. मिग प्रकल्पासाठी गाव जेव्हा पहिल्यांदा उठवलं, त्यानंतरची गावाची जागा म्हणजे चिकापार-२. कोलाब प्रकल्पासाठी होऊ घातलेल्या दुसऱ्या विस्थापनाला त्याने फारसं महत्त्व दिलं नाही. कोलाबचं पाणी त्याच्या घराच्या अलिकडेच थांबलं. म्हणून हुकूम घुडकावून तो तिथेच राहिला. 'माझं एकच कुटुंब इथे असल्यामुळे आम्हाला दरोडेखोरांनाही तोंड द्यावं लागतं. पण मी काही आता इथून हलत नाही.' तो ठामपणे म्हणतो.

चिकापार हे काही दरिद्री लोकांचं गाव नव्हतं. तिथे गडाबा व पारोजा जमातीचे आदिवासी होते. काही डोंब (हरिजन) होते आणि थोडेफार ओबीसी होते. मुळात सुनाबेडा (याचा अर्थ सुवर्णभूमी) येथे वसलेल्या या गावातल्या लोकांपाशी भरपूर जमीन होती. बलराम पात्रो सांगतो, '१९६३ मध्ये आमच्या सात जणांच्या संयुक्त कुटुंबाची १२९ एकर जमीन होती. पैकी पंचाण्णव एकरांसाठी आम्हाला भरपाई मिळाली - रु. २८०००. ती सुद्धा कित्येक वर्षांनंतर, पण घराच्या जागेसाठी, सामानासाठी काहीच मदत मिळाली नाही. पुनर्वसनही नाहीच झालं.'

'आमच्यापाशी साठ एकर जमीन होती, 'ज्योतिर्मय खोरा हा हरिजन सांगू लागतो, 'त्याबद्दल आम्हाला १५००० रुपये मिळाले-डोंगराळ जमिनीसाठी एकरी दीडशे रुपये आणि कलास वन जमिनीसाठी एकरी साडेचारशे रुपये. आम्हालाही हे पैसे खूप खूप उशिरा मिळाले. बस्स, एवढंच, पुनर्वसनासाठी एक पैसाही मिळाला नाही. घरासाठी जागाही नाही.'

'ते म्हणाले होते, घरटी एक नोकरी मिळेल, प्रत्येक विस्थापित कुटुंबाला एक घर मिळेल,' नरेंद्र पात्रो म्हणतो. चिकापार-३ असं ज्याला म्हणता येईल अशा ठिकाणी तो आमच्याशी बोलत असतो. 'दोन्ही वेळेला लोकांनी थोडा देखील विरोध केला नाही. तरीसुद्धा त्या अधिकाऱ्यांनी शब्द पाळला नाही.'

पंधरापेक्षा कमी जणांना एचएलमध्ये हमाली करण्याचं काम मिळालं. एचएलची एकूण कर्मचारी संख्या आहे ४,५०० आणि तीस जणांना एचएलमध्ये कत्ताबसा प्रवेश मिळाला - बदली कामगार म्हणून. नोकरी किती काळ राहिल याची काहीही शाश्वती मिळाली नाही. बदली कामगार म्हणून नोकरी पटकावण्यात जे 'यशस्वी ठरले,' त्यांना पर्यायी घरंही देऊ करण्यात आली - एचएल

चिकापारमधलं एक गोडाबा कुटुंब. गाव तिसऱ्या वेळी हुसकण्यात येत असताना आता कुठे जायचं हे ठरवणं त्यांना भाग आहे. या विस्थापितांपैकी फार थोड्या जणांना नोकऱ्या मिळाल्या आहेत. सांगण्यासारखी भरपाई तर जवळ जवळ कोणालाच मिळालेली नाही.

वसाहतीपासून १२० कि.मी. वर.

१९७० साली गावात प्रथमच मॅट्रिक होऊन आणि टेक्निकल ट्रेनिंग स्कूलचा डिप्लोमा मिळवून

खोरा आठ वर्ष बेकार राहिला. त्यानंतर कुठे त्याला एचएलमध्ये नोकरी मिळाली. 'बदली कामगार म्हणून सुद्धा,' मदन खासला हा हरिजन म्हणतो, 'कंत्राटदार बाहेरून माणसं आणतात. इतर नोकऱ्यांसाठी रिक्रुटिंग एजंट आमच्याकडे पैसे मागतो. पण आमच्यापाशी कुठून येणार पैसा?' विस्थापित झाल्यानंतर कित्येक वर्षांनी आणखी काही गावकऱ्यांना एचएलमध्ये कायमची नोकरी मिळाली - पण इतरांशी स्पर्धा करून, विस्थापनाची भरपाई म्हणून नव्हे.

चिकापारची अशी वाताहत झाल्यामुळे एक नवीच समस्या उभी राहिली. जातीच्या प्रमाणपत्राचा संबंध डोमिसाइल सर्टिफिकेटशी असतो, जी जमीन धारणेशी जोडलेली असतात. जमीन गमावल्यामुळे चिकापारच्या रहिवाशांना डोमिसाइल सर्टिफिकेट मिळवणं मुश्किल झालं. म्हणजेच आदिवासी वा हरिजन असल्याचं सिद्ध करणारं जातीचं प्रमाणपत्र मिळवणं तर आणखीनच अवघड झालं. नोकरीची संधी त्यामुळे आणखी कमी झाली.

'एका बाजूने इथे आम्हाला नोकऱ्या नाहीत कारण अधिकाऱ्यांनी फसवलं.' सामारा खिलो चिकापार-३ मध्ये सांगतो, 'आणि बाहेरही आम्हाला राखीव जागांमधल्या नोकऱ्या मिळू शकत नाहीत कारण आम्हाला आमची जातच सिद्ध करता येत नाही.'

चार वर्षांपूर्वी नेव्हल ॲम्ब्युनिशन डेपोने काही विस्थापितांना चतुर्थश्रेणी नोकऱ्यांचं आश्वासन दिलं. पण या नोकऱ्यांसाठी मुलाखती होत्या त्या विशाखापट्टणला, खोरा म्हणतो. तिथे हजार रहाणं या सर्वस्व गमावलेल्या गावकऱ्यांना अवघड होतं. 'ज्या थोड्या मुलाखती इथेच घेण्यात आल्या, त्या नोकऱ्याही बहुतेक बाहेरच्यांनाच मिळाल्या. खाली असलेल्या जागा सगळ्या स्वीपर, माळी, खलाशी, चौकीदार, हेलपर यांपैकीच आहेत. असल्या जागांसाठी सुद्धा बाहेरचे लोक ८००० ते १२००० रुपये मोजतात. आमच्या सध्याच्या स्थितीत आम्हा लोकांपैकी कित्येकांना हे परवडणारं नाही.'

या प्रकल्पांनी विस्थापित केलेली इतरही गावं आहेत. पण तीन वेळा ही पाळी आलेलं चिकापूर हे एकच. तरीही तिथल्या रहिवाशांची वृत्ती सामोपचाराचीच आहे याचं नवल वाटतं. कितीतरी जण मला म्हणतात की योग्य ती भरपाई मिळाली तरी पुरे. नोकरीच्या भाषेत बोलायचं, तर त्यांच्या अपेक्षेनुसार प्रत्येक कुटुंबाला नोकरी मिळावी. ओरिसा व बिहार इथल्या काही भागात भरपाई म्हणून देण्यात येणाऱ्या नोकरीचा संबंध किती जमीन गमावली याच्याशी असतो. पण या पद्धतीत गावच्या कारागिरांवर, भूमीहीन मजुरांवर अन्याय होतो.

इथून तिथे हलणं आता पुरे झालं असं मुक्ताला वाटतं. 'पूर्वीच आम्हाला पाणी व सरपण आणायला किती लांब जायला लागायचं. आता त्यासाठी दुप्पट वेळ लागतो.' तिची शेजारीण मंथा पुस्ती जोडते, 'पूर्वी निदान आम्ही सगळ्यांना ओळखत होतो. इथे आल्यावर आता तसं नाही. इथे आम्ही परके आहोत, इथले लोक आमच्याशी वार्ड वागले. पुरुषांचं चालून जातं. पण जेव्हा आम्ही पाणी आणायला गेलो, तेव्हा इथले काही पुरुष अगदी घाणेरडे वागले. काय करणार आम्ही?'

विस्थापनाच्या नोटीसा तिसऱ्यांदा दिल्या आहेत याला सुनाबेडाचे रेव्हेन्यू इन्स्पेक्टर पूर्णचंद्र पारिदा दुजोरा देतात. 'ते उपरे आहेत. त्यांना जावंच लागेल.' ते मला म्हणतात.

इन्स्पेक्टरचं म्हणणं खोराला सांगितल्यावर त्याला हसू आलं. 'जेव्हा जेव्हा हे गाव हलवलं,

आम्ही नव्या जागी गेलो. बहुधा आमच्याच जमिनीवरच्या जागी. ध्यानात ठेवा, या भागात आमची पुष्कळ जमीन होती. आमची जमीन सरकारची ठरवून आमच्याच जमिनीवर आता आम्हाला ते उपरे म्हणताहेत. उद्या तुमचं घर ही सरकारी मालमत्ता आहे असं जर जाहीर केलं गेलं, तर तुम्हीसुद्धा स्वतःच्या घरात उपरे ठराल.'

चिकापार : विकास पाठ सोडेना - २

चिकापार (कोरापुट) : चिकापार गावच्या रहिवाशांना जेव्हा तिसऱ्यांदा विस्थापित होण्याची पाळी आली, तेव्हा काय करावं हे त्यांना कळना. 'करू तरी काय शकतो आम्ही?' पमियादास हा गडाबा आदिवासी कळवळून विचारतो. 'कुठेही गेलो तरी हा नाहीतर तो प्रकल्प येईल आणि आम्हाला पुन्हा हुसकून लावेल.'

आत्ता या क्षणाची समस्या त्याहून गुंतागुंतीची आहे. दोनदा विस्थापित झालेल्या या गावाला तिसऱ्यांदा हुसकून लावण्याबद्दल काही एक भरपाई न मिळण्याची शक्यता आहे. आणि पोल्ट्रीसाठी असो वा मिलिटरी इंजिनीयरिंग सर्व्हिस डेपोसाठी असो, गाव हुसकलं जाणार हे नक्की. गावाच्या सध्याच्या ठिकाणी पाणी पुरवठा नाही, वीज नाही, प्राथमिक आरोग्य केंद्र नाही, हा तर जाणूनबुजून दिलेल्या शिक्षेचा भाग वाटतो. गडाबा जमातीतीलच असलेल्या पकालु कदमला तहसील कचेरीकडून जी नोटीस मिळालीय, तिच्यावरून तरी तसंच वाटतं. 'तुम्ही या भागात बेकायदेशीरपणे रहात आहात.... साठ दिवसात खाली करा.' ती नोटीस दरडावते.

'आमच्या या दोन नंबरच्या जागेवरसुद्धा आम्हाला म्हणतात की आम्ही बेकायदेशीरपणे इथे रहात आहोत,' कदम म्हणतो, 'आमचीच जागा. पण आम्ही ती सोडावी अशी त्यांची इच्छा. आमची मालकी कधी नोंदवलीच गेली नाही. म्हणून आम्हाला कसले अधिकार नाहीत, डोमिसाइल सर्टिफिकेट नाही. जातीचं प्रमाणपत्रही नाही.' यांच्याशिवाय त्यांना लोनही काढता येत नाही. जरी तात्त्विकदृष्ट्या ते शक्य असलं तरी. त्यांच्या तिसऱ्या जागेवरूनही निघून जाण्याची नोटीस जेव्हा हातात पडली, तेव्हा सुमारे शंभर गावकरी जून १९९३ मध्ये महसूल खात्यात गेले. खात्याने त्या बैठकीचा उपयोग 'सरकारी जमिनीवर अतिक्रमण' केल्याबद्दल सर्वांकडून दंड वसूल करण्यासाठी केला.

ज्योतिर्मय खोरा या एचएएलच्या कर्मचाऱ्याने वर्षानुवर्ष विस्थापित होणाऱ्या लोकांच्या हालअपेष्टांकडे लक्ष वेधून घेण्यासाठी बरंच काम केलं आहे. त्याला वाटतं, यात दंडापेक्षा जास्त महत्त्वाच्या बाबी आहेत. 'सर्वात महत्त्वाचं म्हणजे,' तो म्हणतो, 'चिकापारकडून काढून घेतलेल्या ४०० हून अधिक एकरांचं काय झालं? साठ नंतरच्या दशकात इतर सतरा गावांवर कब्जा मिळवून ताब्यात घेतलेल्या हजारो एकरांचं काय केलं त्यांनी?' तेव्हाही ओरिसाचे मुख्यमंत्री बिजू पटनाईकच होते. 'त्यांची अशी कल्पना होती की एचएएलचे सगळे युनिट्स कोरापुटला येतील.' त्या देदिप्यमान भविष्यकाळावर नजर ठेवून हजारो एकर जमीन संपादन करण्यात आली.

पण तसलं काहीही झालं नाही. एचएएलची इतर युनिट्स बंगलोर वगैरे ठिकाणी गेली. परिणामी अठरा गावातल्या गावकऱ्यांकडून सक्तीने काढून घेतलेली हजारो एकर जागा आजही तशीच पडून आहे. 'ते जागा परतही करत नाहीत, की शेतीसाठी भाड्याने देत नाहीत. आमची जमीन जर आम्हाला परत मिळणार असेल, तर त्यांनी आम्हाला दिलेली 'भरपाई' परत करायची आमची तयारी आहे. खोरा हसत हसत म्हणतो. तसं होण्याची शक्यता नाही असंच दिसतंय. 'मी काही पुन्हा हलणार नाही. त्यांना जे करायचं ते करू देत.' गावातली सर्वात वयस्क वृद्धा मुक्ता कदम म्हणते. १९६८ च्या पहिल्या विस्थापितांपैकी एक. 'आमच्याच मागे हा त्रास का?' असा तिचा प्रश्न. एक शक्यता अशी की ते आदिवासी आहेत आणि हरिजन आहेत आणि हे कोरापुट आहे, जिथे देशातले अत्यंत गरीब लोक रहातात.

१९८१ मध्ये जेव्हा नॅशनल ॲल्युमिनियम कंपनी लि. कोरापुटला आली, तेव्हा विस्थापित झालेल्या २५०० कुटुंबांपैकी ४७.७ टक्के आदिवासी होती. ९.३ टक्के हरिजन कुटुंब होती. प्रोफेसर एल के महापात्रा सांगत असतात. उत्कल व संबलपूर विद्यापिठांचे माजी कुलगुरु असलेले महापात्रा मुद्दाम लक्ष वेधतात की अप्पर कोलाब प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या ३०६७ कुटुंबांपैकी ५५ टक्क्यांहून जास्त पुन्हा अनुसूचित जाती - जमातीमधली आहेत.

कोरापुट जिल्ह्यातील मचकुंद जलविद्युत प्रकल्पामुळे १९६० पर्यंत जवळजवळ ३००० कुटुंब विस्थापित झाली. पैकी ५१.१ टक्के आदिवासी होते, तर १०.२ टक्के हरिजन होते. या विषयावर केलेल्या महत्त्वाच्या अभ्यासात प्रा. महापात्रा लिहितात, 'शरमेची गोष्ट आहे, २९३८ विस्थापित कुटुंबांपैकी फक्त ६०० कुटुंबांचं पुनर्वसन झालं. पैकी ४५० आदिवासी कुटुंब होती. अनुसूचित जातीपैकी एकही कुटुंब त्यात नव्हतं,' धग लागलेल्यांची संख्याच मुळात केवढीतरी कमी करून ठेवलीय.

भारताच्या लोकसंख्येत आदिवासींचा वाटा साधारण ८ टक्के तरीही, १९५१ पासून विस्थापनाचे थेट बळी मानले गेलेल्या देशभरातल्या अंदाजे दोन कोटी साठ लाख लोकांपैकी ४० टक्क्यांहून अधिक आदिवासी आहेत. ओरिसात तर हे प्रमाण नक्कीच जास्त आहे. पण अचूक अंदाज करणं अवघड आहे.

राष्ट्रीय स्तरावर, विकासप्रक्रियेत विस्थापित झालेल्यांपैकी २५ टक्क्यांहून कमी लोकांचं पुनर्वसन गेल्या चार दशकांत झालेलं आहे. इथेही ओरिसातले आकडे आणखी वाईट आहेत. या उदासवाण्या चित्रात कोरापुटची जागा अर्थात अगदी तळाशी आहे. केंद्रीय कल्याण मंत्रालयाने निधी पुरवलेल्या १९९३ च्या एका पहाणीचे निष्कर्ष लक्षणीय आहेत. दिल्लीच्या इंडियन सोशल इन्स्टिट्यूटचे अँथनी एस राज व वॉल्टर फर्नांडिस यांनी 'ओरिसातील आदिवासी भागातील विकास, विस्थापन व पुनर्वसन' या विषयावर त्यात काही निरीक्षणं मांडली आहेत.

त्यांना असं आढळलं आहे की 'एकट्या कोरापुट जिल्ह्यातच एक लाखहून अधिक आदिवासींच्या जमिनी काढून घेण्यात आल्या आहेत. उपजीविकेसाठी ते ज्यावर अवलंबून रहातात त्या जंगलजमिनीतल्या १.६ हेक्टरसाही त्यात समावेश आहे. जिल्ह्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी ६ टक्के लोक (प्रकल्पांमुळे) विस्थापित झाले आहेत. त्यात बहुसंख्य आदिवासीच आहेत. या प्रक्रियेला आजही खीळ बसलेली नाही.'

सुनाबेडा भागाचंच उदाहरण घ्या. चिकापारच्या विघटनाला सुरुवात झाल्यापासून आजवर 'जवळ जवळ ५००० कुटुंबं, म्हणजे ४०००० लोक निरनिराळ्या प्रकल्पांमुळे विस्थापित झाले आहेत,' ज्योतिर्मय खोरा सांगतात, 'आणि पुनर्वसनाची सगळी आश्वासनं खोटी ठरली आहेत.' मूळच्या चिकापार गावात त्यांच्या स्वतःच्याच कुटुंबाच्या मालकीची जमीन होती.

विस्थापनाच्या प्रक्रियेचे इतरही परिणाम झाले आहेत. कित्येक कुटुंबं इतस्ततः विखरून गेली आहेत. हजारो लोक निराश्रित झाले आहेत. 'भरपाईची वाट पाहून पाहून थकलेले कितीतरी लोक जगण्यासाठी मग वाटेल त्या दिशेला निघून गेले.' कानुम गडाबा म्हणतो.

'१९६० नंतर आणि पुन्हा १९७१ मध्ये तेव्हाच्या पूर्व पाकिस्तानातून ओरिसात आलेल्या निर्वासितांवर दरडोई एक लाख रुपयांहून जास्त खर्च करण्यात आला होता. या उलट या इथल्या भूमीवरच्या एकेका संयुक्त कुटुंबाला १५००० रुपयांपेक्षा कमी रक्कम मिळाली. निर्वासितांना जमीनही मिळाली, तर यांची गेली. खरंच, निर्वासित होणंच जास्त बरं, नाही का?' खोरा म्हणतात.

दरम्यान चिकापारचे छोटे छोटे भाग तिसऱ्यांदा उपटलं जाण्याची प्रतीक्षा करत आहेत. काही जणांचं विस्थापन झालंही आहे. कशासाठी? पोल्ट्री की डेपो, की आणखी कसला प्रकल्प? नक्की माहिती कोणालाच नाही.

'मुद्दा असा आहे,' खोरा म्हणतात, 'आम्ही इथे असणं त्यांच्या डोळ्यांना खुपतं. आम्ही इथेच राहिलो, तर आमच्या कहाण्या इतरांच्या विशेषतः मंत्र्यांबिंच्यांच्या कानावर घालत राहू, खरं ना?'

'त्यांचा विकास झाला, त्यांना जमीनही मिळाली. आमच्या साठी विकासविकास काही नाही, नीटशी शाळादेखील नाही. जमीन गेली ती गेलीच.' ते पुढे म्हणतात.

आणि अशा रीतीने ही सुवर्णभूमी स्वतःच्या नायनाटाची प्रतीक्षा करत आहे.

ताजा कलम

चिकापार आणि इथल्या इतर गावांच्या समस्या तशाच आहेत. खोरांसारख्या लोकांनी चालवलेल्या चळवळी गेल्या वर्षभरात चालू राहिलेल्या दिसतात. त्यात भुवनेश्वरच्या इन्स्टिट्यूट फॉर सोशियो-इकनॉमिक डेव्हलपमेंटची भर पडली आहे. या भागातल्या विस्थापितांच्या समस्यांचा त्यांनी काळजीपूर्वक अभ्यास केला आहे. पंचवीस वर्ष दुर्लक्षित राहून हेळसांड झाल्यामुळे नष्ट झालेले वा हरवलेले वस्तुस्थितीदर्शक तपशील, माहिती यांची पुनर्भाषणी करता येईल अशी त्यांना आशा आहे.

मधमाशीला मधाची मनाई

मल्कनगिरी (ओरिसा) : सगळ्यात अगोदर जर काही डोळ्यात भरत असेल, तर ते म्हणजे जवळ जवळ पूर्णपणे बांबूची बनलेली घरं. छपरंच काय ती गवताची आहेत. त्यांचीही बांधणी बांबूचीच आहे. संगेल गावात दीडशे घरं आहेत व सगळींच्या सगळी बांबूनी सजली आहेत. घराभोवतीच्या कुंपणाची आणि गावच्या कबुतरखान्याची, दोन्ही भिंती बांबूच्याच आहेत.

डुकरिणीचं त्रासिक दुरकणं कानी पडलं म्हणून आम्ही वळून बघितलं. खास बनवलेल्या इवल्याशा बांबूच्या टोपल्यांमध्ये तिची दोन बाळं पडली आहेत. गावचा पेड्डा - म्हणजे प्रमुख - असलेल्या म्हाडी भीमाच्या घरभर आणि घराभोवती बावन्न वस्तू पसरल्या आहेत. सगळ्या बांबूपासून बनवल्या आहेत हे सांगायची गरज नाही.

घरी येताना म्हाडी भीमाच्या हातात होतं ते मासे पकडायचं जाळं, किंवा सापळा, लहान बाळांचे पाळणे, अंडी उबवत बसलेल्या कोंबड्यांच्या टोपल्या, म्हातारीच्या डोक्यावरची पाऊस बाहेर ठेवणारी टोपी, गावात ज्याच्या ज्याच्याकडे लक्ष जातं, ते सगळं बांबूपासून तयार करण्यात आलं आहे. जाळ करायचा झाली की इथली लोकं दोन टोकदार बांबूच्या काठ्या एकमेकींवर घासतात.

हे गाव म्हणजे क्वचित आढळणारा चमत्कार नव्हे. सुपलूर, कामभेडा व पिताघाटा ही गावंही संगेलसारखीच दिसतात. आसपासच्या कित्येक ब्लॉक्समधील इतर गावंही ही अशीच आहेत.

हे आहे कोयांचं जग.

बांबूचा उपयोग करण्यात कोयांची बुद्धी इतकी चालते की चक्र पोडिया ब्लॉकही अधून मधून सुंदर दिसू लागतो. (पोडियाचा शब्दशः अर्थ 'उजाड' असा आहे.) मल्कनगिरी-कोरापुट सगळ्याच गावांचं रूप हे असं नजरेत भरणारं आहे. कोया जमात फिरती शेतीही करते व एका जागी राहूनही करते. स्वतःची जमीन असेल तर एका जागी राहून शेती करण्याकडे त्यांचा वाढता कल आहे. पण बांबू म्हटलं, की त्यांच्या प्रतिभेला खरा बहर येतो.

निसर्गाच्या एकच एका निर्मितीशी इतका कल्पक, इतका निकटचा आणि त्याचवेळी इतका हळुवार संबंध कधी कुठल्या मानवी समाजाने ठेवला नसेल, जेवढा कोयांचा आणि बांबूचा आहे. ओरिसातले बहुतेक सारे कोया मल्कनगिरी नावाच्या, उभ्या भारतात अत्यंत दरिद्री म्हणावा, अशा जिल्ह्यात रहातात. काही शेजारी आंध्र प्रदेशामध्ये रहातात. या अद्वितीय जमातीत जन्मापासूनच 'कोया संस्कृती शिकवली जाते,' पिता घाटाचे सरपंच इरमा कावासी सांगू लागतात,

निसर्गाच्या एकच एका निर्मितीशी इतका कल्पक, इतका निकटचा आणि त्याच वेळी इतका हळुवार संबंध कधी कुठल्या मानवी समाजाने ठेवला नसेल, जेवढा कोयांचा आणि बांबूचा आहे. कोयांच्या गावात लक्ष घावं असं जे काही असतं, ते जवळपास सगळं बांबूपासून बनवलेलं असतं.

‘बांबू कसा तोडला म्हणजे तो पुन्हा वाढतो हे आम्ही त्यांना शिकवतो, आम्ही कधीही जंगल नष्ट करत नाही, कारण तेच आम्हाला जिवंत ठेवतं.’

बांबूची पुनर्निर्मिती ते योजनापूर्वक टप्प्याटप्प्याने तोडणी हा सारा प्रवास कोया संस्कृतीचा भाग आहे. कोया आणि बांबू या नात्याची कहाणी निसर्गावर विजय मिळवल्याची नाही, निसर्गाशी चाललेल्या प्रेमप्रकरणाची आहे.

बांबू म्हणजे कोयांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनाचा प्राणवायूच, हेही तितकंच खरं आहे. अलिकडल्या काळातल्या वनविषयक कायदांनी कोयांना त्यांच्या या प्राणवायूपासूनच तोडलं आहे. त्याच वेळी मोठमोठ्या कंपन्यांना मात्र (ओरिसा फॉरेस्ट डेव्हलपमेंट काउन्सिलच्या माध्यमाद्वारे) मोकळं रान मिळालं आहे. कागद बनवण्यासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणात बांबू लागतो. दाट जंगलं उजाड करून या कंपन्या आपला ठसा चोहिकडे उमटवत आहेत. दैवदुर्विलास असा की कंपन्या आणि त्यांचे दलाल वेळ पडेल तेव्हा कोयांनाच काम देतात - ते म्हणजे त्यांचं लाडकं जंगल तोडण्याचं.

ओरिसातल्या जंगलजमिनींशी जवळचा संबंध असलेल्या एका आयएस अधिकार्याने या विरोधाभासावर नेमकं बोट ठेवलं. ‘एका बाजूला स्वतःच्या गरजेसाठी कोयत्याने कोवळे बांबू कापणारे कोया लोक. दुसरीकडे जे समोर येईल ते सरसकट आडवं करणाऱ्या कंपन्या. बांबू कोवळा असो की जून, त्याचा आकार, जात, वय काही असो, त्यांना सगळं सारखंच. इथे बांबूची प्रचंड जंगलं आहेत याला एका परीने कोयांनी घेतलेली निगा कारणीभूत आहे. पण या जमातीचा पारंपरिक, संयमी व्यवहारच नेमका बेकायदेशीर ठरतो आहे.’

मुळात खासगी कंपन्यांना मुक्त वाव देऊन कोयांना बांबूपासून तोडण्याचं कारणच काय? कोयांचेच म्हणावं अशा पिताघाटा गावात रहाणाऱ्या सदाशिव हंधालपाशी उत्तर आहे. ‘कंपन्या सरकारला कर देतात. कोया कुठे काय देतात?’

स्वतःचं घर गमावायची ही कोयांची पहिली खेप नव्हे. जिल्ह्याच्या गॅझेटियरमध्ये म्हटलं आहे की कोयांच्या परंपरेनुसार २०० वर्षांपूर्वी दुष्काळ व वितुष्ट यांमुळे कोयांना ब्रह्मराष्ट्राच्या पठारावरून हाकलून देण्यात आलं. हे आता नवीन प्रकारचं विस्थापन. सुपलूर गावच्या कावासी भीमाच्या शब्दात, ‘आता आमच्या घरांना भिती आहेत. पण घरपण नाही. बांबूशिवाय कोया जगूच शकत नाही.’

कामभेडा गावातला एरा पडियामी मोठ्या अभिमानाने आम्हाला त्याने बांबूपासून बनवलेल्या अनेक वस्तू दाखवतो. विकण्याच्या नव्हे, तर घरातच वापरण्याच्या उद्देशाने त्या बनवल्या आहेत. त्यात एरम (छत्री) आहे, गुता (भाजीसाठी टोपलं) आहे, जौगुला (तांदळाचं लहानसं माप) आहे, ओसोद (बासरी) आहे, टैक्लूम (मोठा माशांचा सापळा) आहे आणि किके कडोग (मासे नेण्याची धेली) आहे. अठरा विविध प्रकारांच्या व आकारांच्या टोपल्या आहेत. खाण्यासाठी व औषधं बनवण्यासाठी कोया बांबूचं गवत वापरतात, ते निराळंच.

‘बांबूच्या वस्तू देऊन हवं ते घेण्याची आमची रीत,’ पडियामी म्हणतो. ‘बांबूच्या बदल्यात मिळणाऱ्या वस्तू यापुढे आम्हाला विकत घ्याव्या लागणार. स्वतःच्या हातांनी बनवल्या असल्या अशा वस्तूसुद्धा विकत घ्याव्या लागणार, याचा फटका आधीच गरीब असलेल्या कोयांच्या

जीवनमानाला बराला आहे. 'कायद्याचा एक अर्थ असाही होतो की,' अंदा माडाकामी म्हणतो, 'वनरक्षक आम्हाला त्रास देतात. जंगलातून अगदी स्वतःच्या गरजेसाठी सुद्धा काही एक नेण्याची परवानगी ते देत नाहीत. कायद्याने तशी परवानगी आहे असं सांगण्यात आलं होतं.'

तत्त्वतः या जंगलभागातील बांबूवर ओरिसा वनविकास महामंडळाचा पूर्ण ताबा आहे. त्यांच्यातर्फे कंपन्यांना बांबूची विक्री केली जाते. कामराज कावासी या नव्या दमाच्या कोया नेत्याच्या म्हणण्यानुसार वस्तुस्थिती वेगळी आहे. खाजगी कंपन्या व वनमहामंडळ मिळून जंगलाचा भाग निवडतात. सरकारने दर ठरवला की कंपन्या तात्पुरते मजूर कामाला लावतात.'

'मग दलालाचा प्रवेश होतो. ते आंध्रातून मजूर घेऊन येतात. मालक कोणी असो, कोयांना मजूर म्हणून घेतलंच, तरी रोजी पंचवीस रुपयांचा सरकारी दर त्यांना मिळत नाही. प्रत्यक्षात त्यांना अनेक बांबू तोडल्याबद्दल एखादा रुपयाच मिळतो. आणि त्याच्यासाठी सुद्धा दोन ते चार किलोमीटर आत जाऊन, बांबू तोडून, त्यांचं भारी वजन गावापर्यंत आणावं लागतं. त्याच्या नंतर तिथून तसंच अंतर कापून डेपोपर्यंत जावं लागतं.'

वनमहामंडळाचे अधिकारी कावासीच्या आरोपांचा इन्कार करतात. पण सगळं इतकं उघड चालतं, की त्या इन्कारांना काही अर्थ नसतो. थोडक्यात सांगायचं, तर महामंडळाने खाजगी कंपन्यांना जंगलं भाड्याने देऊन टाकलीत. भारत सरकारची याला परवानगी नाही, आणि म्हणून हे बेकायदेशीर आहे.

'स्वतःसाठी काही बनवण्यासाठी आम्ही बांबू वापरतो. तुम्ही बसलेली खाट, पलंग,' सुपलूरचा सुकदेव कावासी सांगतो, 'हे पिंप पाहिलं? यात पाणी थंड रहातं. कोया कधीही बांबूला धक्का लावणार नाही. आमचं जगणं मुळी बांबूभोवती गुंफलेलं आहे. आम्हाला बांबूपासून तोडणं हा सरकारचा घोर अन्याय आहे. मधमाशांना मधाजवळ जायला मनाई कराल तुम्ही?'

सरकार करेल असं दिसतं. नव्हे. केलीच आहे. या मनाईचा घातक परिणाम अनेक अंगांनी होतो आहे. बांबूच्या बनाऐवजी कोयांमध्ये कर्जबाजारीपणा वाढीस लागला आहे.

बांबूपासून तुटल्यामुळे कोयांची वाताहतच झाली आहे. एखाद्या समाजाला देशोधडीला न लावताही त्याची संस्कृती, जीवनमान नष्ट करता येतं. कोयांच्या जिवनासाठी अपरिहार्य असणाऱ्या बांबूपासून त्यांना वेगळं करण्याचा नेमका हाच परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

सरकारने कोयांची गावं उठवली नाहीत. मूलभूत महत्वाची साधनसंपत्ती त्यांच्यापासून हिरावून घेणे, हेच त्यांच्यासाठी विस्थापन ठरलं आहे. या धक्क्याने या जमातीचं कंबरडंच मोडून गेलं आहे. मधाजवळ जायला मनाई केलेल्या मधमाशांसारखी त्यांची स्थिती झाली आहे.

फरक इतकाच की या मधमाशांना नांगीच नाही.

ताजा कलम

ओरिसा वनविकास महामंडळाचे व्यवहार अनेकांना नापसंत होते. देशाच्या सर्वोच्च शासकीय स्तरावरून बजावण्यात आलं की असली कृत्यं म्हणजे खटल्यांना आमंत्रणच होय. १९९५ च्या अखेरीस वेस्टलँड न्यूज या समाचारपत्रात त्या उच्चाधिकार्याने म्हटलं की औद्योगिक कंपन्यांना

बांबूचं जंगल पट्टीने देताना भारत सरकारची परवानगी घेण्यात आली नव्हती.

मसूरीच्या 'लाल बहादूर शास्त्री नॅशनल अँकॅडमी ऑफ अँडमिनिस्ट्रेशन' या संस्थेचे संचालक एन.सी.सक्सेना यांनी त्यांच्या लेखात 'हा साराच प्रकार बेकायदेशीर आहे' असं म्हटलं आहे. महामंडळ गरिबांविरूद्ध सरळसरळ भेदभाव करत आहे, असं त्यांनाही वाटलं. एका डेपोच्या नोंदीनुसार स्थानिक उत्पादकांना चार रुपये तीस पैशांना मिळणारा बांबू कंपन्यांना अंदाजे पंधरा पैसे या भावाने देण्यात येत होता. उत्पादकांना किती बांबू विकले? फक्त ३५०. पंधरा पैशांना एक या दराने कंपन्यांना किती बांबू दिले गेले? तीस लाख! याच बांबूंना बाहेर लिलावात प्रत्येकी १० ते १३ रुपयांचा भाव मिळत होता. फक्त २७००० बांबू लिलावात विकले. स्थानिक कारागिरांना डेपोने मोजून एकही बांबू विकला नाही.

या व्यवहाराच्या कायदेशीरपणाबद्दल सक्सेनांची भविष्यवाणी खरी ठरली. १९९६ च्या सुरुवातीला ओरिसाच्या नव्या सरकारने, व्यवहार झाला तेव्हा अधिकारावर असलेल्या मुख्यमंत्री बिजू पटनाईक यांच्याविरूद्ध चार्जशीट भरल्या. पैकी एक त्यांच्या अमदानीत खाजगी धंदेवाल्यांना बांबूसाठी विशेष सवलत देण्याबद्दल होती. राज्याचं त्यात नुकसान झाल्याचा दावाही करण्यात आला. या घडामोडींमुळे कोयांना काही फायदा होईल का? कोण जाणे. व्हावा अशी इच्छा.

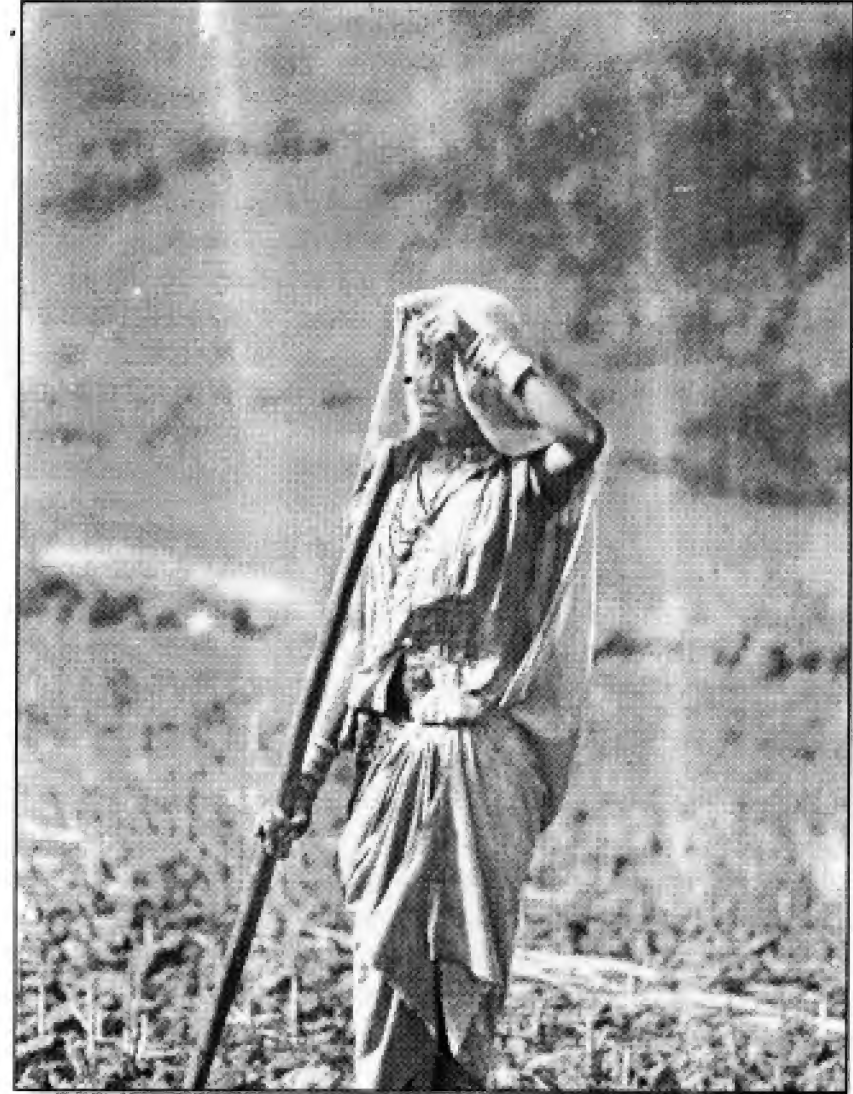
लुआरियाने बांधलेलं घर - १

जलसिंधी, झाबुआ (म.प्र.) : लुआरिया आणि त्याच्या भिलाल जमातीतले इतर अजूनही जिथे रहात आहेत त्या भागाचे, उताराचे स्थान सान्या मध्यप्रदेशमध्ये भौगोलिकदृष्ट्या सर्वात खालचे असते. याचा अर्थ असा की एव्हानाच त्र्याऐंशी मीटर ओलांडून गेलेली नर्मदेची पातळी या पाण्याखाली जाणाऱ्या भागात वाढू लागली, की सर्वात अगोदर हेच घर, हेच शेत बुडेल. हेच ते लुआरियाने बांधलेलं घर.

भारतातील अत्यंत गरीब भागामध्ये मोडणाऱ्या झाबुआ जिल्ह्याच्या या भागात असतात, तशापैकीच लुआरियाचं घर आहे. ऐसपैस, साग आणि बांबूचं बनलेलं, तीन खणी घर, त्याचा फलिया म्हणजे पाडा - जलसिंधी या गावाचा एक भाग आहे. नर्मदा इथे मध्यप्रदेश व महाराष्ट्र या राज्यांमधली सीमा बनते. लुआरिया आणि त्याच्या बरोबर या पाड्यातले आणखी नऊ जण घर सोडायला तयार नाहीत. गुजरातमध्ये त्यांचं 'पुनर्वसन' करण्याचा जो प्रस्ताव आहे, तो त्यांना मान्य नाही. उलट, प्रस्तावाला धुडकावण्याचं प्रतीकच शोभावं असं आणखी एक बांधकाम त्यांनी त्याच्या घराशेजारी उभारलं आहे. त्यांच्या निषेधात सहभागी होण्याचा धोका पत्करायला जे कोणी इथे येतात, त्यांना तिथे आसरा दिला जातो. सरदार सरोवर प्रकल्पामुळे ज्यांची घरे या वर्षी बुडणार आहेत असे आणखीही काही जण इतर गावांमध्ये असेच हटून बसले आहेत. ज्यातले बहुतेक सगळे आदिवासी आहेत. अत्यंत मागास आहेत, अशिक्षित आहेत.

उतरणीच्या खालच्या बाजूला लुआरियाची बायको बोधी पावसाच्या अपेक्षेने शेताची मशागत करते आहे. तापमान आहे पंचेचाळीस डिग्री सेल्सियस. तिची हताश नजर पुन्हा पुन्हा आकाशाकडे वळते आहे. पहिल्या पावसामुळे उकाडा अधिकच वाढला आहे. या खडकाळ उतरणीवरच्या जमिनीची मशागत खेळ नाही, पण बोधी आणि लुआरियाच्याच नात्यातली रेवकी हेका सोडत नाहीत. या फलियातला सर्वात वयस्क सदस्य असलेल्या भावा याच्या मार्गदर्शनाखाली इथले पुरुष नव्या बांधकामात गर्क आहेत. इथून न हटण्याचा त्यांचा निर्धार लपून रहात नाही.

या खेडुतांच्या वागण्यामागे फक्त भावनाच आहे असं नाही. तसं असतं तरी त्यांना कोणी दोष दिला नसताच म्हणा. १९५१ पासून विविध प्रकल्पांमुळे विस्थापित झालेल्या दोन कोटी साठ लाख भारतीयांपैकी चाळीस टक्क्यांहून अधिक आदिवासी आहेत, असा अंदाज आहे. ओरिसा व मध्यप्रदेशामध्ये हे प्रमाण अर्थातच आणखी जास्त आहे. त्यांना त्यांच्या पारंपरिक वसतीस्थानावरून कसला विचार न करता हुसकावून लावण्याने या वास्तवाची भीषणता अधिक

लुआरियाची बायको बोधी उतारावरच्या जमिनीची पावसाच्या अपेक्षेने मशागत करते आहे. तापमान पंचेचाळीस अंश सेल्सियसपर्यंत पोचलं आहे आणि तिची हताश नजर वारंवार आकाशाकडे वळते आहे.

गडद झाली आहे. पण इथून न हटण्यामागे आर्थिक शहाणपणाही आहे.

'या जंगलात मिळणाऱ्या असंख्य गोष्टी आम्हाला गुजरातेत विकत घ्याव्या लागतील,' लुआरिया

सांगू लागतो, 'त्याची भरपाई कोण करणार?' त्याचं बरोबर आहे. जंगलाकडून या भिल्ल आणि भिलाल जमातींना जे मिळतं, त्याचं पैशात मूल्य ठरवणं केवळ अशक्य आहे. 'आमचं सरपण, आमचा चारा, आमची जडीबुटीची औषधं, दारू बनवण्यासाठी गोळा केलेली मोहाची फुलं, सगळं सगळं जंगल देतं. नदीत मासे मिळतात. पुनर्वसनाची कुठली योजना या सगळ्याची मोजदाद आमच्या कमाईत करते? याच्यासाठी आमची भरपाई करायचं म्हणते?'

लुआरियाला सरकारकडून काय हवंय नेमकं? 'काहीही नको. आमची पाठ सोडा, एवढंच. आता रहातो तसे आम्ही दुसरीकडे कुठेही राहू शकणार नाही. बरोबर आहे की नाही?' मी नाही म्हणू शकत नाही. विशेषतः लुआरियाच्या घरी तीन दिवस काढल्यावर, या भागातल्या इतर गावांत फिरल्यानंतर. तिथे एकदा एका कुटुंबाने प्रात्यक्षिकच दाखवलं की केवळ एका झाडापासून त्यांच्या उपयोगाच्या बारा गोष्टी मिळतात.

वाकनेरमधल्या दुसऱ्या एका (जे पाण्याखाली जाणार नाही आहे अशा) गावामध्ये एका कुटुंबाने तीस उपयोगाच्या गोष्टी समोर ठेवल्या. मोह, चिंच, चिरोंजी, सीताफळ, आवळा व मुखाची भाजी, वगैरे त्यात होतं. हेगव्याची भाजी, जातमादाची भाजी, कुल्लर, गोंढी या भाज्या, शिवाय आणखीही काय काय वनस्पती त्यात होत्या.

नदीकिनार्यावरच्या या लोकांची 'अर्थव्यवस्था' जवळ जवळ पूर्णपणे स्वायत्त आहे. हाटालाही ते जातात, ते मिठासारख्या गरजेच्या वस्तू घ्यायला. 'आम्ही नदीकिनार्यावरची माणसं कधीच मोलावर काम करायला जात नाही,' भावा सांगतो, 'जंगल म्हणजेच आमचा सावकार, आमची बँक. आमची घरं जंगलातल्या सागाची, बांबूची असतात. तिथूनच आमच्या टोपल्या आणि खाटा, नांगर आणि फावडी तयार होतात. इथलीच झाडं, पानं, कंद आणि मुळं आम्हाला औषधं म्हणून उपयोगी पडतात. आमची संपत्ती म्हणजे आमची गुरं-बकऱ्या. त्यांचं चरणंही इथेच चालतं सुखात. गुजरातला गेलो, तर यासाठी आम्हाला पैसा मोजावा लागेल. आठ दिवस रहा इथे आणि पहा पैसा लागतो का ते. मग गुजरातमध्ये कावंतला किंवा आणि कुठल्या गावी जा आणि बघा किती पैसा लागतो ते.'

नेमका अंदाज करणं शक्य नव्हतं. पण काही गोष्टी तिथल्या हाटात विक्रीला ठेवलेल्या होत्या. त्यांच्या किंमती आम्ही तपासल्या. इतर गोष्टींबद्दलही आम्ही बारकाईने चौकशी केली. निष्पन्न असं झालं की सध्याचं रहाणीमान थोड्या प्रमाणात टिकवायचं म्हटलं, तरी गुजरातमध्ये दरमहा ८०० रुपयांहून अधि ह्रस्वचं येईल. चाऱ्याची किंमत मोजली, तर रक्कम आणखी वाढेल. हे कोणाच्या बाबतीत, तर ज्या कुटुंबांचं वार्षिक रोख उत्पन्न तीनचार हजारांच्या पलिकडे व्हायला जातं, बऱ्याचदा त्यापेक्षा खूप कमीच असतं, त्यांच्या.

चाऱ्याचा मुद्दा महत्त्वाचा आहे. कारण इथे संपत्ती म्हणजे गुरं, असंच आहे बऱ्याच अंशी. लुआरियाची मेव्हणी जानकी म्हणते, 'गुरं चारण्यासाठी आणि लाकडं तोडण्यासाठी गुजरातेतून लोक इथे येतात. इथून तिथे जाऊन आम्हाला काय मिळणार?' एकट्या भावाच्या मालकीच्या ६० ते ७० बकऱ्या, १४ गायी व १० म्हशी आहेत. आम्ही सगळे कोंबड्या पाळतो. बकऱ्या म्हणजे आमचा विमा. आम्ही रोख पैशात फार व्यवहार करत नाही. पण वेळप्रसंगी एका बकरीचे पाचसहशे रुपये येतात. असं चालतं आमचं इथे. गुजरातला गेलो तर तिथले बनिये आणि पाटीदार आमचा

खिमा करतील.'

'मुळात इथे स्वातंत्र्यापासून आजतागायत काही विकास झालेलाच नाही,' दिल्ली स्कूल ऑफ इकनॉमिक्सच्या डॉ. अमिता बावीस्कर म्हणतात, 'वर्षानुवर्ष दडपशाही भोगल्यावर आता विस्थापित होण्याची दहशत. अन्यायाला काही सीमा? त्यांना ना कोणी विचारलं, पुसलं. गुजरातेत जाण्याची त्यांची अजिबात इच्छा नाही.'

डॉ. बावीस्कर यांनी या भागातल्या समस्यांवर पीएचडी केली आहे. त्या खेडूत मजदूर चेतना संघटनेचं कामही करतात. इथल्या जवळ जवळ ९५ गावांमधील आदिवासी १९८२ पासून स्वतःच्या हक्कांसाठी चळवळ करण्यासाठी या संघटनेच्या झेंड्याखाली एकत्र आले आहेत. नर्मदा बचाव आंदोलनाचा तेही एक भाग आहेत, पण या संघटनेचं कार्य धरणविरोधी निर्दर्शनांच्या पुष्कळच पुढे गेलं आहे. जमीन आणि जंगल उत्पादनांवरील हक्क अशा तऱ्हेच्या विविध राजकीय मागण्यांसाठीही आदिवासींच्या चळवळी उभ्या करण्यात येतात.

'सोडून जाण्यापेक्षा बुडून जाणं पत्करणारं जलसिंधी गाव तऱ्हेवाईक वाटेल. भविष्यातल्या फायद्यासाठी प्राण पणाला लावून खेळलेला जुगार, असंही त्यांच्या कृतीचं वर्णन करता येईल,' डॉ. बावीस्कर म्हणतात, 'पण लक्षात घ्या, हा एक अत्यंत सरळ मनाच्या माणसांनी दिलेला शूर लढा आहे. सत्ताधाऱ्यांच्या मनमानीला दाद न देण्याच्या लोकांच्या निश्चयाचं हे प्रतीक आहे. आपण सर्वस्व गमावून बसू ही शक्यताही त्यांना माहीत आहे, पण तरीही त्यांनी हिंमत सोडलेली नाही.'

'माझं घर हे आहे,' लुआरिया म्हणतो, 'आणि मला दुसरं कुठलंही घर नको आहे. आम्ही इथेच रहाणार.' कदाचित त्याचा हा शेवटचा आकांत असेल. पण स्वतःच्या घराचं रक्षण करण्याचा त्याचा निर्धार आहे. आणि हेच ते लुआरियाने बांधलेलं घर आहे.

लुआरियाने बांधलेलं घर - २

जलसिंधी, झाबुआ (म.प्र.): फालियातल्या प्रत्येक घरातून कोणीना कोणी लुआरियाला घराशेजारी नवीन बांधकाम करायला मदत करत आहे. त्याच्या निर्धारित प्रतीक. सरदार सरोवर प्रकल्पाच्या वाढत्या पसाऱ्याला न जुमानण्याचंही प्रतीक. लुआरियाचं शेत, कदाचित घरसुद्धा आता कुठल्याही क्षणी नर्मदेच्या वाढत्या पाण्याखाली जाईल. तरीदेखील या भिलाल आदिवासीबरोबर त्याचं कुटुंब व त्याची जमात नव्या बांधकामात मग्न आहे.

इथल्या नदीकिनार्यावरची वस्ती जवळ जवळ स्वावलंबी आहे. बाजाराशी त्यांचा संबंध जेमतेमच आहे. त्यांना खरी गरज आहे, ती आजूबाजूच्या जंगलाची. म्हणूनच गुजरातमध्ये होऊ घातलेल्या 'पुनर्वसना'ला धुडकावण्यात त्यांचा डोळसपणाच आहे. त्यांच्या नकारामागे केवळ भावनाच नाहीत; ध्यावहारिक शहाणपणही आहे. त्यांच्या गरजेच्या अनेक गोष्टी त्यांना सध्या त्यांच्या सभोवतालंतातूनच मिळतात. गुजरातमध्ये त्या आवाक्याबाहेरच्या, महागड्या ठरतील. आदिवासी समाजाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण रहाणीकडे या पुनर्वसन योजनांनी साफ दुर्लक्ष केलं आहे.

आदिवासी समाजातील व्यवहारांमध्ये सामाजिक श्रमांचं महत्त्व किती आहे हेही पुनर्वसनाच्या योजनांनी लक्षात घेतलेलं नाही. 'आम्ही बांधूत असलेल्या या घराचं उदाहरण घ्या.' लुआरिया सांगू लागतो, 'आमच्या फालियातले इतर जण सुद्धा मदत करायला येतात. येताना त्यांनी खायला देखील आणलं आहे, पहा. भावा जेव्हा घर बांधू लागला, तेव्हाही हेच झालं. कशाहीसाठी आम्हाला पैसे मोजावे लागत नाहीत.'

विस्थापित होताना हे सगळं नष्ट होतं, खेडूत मजदूर चेतना संघटनेच्या डॉ. अमिता बावीस्कर बजावतात. 'गुजरातेत त्यांची वस्ती एकवटलेली नसणार, वाटेल तशी पसरलेली असणार. मग या रीती कशा टिकणार?' डॉ. बावीस्कर म्हणतात, 'सामाजिक श्रमांचा लाभ मिळनासा झाल्यामुळे त्यांचं आर्थिक नुकसान होतं. सांस्कृतिक नुकसानही होतं, कारण समाज म्हणून अस्तित्व टिकवण्यासाठी अत्यावश्यक असणारे संबंध व नाती विस्थापनात तुटून जातात आणि तिसरं असं की नव्या ठिकाणच्या हितसंबंधियांच्या लहरीवर त्यांचं जीवन अवलंबून रहातं. एकट्याचं आणि छोट्या छोट्या गटांचं. आता आहे तसं त्यांचं पुनर्वसन करायचं असेल, तर आख्ख्या गावाला नव्या जागी वसवायला हवं. तरच त्याला काही अर्थ असेल.' गेली बारा वर्षे ही संघटना इथल्या पंचावन्न गावांमधल्या आदिवासींना त्यांच्या हक्कासाठी लढा देण्यास प्रवृत्त करत आहे.

'गावात लग्न असो की मयत, गावातला प्रत्येक जण त्याचा वाटा उचलतो,' फालियातल्या

जमातीतला सर्वात ज्येष्ठ सदस्य भावा म्हणाला, 'मग काम वधूची किंमत मोजण्याचं असो वा क्रियाकर्मचं. गावात जर कोणी भांडले तर वडीलधारी मंडळी एकत्र बसून वाद मिटवतात. इथून उचलून दुसरीकडे नेऊन बसवलं, तर कशी पार पडतील आमची लग्नं आणि मयतं? कोण मिटवणार आमच्यातली भांडणं? चोहिकडे विखुरले असताना आम्हाला इथल्याप्रमाणे जमिनीवरचे अधिकारही राहणार नाहीत.'

शासनाचा प्रस्ताव सगळ्यांनीच धुडकावलाय असं नाही. पण बहुतेकांनी 'हो' म्हटलेल्या चिलाकदा गावात बजबजपुरीच माजलीय. इथून गुजरातेतील कावेटा गावी गेलेल्या २७ कुटुंबांपैकी कित्येक परत आलीत. वचनभंग आणि सुमार दर्जाची जमीन या अनुभवांमुळे त्यांच्या मनात राग खदखदतो आहे. 'तिथे गेलेल्या फक्त सहा कुटुंबांना तिथे रहायचं आहे,' गुजरातेतून परतलेल्या चिलाकदा गावच्या आदिवासींपैकी रांजा म्हणाला, 'एकवीस जणांना विचार बदलावासा वाटतोय. आम्ही सातही भाऊ मोठ्या आनंदाने गेले. पण तिथे गाडं बिघडलं, आम्हाला हलक्या प्रतीची जमीन मिळाली.' पुनर्वसनाच्या जागेवर अतिशय वाईट स्थिती होती, असं तर सारेच सांगतात.

या सर्वांशिवाय केवसिंग सारखेही लोक आहेत. त्याला जायचं आहे; पण त्याची गणना प्रकल्पग्रस्तांमध्ये होत नाही. त्याच्या जमिनीला तसा धोका नाही, असं शासन म्हणतं, पण त्याचा विश्वास नाही. 'माझी जमीन पाण्याखाली जाणार नाही असं म्हणण्यात सरकार धडधडीत खोटं बोलतं. बघा तरी त्या जागेकडे. आख्खं गाव पाण्याखाली जात असताना माझीच जमीन काय ती जाणार नाही असं कसं कोणी म्हणेल?' आणि जलसिंधीच्या पटेलसारखे लोक. भावाचा आक्षेप आहे की तो कुटून कुटून नातेवाईक घेऊन येतो भरपाई आणि गुजरातेतली जमीन यांच्या मोहाने.'

यावेगळा महत्त्वाचा प्रश्न असा आहे की एवढ्या जणांना वाटण्याएवढी जागा आहे का गुजरातमध्ये? मध्यप्रदेश व गुजरात या दोन्ही राज्यांच्या सरकारांनी हा प्रश्न एक प्रकारे दाबूनच ठेवलेला आहे. मध्य प्रदेशातल्या ३ १०० कुटुंबांना १९९२-९३ सालात गुजरातमध्ये वसवायचं होतं, पैकी ११९० कुटुंबांनाच जागा मिळू शकली. १९९३-९४ मध्ये मध्यप्रदेशातून गुजरातेत ५००० कुटुंब नेण्याचं लक्ष्य होतं, फक्त ९८६ कुटुंबांना नेणं शक्य झालं.

गुजरात व महाराष्ट्र या राज्यांमधील जनतेने धरणांना विरोध करण्यातून काही चांगलं घडून येताना दिसतं आहे. उदारहणार्थ लवकरच पाण्याखाली जाणाऱ्या तिकडच्या अनुक्रमे १९ व ३३ गावांकडे लक्ष जाणे. त्यांच्या तुलनेत मध्य प्रदेशातील १९३ गावं बुडणार असूनदेखील त्यांची देशाला फारशी माहिती नाही. आपल्या नशिबी काय आहे हे यातल्या बुहतेक गावांना अधिकृत रित्या कोणी सांगितलेलं नाही आहे. जेव्हा केंद्रीय जल निगमचे कर्मचारी येऊन दंगडांवर पाण्याच्या पातळीच्या खुणा करू लागले, तेव्हा त्यांना कळलं.

धरणाची नियोजित उंची ४५५ मीटर्सवरून ४३६ मीटर्सवर आणावी अशी मध्यप्रदेश सरकारची मागणी आहे. याचा परिणाम चांगला होईल. २५००० कुटुंबांची घरं, शेतं बुडण्यापासून वाचतील. तरी हा फायदा धार व खारगाव जिल्ह्यांमधील वरच्या अंगाला असणाऱ्या उच्च वर्णीय प्रभुत्वाच्या मिश्र वस्तीच्या गावांनाच जास्त करून होईल. 'खेडूत मजदूर चेतना संघाच्या जयश्री म्हणतातच, 'उताराच्या खालच्या अंगाला असणारी आदिवासी खेडी जायची ती जाणारच.'

झाबुआतील किती गावं या वर्षी बुडतील हा वादाचा विषय आहे. नर्मदा खोरे विकास

प्राधिकरणांच्या म्हणण्यानुसार एकही गाव बुडणार नाही. इथले कलेक्टर धर्माधिकारी म्हणतात, नऊ गावं 'तात्पुरती' पाण्याखाली जातील, तर साकरजा व काकरसेला कायमची बुडतील.

पाण्याखाली जाण्याचं येळापत्रकच न कळवण्यात आलेली गावंही आहेत. हे बुडणं नेमकं कसं घडणार हे तर कोणालाच माहीत नाही. लुआरियासारख्या अनेकांसाठी जेमतेम वर्षभराची उसंत मिळेल. या वर्षी त्याचं शेत जाईल, पुढल्या वर्षी घर, काहींच्या मते नैसर्गिक साधनसंपत्तीपासून लुटून ये या कारणासाठी लुआरिया आणि त्याच्यासारखे कित्येक मध्यप्रदेशातील उजाड जंगलजमीन स्वीकारण्यास राजी होतील. आताचा त्यांचा विरोधसुद्धा पदरात जास्त काही पाडून घेण्यासाठी जीव पणाला लावून खेळलेला जुगारही असेल.

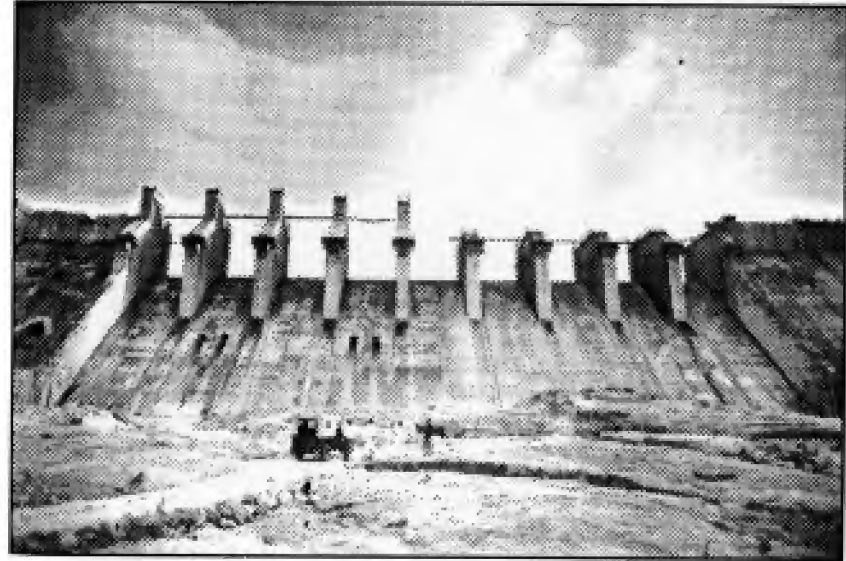
पाण्याची पातळी जशी चढते आहे, तशी लुआरिया व त्याच्या बांधवांना तिथून सक्तीने हलवलं जाण्याची शक्यताही वाढते आहे. तसं झाल्यास गुजरातमध्ये जाण्याचं पत्करलेल्या इतरांपुढे त्यांची अबू जाईल, कारण त्यांना काहीच मिळणार नाही. 'लुआरियाच्या उदाहरणाला दहा हजाराने गुजलं की विस्थापनाबद्दल राज्यात कोणती भावना आहे हे लक्षात येईल. इथून उठून दुसरीकडे जाऊन पुन्हा नवा संसार उभारायचं ज्यांनी मनाने स्वीकारलं आहे त्यांच्याही बाबतीत हीच स्थिती आहे,' एक अधिकारी म्हणाला.

घराचे इतके फोटो मी का काढतो आहे हे लुआरियाची मेव्हणी जानकी हिच्या लक्षात आल्यासारखं वाटलं. एक उसासा सोडून ती म्हणाली, 'पाऊस लागल्यावर या, म्हणजे आम्ही छतावर बसलेले दिसू तुम्हाला.' लुआरियाने बांधलेल्या घराचा तेवढाच भाग उरला असेल तेव्हा.

धरण मोठं पाणी खोटं

कुटकु. पालामऊ (बिहार) : वीस वर्ष झाली तरी 'बांधकाम चालू' असेलं हे धरण आहे. १९७२ मध्ये त्याच्या खर्चाचा अंदाज रु. ५८ कोटी होता, आज या उत्तर कोयल प्रकल्पाला - इकडच्या भाषेत कुटकु धरणाला - ४२५ कोटी रुपये खर्च येईल. जलसिंचनासाठी या संपूर्ण वर्षात बिहार राज्य जेवढा खर्च करणार आहे, त्याच्या तिपटीपेक्षा हा आकडा मोठा आहे.

गेल्या तीस वर्षात पालामऊमध्ये वारंवार दुष्काळ पडलेला आहे; पण या धरणामुळे पालामऊला काही पाणी मिळेलसं दिसत नाही. जिल्ह्यातील ६८०० हेक्टर जमीन सुद्धा या धरणामुळे मिजणार नाही. आणि फार तर २० मेगावॉट जलविद्युत निर्माण होईल.

'कुटकु धरण.' वीस वर्ष झाली, तरी अजून 'बांधकाम चालू,' जरी पूर्ण झालं, तरी पालामऊला फारसं पाणी मिळणार नाही. या धरणामुळे जास्तीत जास्त मिजणारं क्षेत्र ५,८०० हेक्टरपेक्षा कमीच असेल आणि वीजसुद्धा २० मेगावॉटपेक्षा थोडीशी जास्त निर्माण होईल.

धरण पूर्ण झाल्यावर जे बेघर होतील, ते बहुतेक आदिवासी किंवा हरिजन आहेत. काहींच्या जमिनी गेल्यासुद्धा. अधिकारी सूत्रांनुसार धरणामुळे चौदा गावं नष्ट होतील. पण शेतकऱ्यांच्या वतीने लढणारी छोटानागपूर समाज विकास संस्थान या स्वयंसेवी संस्थेच्या म्हणण्याप्रमाणे ही संख्या तीसपेक्षा जास्त असेल.

या संस्थेचे पालामऊतील प्रमुख शत्रुघन कुमार म्हणतात, 'प्रकल्पाच्या अधिकृत नकाशांवरूनसुद्धा हे स्पष्ट होईल.' एकूण १४००० लोक बेघर होतील. यात किसान, खारवार, ओराँव, कुरवा, पहाडिया, बिरजिया आणि चेरु जमातीचे लोक येतात. दुशद आणि भुझा जातीच्या हरिजनांनासुद्धा फटका बसेल.

या २२५ फुटी धरणाच्या बांधकामातील दिरंगाई बेघर होण्याविरुद्ध लढणाऱ्यांनासुद्धा चक्रावून टाकते. माझ्याशी बोलताना त्यांचा नेता वैद्यनाथ सिंग याला हसू आवरेना : 'संकट दाराशी आलंय असं आम्ही लोकांना सांगणार. आणि जे नक्की होणार असं आम्ही म्हणतो, ते होतच नाही. किंवा काही वर्षांनंतर होतं. सगळा वेड्यांचा बाजार आहे.' विस्थापनाला असणाऱ्या विरोधाला संघटित करणाऱ्या मजदूर किसान मुक्ती मोर्चाचे ते प्रमुख आहेत. दैनंदिन व्यवहार त्यांना वेड्यांच्या व्यवहाराप्रमाणे वाटला, तरी मुळात प्रकल्पच का चाललेला आहे याची त्यांना चांगली कल्पना आहे. ते म्हणतात, 'या धरणाचं बांधकाम फक्त कंत्राटदारांच्या भल्यासाठी चालू आहे. त्यांच्या व्यतिरिक्त धरणाचा फायदा होईल अशी एकही व्यक्ती नाही.'

प्रकल्पग्रस्त भागातील गावकरी सांगतात, 'कित्येकदा महिनोन्महिने काही काम होत नाही. मग ठेकेदार पाटण्याला जातो. पैसे मंजूर होतात आणि काम चालू होतं. जनतेच्या मालकीच्या कोट्यवधी रुपयांची इथे उधळपट्टी चाललेली आहे.'

धरणाच्या खालच्या भागातील दरवाज्यांवर गावकऱ्यांच्या मदतीने मी चढलो तेव्हा त्यांची भग्रावस्था मला दिसली. छतातून निघालेले काँक्रीटचे भरभक्कम तुकडे एका ढिगात पडलेले दिसले. एका गावकऱ्याने टासून सांगितलं की 'केवळ एका पावसाळ्यानंतर' हे झालं आहे. दुसऱ्याचीही पडझड झाल्यामुळे एका बाजूने तो बंद करण्यात आला आहे. बांधकाम सुरक्षित आहे वा नाही याचं परीक्षण झालं असल्यासारखं वाटत नाही. न करण्यात तथ्य असावं. कारण माझ्या परीक्षणाचा शेवट कोपऱ्यातल्या ढासळलेल्या खडीवरून घसरण्यात झाला. दरवाजाच्या पुढच्या भागात मी सव्वीस फूट घसरत गेलो तो पाणी बाहेर पडण्याच्या गटरपासून काही इंचावर थांबलो.

माझ्या मनाला बसलेल्या धक्क्यापेक्षा माझ्या शरीराला कमी इजा झाली आहे हे कळल्यावर गावकऱ्यांचा जीव भांड्यात पडला. 'तुमचा अनुभव किती वेगळा आहे लक्षात आलं का तुमच्या?' बैद्यनाथ हसू लागतात, 'धरणावरून कोसळत असताना आसपास पाण्याचा थेंबही असू नये, असं किती जणांनी अनुभवलंय?' आसमंतात पाणी आहे ते फक्त धरणामागच्या बारक्या ओढ्यात. तिथे लोकांनी मासे पकडायला जाळी लावली आहेत. 'हल्ली इथे मासेच नसतात,' बैद्यनाथ सांगतात, 'जे आहेत ते पर्यटक असावेत.'

जिल्ह्यातल्या एकाही वरिष्ठ अधिकार्याला हा प्रकल्प पसंत नाही. 'कधी काळी पूर्ण झालंच, तरी या धरणामुळे पालामऊच्या बाहेर ५६००० हेक्टर जमीन भिजेल औरंगाबाद आणि गया या जिल्ह्यांना फायदा होईल. पण पालामऊ प्रमाणे तिथे पाण्याचं दुर्मिश्य नाही.' एक अधिकारी

सांगतो. मग धरण हवंय तरी कोणाला ?

'बांधून झालंच तर,' एक वरिष्ठ अधिकारी सांगतो, 'कुटकुतल्या पाण्याने आमचे पाटबंधारे मंत्री जगतानंद यांच्या मतदारसंघातली जमीन भिजेल. गढवा जिल्ह्याच्या सिंचनासाठी निधी रोखून धरण्यात आला आहे. सगळा भर शोण बंधाऱ्याच्या क्षेत्रावर आहे. तिथेच तर आहे मंत्री महोदयांचा मतदार संघ.'

अशा रीतीने मंत्र्यांच्या मतदारसंघातील जमिनीचं सिंचन करणाऱ्या या योजनेचं काम जसा निधी उपलब्ध होईल, तसं हप्त्या हप्त्याने चालू रहातं. पण धरणग्रस्त गावकऱ्यांचे हाल मात्र वाढत जातात. चळवळीत उत्साहाने भाग घेणारा मंडल गावचा संगीता सिंग म्हणाला, 'तुम्ही कसं काम थांबवता ते बघतोच मी, अशी धमकीच आम्हाला दिली आहे ठेकेदाराने.'

धरणाच्या आराखड्यात बदल होणे, बांधकामात दिरंगाई होणे, एवढ्यावरच या धरणाची नवलकहाणी थांबत नाही. गमावलेल्या जमिनीतील दर झाडामागे एक वा दोन रुपये या दराने कित्येक गावकऱ्यांना 'नुकसान भरपाई' देण्यात आली आहे. चक्र चेक्सचा पुरावाच आहे त्यांच्यापाशी. छोटानागपूर समाजविकास संघटनेचे शत्रुघन कुमार म्हणतात, 'विचार करा; हे चेक काढणाऱ्या भूमी संपादन अधिकार्याला माहीत आहे की सातशे रुपये घनफूट ही साल वृक्षाची किंमत आहे.' ते तर म्हणतात की १९८४ मध्ये संपादन केलेल्या जमिनीपोटी विस्थापितांना एकरी ६०० रुपये देण्यात आले आहेत. त्याकाळी जमिनीची खरी किंमत एकरी ३०००० रुपये किंवा त्याहूनही जास्तच होती.

स्थानिक पातळीवरील अधिकारी आपल्या विरोधात आहेत असं गावकऱ्यांना वाटत नाही. डेप्युटी कमिशनर संतोष मॅथ्यू यांची तर सहानुभूती आपल्या बाजूलाच आहे, असं ते मानतात. त्यांची गाऱ्हाणी ऐकण्यासाठी त्यांनी एका ज्येष्ठ मंत्र्याला इथे आणल्याचं ते सांगतात. 'पण इथे काय होतं,' एक धरणविरोधी गावकरी सांगतो, 'स्थानिक प्रशासनाच्या डोक्यावरून ठेकेदार सरळ पाटणाच गाढतो. काही चक्रं फिरवतो आणि पुन्हा त्याचे धंदे चालू होतात.'

डाल्टनगंजचे वशिष्ठ नारायण सिंग धरणाच्या तथाकथित फायद्यांना उडवूनच लावतात. बिहार राज्य बांधकाम महामंडळाचे पूर्वश्रमीचे वर्क्स मॅनेजर असलेल्या सिंग यांना इथे खूप मान आहे. पालामऊतील जलसिंचनाबाबत सर्वात जास्त जाणकारी त्यांनाच असण्याचा संभव. त्यांच्या मते उत्तर कोयल योजना उधळपट्टीची आहे. खरी गरज आहे ती लहान धरणांची, असं त्यांना वाटतं. 'औरंगा वा कन्हारसारख्या मध्यम आकाराच्या एखादुसऱ्या मोठ्या प्रकल्पाद्वारे या छोट्या धरणांना बारमाही स्रोताशी जोडलं जावं.' मध्यम आकाराच्या एक वा दोन मोठ्या प्रकल्पांमुळे होणाऱ्या लाभाविषयी सिंग यांची धारणा योग्य आहे. पण प्रकल्पांमुळे ज्यांची घरं जातील त्यांना न्याय मिळण्याची शाश्वती आजच्या व्यवस्थेत मिळेल का ?

प्रकल्पभागातील कित्येकांकडून मला आश्वासनभंगाच्या कहाण्या ऐकायला मिळाल्या. कधीही न उगवलेल्या नोकऱ्या, शाळा वा भरपाई. 'या भागातल्या तीस गावांमधली एकही शाळा चालू अवस्थेत नाही. एकही अंगणवाडी नाही. काम करणारं इस्पितळ नाही.' इथल्या प्रकल्पविरोधी चळवळीची कार्यकर्ती असणाऱ्या मूर्ती म्हणाल्या.

अनुभव सांगतो की जिल्ह्यातल्या इतर प्रकल्पांचा फटका बसणाऱ्यांच्या नशिबी काही वेगळं

येणार नाही. आणि अशा कितीतरी योजना येऊ घातल्या आहेत. काधवन सरोवर योजनेमुळे चाळीस गावं हटतील. कन्हार प्रकल्पामुळेही तेवढीच गावं नष्ट होतील. औरंगा योजना पालामऊची तहान शमवण्यात हातभार जरूर लावील; पण कमीत कमी पंधरा गावं विस्थापित करूनच. फक्त ताल्ले नदी योजनाच काय ती कोणालाही बेघर करणार नाही. २० कोटी रुपयांच्या बदल्यात ती ८००० हेक्टर जमीन भिजवील. कुटकु धरणापेक्षा यात अनंत पटींनी जास्त शहाणपणा आहे.

‘तरीही ताल्ले नदी योजनेसाठी हालचाल होत नाही, निधी मिळत नाही,’ वशिष्ठ नारायण सिंग म्हणतात. ते तर असंही म्हणतात की जलसिंचन ही महत्त्वाची जबाबदारी आहे असं मानायचं मुळी राज्य शासनाने बंदच केलं आहे. ‘नवे प्रकल्प कशासाठी? हातात असलेली कामंसुद्धा भयंकर मोडकळीस आलेल्या अवस्थेत आहेत. जलसिंचन खात्याला पूर्वी बिहारात साडेतीनशे ते चारशे कोटी रुपये मंजूर होत. आता १२० कोटी होतात. पैकी ८० कोटी नोकर चाकरांचे पगार, इत्यादी गोष्टींवरच खर्च होतात. प्रत्यक्ष प्रकल्पाच्या वाट्याला येतात ४० कोटी. देखभाल वगैरे तर बंदच झाली आहे. एकाही ऑफिसरला गेल्यातीन वर्षात प्रवास भत्ता मिळालेला नाही. सर्व वाहनं नुसती पडून आहेत. परिणामी महत्त्वाची दुरुस्तीदेखील झालेली नाही.’

कुटकु धरणाचं काम पूर्णपणे बंद मुळीच होणार नाही याची दक्षता ठेकेदार आणि मंत्री घेतीलच. त्या अवाढव्य पांढऱ्या हत्तीच्या पार्श्वभूमीवर उभे राहिलेले मूर्ती मला म्हणाल्या, ‘यहाँ डॅम बंद हो सकता है, लेकिन ठेकेदारी नहीं बंद होगी.’

ताजा कलम

धरणाचा परिसर व प्रकल्पग्रस्त भाग यांचा दौरा मी ज्यांच्या बरोबर केला, ते कवी, गायक व नेते बैद्यनाथ सिंग यांचा काही आठवड्यांनंतर खून झाला. माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटरचे लोक जो गणवेश घालतात, तसा वेष पांघरलेल्या काही जणांच्या टोळीने त्यांना ठार मारलं. या भागात वावरणाऱ्या एमसीसी या अतिडाक्या गटाला हिंसेचा मोठा इतिहास आहे. पण बैद्यनाथ यांच्या मित्रांना खुनामागे या गटाचा हात असेल असं वाटत नाही. त्यांच्या मते हे कृत्य ठेकेदार व जलसिंचन खात्याचे दलाल यांनी संगनमत करून केलं, गणवेश खोटे होते. धरणाला विरोध होतोच आहे. गरीब जनतेच्या मनात त्यांचा नेता बैद्यनाथ यांचं स्थान अबाधित आहे. पालामऊतल्या त्या रात्री त्यांनी गायलेल्या बहारदार गाण्याच्या रूपाने माझ्याजवळच्या नव्वद मिनिटांच्या दोन कॅसेट टेप्सवरही ते आहेतच.

नीमा : काळ्याकुट्ट भविष्याचं चित्र

नीमा, गोड्डा (बिहार) : धूळ ही नीमा गावाची खरी समस्या आहे. डोळ्यात, नाकात धूळ. पाण्यात धुळीचे जाडजूड थर. जेवणात भरपूर धूळ. वाळत घातलेल्या कपड्यांवर धुळीचा रंग आणि अंगावरच्या कपड्यांच्या आतही धूळ. संथाळ आदिवासींची घरं कशी लखलखीत असतात; इथे त्यांच्यावर धुळीची पुटं.

आशिया खंडातील सर्वात मोठ्या उघड्या खड्ड्याच्या खाण प्रकल्पाने नीमाला सगळीकडून घेरलं आहे. हा प्रकल्प आहे (इस्टर्न कोलफील्ड्स लि. कृत) राजमहाल कोल माइनिंग प्रोजेक्ट, लालमटिया. गावाच्या पूर्वेकडे आहे दर दिवशी सरासरी ११००० टन कोळसा बाहेर फेकणारी प्रत्यक्ष खाण. पश्चिमेकडे तर कारखानाच आहे. प्रकल्पाचं मुख्य वर्कशॉप व स्टोअर्स यांचं कार्य नीमाच्या दक्षिणेला चोवीस तास चालू असतं. आणि नीमाच्या उत्तरेकडे नजर टाकली की कृत्रिम टेकड्यांच्या रांगा दृष्टीस पडतात. आतल्या पातळीवरच्या कोळशापर्यंत पोचण्यासाठी जमिनीच्या वरच्या स्तरातून उखडलेली माती दगड धोंडे यांच्या राशींचे हे डोंगर रचण्यात १२०, १७० टनाचे डंपर्स मग्न असतात.

राजमहाल पर्वताच्या रांगांमधल्याच भासणाऱ्या या अवाढव्य ढिगांमुळे या ऐसपैस गावाला विचित्र पार्श्वभूमी मिळाली आहे. आकर्षक घरांच्या मधून धुळीच्या चिखलाने भरलेले रस्ते जातात. संथाळ वास्तुकलेचे नमुने असलेली ही घरं ओली माती व इतर पारंपारिक सामग्रीपासून बनलेली आहेत. ज्यांच्यात ४००० लोक रहातात असा एक अंदाज आहे. पैकी तिसरा हिस्सा संथाळांचा आहे. इतरांमध्ये मुसलमानांचं प्रमाण जास्त आहे.

काही मातीच्या घरांचं सौंदर्य भिंतींवर साठलेल्या धुळीच्या थरांमधून देखील प्रतीत होतं. वास्तुकलेद्वारे उष्म्यावर कशी मात करावी हे संथाळांना नीट माहीत आहे. बाहेर अगदी असह्य उकाडा असला तरी तीस इंच जाडीच्या भिंतींच्या आतल्या ऐसपैस खोल्यांमध्ये थंड, आल्हाददायक वातावरण असतं. शहरी वास्तुविशारदांना शिकण्यासारखं इथे बरंच काही आहे. घरांच्या रचनेबद्दल माझ्या कुतूहलाची बंभिहारी मुरमु यो आदिवासी नीमावासियाला गंमत वाटते. ‘काढा, या घरांचे फोटो काढा, ‘तो म्हणतो, ‘आम्हालाही लागतील ते. थोड्या दिवसांचे सोबती आहेत ही घरं.’ नीमाला आपल्या काळ्याकुट्ट भविष्याची जाणीव आहे.

या कोळसा प्रकल्पामुळे अठरा गावांच्या जीवनावर परिणाम झाला आहे. त्यातली बरा खाणीच्या परिघात मोडतात. सगळ्यात वाईट स्थिती आहे ती नीमा, हिजुकिथा व घाटी सिमरा या गावांची.

त्यात सर्वात मोठं गाव नीमा. पावसाळ्याच्या दिवसात या गावांना जाण्याचा अनुभव भीषण असतो. कोळशाची भुक्टी, घाण व दाट राड न संपणाऱ्या चिखलात मिसळतात. गलिच्छ मिश्रणाची मग जागोजाग डबकी साठतात. भारतातल्या अत्यंत गरीब जिल्ह्यांपैकी असणाऱ्या गोडामधल्या खाणकामामुळे ही तळी तयार होण्याला हातभारच लागतो.

नीमाची कहाणीसुद्धा उद्याच्या 'विस्थापिता' ची अखेरच्या लढ्याची कहाणी आहे, असं अजिबात नाही. ज्या प्रकल्पाने त्यांची जमीन हिरावून घेतली आणि ज्याच्यामुळे त्यांना लवकरच इथून हलावं लागणार आहे, त्याच प्रकल्पात इथले काही रहिवासी नोकरी करतात. इथून हलण्याची घाई तर बहुतेकांना झाली आहे. प्रकल्पात नोकरी करणारा इथला रहिवासी जयनारायण सिंग प्रश्नच करतो, 'सारं आयुष्य हा असला श्वास घेत जगणं आम्हाला हवं आहे असं वाटतं की काय तुम्हाला?'

ते आणि इतर स्थानिक रहिवासी यांच्या फायद्यासाठी तयार केलेल्या योजनेनेच त्यांचा घात केला आहे असं नीमावासियांना वाटतं. नोकऱ्यांच्या बदल्यात त्यांनी शंभरहून अधिक एकर जमिनीवर पाणी सोडलं. पण केंद्रसरकारचे निकष सतत बदलत राहिले. प्रथम एक एकर वा अधिक जमीन गमावणाऱ्यांना नोकरी देण्याचं ठरलं होतं. हा नियम जाऊन 'घरटी एक नोकरी' असा सुटसुटीत नियम आला. आणि शेवटी ज्याने कोणी दोन एकर वा अधिक जमीन दिली, त्याला सरकारने नोकरी दिली.

८० नंतर सुरू झालेल्या उघड्या खाणकामाच्या अगोदर इथे लालमटिया कोलियरीजच्या भूमिगत उताराच्या खाणी होत्या. कित्येक नीमावासी ह्या खाणींमध्ये नोकरीला होते. नव्या प्रकल्पात त्यांना सामावून घेणं हे एका अर्थी सरकारला भागच होतं. जागा देऊन नोकरी मिळवण्याच्या नियमाचा अर्थ त्यांच्या लेखी जागा देणे एवढाच होता. आणि अनुसूचित जातीच्या यादीत तळाशी असणाऱ्या गावच्या मोहालींची तर या नियमामुळे पार वाताहतच झाली. त्यांच्यापाशी जमीन नव्हतीच तरी, किंवा असली तरी दोन एकरांच्या मर्यादेच्या काहीच्या काही कमी होती.

त्यांच्यापैकी काहींना झोपडी गमावण्याबद्दल रु. १५०० ते रु. २००० एवढी 'भरपाई' मिळेल. याच्या तिप्पट पैसे देऊन सुद्धा पूर्वीसारखं झोपडं बांधता येणार नाही. विचित्र गोष्ट अशी की ज्या भागाला संधाळ परगणा म्हणतात, त्यातच हे गावही येतं. इथे जमिनीचं हस्तांतरण करता येत नाहीच, देणगी म्हणूनही जमीन देऊन टाकता येत नाही. परंतु १९८० नंतरच्या दशकात राष्ट्रपतींच्या नावे अधिसूचना काढून केंद्र सरकारने जेव्हा इथल्या जमिनीचा ताबा घेतला, तेव्हा कोल बेअरिंग अँक्टच्या नावाखाली जमिनीचं हस्तांतरणच झालं. प्रकल्पाला सुरुवात झाली तेव्हा त्याची भव्यता आणि त्याचे परिणाम यांची जराशीदेखील कल्पना नीमावासियांना आली नाही. जमीन गेली तेव्हा त्यांचे डोळे उघडले. भूसंपादनाच्या कामात विलक्षण वेग होता व जराही दयामाया नव्हती.

'त्या वेळी त्यांची कार्यक्षमता अगदी उतू गेली,' बाबाजी हा संधाळ तरुण रागारागाने स्पष्ट करतो, 'पण त्याच्या पलिकडे? आम्हाला पाणी नाही, वीज नाही, धूळ आमच्या प्राणावरच घाव घालते आहे. आम्हाला इथून हाकलण्याचीच त्यांची इच्छा आहे; पण कुठे हे तर त्यांनाही माहीत नाही.' या मुलाखती घ्यायला आम्हाला दोन रात्री कित्येक तास टॉर्वच्या वा मेणबतीच्या प्रकाशात

घालवावे लागले. विजेच्या तारा इथे आहेत खऱ्या पण चार तासांचा जो वीजपुरवठा इथे होत होता, तोही खाणीच्या व्यवस्थापनाने तोडला आहे. 'आमची वीज चोरल्याबद्दल ही शिक्षा आहे.' एका अधिकाऱ्याने खुलासा केला.

इसीएल, राजमहालचे चीफ जनरल मॅनेजर आर सी शर्मा म्हणतात, गाव हलवताना बडा सिमराचं जे झालं तेच नीमाचंही होईल. पुनर्वसनाचा प्रामाणिक प्रयत्न त्या गावाच्या बाबतीत झाला आहे. पण बडा सिमराला अशी खास वागणूक मिळण्याचं कारण ते गाव खाण ज्या दिशेने पसरते तिच्या वाटेवरच आहे. असं गावकरीच म्हणतात असं नाही, व्यवस्थापनातील सूत्रांनीही याला दुजोरा दिला.

बडा सिमरामधल्या या 'कर्तृत्वा'चे डांगोरे पिटण्याचा चंगच इसीएल व्यवस्थापनाने बांधलेला दिसतो. त्यावर एक प्रचारकी व्हिडिओ कॅसेट बनवण्याचाही त्यांचा विचार आहे. पण बाकीच्या गावातले रहिवासी मानतात की बळकट राजकीय कारणांमुळेच या एकुलत्या एक गावाचं भाग्य उजळलं. एका झारखंडवादी गटाचा किमान एक प्रमुख नेता बडा सिमरामध्ये रहातो ही वस्तुस्थिती आहे. त्याच्या कुटुंबासाठी एक अवाढव्य घर तिथे उभं रहातं आहे. तिथेच मला त्याचा भाऊ भेटला.

इसीएल व्यवस्थापनाने नेता आणि त्याचा भाऊ, दोघांच्या घरबांधणीत मदत करण्यासाठी इंजिनीयर व आर्किटेक्ट यांची नेमणूक केली होती. या घटकेला नेता 'भूमिगत' आहे, कारण त्याच्या गटाने उभारलेला 'झारखंड बंद' मोडून काढण्यासाठी शासन उपाययोजना करत आहे. पण त्यांच्या घराचं काम थांबलेलं नाही. युनियनचे काही पुढारी आणि इसीएलचं व्यवस्थापन यांच्यामधील सूत या गावात स्पष्ट प्रतीत होतं.

'आम्हाला न्याय देण्याचा त्यांचा इरादा नाही,' एक खाणकर्मचारी नीमात सांगत होता. 'बडा सिमराच्या पुनर्वसनामागे प्रकल्पाचा स्वार्थ आहे, आमच्या विषयीची कळकळ नाही.'

हजारो जीवनांची घडी कायमची विस्कटते आहे. असं असूनदेखील इसीएलच्या राजमहाल प्रकल्पाला पुनर्वसन विभागच नाही. इतर विभागांमधल्या जबाबदाऱ्यांच्या वजनाने आधीच वाकलेले काही अधिकारी त्यांचा थोडा वेळ या कामाला देतात. 'इसीएलला कशाचं किती महत्त्व वाटतं हे दिसतंच की यातून.' एक स्थानिक युनियन नेता म्हणतो.

जमिनीची नुकसान भरपाई कोणत्या दराने व्हावी हे १९८० ते ९० च्या दरम्यान ठरलं. सर्वात हलक्या प्रतीच्या जमिनीसाठी एकरी रु. ३००० ते सर्वोत्तम प्रतीसाठी रु. १७५०० अशी दोन टोके आहेत. बरीचशी जमीन हलक्या प्रतीची ठरवली गेली. पुराणकाळचे जागांचे भाव विचारात घेण्यात आले. 'पण,' मिसत्री मरंदाई हा गावकरी म्हणतो, 'कष्ट करून आम्ही जमिनी सुधारल्या, त्यांचं मूल्य उंचावलं. ते जेवढे पैसे देऊ करतात, त्यात आजच्या दराने दहा टक्के जमीनही मिळणार नाही.' आज जमिनीचे भाव काही ठिकाणी एकरी ५२००० रुपयांपर्यंत चढले आहेत.

ही तुटपुंजी नुकसानभरपाईसुद्धा सर्वांना मिळालेली नाही, असं गावकरी म्हणतात. भरपाईच्या रकमेचा फक्त चौथा हिस्साच मिळाल्याचं हिजुकिथा गावचे अनेक जण सांगतात. आता दहा वर्ष उलटल्यामुळे बाकी रकमेवर व्याज मिळावं अशी त्यांची मागणी आहे. मात्र शर्मा म्हणतात, की काही जणांनी त्यांचे चेक नेलेच नाहीत आणि यथावकाश ते चेक कालबाह्य झाले.

हिजुकिथाला मी पहिल्यांदा गेलो ती आठवण विसरणे शक्य नाही. खाणीतल्या सुरुंगाच्या

स्फोटारोबर एक भिंत आणि दोन दरवाजे कोसळून पडले.

नीमाच्या रहिवाशांचे हाल होताहेत हे शर्मा अमान्य करत नाहीत. त्यांची स्थिती 'दयनीय, हृदयाला घर पाडणारी' आहे, असंच तेही म्हणतात. तरीही जागा सोडण्याबद्दल कसल्याही प्रकारची सूचना अजून करण्यात आलेली नाही. 'वेळकाढूपणा हाच डाव आहे त्यांचा,' एक रहिवासी म्हणतो, 'त्यांना वाटतं, इथे रहाणं अशक्य होऊन आम्ही स्वतः होऊनच निघून जाऊ कधीतरी.'

अर्थात मामला इतका सरळ नाही. इतर प्रकल्पांमध्ये ज्या प्रमाणे माणसांना हलवलं की विषय संपतो, तसं इथे नाही. हलवून इथले लोक अंतर्धान पावणार नाहीत. उलट, दुसऱ्या दिवशी नोकरीच्या निमित्ताने प्रकल्पातच हजर असतील. त्यामुळे अधिक स्फोटक असलेली स्थिती आणखी बिघडेल.

खाणकामगारांच्या ट्रेड युनियनचा एक प्रमुख नेता राम स्वरूप तर म्हणतोच, 'नोकऱ्या मिळणारे थोडे, घरं सगळ्यांचीच जाताहेत. नुसती घरं नाही, त्यांची संस्कृती, त्यांचा इतिहास हेही जाणार आहे.' एक मासला आहेच याचा : संध्याळ ज्या वृक्षाला पवित्र मानत तो 'जेहारथान' कचऱ्याच्या ढिगाखाली गडप झाला. संध्याळांची दफनभूमीही गेली. 'तरीही,' राम स्वरूप पुढे म्हणतो, 'गावकऱ्यांपैकी कोणालाही जागा खाली करण्याची अधिकृत सूचना मिळालेली नाही.' भरपाईचा विषयच टाळण्याकडे कल होतो आहे असं दिसतंय. राम स्वरूपच्या आयटकला संलग्न असलेल्या युनायटेड कोल वर्कर्स युनियनचा लढा फक्त युनियन सदस्यांसाठीच नाही, सर्वांसाठी आहे. 'गरिबांच्यात कशाला भेदभाव?' तो विचारतो.

नीमाला आणखीही कटकटी आहेत. एकीकडे प्रकृतीस्वास्थाच्या तक्रारी वाढीस लागलेल्या असताना दुसरीकडे दहा किलोमीटर दूर असणाऱ्या इस्पितळाची वाट अवघड बनत चाललीय. सेंट्रल इंडस्ट्रियल सिक्युरिटी फोर्सच्या (सीआयएसएफ) तिथे ठेवलेल्या शिपायांच्या वर्तणुकीमुळे समस्येत भरच पडते आहे. मी नीमात पोचलो त्याच्या काही तासच आधी पाणी आणायला गेलेल्या स्त्रियांना सीआयएसएफकडून मिळालेल्या भयंकर वागणुकीचा वृत्तांत मला ऐकायला मिळाला. तीच गोष्ट लाथाबुक्क्यांचा मार पडलेल्या अबू तालिफची, जो गावाच्या सीमेवर सवयीप्रमाणे शौचास गेला होता. तालिफला भोगावं लागलं त्याच्या आठवणीने त्याला माझ्याशी बोलतानासुद्धा कापरं भरत होतं.

प्रोजेक्ट्स अँड प्लॅनिंग डिपार्टमेंटचे मॅनेजर एस. उपाध्याय यांनी मान्य केलं की पुनर्वसन ही 'एक अडचणींनी भरलेली प्रक्रिया आहे. सामाजिक समस्येचाही विचार करायला हवा. मात्र, त्यांनी इथून जाण्याच्या कितीही गप्पा केल्या तरी त्यांच्या मनाची ती तयारी झालेली नाही. अधिक चांगल्या सुखसोयी, जागा आम्ही देऊ केल्या तरीही फरक पडत नाही.' असली आश्वासनं पुरी करण्याबाबतचा प्रकल्पाचा पूर्वानुभव मात्र विश्वास वाढवणारा नाही.

बंभिहारी मुरमुच्या शब्दात सांगायचं तर, 'आपण चालत असलेल्या प्रगतीपथावर किती महान लक्ष्यं आपण गाठणार आहोत, जे चाललंय ते कसं आमच्या फायद्याचं आहे, असं पुष्कळ ऐकलं आम्ही काही वर्षांपूर्वी. आज परिस्थिती अशी आहे की आमच्यापैकी काहींना नोकऱ्या गमावाव्या लागल्या आहेत. जमीन तर सगळ्यांचीच गेली आहे. आमच्यापाशी उरली आहे ही धूळ. बघा आमची घरं कशी दिसताहेत. नीमा जेव्हा पूर्णपणे भग्नावस्थेत पोचेल, तेव्हा असलंच काहीतरी

मिळणार का आम्हाला?'

'माती असशी मातीस मिळशी' एरवी गुळगुळीत वाटणारे शब्द नीमाच्या संदर्भात आठवले की अंगावर काटा उभा रहातो.

ताजा कलम

नंतर माझ्या कानावर आलं की नीमाच्या गावकऱ्यांनी निदान अर्धी लढाई तरी जिंकली आहे. सन्मानपूर्वक विस्थापन झाल्यावर योग्य भरपाई मिळण्याच्या त्यांच्या हक्काला मान्यता मिळाली आहे. त्यांना जिणं असह्य करून स्वतः होऊन निघून जायला भाग पाडायचं आणि पुनर्वसनाचा खर्च वाचवायचा हा इसीएलचा मनसुबा धुळीला मिळाला आहे.

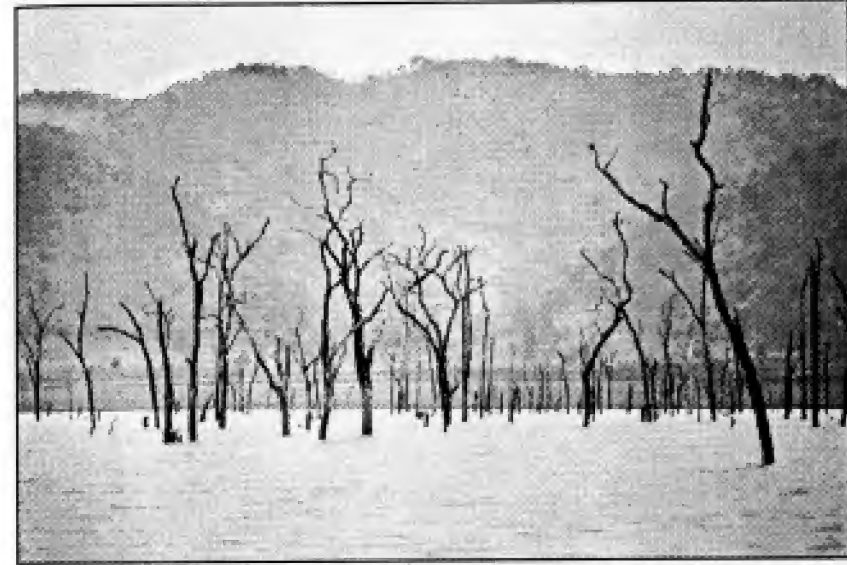
मृत वृक्षांचं आक्रंदन

तुटलेला प्रदेश, मल्कनगिरी (ओरिसा) : मेलेलं अरण्य. एकरामागून एकर एकही जिवंत पान शिजक नसलेली झाडे, बुंधा पाण्यात बुडाल्याला आता दशकं लोटली. आठवण येते ती बालीमेला धरण आणि मचकुंद नदीवरील इतर प्रकल्पांमुळे होत्याची नव्हती झालेल्या ९१ गावांची. इथवर अखंड आवाज करणारी फेरीबोट शांत होते, अत्यंत सावकाश सरकते, अर्थात त्यामागे तसंच कारणही आहे. ६६ उतारूंची तिची क्षमता; या क्षणी तिच्यात जवळजवळ ३७० लोक आहेत.

उतारूंच्या मनातले उद्गार जणू आपल्याला ऐकू येतात. इथे पूर्वी माणसं राहत. इथे कधीतरी मुलंबाळ बागडली. बोटीतल्या काही जणांसाठी तर हा वैयक्तिक अनुभवाचा भाग आहे, त्यांच्या स्वतःच्या गावाला राष्ट्राच्या प्रगतीसाठी नष्ट व्हावं लागलं. त्या प्रगतीत त्यांचा वाटा शून्य असला तरी, आणि हे मृत अरण्य पार करून लॉच जशी पुढे सरकते, तसे आपण पोहोचतो भारतवर्षातील पराकोटीच्या एकाकी प्रदेशात, बालीमेला आणि इतर संलग्न प्रकल्पांनी उर्वरित देशापासून तोडून टाकलेल्या १५२ गावांच्या जगात, या दूरस्थ जगाचं अधिकृत नावच मुळी आहे 'कट ऑफ एरिया' - 'तुटलेला प्रदेश.'

मचकुंद एक साधीशी नदी. तिच्या आकाराची दुसरी कुठलीच नदी तिच्याइतकी जलविद्युत ऊर्जा निर्माण करत नसेल. दरसाल ७२० मेगावॉट वीज ती निर्माण करते. विविध प्रकल्पांमधून मिळणारी ही वीज ओरिसा आणि आंध्र प्रदेश ही दोन राज्यं वाटून घेतात. जगापासून पूर्णपणे तुटलेल्या त्या १५२ गावांच्या त्यागामधून दोन राज्यांना प्रचंड विद्युतशक्ती मिळते. आणि त्याच गावांमध्ये वीज असलेलं एखादं घरही शोध शोध शोधून सापडणं मुश्किल आहे. अर्ध्या कच्च्या बांधकामातून बनलेला घरलावेडा गावातला तो आसरा, जिथे आम्ही रात्र काढली तिथे एक बल्बही कधी कोणाला दिसलेला नाही. त्या आसऱ्याला 'पंचायत ऑफिस' म्हटलं म्हणून काय झालं?

भारतातील अत्यंत गरीब लोक इथे राहतात, म्हणून ही स्थिती. या कट ऑफ एरियातल्या काही गावांमध्ये चार रुपये कमावण्यासाठी स्त्रीला तासन् तास शेतात तण उपटत बसावं लागतं. लोकांना एकाकी ठेवणं म्हणजेच वंचित ठेवणं असं इथे असल्यामुळे इथल्या जनतेची पार मुस्कटदाबी झाली आहे. याचाच भाग म्हणून त्यांना नावापुरत्याच सेवा-सुविधा मिळतात. कितीही क्षुद्र काम असलं तरी चित्रकॉडाहून कट ऑफ एरियात जायचं म्हटलं, तर परतायला तिसरा दिवस उजाडतो ही वस्तुस्थिती आहे. जुनाट मोडकळीला आलेली एकुलती एक लॉच खचून माणसं भरून कायमच्या धोक्याच्या परिस्थितीत तिथे चालू असते. सकाळी उशिरा निघते आणि जानबई आणि जांजीमध्ये

भारतवर्षातील पराकोटीच्या एकाकी प्रदेशाचं, बालीमेला आणि इतर संलग्न प्रकल्पांनी उर्वरित देशापासून तोडून टाकलेल्या या १५२ गावांच्या दूरस्थ जगाचं अधिकृत नावच मुळी आहे 'कट ऑफ एरिया' - 'तुटलेला प्रदेश' तिथल्या नीरव जलाशयात अजूनही एकरामागून एकर मृत अरण्य आहे, एकही पान नसलेल्या झाडांचं अरण्य.

अनेक ठिकाणी थांबत एकूण ६२ किलोमीटरचं अंतर कापायला कित्येक तास लावते. आम्ही चढलो चित्रकॉडाला आणि निघालो होतो पलशपवरला.

वाटेतल्या तुटलेल्या गावांमधली माणसं छोट्या छोट्या होड्यांमधून लॉचपाशी येतात. लॉच ही एक मंडई बनते - त्या लोकांना बाहेरच्या जगाशी जोडणारा हा एकच धागा, त्यातले गडाबा, पारोजा (दोन्ही प्राचीन टोळ्या आहेत) हे लोक, तसंच १९६५च्या युद्धानंतर या भागात वसवले गेलेले पूर्वाश्रमीच्या पूर्व पाकिस्तानातले बंगाली, सगळे लॉचवर चढतात. त्यांना लागणाऱ्या वस्तू ते लॉचवाल्यांकडून विकत घेतात आणि मासे आणि इतर उत्पादनं लॉचवाल्यांना विकतात.

लांबवरून बल्ही मारत आलेलं एक बंगाली जोडपं आता लॉचमधल्या कर्मचाऱ्यांशी, प्रवाशांशी भाव करत आहे. थोड्या वेळाने सौदा पुरा करणं बायकोवर सोडून पुरुष त्यांची होडी वल्हवत निघून जातो. बायकोचं काम पुरं व्हायला थोडा वेळ लागतो. मग तिला कट ऑफ एरियातल्या पुढच्या कुठल्या तरी स्टॉपवर उतरावं लागतं. आणि घरी परतण्यासाठी वाढत्या अंधारात नदीलगतच्या जंगलामधून कित्येक किलोमीटर पायपीट करावी लागते.

या फेरीबोटीवर नोकरी मिळायी म्हणून लोक लाच देतात. लॉचच्या मंडईत विक्रेत्याची सत्ता चालते. ग्राहक कबाट्यात सापडलेला असतो आणि वस्तूची काय वाटेल ती किंमत मागितली जाते. लॉचच्या कर्मचाऱ्यांचं डोकं घेतात भलतंच तेज चाललं. मुंबईत कदाचित विक्या स्वस्त मिळत

असतील. पण 'तुटलेल्या प्रदेशा'त राहणाऱ्यांचा इलाजच नसतो. कधी कधी मल्कनगिरीच्या या लॉचवर पैशाविनाच वस्तूंची देवघेव होते.

मचकुंद खोऱ्यात आत गेलं की दिदाई लोक भेटतात. जगात इतरत्र कुठेही न आढळणाऱ्या या जमातीचे ५००० पेक्षा कमी सदस्य आहेत. आणखी पुढे गेलं की नदीचंच नाव बदलून सिलेरु होतं. काही ठिकाणी ओरिसा आणि आंध्र प्रदेश यांच्यामधली सीमा ही नदीच ठरवते. मचकुंद जलविद्युत प्रकल्प खूप जुना आहे. तो होण्यापूर्वी इथलं चित्र वेगळं होतं. जुन्या भौगोलिक कोशांमध्ये या भागाचं वर्णन 'भारतातल्या अत्युत्कृष्ट दृष्ट्यांपैकी एक' असं केलेलं आढळतं. ३०० फूट उंच कातळावरून मचकुंद थेट एका उकळत्या पाण्याच्या डोहात कोसळायची. तुषारांच्या दाट ढगाआड डोह सदा दडलेला आणि तुषारांवर पडणाऱ्या सूर्यकिरणांनी तिथे एक इंद्रधनुष्य कायमच रंगवून ठेवलेलं. १९६२-६३ मध्ये बालीमेला प्रकल्प सुरू झाला आणि या दृष्ट्यावर कायमचा पडदा पडला.

पलशपदरला उतरून दहा किलोमीटर पायपीट केल्यावर धरलाबेडा येतं. वाटेत ते रमणीय, एकाकी जंगल असतं. त्या गर्द झाडीची कुजबुज ऐकत चालताना जाणवतं, पाण्याखाली बुडालेला भागही एकेकाळी असाच दिसत असला पाहिजे. धरलाबेडा गावात चित्रकोंडाचा ग्रामसेवक शेंगदाण्याच्या पोत्यांचं मोफत वाटप करत असतो. सगळ्यांच्या सहा तो अगोदरच घेऊन ठेवतो, पण कुटुंबामागे वाटप किती केलं हे दाखवणारा स्तंभ मात्र कोराच ठेवतो. प्रत्येकाचा वाटा ग्रामसेवक स्वतःच्या मर्जीनुसार ठरवतो, तिथे तराजू उपलब्ध असूनही त्याचा वापर करत नाही.

सर्व पोत्यांवर अक्षरं रंगवली आहेत : सीलबंद अवस्थेतच स्वीकार करावा. आलेली सर्व पोती उघडीच होती, सीलबिल काही नव्हतं. 'शेंगदाणे अशाकरता दिले जातात,' गावाचा प्रमुख सादुराम - गावातल्या फारच थोड्या जणांची त्याच्यासारखं शिक्षण घेतलं आहे - म्हणतो, 'की लोकांनी शेंगदाणे पेटावेत. पण खाऊनच संपतात ते. इथले लोक फार गरीब आहेत.' उदाहरणार्थ ज्याच्या झोपडीत आम्ही संध्याकाळी थोडा वेळ घालवतो, तो पारोजा जमातीतला अर्जुन पांगी. पांगी आणि त्याचं कुटुंब हे इतके गरीब आहेत की, 'सावकारही आम्हाला कर्ज देत नाही. कर्जाची अर्धीमुर्धीसुद्धा परतफेड आम्हाला जमणार नाही, असं त्याला वाटतं,' पांगी म्हणतो.

सावकाराचा होरा बरोबरच असावा. कारण झोपडीत एकही किंमती वस्तू दृष्टीस पडत नाही.

हमाली करून - हमालीचं का होईना, जेव्हा काम मिळतं तेव्हा - पांगीला दिवसभराच्या श्रमांचा मोबदला म्हणून दोन किलो तांदूळ मिळतो. पांगी आणि त्याचे कुटुंबीय आसपास भटकून मुळं, पानं, बांबूची मुळं आणि जंगली बोरही गोळा करतात. अनेकदा हाच त्यांच्या दिवसभराच्या आहाराचा मुख्य भाग असतो. 'आमची हाडं सरणात गेली,' पांगीचा मित्र आनंदराम खिलो म्हणतो, 'पण शिक्षण मिळालं, तर उद्या कदाचित आमच्या मुलाबाळांना याच्यापेक्षा बरं जीवन जगता येईल.'

कट ऑफ एरियातल्या गावांमध्ये शाळा आहेत; पण मुलांनी शाळेत जाण्याआड गरिबी येते. त्यात कितीतरी लोक असे आहेत की वर्षात चारच महिने त्यांना कामाची शाश्वती असते. सगळ्यात हलाखी ज्यांची, त्यांचा जीव जमिनीसाठी तुटतो. 'दोन-तीन एकर जमीन माझ्याकडे असती,' पांगी म्हणतो, 'आयुष्य मजेत गेलं असतं.' पण नेमक्या याच कामासाठी नेमलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांचं काय?

सादुरामला ही चेष्टा वाटते : 'कलेक्टर येऊन गेलाय इथे अनेकदा. भलंच करायचंय त्याला. पण बाकी सगळे हपिसर नुसते चित्रकोंडात बसून रिपोर्ट लिहितात. कधी क्वचित बोट लागते तिथपर्यंत येतात आणि निरोप्यांना धाडून लोकांना भेटीसाठी बोलावून घेतात. हपिसरने बोलावणं पाठवलं की इलाज नसतो. एकदा पत्रकार मंडळी आली हपिसरांबरोबर आणि बसली सारी नदीकाठी. वीस-वीस किलोमीटर चालून त्यांच्यासाठी जेवण नेलं गावकऱ्यांनी. परत जाऊन मला वाटतं त्यांनी बातम्या लिहिल्या, आमच्या जीवनाबद्दल - आमच्या गावात पाऊलही न टाकता.'

'इथे राहणाऱ्या लोकांनी काय म्हणून स्वतःला भारतीय मानावं?' त्या जमातीचा नेता होऊ घातलेला कावसी कामराज विचारतो. आम्ही कट ऑफ एरियात राहू शकलो याला कारण तो. 'राष्ट्राच्या व्यवहारातलं काय येतं त्यांच्या वाट्याला? एक सरकार जाऊन दुसरं येतं; त्यांना फरक पडत नाही. हे लोक अदृश्यच आहेत जणू. जरी संख्येने जवळजवळ ३०,००० असले तरी. ज्या प्रकल्पांकरता त्यांनी सर्वस्व गमावलं त्यांचा काडीचा लाभ त्यांना मिळालेला नाही.'

विकासाची काही चिन्हं दिसतात, हे खरं. उदाहरणार्थ, सरपंचांची घरं - नवी, पक्क्या बांधकामाची होताना दिसतात.

शासकीय अंदाजानुसार बालीमेला प्रकल्पासाठी १९६२-६३ मध्ये १२०० कुटुंबांना विस्थापित करण्यात आलं. त्यातले बहुतेक आदिवासी. पण हा आकडा चुकीचा असावा. एक म्हणजे, हुसकलेल्या लोकांची संख्या व्यवस्थित नोंदलेली दिसत नाही. आणखी असं, की जगण्याच्या साऱ्याच आधारांवर अक्षरशः पाणी पडल्यामुळे जे पूर्णपणे आयुष्यातून उटले अशा हजारो लोकांची दखल हा आकडा घेत नाही. शिवाय कट ऑफ एरियात पडल्याने विस्थापित न होताही विस्थापित अवस्थेचे सारे चटके ज्यांना सोसावे लागले, त्यांचीही गणती यात नाही.

विस्थापितांनाही नुकसानभरपाई मिळालीच नाही, असं म्हणणं भाग आहे. जुन्या सरकारी नोंदीनुसार 'पुनर्वसना'साठी शासनाने ३५ लाख रुपये खर्च केले. १२०० कुटुंबांची संख्या प्रमाण मानली; तर माणशी ५०० रुपये खर्च केले असा अर्थ होतो. 'कर्मचारी वाहन', 'महसूल खात्याला देण्याचं वेतन' आणि 'बदली भत्ता' यावर खर्च झालेली रक्कम होती ८.२ लाख रुपये. हजारो विस्थापितांसाठी 'इमारती' आणि 'इमारतीसाठी जमीन' या नावाखाली खर्च झालेल्या रकमेच्या दुपटीपेक्षा ही रक्कम कितीतरी जास्त आहे.

पांगीच्या अंधारलेल्या झोपडीत बसून, वर्षातले सहा महिने उपासमार सहन करणाऱ्या लोकांनी वाढलेलं अन्न खात आम्ही आंग्रा हंथाळचं बोलणं ऐकत असतो : 'पाण्याखाली जमीन गेली, अशा कित्येक जणांकडे कोणीही बघितलं नाही. सुरुवातीची काही वर्षं ते आम्हाला म्हणत, तुमच्या नावाची नोंद थोड्या उशिराने होईल. आम्हाला खरं वाटलं. आमच्यातल्या काही जणांना इथे आल्यावर अर्धा-एक एकर जमीन मिळालीही. आमच्या नावावरही झाली, पण या जमिनीला कस नाही. आम्हाला खरा आसरा आहे तो जंगलाचाच.'

'इथे आलो खरे,' त्याची बायको सांगू लागते, 'पण मुलांना लागणाऱ्या कितीतरी गोष्टी त्यांना देणं आम्हाला शक्य नव्हतं. एक तर आमच्यापाशी पैसे नव्हते, आणि जरी असते तरी औषधं, कपडे, खाण्याचे पदार्थ, आणखी काय काय, हे घ्यायला जायचं कुठे? तुम्हाला दिसतात मुलं वाढलेली, पण इथे आल्यामुळे आमचं नुकसान झालं. आमच्या मुलांचं तर फारच.'

पस्तीच्या प्रवासात पुन्हा तीच नीरव शांतता, ते वृक्ष, आक्रसलेल्या अनेक बोटांसारख्या त्यांच्या फांद्या, सान्यांचा रोख जणू आम्हालाच दोषी ठरवण्याकडे होता. उत्तम साग आणि इतर मौल्यवान उत्पादनं देणारं हजारो एकर अरण्य कायमचं नष्ट करण्यात आलं इथे. बालीमेला ऊर्जा प्रकल्पासाठी खर्च झालेल्या ५७ कोटी रुपयांच्या कित्येक पट हे नुकसान होतं. स्वातंत्र्यानंतर ओरिसात झालेल्या सर्व विकास प्रकल्पांमध्ये मिळून झालेली गुंतवणूक, त्या प्रकल्पांसाठी नष्ट झालेल्या, पुन्हा पुन्हा तयार होणाऱ्या लाकडाच्या आणि इतर उत्पादनांच्या किंमतीपुढे फिकी पडते. सुरुवातीच्या काळातली मिजाशी वृत्ती धिन्नकोडाच्या धक्क्यावरच्या कॉक्रीट चौथऱ्यात चित्रित झाली आहे. प्रकल्पात एकूण ९१ गावं बुडाली, या तिथल्या विधानाला अभिमानाचा वास आहे. विजेच्या जाळ्याची चिन्हं इथे, तिथे सगळीकडे आढळतात, पण कट ऑफ प्रदेशात मात्र अंधारच अंधार आहे.

रेषेची पलिकडली बाजू

गरिबांच्या जिण्याची बिकट वाट

वर्षातले जे बिनशेतीचे २००-२४० दिवस असतात, तेव्हा तिथले लोक काय करतात? मुळातच ज्यांना शेती करणं शक्य नाही, ते एरवी देखील काय करतात? विकास योजनांनी ज्यांच्याकडे दुर्लक्ष केलं आहे, त्यांचं कसं चालतं? गरिबीतल्या जिण्याची वाट किती बिकट असते? कसं तोंड देतात ते त्या दिवसाला?

अनेक तऱ्हांनी देतात. त्यातल्या काहींच्या मागे सुपीक बुद्धी आहे; कंबरडं मोडणारे कष्ट प्रत्येकच मार्गात आहेत. ग्रामीण भागातील कोट्यवधी भारतीय जनतेची जिजिवीषा खरोखर थक्क करणारी आहे. स्वतःचं, स्वतःच्या कुटुंबाचं पोट सन्माननीय मार्गांनी भरण्याची त्यांची ईर्ष्याही तेवढीच थोर आहे. जेव्हा ते ही लढाई हरतात, तेव्हाही मान ताठ ठेवूनच जगण्याचा त्यांचा प्रयत्न असतो. आणि त्यांच्या पुढे हार तर नेहमीच उभी असते.

ते काय काय करतात आणि त्याबद्दल त्यांना किती कमी मोबदला मिळतो याचं निरीक्षण केल्यास काही निष्कर्ष अपरिहार्यपणे समोर ठरतात. मरमरेस्तोवर कष्ट करण्यातून माणसं ओझं वहाणारी जनावरं होऊन जातात.

तरीही त्यांचे कष्ट, बिकट परिस्थितीसमोर खचून न जाण्याची त्यांची वृत्ती आणि त्यांचा स्वावलंबनाचा शोध या सगळ्यातून एक प्रश्न निर्माण होतोच. जर योग्य संधी दिली, तर या लोकांना काय अशक्य आहे? इतर अनेक समाजव्यवस्थांमधल्या नागरिकांना जे उपलब्ध आहे, ते यांनाही मिळालं, तर? जमिनीचे प्रश्न सोडवण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न, शिक्षण, स्वास्थ्य, निवारा, नोकरीधंद्याच्या संधी, अशा गरजा पुऱ्या झाल्या; तर? त्यांच्या बिकट वाटेच्या निरीक्षणात काही महिने घालवल्यावर फक्त एकच उत्तर मिळतं : मूलभूत गरजा जर भागल्या, तर हे लोक जग बदलू शकतात आणि बदलतील. त्यांचं जग आणि आपलं सुद्धा.

रत्नपंडीच्या चढाईतला धोका

रामनाड (तामिळनाडू) : रत्नपंडीचं काम जगातल्या अवघड कामांमध्ये निश्चित गणलं जाईल. दररोज खजुराच्या पन्नास झाडांवर, त्यातल्या काही झाडांवर तीन तीनदा, चढणे आणि पनैवेळमसाठी (खजुराचा गूळ) चीक काढणे हे त्याचं काम आहे. म्हणजे वीस फूट उंचीच्या झाडांवर दीडशे वेळा वरखाली करणे. पहाटे ३ वाजता तो काम सुरू करतो आणि सोळा तासांनी थांबवतो. त्याची मिळकत दिवशी पाच ते आठ रुपये इतकी असते.

सत्तावीस वर्षांचा रत्नपंडी पनैयेरी नाडर आहे. नाडरांमधली ही एक उपजात आहे. पण त्या कष्टाळू जातीतल्या इतर सुस्थितीतल्या सदस्यांपेक्षा या उपजातीतल्या चार दोन हजारांचं जिणं वेगळं आहे. सुस्थितीत आहेत ते गुळाच्या व्यवसायातले दलाल, व्यापारी व घाऊक विक्रेते.

रामनाड जिल्ह्यातलं कावाकुलम हे रत्नपंडीचं गाव. तिथल्या ज्या झाडांवर तो मान मोडायचा धोका पत्करून चढतो, त्यातल्या एकाही झाडावर त्याची मालकी नाही. गरीबी हटाववाल्या एकाही योजनेचा त्याला काही फायदा झालेला नाही की त्याच्या जिवाचा कसला विमा नाही. जरी एक चूक त्याला थेट मृत्यूच्या दारात नेऊन उभं करेल अशी स्थिती असली, तरी तो जेव्हा वर वर जातो, तेव्हा त्याच्यासारखं काम करणारे केरळमधले लोक बाळगतात, तसं खोडाभोवती संरक्षक दोरखंडही तो घालत नाही. ताडी काढायला तामिळनाडूत बंदी आहे; म्हणून तो गुळासाठी चीक काढतो.

एखाद्या दिवशी जेव्हा काम कमी असतं, तेव्हाही रानपंडी चाळीस वृक्ष तरी चढतोच. त्यांची उंची कमी, म्हणजे पंधरावीस फूटच आहे, असं धरलं, तरी दिवसाला त्याची रपेट ५००० फूट उंचीची होते. वेगळ्या संदर्भात सांगायचं तर २५० मजली इमारतीचे सगळे जिने रोज चढणे, आणि उतरणे. फरक इतकाच की रत्नपंडी जिना वापरत नाही. शिडीसुद्धा नाही. तो फक्त हातापायांचा आधार घेत उड्या मारतो. धोका अर्थातच कितीतरी जास्त.

वर चढला, की रत्नपंडी फांद्यांच्या बुंध्याशी झाडाला छेद देतो. त्यामुळे कळा उघडा होतो व फळ तयार होत नाही. छेदाखाली अडकवलेल्या भांड्यात छेदामधून चीक गळत रहातो. काही तासात भांडं भरलं की रत्नपंडी ते काढून तिथे दुसरं भांडं लावतो. वर असताना रत्नपंडी वहात्या चिकात कॅल्शियम कार्बोनेटपासून बनवलेली पूड घालतो.

ही पूड त्या चिकाचं रूपांतर खजुराच्या गुळात करते. पूड घातली नाही, तर चिकाची ताडी बनेल, कारण दोन्ही ठिकाणी क्रिया तीच आहे. रत्नपंडीची पंचवीस वर्ष वयाची बायको राणी त्यांच्या भल्या मोठ्या उघड्या भांड्यात तो चीक उकळून शिजवते. मग तो रस ती रिकाम्या

करवंट्यांमध्ये ओतते. थंड झाला की खजुराच्या गुळाच्या सुबक आकारातील छोट्या ढेपी तयार होतात. उसापासून बनवलेल्या गुळापेक्षा खजुराचा गूळ अधिक गोड आणि जास्त दर्जेदार असल्याचं बहुतेकांचं मत आहे.

हे जे मोठं भांडं आहे तीच त्यांची मौल्यवान मालमत्ता. त्यांच्यापाशी जमीन नाही आणि त्यांच्या झोपडीत क्षुद्र किमतीची देखील कुठली वस्तू नाही. बनवलेला गूळ ते एका कमिशन एजंटला (थरगार) विकतात. त्यांच्या डोक्यावर त्याचं कर्ज आधीपासूनच आहे. त्यामुळे एजंटला बाजारात मिळेल त्यापेक्षा कितीतरी कमी भावात गूळ काढणाऱ्यांकडून माल घेणं शक्य होतं. पनैयेरी नाडर ही जमात नुसती गरीबच नव्हे, तर मागास आणि बहुतेकदा निरक्षरही आहे.

‘कसा तो राबतो आणि काय त्याची कमाई!’ राणी म्हणते, ‘बघा तरी कसा दिसतो तो ते!’ रत्नपंडी दिसतोच रुग्णाइत. बहुतेक पनैयेरी नाडरांना स्नायूंमध्ये तीव्र वेदना, दमा, त्वचारोग व थकवा याचा त्रास असतोच असं दिसतं. त्यांच्यापैकी काही जण जरी वीस वीस किंवा जास्त वर्ष काम करत असले, तरी बहुतेकांची ताकद त्या अगोदरच या धंद्यामध्ये खलास होते.

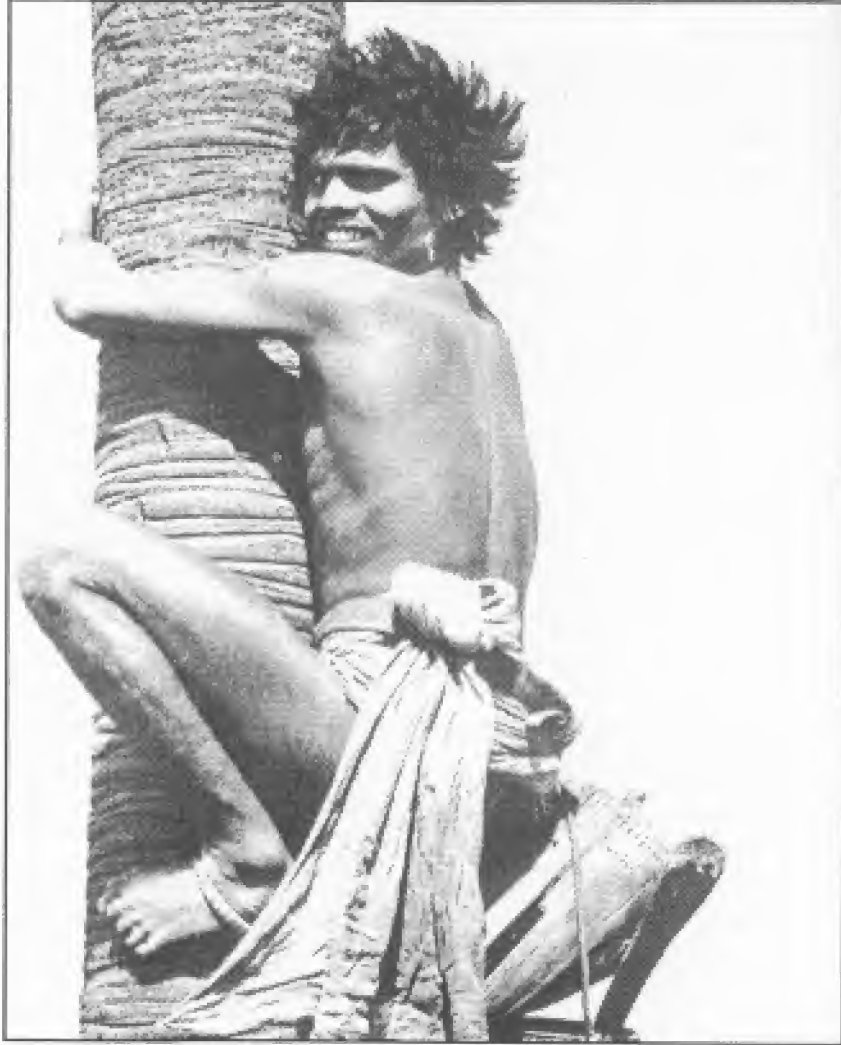
कडलाडी ब्लॉकमधल्या पोर्पंडीपुरम गावचा बावीस वर्ष वयाचा करुकावेल नाडर आणि त्याचे दोन सहकारी यांची स्थिती किंचित बरी आहे. ३००० रुपयांचं कर्ज काढून त्यांची दुसरीकडे रहाणाऱ्या एका जमीन मालकाकडून १५० वृक्षांचं कंत्राट घेतलं आहे. तिघे मिळून ते सप्टेंबरमध्ये संपणाऱ्या सहामाही मोसमात झाडांवर काम करतात. प्रत्येक जण चाळीस ते पन्नास झाडं चढतो. एखाद्याला रत्नपंडीप्रमाणे तीन तीनदा चढण्याचीही वेळ येते. दुर्दैवाने यातून त्यांना काहीही लाभ होत नाही. व्यवस्थाच अशी आहे की लाभ होऊ नये.

करुकावेल व त्याचे मित्र यांनी त्यांच्या कमिशन एजंटकडून दर साल दर शेकडा ३६ टक्के दराने कर्ज काढलं आहे. त्यांचा सगळ मालही हाच मनुष्य विकत घेतो. एवढं व्याज देणं त्यांना परवडत नाही आणि त्यांच्या अंगावर त्याचे पैसे राहू लागतात. परिणामी कृत्रिमरित्या कमी केलेल्या दरात त्यालाच गूळ विकणं त्यांना भाग पडतं. सावकारी बंद करण्यात शासनाला कसलाही रस नसल्यामुळे या एकेकाळच्या जमीनदारी भागात आता प्रचलित असलेल्या थरगार व्यवस्थेपासून मुक्ती मिळण्याची काही शक्यताच नाही. साऱ्या तमिळनाडू राज्यात हा भाग सर्वात गरीब, सर्वात मागास असावा.

‘आम्हाला जर विचारलं, तर हे काम आम्ही सोडून देऊ,’ करुकावेल म्हणतो. दुसरं कसलं कसब अंगी नसल्यामुळे, दुसरा पर्यायही उपलब्ध नसल्यामुळे हे शक्य होत नाही. मोसमातल्या पहिल्या दोन महिन्यात तिघे प्रत्येकी ६०० रुपये कमावतात. दिवशी आठ ते दहा किलोग्राम चीक जमवता आला, तर जास्तही मिळतात. मोसम संपत आला की चीक कमी मिळतो, दिवशी एक ते दोन किलो चीक काय तो ते गोळा करू शकतात.

फायदा दलाल उपटत असला, तरी गूळ बनवण्याचा सारा खर्च चीक काढणाऱ्यांनाच सोसावा लागतो. कॅल्शियम कार्बोनेटपासून बनवलेली पूड दोन लिटरला तीन रुपये या भावात मिळते. म्हणजे दर महिन्याला यासाठी ६० रुपये, कधी कधी ९० सुद्धा, त्यांना खर्च करावे लागतात. चीक उकळायला, शिजवायला सरपण लागतं. सरपणाची किंमत कमी जास्त झाली, तरी १० ते १५ किलो गुळामागे १५ रुपये सरपणावर खर्च होत असावेत. करुकावेल तर म्हणतो, ‘ताडी बनवणं

खरं म्हणजे स्वस्त पडेल. ताडीसाठी असला काहीही खर्च आम्हाला करावा लागणार नाही!’
एक किलो गुळाचे त्यांना फक्त ४ ते ५ रुपये मिळत असल्याने त्यांची कमाई ऑगस्ट-

करूनावेळ नाडर काम करतो आहे. म्हणजे हंगाम शिगेला पोचतो तेव्हा पन्नास झाडांवर दिवसांतून तीनदा चढतो आहे. रामनाडमध्ये खजुराचा गूळ काढणारे हे लोक फक्त हातापायांचा उपयोग करूनच चढतात. त्यांच्यासारखे केरळातले लोक झाडाभोवती जो संरक्षक दोरखंड घालतात तोसुद्धा त्यांच्यापाशी नसतो. एक जरी चूक झाली, तरी मरणच येणार असतं.

सप्टेंबरमध्ये दिवशी ५ ते ८ रुपयांपर्यंत उतरते. काम मात्र तेवढंच असतं. ज्यासाठी हे चीक काढणारे आपला जीव धोक्यात घालत असतात, त्यातून किलोमागे साधारण १२ रुपये काढतो तो दलाल, दरम्यान, एप्रिल व मे महिन्यांमध्ये कर्ज व इतर खर्चांमुळे त्यांची तुटपुंजी मिळकत आणखी झिजत जाते.

तरीही सप्टेंबरनंतर जेव्हा त्यांना काही कामच मिळत नाही, तेव्हा ही तुटपुंजी मिळकतच त्यांच्या गदतीला येते. त्यांनी घेतलेलं ३००० रुपयांचं कर्ज फेडण्याचा कोणताही मार्ग त्यांच्यापाशी नाही. अवेळी पाऊस येईल आणि त्यांच्या कमाईवर पाणी फिरवील ही भीती कायम त्यांच्या मनात असते. इथल्या पनैयेरी समाजातल्या एकाही माणसाकडे धडके कपडे नाहीत.

मोसम संपला की हे लोक रामनाडच्या कामगारांचं शोषण करणाऱ्या मिठागरांमध्ये अत्यंत कमी दराने मोलमजुरी करतात. विकासाची जी काही गंगा रामनाथपुरमपर्यंत (किंवा रामनाडपर्यंत) पोचली आहे तिचा स्पर्शही या समाजाला झालेला दिसत नाही. कावाकुलमच्या धंगवेलु नाडरला बयाच्या साठव्या वर्षी जगण्यासाठी रोज वीस ते पंचवीस वृक्ष चढावे लागतात. गेली चाळीस वर्षे तो हेच काम करतो आहे.

या वर्षीच्या उन्हाळ्यात कावाकुलममधील खजुराचा गूळ बनवणाऱ्या परिवारांनी मोठ्या संख्येने तंजावरला स्थलांतर केलेलं आढळलं. बेकायदा ताडी बनवण्याचा धंदा तिथे अजून थांबलेला नसावा. अनेकांना कर्ज फेडण्यासाठी कामाची गरज आहे. रामनाडमध्ये मी जितक्या पनैयेरी नाडरांना भेटलो, त्यातले झाडून सगळे कर्जात पूर्ण बुडालेले होते. काही काळानंतर ते गूळ किती बनवतात याला काही अर्थच उरत नाही. कर्जाची परतफेड करता करता ते खुळचट म्हणावा इतक्या खालच्या दराने दलालाला पनैवेळम विकू लागतात. इलाजच नसतो, मग पोट भरण्यासाठी आणखी कर्ज काढण्यावाटूनही मार्ग नसतो.

त्यांच्या कामात इतके कष्ट असतात, की एका ठराविक मर्यादेपेक्षा कमी खाणं त्यांना शक्य नसतं. 'मासे आणि भात त्यांना हवाच,' राणी म्हणते, 'त्यामुळे घर चालवायला सारखे पैसे उधार घ्यावे लागतात.' यातून कर्जाचा डोंगर वाढत जातो. तरीही 'मासे आणि भात' असं ज्याचं वर्णन राणीने केलं, ते रत्नपंडीतं जेवण आम्ही पाहिलं, तर त्याच्या भ्रमांच्या समोर किंसा झाड की पत्तीच होतं.

'त्यांचं काम सर्वात कठीण, त्यांची कमाई सर्वात कमी आणि कामातला धोका सर्वात जास्त; अशी अवस्था आहे,' तमिळनाडू किसान समेचा एक कार्यकर्ता म्हणाला, 'आणि त्याचवेळी नुसती विकासयोजना असून त्यांना काहीही उपयोग होणार नाही. इथे विकासयोजना मुळात नाहीतच ही गोष्ट वेगळी. त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी त्यांच्याभोवतीचा कर्जाचा विळखा सोडवणे, खजुराच्या झाडांचा ताबा त्यांच्या हाती देणे आणि त्यांच्या उत्पादनाला योग्य किंमत मिळवून देणे, हाच मार्ग आहे.' हे जोपर्यंत होत नाही, तो पर्यंत पनैयेरी नाडरांचे हाल कुत्राही खाणार नाही.

गोड्डामधली ऊर्जेची सायकल

लालमटिया, गोड्डा (बिहार) : बाराशे रुपये मोजून किशन यादव एकच पायडल असलेली सायकल विकत घेतो. हा विचित्र व्यवहार पुरा झाला, की तो २०० रुपये खर्च करून सायकलच्या दांड्यांना अधिक मजबूत बनवतो. त्यानंतर तो चेन एकतर काढून टाकतो किंवा नुसती लटकावून ठेवतो आणि सायकलची सीट जबरदस्तीने वाकवून तिचं तोंड थेट आकाशाच्या दिशेला करतो.

यादवची सायकल आता वापरण्याच्या लायकीची झाली. चेनशिवाय 'सायकलिंग' करता येणार नाही, हे खरं, पण २५० किलो वजनाचा कोळसा चाळीस ते साठ किलोमीटर अंतरापर्यंत वाहून नेण्यासाठी ट्रॉली म्हणून ही सायकल वापरता येईल. या जिवावरच्या कामासाठी त्याला दिवशी १० रुपये मिळतात. बिहारमध्ये किमान वेतनाची जी पातळी आहे, तिच्या जेमतेम एक तृतीयांश.

लालमटियाहून गोड्डाला जाऊन परत येण्यात यादवचे तीन दिवस जातील. जाण्यात, विश्रांती घेण्यात आणि माल विकण्यात, सगळं मिळून याहून कष्टप्रद व्यवसाय शोधून सापडणार नाही. तरीही गोड्डामध्ये जवळ जवळ ३००० कुटुंबांचा हाच पोटापाण्याचा व्यवसाय आहे.

सगळेच कोयलावाले किंवा सायकलवाले - ही त्यांची ओळख - एक पायडल आणि चेन काढतीलच असं नाही; पण दांड्या मजबूत करणे आणि सीट उर्ध्व दिशेला वळवणे एवढं मात्र करतातच. 'कळेल, त्यांनाही कळेल,' यादव तुच्छतेने उद्गारतो, 'उजवीकडलं पायडल मोडतं आणि चेन जर काढली नाही, तर अडकते, हे त्यांच्याही येईलच लक्षात.'

कोळसा विकून झाला, की मगच यादव चेन आणि पायडल पुन्हा लावतो आणि सायकलवरून लालमटियाला माल घेण्यासाठी परततो. शरीराचा काटा ढिला करणारी ही फेरी आठवड्यातून दोनपेक्षा जास्त वेळा करणं त्याला शक्य होत नाही. कधी कधी हे कोयलावाले साठ किलोमीटर दूर बंका जिल्ह्यातल्या बौन्सीपर्यंत किंवा ऐंशी किलोमीटरवरच्या राजौनपर्यंत स्नायूंचा जोर लावून पायी पायी कोळशाचं भयंकर वजन घेऊन जातात. त्यांच्या सायकलवर बहुधा २०० ते २५० किलो वजन असतंच; पण त्याहून जास्त बोजा कधी कधी नेल्याचं काहीजण सांगतात.

अधिकृत सूत्रांनुसार हा व्यवसाय 'बेकायदेशीर' गणला जातो. का? कारण लालमटियाच्या राजमहाल कोल माइनिंग प्रोजेक्टच्या कचऱ्याचे ढीग वाचकरणाऱ्या कचराच गोळा करणाऱ्यांकडून ते माल विकत घेतात. प्रकल्पांमुळे निर्माण होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रचंड राशींमध्ये जवळ जवळ तीन टक्के हलक्या दर्जाचा कोळसा असतो.

'खरी गोष्ट अशी आहे,' राजमहाल प्रकल्पातील एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो, 'हे कचरा गोळा करणारे लोक नसते, तर हा कोळसा तसाच कचऱ्यात पडून राहिला असता आणि सायकलवाल्यांविना गोड्डामधल्या गरीब ग्राहकांना स्वस्त ऊर्जेच्या रूपात कधीही मिळाला नसता. राष्ट्रासाठी बचत करण्याचाच हा प्रकार आहे.'

कोळशाच्या खाणींशी इतक्या बेकायदेशीर उपद्रव्यापांचा संबंध आहे, की नेमका मुद्दा काय आहे, हेच समजेनासं होतं. तरीही कोळशाचं उत्खनन व विक्री यांच्या बाबतीत चालणारे तीन प्रकारचे बेकायदेशीर धंदे लक्षात येतात.

◆ राजमहाल प्रकल्पाच्या कोठारांमधून होणाऱ्या चोऱ्या व कोळशाची ने-आण होत असताना पडणारे डाके. पण सायकलवाल्यांवर असा आरोप आजवर कुणी केलेला नाही.

◆ भ्रष्ट अधिकाऱ्यांच्या मदतीने गुंडांच्या शक्तिशाली टोळ्यांच्या नियंत्रणाखाली चाललेलं बेकायदेशीर खाणकाम. दिवसाला १२ रुपयांपेक्षा कमी कमाई असणाऱ्या यादव वा प्रल्हाद प्रसाद साहा यांच्यासारख्या सायकलवाल्यांचं हे काम नक्कीच नव्हे.

◆ अत्यंत दरिद्री लोकांद्वारे कचऱ्याच्या ढिगांमधून वेचला गेलेला कोळसा. अशा कचरा गोळा करणाऱ्यांकडून किंवा त्यांच्यावर वचक ठेवणाऱ्या दादांकडूनच बहुधा सायकलवाले कोळसा घेतात. त्या अधिकाऱ्याने ज्याचं वर्णन 'राष्ट्रीय बचत' असं केलं, त्याला हेच लोक, बहुधा बायकाच, जास्त करून जबाबदार आहेत.

राजमहालचा एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो, 'कुठल्याही दिवशी हजारेक सायकलवाले काम करत असतात. आठवड्याला दोन पेक्षा जास्त फेऱ्या कोणीच करत नाही. आखख्या वर्षात कोयलावाल्यांनी 'बेकायदेशीरपणे' विकलेल्या कोळशाचा हिशेब केला, तरी लालमटियाच्या दोन दिवसांच्या उत्पादनापेक्षाही कमीच भरेल.'

लालमटियाच्या सीमेपासून मी सायकलवाल्यांचा माग काढत चाळीस किलोमीटर दूर गोड्डापर्यंत गेलो. अंतर जरी फार नसलं, तरी त्यांना एक रात्र वाटेत थांबावं लागतंच. अगदी उत्तम वातावरणातदेखील शरीराला न झेपणारा हा प्रवास, जीव नको करणाऱ्या उबट हवेत नरकयातनांसमान वाटला. रस्त्याची दुर्दशा, त्यात असह्य चढणी; अशा वेळी सावकाश पावलं टाकत, कंबर मोडणारं ओझं मागून ढकलून वर चढवत ते वाटचाल करत होते.

वाटेवर एका रांगेत वीस वीस कोयलावाले असतात. 'सहप्रवासी' असणं अत्यावश्यकच आहे, कारण कोणी धडपडलाच; तर मदतीशिवाय पुन्हा वाटेला लागणं अशक्यच असतं. शिवाय, पाणथळ जागेतून लांबवर मार्ग कापताना, अवघड चढ चढताना प्रत्येकालाच मदतीची गरज पडते. मित्रांच्या मदतीने असलंच थोडं अंतर पार करताना मी यादवला पाहिलं. पार झाल्यावर त्याने कोळशाच्या पोत्याखाली एक दणकट काटी घालून सायकल 'पार्क' केली आणि पुढच्याच्या मदतीसाठी तो मागे फिरला.

कोयलावाले स्वतःजवळ दोन वेळचं जेवण ठेवतात. थोडासा भात, सोबत थोडीशी शिळी भाजी. डाळ, वगैरे काही नाही. माल विकून जाऊन यायला जे तीन दिवस लागतात, त्या काळात प्रत्येकाचे जेवणखाण्यावर आणखी १५ रुपये खर्च होतात.

जेवणासाठी गोड्डाच्या सीमेवर थकलेल्या एका घोळक्याकडून समजलं की या लायनीत

२५० किलो कोळसा घाळीस
किलोमीटर चढवून देण्याच्या
धोकादायक कष्टानंतर गोड्याच्या
सायकलवाल्यांची कमाई दिवसाला
१० रुपयांपेक्षा कमीच भरते.
म्हणजे बिहारमधल्या किमान
वेतनाच्या जेमतेम एक तृतीयांश.

अनेक जातींचे लोक आहेत. ब्राह्मण आणि राजपूत सोडले, तर गोड्यामधल्या जवळ जवळ सर्वच जाती कोळसा 'रीसायकल' करण्यात गुंतलेल्या आहेत. मनतो मांडी या हरिजनाच्या बाजूने चालणारे प्रल्हाद व अरुण साहा हे बनिया आहेत. इथे यादव आहेत, कोयरी, संधाळ व इतरही आहेत. आर्थिक गरजांपुढे सामाजिक भेदभाव मोडून पडलेले दिसतात.

शासनाच्या विकास प्रकल्पांमध्ये सुद्धा जास्त मजुरी मिळत असताना या हाडाची कांड करणाऱ्या घंघाला हे लोक कां चिकटून रहातात? बिहारमध्ये आता दिवसाचं किमान वेतन रु. ३०.५० आहे, हे त्यांना माहीत नाही का? सगळे हसतात उपहासाने. 'तो आकडा ठेकेदारांसाठी,' मांडी म्हणतो, 'सरकारी प्रकल्पांवर काम करण्यासाठी एवढे पैसे आम्हाला थोडेच मिळणार? २० रुपये मिळाले तरी आम्ही दुसरे काम पत्करू.'

त्यांच्या स्वतःच्या व्यवसायाची गणितां धक्कादायक आहेत, वर वर नजर टाकली तर दिशाभूलच होण्याची शक्यता. मांडी व किशन यादवची पहिली भेट झाली तेव्हा तो गोड्यामध्ये एका गृहिणीकडून १०५ रुपये घेत होता. एका बोलीमध्ये एवढा पैसा वाईट नव्हेच. त्यांच्याबरोबर मी जेव्हा दिवसानु दिवस घालवले, तेव्हा कुठे त्यांच्या लायनीत कुठे कसा खर्च करावा लागतो, हे समजलं. लालमटियाला हे कोयलावाले ३० रुपये देऊन २५०-३०० किलो कोळसा विकत घेतात. मग स्थानिक गुंडांना प्रत्येकी ५ रुपये खंडणी देतात. त्यानंतर १० रुपयांचा ठरलेला वाटा पोलिसांचा- लाच किंवा हप्ता. लालमटिया ते गोड्या या अंतरातल्या पाच पोलिस चौक्यांमध्ये प्रत्येकी २ रुपये या दराने. जेवण, बगैरे गरजांसाठी प्रत्येक जण १५ रुपये या तीन दिवसात खर्च करतोच.

'प्रत्येक फेरीमागे १० ते १५ रुपये सायकलच्या दुरुस्तीसाठी खर्च करावे लागतात,' अरुण साहा सांगतो. 'बॉल बेअरिंग लवकर झिजतात; दर तीन महिन्यांनी ट्यूब बदलाव्या लागतात, कधी टायरसुद्धा बदलावे लागतात. अंदाजे ७५ रुपये खर्च केल्यावर त्यांच्या एकूण बोजाचे त्यांना गोड्यामध्ये १००-१०५ रुपये मिळतात. (पाटण्यात ३०० रुपये येतील.) उरले रुपये ३० - तीन दिवसांची कमाई. आठवड्यातून दोनच फेऱ्या करणं शक्य असल्यामुळे त्यांची आठवड्याची कमाई साठ सत्तर रुपयांच्या, म्हणजे दिवशी आठ ते दहा रुपयांच्या पलिकडे जात नाही. राजीनसारख्या दूरच्या भागात त्यांना बोजाचे १५० रुपये किंवा त्याहून जास्त पैसे मिळतील. पण ती अवघड फेरी आठवड्यात एकदाच करणं जमतं.

'टीबी, छातीत तीव्र वेदना, स्नायू तुटणे, श्वसनक्रियेतील आजार आणि इतर कितीतरी दुखण्यांसाठी सायकलवाले आयती गिऱ्हाईक आहेत,' गोड्याचे डॉ. पी. के. दराधियार म्हणतात. ते त्यांना आपलेच रूप समजतात. आजारपणामुळे प्रल्हाद साहाला एक महिना स्वस्थ बसावं लागलं. कोयलावाल्यांना हे नेहमीचंच आहे. पोलिसांनी त्याची सायकल जप्त केली, हे आणखी एक नुकसान.

गोड्या शहरापर्यंत टूकने कोळसा वाहून नेणारी व्यवस्था निर्माण करण्याची आशा जिल्ह्यातील अधिकाऱ्यांना आहे. मग सायकलवाले शहरातल्या शहरात व्यवसाय करू शकतील, असं त्यांचं म्हणणं. कोयलावाले विश्वास ठेवायला तयार नाहीत. त्यांना वाटतं, त्यांनी शोधलेला कमाईचा हा जगायेंगळा धंदाच बंद होईल. जिवंत रहाण्यासाठी त्यांनी हा मार्ग निवडलेला आहे आणि तो सोडण्याची त्यांची मुळीच तयारी नाही. मग जणू चाकाचाच शोध नव्याने लावावा का लागेना. गोड्याला शोभतं तें.

या पानामुळे सरकार कोसळतं

कांटारोली, सुरगुजा (म.प्र.) : वनस्पतिशास्त्रज्ञांनी ठेवलेलं नाव आहे, द्योसपायरोस मेलानोझायलॉन. उत्पादक म्हणतात विडी. व्यापाऱ्यांसाठी नफा, राजकारण्यांना सत्ता आणि गरिबांच्या लेखी जीवदान.

इतर सर्वजण या पानाला तेंदू म्हणतात. या पानाच्या टायी मध्यप्रदेशमधील सरकार बदलण्याचं सामर्थ्य आहे.

१९९३ सालच्या विधानसभेच्या निवडणुकीत अयोध्येच्या प्रश्नाला मिळालं तेवढं महत्त्व तेंदू प्रश्नाला मिळालेलं दिसलं नसेल. पण तत्कालीन मुख्यमंत्री सुंदरलाल पटवा यांनी तेंदू पानं गोळा करण्यातल्या सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थेला मोडून काढण्याचा जो प्रयत्न केला, त्यामुळे भारतीय जनता पार्टीचं मोठं नुकसान झालं याविषयी निदान त्या पक्षाच्या मध्य प्रदेश शाखेमध्ये तरी कोणाला कसलाही संदेह नाही.

पटवांच्या कृतीमुळे गरिबातल्या गरिबांच्या पोटावर पांय आला आणि मूठभर खाजगी व्यापाऱ्यांचा करोडो रुपयांचा फायदा झाला. त्यातले काही बीजेपीच्या राज्यस्तरावरील नेतृत्वामध्ये सुद्धा होते. 'त्याचं बिल पक्षाला मतपेटीमधून भरावं लागलं,' एक पटवाविरोधी बीजेपी सदस्य कडवटपणे म्हणतो, 'व्यापाऱ्यांसारख्या खाजगी हितसंबंधांना मत्तेदारी देण्यासाठी सहकारी संस्थांवर हल्ला चढवण्यातून कित्येकांचं जगणं च धोक्यात आलं.'

हे सारे संबंध अगदी खरे आणि शक्तिशाली असले; तरी या घटनांचा संबंध सुरगुजा जिल्ह्यातल्या जंगलात तेंदू पानं खुडणाऱ्या आदिवासी स्त्रियांशी थेट लावणं सोपं नाही.

जाजगीरमधील प्यारी असो वा कांटारोलीतील पुथुली, दोन्ही आदिवासी स्त्रिया मे महिन्यात भल्या पहाटे साडेचार वाजता उठतात आणि डोळ्यांवरची झोप उडायच्या आत वाट चालू लागतात. नेहमीप्रमाणे इथेही त्यांच्यावरच कामाचा खरा बोजा पडत असला, तरी आज त्या एकेकट्या नाहीत. अत्यंत गरीब अशी हजारो कुटुंबं एकत्रितपणे पानं खुडण्याच्या कामाला जातात. याच पानांच्या पुढे विड्या बनतात.

साडेपाचच्या सुमारास चार किलोमीटर चाल झालेली असते आणि कांटारोली गावाजवळ जंगलाची हद्दही दिसू लागते. त्या वेळचं दृष्य मोठं प्रेक्षणीय असतं. डझनावारी स्त्रिया, मुलं व पुरुष यंत्रवत सफाईने तेंदू पानं खुडत वेगाने चालताना दिसतात. जणू मानवी मधमाशा जंगलरूपी पोळ्यात कार्यमग्न आहेत.

सहा आठवड्यांहून जास्त नसणारा मोसम जसजसा संपू लागतो, तस तसं जंगलात पायपीट करण्याचं अंतर वाढत जातं, मुलं लवकर दमू लागतात आणि स्त्रियांवरच कामाचा बोजा वाढत जातो. तरी घरी जाऊन इतर कामं त्यांना करायची असतातच. पण हे काम टाळून चालणार नसतं, यातून मिळणाऱ्या पैशांवरच नंतर येणाऱ्या रिकाम्या दिवसांमध्ये गुजराण करायची असते.

'प्रश्न जगण्याचा आहे,' धापा टाकत पुथुली म्हणते. पन्नास पानांच्या एका गड्ड्यामागे गोळा करणाऱ्याला ३० पैसे मिळतात. दिवसात १०० गड्डे करणं जर पुथुलीला जमलं, तर तिची कमाई ३० रुपये होईल. मोसमाच्या सुरुवातीच्या काळात ती दिवसाला सरासरी ८० ते १०० गड्डे जमवते. शंभराहून अधिक गड्डे अगदी क्वचित जमतात.

माझ्याशी बोलत असताना एक क्षणभरही तिचं काम थांबत नाही. लाखो वेळा झालेल्या पुनरुक्तीतून आलेल्या सफाईने तिचा हात एका झटक्यात पानांच्या गुच्छाकडे जातो, कमीत कमी आवाज व श्रम करत एक पान तोडतो आणि त्याच ओघात दुसऱ्या हातात वा काखेत ते पान पोचवतो. काखेतला गड्डा जेव्हा फुगतो, तेव्हा एका काठीच्या सहाय्याने खांद्यावर अडकवलेल्या एक वा दोन टोपल्यांमध्ये भरला जातो.

'मी रोज ७० ते ८० गड्डे खुडते.' प्यारी म्हणते. तिच्या काखेतल्या पानांची संख्या झपाट्याने वाढत असते. पुथुलीच्या कुटुंबात तिची चार मुलं धरून एकूण सहा माणसं. प्रत्येक जणाला ५० पानांचे २० ते ३० गड्डे जमवता येतात. तिचा नवरा दिवसात १०० गड्डे खुडतो. म्हणजे सहाजण मिळून सुरुवातीच्या काळात दिवसाची सरासरी भरते ३०० गड्डे. या दिवसात त्यांची कमाई दिवशी ९० रुपयांपर्यंत पोचते.

याचा अर्थ असा होतो की मोसमाच्या पहिल्या दोन आठवड्यातील त्यांची कमाई पुढच्या दोन महिन्यात होते तिच्यापेक्षाही जास्त असते. अर्थात जसे दिवस जातात, तसा हा आकडा कमी कमी होत जातो.

तरीही एक गोष्ट खरीच. अत्यंत गरीब लोकांसाठी, विशेषतः भूमीहीन मजूर वा अल्पभूधारक शेतकरी यांच्यासाठी मे महिना म्हणजे सर्वोत्तम कमाई करण्याचा काळ. महिन्याभरात एखादं कुटुंब २००० रुपयांपेक्षा जास्त कमवू शकतं. सुरगुजाच्या मानाने हे ऐश्वर्यच. या काळात त्यांनी इतर मार्गांनी मिळवलेला पैसा वेगळा.

पानं खुडणं सकाळी ११ वाजता थांबतं. पण म्हणून काम संपत नाही. पैसेही ताबडतोब मिळत नाहीत. पहाटे साडेपाच ते सकाळी ११ या काळात पानं खुडण्याचं काम केल्यावर परतताना कामाबरोबर मिळणारे 'पकर्स' मला दिसतात. एक तरुण झाडाच्या बुंध्यावर एक धोंडा मारतो आणि खाली पडणारी तेंदू फळं गोळा करायला बाळगोपाळांची झुंबड उडते. आपापल्या झोपड्यात परतून स्त्रिया त्यांची कामं - स्वैपाक, धुणीभांडी, दूर कुटून पाणी शेंदणे, वगैरे - आटपतात आणि मग पानांचं वर्गीकरण सुरू होतं.

टोपल्यातून सगळी पानं बाहेर काढून त्यांचे पन्नास पन्नासचे स्वतंत्र गड्डे बांधण्यात येतात. यातही काही तास मोडतात. इथेही सारं कुटुंब कामाला लागतं, पण आई व मुलींवरच बहुतेक काम पडतं. बऱ्याचदा गड्ड्यांभोवती दोरा बांधण्याचं काम पुरुष करतात.

संध्याकाळी साडेचारच्या सुमारास ते तेंदुच्या बाजाराला, 'फार'ला जातात. तिथे फार मुन्शी

कांटारोलीच्या जंगलात तेंदु पानं तोडणें. ५० पानांचा गुड्डा बनवला की त्याचे पुथुलीला फक्त ३० पैसे मिळतील. तरीही तेंदु पानं जमवणं हा गरिबांसाठी उत्पन्नाचा एक प्रमुख मार्ग आहे. कंबरडं मोडेल अशा वेगाने काम करून एक कुटुंब मिळून हंगामाच्या सुरुवातीला एका दिवसात ३०० गुड्डे बनवू शकतं.

हा अधिकारी प्रत्येकाच्या खात्यात नोंदी करतो आणि कोणाला किती पैसे मिळणार हे ठरवतो. हा सर्व सव्यापसव्य सोपा बनवण्याचा प्रयत्न जंगलखातं मोसमभर करत असतं.

'फार' मध्ये आलेला माल मैदानभर लांबच लांब पसलेल्या सुव्यवस्थित रांगांमध्ये मांडला जातो. जंगलामधून दशदिशांनी बाहेर पडणाऱ्या लोकांचं हे दृष्य खिळवून टाकणारं असतं. 'फार' मुन्शी नियमितपणे दर शंभर बंडलांमागे वीस बंडलांची चोरी करतो. या लांडीलबाडी समोर गावकऱ्यांनी हात टेकलेले दिसतात. 'आम्ही करू तरी काय शकतो? इथे हाच सगळ्यांचा बोंस,' प्यारी म्हणते.

पूर्वी प्यारी, पुथुली आणि त्यांच्या कुटुंबियांकडून खाजगी टेकेदार थेट खरेदी करत आणि झुड दाम देत. आजची व्यवस्था म्हणजे अगदी आदर्श नसली, तरी लोभी व्यापाऱ्यांशी त्यांचा संबंध कमी करणारी आहे. पूर्वीच्या पद्धतीत जंगलांवर बाहेरच्या लोकांनी इतकं भयंकर आक्रमण केलं, की १९६४ मध्ये तेंदू गोळा करणाऱ्या व्यवसायाचं राष्ट्रीयीकरण करण्यात आलं.

मग एकेका व्यक्तीला प्रचंड भूभाग देण्यात आले. यातून खाजगी टेकेदारांनी जंगलांची अक्षरशः लूट केली. या सगळ्या उलाढालीमध्ये मध्य प्रदेशच्या काही मंत्रिमंडळांच्या लक्षात आलं की पानांची किंमत म्हणजेच सत्तेची किंमत ठरू शकते. व्यापाऱ्यांचा नफा जसा वाढत जातो त्याचबरोबर गरिबांचे हालही वाढतच जातात.

१९८८-८९ मध्ये तेव्हाचे मुख्यमंत्री अर्जुन सिंह यांनी व्यापाऱ्यांची पकड सैल करण्याचा प्रयत्न केला. संपूर्ण व्यवहार आज आहे तसा सहकारी तत्वावर तीन स्तरात विभागला गेला. सर्वात खालच्या गावपातळीवरच्या प्राथमिक सहकारी संस्थांमधलं काम पानं गोळा करणे, बाळवणे व त्यांचं 'बॅरिंग' करणे. हे इथे होतं.

दुसरा स्तर म्हणजे असल्या सहकारी संस्थांची युनियन. वहातूक व साठवण ही तिथी जबाबदारी. सर्वात वरची शिखर संस्था म्हणजे मध्य प्रदेश मायनर फॉरेस्ट प्रोड्यूस फेडरेशन. वर्षाला जवळजवळ ५० लाख बॅगा भरून तेंदु पानांची विक्री व वितरण यांसाठी ही संस्था जबाबदार असते.

प्राथमिक सहकारी संस्थांना पानं गोळा करण्यासाठी ही शिखर संस्था निधी पुरवते. हा निधी वर्षाला १५० कोटी रुपयांपर्यंत जातो. शिखर संस्थेतर्फे विडी उत्पादकांना हा माल लिलावाद्वारे विकण्याचीही व्यवस्था होते.

देशातल्या तेंदु पानांपैकी ५० टक्के मध्यप्रदेशात होतात, ज्यांचं वार्षिक मूल्य असतं ३२५ कोटी रुपये. बहुतेक पानं दक्षिणेतील राज्यांमध्ये जातात.

राज्यावर असताना पटवा सरकारने व्यापाऱ्यांची बाजू घेऊन गरिबांना नागवलं आणि मध्य प्रदेश राज्याचं प्रचंड नुकसान केलं. लेखापरिक्षकांनी महसुलातली घट रु. ५५ कोटी असल्याचं म्हटलं आहे. इतरांच्या मते हा आकडा २०० कोटी रुपयांपर्यंत आहे.

१९९३ च्या अखेरीस झालेल्या सामान्यात बीजेपी सरकारला याची फार मोठी किंमत मोजावी लागली यात कोणाला फारशी शंका नाही. काँग्रेस सरकारने राज्यावर आल्याबरोबर जे काही निर्णय घेतले, त्यात हे नुकसान भरून वाढण्यासाठी पावलं उचलली; ही गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे. 'तेंदु घोटाळा' हे आता काँग्रेसच्या हातातलं बीजेपीविरुद्ध वापरण्याचं मोठं शस्त्रच झालं आहे.

मी सुरगुजाचा निरोप घेत असताना पैसे मिळण्यातल्या दिरंगाईबद्दल इथे तिथे नाराजी व्यक्त होत होती; पण काही जिल्ह्यांमध्ये गाडं सुरळीत चालताना दिसत होतं. तरीही ही दिरंगाई व ही नाराजी यांच्याकडे दुर्लक्ष करणं काँग्रेस सरकारलाही परवडणार नाही.

पेटवल्यावर विडी जळते आणि भस्म होते हे आपण पहातोच. पण या पानाचा प्रश्न जिथे येतो, तिथे कधी कधी आख्ख सरकारही भस्म होऊ शकतं.

बिरहोर जगताची अखेर

झाभर, पालामऊ (बिहार) : अखु बिरहोरची विधवा पानं आणि काटक्यांनी बनलेल्या तिच्या झोपडीशेजारी, जिला कुंभा म्हणतात, मूकपणे बसलेली आहे. बिरहोरांची ही वस्ती पालामऊमधील बालुमट ब्लॉकच्या झाभर गावाला अगदी लागूनच आहे. डाल्टनगंजमधल्या जिल्हा मुख्यालयाच्या भव्य इमारती पाहून आलेले काही जण कुंभाला 'एअर कंडिशनड' म्हणतात. छोटानागपूरमधला झोंबरा वारा जेव्हा झोपडीत आरपार शिरतो आणि आमच्या हाडांपर्यंत थंडी पोचते, तेव्हा त्या 'एअरकंडिशनड' चा अर्थ आम्हाला कळतो.

संथाळ, हो, मुंडा जमातींप्रमाणे बिरहोर सुद्धा एकाच ऑस्ट्रो-आशियाई भाषापरिवाराचे सदस्य आहेत. ते जंगलचे (बिर) लोक (हो) आहेत. छोटानागपूर पट्ट्यातील ही भटकी जमात पालामऊ, रांची, लोहारडागा, हजारीबाग व लिंगभूम या भागात हिंडत असते. कितीतरी बाबतीत बिरहोर एकमेवाद्वितीय आहेत.

त्यांची अखेर आता जवळ आली आहे. १९७१ च्या जनगणनेनुसार त्या वर्षी बिरहोरांची संख्या ४००० होती. आता २००० किंवा त्याहूनही कमीच असतील. त्यात ओरिसातले १४४ व मध्यप्रदेशातले ६७० यांचाही समावेश आहे. मुख्य गट अर्थातच बिहारमध्ये आहे. १९७१ च्या जनगणनेच्या वेळी या राज्यात ३४६४ बिरहोर होते. १९८७ मधल्या एका अधिकृत अभ्यासानुसार ही संख्या घटून १५९० झाली होती. मध्यप्रदेशात त्यांची संख्या १९७१ मधल्या ७३८ पासून घटून १९९१ मध्ये ६७० झाली होती.

ज्या जंगलांवर ते विसंबतात, त्या जंगलांची अविरत तोड हेच कारण त्यांची संख्या रोडावण्यामागे आहे. ज्या विकासप्रक्रियेत त्यांच्या गरजांची, त्यांच्या पराकोटीच्या वेगळेपणाची दखल घेतली जात नाही, तिचा त्यांना काहीच उपयोग नाही. बिरहोरांचा खरा व्यवसाय शिकार गोळा करणे. दोरखंड वळणे आणि लाकूडकाम ही कामंही ते करत. जंगलं जशी 'संरक्षित' झाली, तसं त्यांना लाकूड तोडता येईना की दोरखंडासाठी तंतू मिळवता येईना. बनवायला जेवढा खर्च येईल तेवढी किंमतही त्यांनी बनवलेल्या वस्तूंना मिळना. त्यांचा वापर तिथे होता, तिथली जंगलं उजाड झाल्यावर शिकार संपली. कुठल्याही नैसर्गिक आपत्तीच्यावेळी सर्वात जास्त परिणाम त्यांच्यावरच होत असतो.

'बधितलंत तिच्याकडे,' त्या मूक स्त्रीकडे बोट दाखवून सुखरा बिरहोर सांगू लागतो, 'गेल्या वर्षी अवर्षण सुरू झालं तेव्हाच आम्ही बरबाद झालो. तिचा नवरा अखू भुकेने मेलाला. धान्य, लाल

कार्ड आमच्यापर्यंत पोचलीच नाहीत.' दुष्काळी वा निमदुष्काळी परिस्थिती उद्भवली, की आणीबाणीचं रेशन कार्ड म्हणून लाल कार्ड वाटण्यात येतात. १९९२ च्या शेवटास ही कार्ड वाटण्याचा शहाणपणाचा निर्णय पालामऊतल्या एका उच्चाधिकार्याने दुष्काळी परिस्थिती अधिकृतरित्या जाहीर होण्याअगोदरच घेतला. तरीसुद्धा बिरहोरांपर्यंत कार्ड पोचली नाहीतच.

'झाभरच्या काही दयाळू माणसांमुळे एक दोन कार्ड आम्हाला मिळाली,' सुखा बिरहोर म्हणतो, 'त्यांच्या पलिकडे कोणीही आलं नाही.' त्यांची संख्या इतकी कमी, त्यात ते निरक्षर आणि अत्यंत मागास; बिरहोरांकडे दुकून बघायलाही समाज तयार नाही.

या जमातीबद्दलच्या अज्ञानामुळेही खूप गोंधळ उडतो. याच्यामुळे जनगणनेतील नोंदीतदेखील चुका झाल्या आहेत. या भागात त्यांना बिरहोर म्हणतात. ओरिसाच्या सुंदरगढ जिल्ह्यातले रहिवासी म्हणतात, मंकिडी. संबलपूर जिल्ह्यात त्यांचं नाव आहे मंकिर्डिया. माकडं पकडण्याच्या त्यांच्या कसबामधून ही दोन्ही नावं आली आहेत. पिकं, फळं यांची नासधूस माकडं करू लागली की त्यांना पकडण्याचं काम स्थानिक लोक बिरहोरांना देतात. जंगलं संपत चालली, तसं हे कामही थंडावत चाललं.

१९७१ मध्ये या जमातीची मोजणी ओरिसात बिरहोर, मंकिडी व मंकिर्डिया या तीन नावांखाली करण्यात आली. १९८१ मध्ये ही चूक सुधारून त्यांना एकाच जमातीत गणण्यात आलं. परिणामी, राज्यातील बिरहोरांच्या संख्येत ४४ टक्के 'वाढ' झाली, वास्तव नेमकं उलट होतं. ओरिसा सरकारने या 'सुधारणे' बद्दल स्वतःची पाठ थोपटून घेतली. अशा रीतीने बिरहोरांबद्दल जी काही माहिती मिळते, तिच्यावर विश्वास ठेवता येत नाही.

बिरहोर जेव्हा खरेखुरे शिकारी होते, तेव्हा आजूबाजूच्या जंगलाशी पूर्ण तादात्म्य पावलेल्या अवस्थेत रहात होते. जंगलाचा नास त्यांच्या हातून कधीच होत नाही; नव्हे त्यांच्या जंगलाच्या संबंधात चांगली संगती आढळते. वस्तीत दहा झोपड्या असल्यात असा त्यांचा नियमच आहे. अशा वस्त्या जंगलभर पसरलेल्या असतात. परिणामी जंगलाच्या निसर्गसंपत्तीचा समान वाटा सर्वांना मिळतो. बिहार हे त्यांचं मुख्य वास्तव्य; तिथे चाललेली अभूतपूर्व जंगलतोड आणि 'विकास' यांच्यापुढे बिरहोरांचा बळी जातो आहे.

झाभरबाहेरच्या बिरहोर वस्तीतील एकही मूल शाळेत जात नाही. जवळ जवळ सगळ्याच स्त्रिया निरक्षर आहेत. आणि राजू बिरहोर तर मानतो की सर्व भागातल्या त्यांच्या जमातीत हीच अवस्था आहे. 'आम्हालाही मुलांना शाळेत पाठवावंस वाटतं, पण परवडणार कसं?' तो विचारतो, 'आम्हाला जेवणसुद्धा परवडत नाही,' रामबिरिच बिरहोर म्हणतो, 'शाळेची गोष्ट तरी कशाला करा?' वस्तीतल्या चेहऱ्यांवर कुपोषणाची ठळक छाप दिसून येते. मुलांच्यात तर जास्तच. 'शिवाय,' राजकीय कार्यकर्ते नरेंद्र चौबे सांगतात, 'बालमृत्यूचं प्रमाण त्यांच्यामध्ये फार जास्त आहे. या भागातील इतर जमातींच्या तुलनेत बिरहोरांची मुलं कमी जगतात.'

त्यांच्या अधोगतीला दारुने आणखी हातभार लावला आहे. तरी गुन्हेगारीपासून ते लांबच आहेत. 'यांना काय म्हणावं कळत नाही,' झाभर पंचायतीचा एक सदस्य सांगतो, 'मैलभर दूर रस्त्यावर चोरी झाल्याचं यांच्या कानी आलं, की जणू त्यांचाच वैयक्तिक अपमान झाला, असे ते वागतात. लगेच काठ्या घेऊन धावून जातात. बिरहोरांनी गुन्हा केल्याचं मी आजवर कधीही

ऐकलेलं देखील नाही.' बिरहोरांबद्दल मत बनवण्यात झाभरचे रहिवासी अपवाद आहेत. पालामऊ व हजारीबाग जिल्ह्यांमध्ये इतरत्र या जमातीला कोणी खिजगणतीतही घेत नाही.

सरकारी कार्यक्रम बहुधा तोंडघशीच पडत असतात. किंवा, वरपासून खालपर्यंत भ्रष्ट झालेली व्यवस्था कार्यक्रमाचं सगळं फलित स्वतःच फस्त करते. आयुष्यात कधीही बिरहोर न पाहिलेल्या अधिकाऱ्यांनी आखलेल्या घरबांधणी योजनेचा बोजवारा उडणारच होता. त्यांचं वेगळेपण काय, हेच कुणी लक्षात घेतलेलं नाही. या जमातीला ग्रासणाऱ्या प्रकृतीविषयक समस्या कमी करण्यासाठी जो काही निधी मंजूर झाला होता, तो सर्व बाबू लोक आणि इतर गुंडपुंडांनी स्वतःच्या खिशात टाकला.

'त्यांना तर 'तिसरं पीक' सुद्धा मिळत नाही,' झाभरचा एक गावकरी हसत हसत म्हणाला. तिसरं पीक? मी भोळेपणाने विचारलं. मला दोनच माहीत होती. मी विचारण्याची त्याची अपेक्षा होती. 'तिसरं पीक म्हणजे अवर्षणग्रस्तांसाठी मदत. यासाठी असलेली भलीभक्कम रक्कम ब्लॉकपातळीवरील अधिकारी व त्यांचे ठेकेदार मित्रच खाऊन टाकतात. लोकांपर्यंत त्या निधीचा जो हिस्सा पोचतो तो अगदी सूक्ष्म असतो. बिरहोरांना एवढासादेखील हिस्सा सहसा मिळत नाही. जंगलातील कंदमुळं व बोरं, मोसमी फळं, हेच त्यांचं अन्न. दिवसन् दिवस उपासही काढतात हे लोक.'

रामबिरिच बिरहोरला 'इंटरनॅशनल इयर ऑफ द इंडिजिनस पीपल्स (१९९३)' ची संकल्पना समजावून सांगितली, तेव्हा अद्भुत वाटली. 'खरंच आमच्यासाठी असतं ते?' त्याने विचारलं. मग थोडा विचार करून तो म्हणाला, 'शक्यच नाही. नाहीतर आम्ही या अवस्थेत कशाला असतो?' त्याच्या तुटपुंजा मालमतेपैकी असणारा त्याचा पुराणा सापळा उचलून तो चालू पडतो. एखादा ससा पकडून 'इंडिजिनस पीपल्स' पैकी एका कुटुंबाची कित्येक दिवसांची भूक शमवण्याची वेळ आलेली असते. अशा वेळी या विषयावरच्या वैश्विक घोषणा, प्रतिज्ञा, ठराव आणि परिषदा यांचा आव खोटा वाटतो. 'माझ्या माहितीप्रमाणे,' चौबे म्हणतात, 'या भागातल्या एकाही बिरहोरचं नाव कधीही मतदारांच्या यादीत आलेलं नाही. भारतीय समाजाच्या तळच्या एक टक्का भागात ही जमात येते.'

ससे पकडणे, दोर वळणे, जमेल तेव्हा टोपल्या विकणे, असले उद्योग करणारी ही बिरहोर जमात एका वेगळ्याच काळात जगत असल्याचं दिसतं. ते अजिबात अनाक्रमक आहेत आणि कितीही हलाखी असली तरी स्वतःचा आब राखून असतात. 'आम्ही कधीही कोणाहीकडे भीक नाही मागितली,' अकूची विधवा अखेरीस तोंड उघडते. 'पण जेव्हा अवर्षण आलं, तेव्हा सगळ्यांना मदत मिळेल असंच ते म्हणाले होते. आमच्यापाशी पैसे नाहीत. अन्न नाही, आमची उपासमार झाली आणि त्यात तो मेला. या विशाल जंगलामध्येही आम्ही आता तग धरू शकत नाही. आमच्या गरजेचं असं तिथे फार काही नसतंच. आणि जेव्हा जंगलांची अखेर होईल, तेव्हा बिरहोरांची सुद्धा होईल.'

ओरिसामधील विटांचं वजन

बोलनगीर (ओरिसा) व विजयानगरम (आंध्रप्रदेश) : आंध्रप्रदेशातल्या विजयानगरमधल्या या वीटभट्ट्यांच्या भागातील परिसरावर सर्वत्र विटांच्या धुळीचा थर चढला आहे. भट्टीच्या खड्ड्यामधून किशोरवयीन मजूर २० किलो वजनाच्या विटांच्या ओझ्याखाली लटपटत बाहेर येतात आणि साठवणाच्या जागेच्या दिशेने पावलं टाकू लागतात. वाटेतल्या म्हाताऱ्याला त्याच्या जवळचं ४५ किलोचं वजन अजिबातच झेपत नसतं. इथे काम करणाऱ्या प्रत्येकाच्या सर्वांगावर विटांच्या पावडरचा थर चढलेला असतो. स्वच्छ पुसला तरी काही मिनिटांत पुन्हा येतो. कित्येकांना खोकल्याचा त्रास आहे; व डोळ्यांना न दिसणारे, पण शरीराला कमी धोकादायक नसणारे इतर श्वसनविकार तर असतातच.

खड्ड्यावर देखरेख करणारा आंध्रा सुपरवायजर देखील तेलगु बोलत नाही. जवळ जवळ सगळेच मजूर ओरिसाच्या कलहंडी-नुआपाडा व बोलनगीर भागातून स्थलांतर करून इथे आले आहेत. घरी भुकेने मरण्यापेक्षा आंध्र प्रदेशात वीट भट्ट्यांवर राबणं त्यांनी स्वीकारलं आहे. तरीही, काही दिवसांपूर्वीच मी नुआपाडातल्या तारबोद गावाला भेट दिली होती हे ऐकल्यावर राणा नाहकला फार आनंद होतो. तो त्या गावचा. 'सगळे बरे होते ना तुम्ही गेलात तेव्हा?' तो विचारतो. नाहकची भाषा हिंदीचीच एक बोली आहे. कलहंडीच्या अनेकांच्या मते ते ओरिसाचा नसून छत्तीसगडचा भाग आहेत.

दरम्यान तो म्हातारा साठवणाच्या जागेच्या दिशेने सरकत असतो. त्याच्या ओझ्यामध्ये २० विटा आहेत आणि एकेक वीट अडीच किलोची आहे. दिवसभरात खड्डा व साठा यांच्या दरम्यान त्याच्या ४५ फेऱ्या होतील. साठवणाच्या कुठल्या बाजूला तो वळेल यानुसार त्याला २५ ते ५० मीटर अंतर दरवेळी कापावं लागेल. आणि प्रत्येक वेळी तो ४५ किलो ओझं वाहील. ओझी वाहणारा प्रत्येक जण कवायत करताना अर्धवट धावल्यागत करावं, तशी चाल चालतो. या चालीमुळे विटा अधेमधे पडत नाहीत आणि ठरवल्याप्रमाणे फेऱ्या करता येतात. कुटुंबाच्या मदतीने वा मदतीशिवाय जेव्हा तो म्हातारा अशा रीतीने जवळ जवळ २ टन विटा वाहून नेईल, तेव्हा कुठे त्यांना अंदाजे नऊ रुपये मिळतील.

'पण तेवढीच नाही आहे त्याची कमाई,' सुपरवायजर तोंड घालतो, 'विटा बनवण्याचे त्यांना जास्त पैसे मिळतात.' अर्थ असा की सर्व शक्ती पणाला लावून नाहकच्या पाच जणांचं कुटुंब जेव्हा मोजून १००० विटा तयार करतं; तेव्हा त्यांना ४० रुपये मिळतात. 'बधितलंत?' सुपरवायजर

या अशा पद्धतीने जेव्हा अमरू माझी आणि त्याचं कुटुंब दिवसभरात दोन टन विटा भट्टीपासून साठवणाऱ्या याड्यापर्यंत नेतील, तेव्हा ते नऊ रुपये कमावतील. विटा प्रत्यक्ष बनवूनदेखील ते कमाई करतातच. तरीपण दिवस संपताना इथे काम करणाऱ्या कुटुंबांमधल्या प्रत्येकाच्या खिशात १२ रुपयांपेक्षा जास्त रक्कम पडणार नाही.

उद्गारतो, 'दिवसाला ५० रुपये कमावतात ते.' रचताना समजा काही विटांची मोडतोड झाली किंवा त्या निरुपयोगी ठरल्या, तर काही भट्टीवाले त्यांची किंमत त्या ४० रुपयांमधून वजा करतात. आणि विटा बनवून याड्यात साठवण्याच्या दोन दोन कामांचे पैसे त्यांना रोज रोज मिळत नाहीत. या भागातल्या विटांचा दर्जा बहुधा बरा नसतो, असं जयळच्या अधिक विकसित अशा विशाखापटनम शहरातले बिल्डर लोक म्हणतात.

एकूण असं दिसतं, की इथे काम करणाऱ्या कुटुंबांच्या प्रत्येक सदस्याला दिवसाला ८ ते १२ रुपये मिळतात. कुटुंबात काम करणारे हात किती आणि कशा प्रकारची कपात त्यांच्या नशिबी येते, यावर रक्कम कमी जास्त होते. जयळच्या वायझिंग (विशाखापटनम) येथील बांधकाम व्यवसायाशी परिचित असलेल्या जाणकारांच्या म्हणण्यानुसार दोन चार एकरांमधल्या या भट्ट्यांमधून भट्टीमालक लाखो रुपये कमावतात.

या भागाची माहिती नाही, स्थानिक भ्रष्टाचार येत नाही; अशा स्थितीत अनेक जण धान्य खरेदीसाठी सुद्धा ठेकेदारांवरच विसंबून असतात. मग ठेकेदार जयळच्या गावात त्याच्याशी लागेबांधे असणाऱ्या एखाद्या दुकानदाराकडे त्यांना पाठवतो. इथल्या पाच फुटापेक्षाकमी उंचीच्या दयनीय झोपडपट्टीतल्या 'घरां'मध्ये - जिथे शिरायचं तर गुडघ्यांवर रांगावं लागतं - अतिशय गलिच्छ प्रतीचा भात खावा जातो; त्यामागे हेच लागेबांधे असतात. भरपूर धूळ आणि अगदी भंगारसुद्धा असलेला तांदूळ किलोला ७ रुपये वा त्याहून जास्त दराने विकला जातो. 'सुपरवायजरची खूप मदत झाली,' राणा नाहक निष्पापपणे बोलतो, 'दुकानात तोच घेऊन गेला मला.' या कामामागच्या अर्थशास्त्राचं आकलन होत नाही. 'पण इथे निदान काम तरी आहे,' घासीराम म्हणतो, 'बोलनगीर आणि नुआपाळ्यात आहे काय?'

'कलहंडी-बोलनगीर भागातील रोजंदारी नष्ट होण्याचा परिणाम व्हायचा तो झाला आहे. जमीन, मजुरी व नैसर्गिक उत्पादन यांपासून हळूहळू तुटत जाण्याबरोबर याही कारणामुळे इथून लोक स्थलांतर करत आहेत,' विकल्प या स्वयंसेवी संस्थेचे डॉ. एस. के. पट्टनाईक म्हणतात. नुआपाळाच्या सीमेवरील बोलनगीरच्या चार ब्लॉकांमधल्या पन्नास गावांची पहाणी या संस्थेने केली. स्थलांतर करणाऱ्यांची मूळ स्थानं असणाऱ्या अनेक गावांत मी डॉ. पट्टनाईक यांच्याच बरोबर गेलो. ते म्हणतात, 'इथून बाहेर पडणाऱ्या दर पाच स्थलांतरितांपैकी एक आंध्रातल्या वीट भट्ट्यांवर जातो. त्यासाठी कधी कधी ४०० किलोमीटर प्रवासही करतो.'

'सरकारी विकास धोरणामुळे कलहंडी भागातील नोकऱ्यांची अवस्था काय झाली आहे, याबद्दल एवढा नजर टाका,' पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाचे जगदीश प्रधान सांगू लागतात. '१९५४ साली इथल्या मजुराला सरासरी २६८ दिवस काम मिळत असे. (२७२ दिवस काम म्हणजे पूर्णवेळ नोकरी असं मानण्याची पद्धत आहे.) आज त्याला व तिला वर्षात १२८ दिवसच काम मिळतं. ५० टक्क्यांहून अधिक घट. परिणाम : मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतरण, पारंपारिक जलसिंचन व्यवस्थांचा नाश झाल्यामुळे अपरिमित नुकसान झालं आहे. हे कमी आहे म्हणून की काय इथले लोक जे उत्पादन करतात त्याला किंमतच येत नाही. बर सामाजिक जाण नसलेले अर्थशून्य 'विकास' प्रकल्प त्यांच्या माथी मारले जातात.'

आंध्रातलं काम काही दिवसांपुरतंच असतं. मग हेच स्थलांतरित लोक मध्य प्रदेशात रायपूरला

जाऊन काही दिवस रिशा ओढतात. 'जर नशीब चांगलं असेल,' घासीराम रम्य आठवणीत सुखावतो, 'तर रायपुरात दिवसाच्या शेवटी माझ्या हातात १५ रुपये खुळखुळत असतात.'

पिळवणुकीचं हे निर्दय रूप उघड दिसत असूनदेखील या मजुरांना न्याय मागता येत नाही. आंतर-राज्य स्थलांतरित कामगार कायदा, १९७९ (नोकरीतील सुविधांचे नियंत्रण) हा कायदा त्यांना लागू होत नाही.

'जो कोणी स्वतः होऊन जातो, मजुरांच्या ठेकेदाराने आणलेला नसतो, तो मनुष्य सध्याच्या कायदानुसार 'स्थलांतरित' या संज्ञेला पात्र ठरत नाही.' ओरिसाचे चीफ लेबर कमिशनर बी बी मिश्रा स्पष्ट करतात. कायद्यात बदल होण्यासाठी त्यांचा आग्रह आहे. 'या कायदानुसार स्थलांतरित ज्या राज्यात जातात, त्या राज्याला कसलीही जबाबदारी घ्यावी लागत नाही,' याकडे मिश्रा आवर्जून लक्ष वेधतात.

थोडक्यात, आंध्रप्रदेशात स्वतः होऊन आल्यामुळे या ओरिसा स्थलांतरितांनी त्यांचे भोग निमूट सहन करावेत. इथल्या ठेकेदारांच्या तावडीत त्यांचं जीवन पूर्णपणे आहे, याचा काही संबंधच नाही जसा काही. दुसरं असं की त्यांच्या हालअपेष्टांबद्दल आंध्रामधील कामगार खात्याला कसलाही जाब विचारता येत नाही.

अशा क्षुद्र कमाईसाठी घरापासून ४०० किलोमीटर दूर जाणारे हे लोक असतात तरी कोण? विल्कपच्या पहाणीनुसार त्यांच्यात भूमिहीन मजुरांची संख्या ४२ टक्के असते. ३१ टक्के लोकांपाशी एक एकर वा त्याहून कमी जमीन असते. १६ टक्के लोक दोन एकर जमिनीचे मालक असतात. 'थोडक्यात सांगायचं, तर जवळ जवळ ९० टक्के स्थलांतरित हे भूमिहीन वा अल्पभूधारक शेतकरी असतात.' डॉ. पट्टनाईक म्हणतात.

उरलेल्या दहा टक्क्यांमध्ये मोडणारा अमरु माझी हा म्हातारा लटपटत्या पायांनी पुन्हा भट्टीच्या दिशेने वळतो. त्याच्या म्हणण्यानुसार त्याच्या कुटुंबापाशी चार एकर जमीन होती. पण सावकार मागे लागला. बोलनगीरमधील बडकनी गावाचं नाव ऐकून त्याचे डोळे चमकून उठतात. तिथूनच आलेला आहे तो. पण गप्पा मारत जास्त वेळ काढणं त्याला शक्य नाही. राणा नाहकलाही नाही. सुपरवायजरची नजर आमच्या दिशेने वळताना दिसते आहे. फेऱ्या करणं तर भागच आहे.

सुरगुजात बैलगाड्यांवर बंदी का?

बन्ना, सुरगुजा (म.प्र.) : आख्ख्या हिंदी भाषिक प्रदेशात फक्त मध्य प्रदेशामधील सुरगुजा याच जिल्ह्यात एकही चालती बैलगाडी दिसत नाही; असं का? शेजारच्या समृद्ध बिलासपूर जिल्ह्याचे रस्ते तर बैलगाड्यांनी गजबजले आहेत. सुरगुजाच्या दुसऱ्या सीमेपलिकडील उत्तर प्रदेशाचा पूर्व भाग व बिहार, येथे देखील बैलगाड्या आहेतच. पण बिलासपूरहून मोठ्या असलेल्या सुरगुजा शहरातदेखील एकही चालणारी बैलगाडी बघायला मिळत नाही.

ज्या ग्रामीण भागाचं प्रतीक म्हणून बैलगाडी या साध्यासुध्या वाहनाचा उल्लेख होतो, त्याच देशातली ही स्थिती. या वाहनाने दरवर्षी परकीय चलनात ४००० कोटी रुपयांची बचत या देशात होत असते. बैलगाड्यांमधून ज्या धनधान्याची ने आण होते, त्यांच्या वहातुकीसाठी जर आधुनिक वाहनं वापरली तर अंदाजे एवढा जादा खर्च करावा लागेल. जनावरांनी ओढल्या जाणाऱ्या अशा दीड कोटी गाड्या देशभरात आहेत. पैकी ६० टक्के गाड्यांना बैलांची जोडीच जुंपली जाते.

विरोधकाची टिंगल करताना 'बुलक कार्ट मॅटॅलिटी' चा आरोप त्याच्यावर करण्याची रीत शहरी वादविवादांमध्ये सर्रास आढळते. एका पंतप्रधानानेच लोकसभेत स्वतःच्या टीकाकारांवर हल्ला करताना हे शब्द वापरले होते. ही गाडी खरोखरच इतिहासातील अवशेषात जमा झाली आहे का? भारतातील रेल्वे व देशांतर्गत विमान सेवेचं जाळं, दोन्हीची गणना जगातील सर्वात मोठ्या जाळ्यांमध्ये होते. शिवाय जलमार्ग व रस्ते. आणि तरीही, या सर्व मार्गांनी जेवढ्या अन्नधान्याची वहातूक होते, ती बैलगाड्यांनी वाहून नेलेल्या अन्नधान्याच्या एक तृतीयांशच असेल जेमतेम. बंगलोरच्या इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ मॅनेजमेंटचे एन. एस. रामस्वामी व सी. एल. नरसिंहन यांनी दशकभरापूर्वीच सांगून ठेवलं आहे की जनावरांनी ओढल्या जाणाऱ्या गाड्यांमुळे दोन कोटी भारतीयांना पूर्ण वेळ वा अर्ध वेळ, थेटपणे वा अन्य माध्यमांद्वारे, पैशांच्या वा अन्य मोबदल्यात; पण काम मिळत असतं.

असं जर असेल, तर मध्य प्रदेशाच्या जिल्ह्याच्या सरासरी आकाराच्या (७००० चौ.कि.मी.) तिपटीहून मोठ्या असलेल्या (२३००० चौ.कि.मी.) सुरगुजासारख्या भल्यामोठ्या जिल्ह्यात बैलगाड्यांचा वापर का म्हणून होत नाही? तिथे रस्ते एकतर नाहीतच आणि जे आहेत त्यांची अवस्था बेकार आहे; मग तर बैलगाड्यांची जास्तच गरज भासायला हवी. सधन शेतकऱ्यांच्या अंगणात एखाद दुसरी गाडी उभी असते; पण नुसतीच उभी असते. त्यातल्या काही गाड्यांना तर पुराणकाळाला लाकडी आस आहे.

सुरगुजाच्या ग्रामीण अंतर्भागात मी तीन आठवडे हिंडत होतो. प्रत्येक गावात हे प्रश्न मी विचारले. मला मिळालेल्या उत्तरांमधून एका अद्वितीय अशा सामाजिक कराराचं, बैलगाड्यांवरील अनौपचारिक अलिखित बंदीचं दर्शन झालं. कारण मात्र पुष्कळ सांगितली गेली.

‘इथल्या बैलांमध्ये शक्तीच नाही,’ कालीपूर गावातील लालता प्रसाद मला म्हणाला, ‘नांगर ओढता येत नाही त्यांना, वजन भरलेल्या गाड्या कुठून ओढणार? इथे आम्हाला स्वतःचं पोट भरणं मुश्किल झालंय, बैलांना कुठून खायला घालणार? श्रीमंत माणसांना मजूर मिळतात कुठेही, सामान वाहून न्यायला - मजूर माणसं असतात, बैलांप्रमाणे त्यांना खायला घालावं लागत नाही. वर्षभर बैलांना पोसण्यापेक्षा स्वस्त पडतं ते.’ अगदी १९८५ च्या अगोदरच्या काळातसुद्धा ग्रामीण भारतात एक जनावर पाळण्याचा वार्षिक खर्च एका पहाणीनुसार रु. ११६९ होता, त्यापैकी ६० टक्के जनावराच्या खाण्यावरच होता. आजचे आकडे उपलब्ध नसले, तरी देखभालीचा खर्च त्या काळानंतर दामदुप्पट नक्कीच झाला आहे.

इथले बैल दुर्बळ, खंगलेले दिसतात हे खरं आहे. शेजारच्या बिलासपुरातले बैल तसे नाहीत. ‘५ हॉर्सपॉवरचा डीझेल पंप १६ किलोमीटर दूरच्या ठिकाणाहून घेऊन येण्यासाठी एकदा मला बैलगाडी ठरवावी लागली.’ सूरजपूरचे अॅडव्होकेट मोहनकुमार गिरी सांगत होते, ‘मिळता मिळना. शेवटी फक्त १५ रुपये देऊन गाडी मिळाली आणि बैलांसाठी मात्र १०० रुपये मोजावे लागले. इथल्या अवघड, खडकाळ रस्त्यांवर बैलांचा मृत्यूच ओढवेल अशी भीती लोकांना होती.’ म्हणून बैलाच्या मालकाने प्रवासाच्या वेगावर कडक निर्बंध घातले आणि १६ किलोमीटर अंतर कापायला गिरींना अंदाजे सात तास लागले.

पूर्वाश्रमीचे सुरगुजाचे महाराज (आणि आता स्टेट प्लॅनिंग बोर्डचे व्हाइस चेअरमन) एम. एस. सिंगदेव म्हणतात, ‘या प्रकाराचं पूर्ण उत्तर माझ्यापाशी नाही. सुरगुजाच्या निबिड अरण्यांमध्ये एकेकाळी वाघांचा सुळसुळाट होता, हे एक कारण असण्याची शक्यता आहे. आमचे ‘रस्ते’ म्हणजे जंगलातल्या पायवाटाच होत्या आणि गुरांच्या वासाने वाघ आकर्षित होतातच.’ सिंगदेव तर म्हणतात, ‘धूळ खात पडलेल्या ज्या बैलगाड्या कुठे कुठे दिसतात त्याही कसल्यातरी योजनेत वगैरे मिळालेल्या असाव्यात.’

तरीसुद्धा एक गोष्ट खरीच की मरतुकडे बैल व जंगलातल्या धोकादायक वाटा असूनदेखील बैलगाड्या सुद्धा आहेत, असे भाग देशात इतरत्र आढळतातच. बत्रा गावातल्या बलराम प्रसाद सिंहने वेगळंच कारण सांगितलं. इतरांच्या बोलण्यातलाच तपशील त्याच्याही बोलण्यात होता; पण त्या पलिकडे जाऊन सुरगुजातल्या भयानक बेकारीवर त्याने भर दिला व त्यातून निर्माण झालेल्या सामाजिक कराराचं वर्णन केलं.

‘रस्ते खराब आहेत व बैलांवरचा बोजा वाढतो, हे खरं आहे,’ बलराम प्रसाद सिंह म्हणाला, ‘पण बैलगाडी वापरण्याचा अर्थ होतो तुमच्यापाशी बाजारात न्यायला काहीतरी उरलं आहे. इथल्या जवळ जवळ सगळ्या लोकांकडे बाजारात नेण्याजोगं काही उरतच नाही. ते नेतात थोडं, आणतात थोडं, त्याच्यासाठी त्यांचे खांदे, त्यांचे पाय पुरेसे असतात.’

‘शिवाय,’ तो पुढे म्हणाला, ‘इथल्या शेतकऱ्याचं स्वतःची जमीन (बऱ्याच जणांपाशी जमीनच नाही) व त्यातून मिळणारं उत्पादन यावर भागत नाही. मोठ्या शेतकऱ्यांसाठी बोजे उचलणे, वाहून

नेणे असल्या छोट्यामोठ्या कामांमधून थोडकीच; पण प्राण वाचवणारी कमाई करणं त्याला भाग पडतं. बैलगाडी ठेवली, तर त्याच्या पोटावर पाय येईल. म्हणून सुरगुजात आम्ही बैलगाड्या वापरत नाही.’

हे खरं असावं. बाजाराचा दिवस जवळ येऊ लागला, की दूरवरच्या रस्त्यांवरही माणसं दिसू लागतात - ज्यांच्या खांद्यांवर बैलगाडीसाठी फारच कमी; पण माणसासाठी जीव घेणारं असं ओझं असतं. खांद्यांवर कावडींमधून सामान वाहून नेणे हा इथला महत्वाचा व्यवसाय आहे. सुरगुजाचे कलेक्टर आर.के.गोयल म्हणतात, वर्षाकाठी १२५ दिवसच काम असणारे इथे दहा हजारापेक्षा कितीतरी जास्त लोक आहेत. एरवी हातातोंडाची गाठ पडणं मुश्किलच असतं त्यांना.

अशा वेळीच मग माणसांना ओझी वाहण्यातून पैसे मिळवणं अपरिहार्य ठरतं. म्हणून ज्या शेतकऱ्यांना बैलगाड्या परवडतील तेही इतरांची उपासमार होऊ नये म्हणून तसं करत नाहीत. भोपाळमधला एक अधिकारी या प्रथेचं वर्णन ‘जीवदान-नीतीचं पालन’ असं करतो. खाऊन पिऊन सुखी असणाऱ्याने ओढागस्तीत असाणाऱ्याच्या डगमगत्या स्थैर्याला धक्का लावू नये. यामागे परोपकाराची प्रेरणा नाही; तर गरिबांवर आणखी दबाव टाकण्याचे परिणाम काय होतील हा सूझ विचार आहे.

ज्याप्रमाणे वहातुकीच्या आधुनिक साधनांच्या सततच्या दर्शनानुळे बैलगाडीचं महत्त्व जाणवत नाही; त्याच प्रमाणे कदाचित जनावरांनी ओढलेली गाडी इतरांचं करत असावी. तिच्यामुळे ग्रामीण भागातले अल्पभूधारक शेतकरी डोक्यावरून ओझी वाहतात, हे नजरेत कमी भरत असेल. भारतातल्या बहुतांश भागात जेव्हा गावातल्या गावात इकडून तिकडे सामान न्यायचं असतं, तेव्हा ते काम डोक्यावरून ओझी वाहणारे हमालच करत असतात. तरीही, वहातुकीचं हे दुसरं प्रमुख साधन दुर्लक्षितच रहातं.

सुरगुजात डोक्यावरून नाही, तर खांद्यावरून अधिक लांबवर ओझी नेली जातात. स्वतःपेक्षा इतरांचं सामान, तेही गावाच्या चतुःसीमांच्या बाहेर, नेण्याचं प्रमाण जास्त आहे. यातच इथलं आणि आपल्या देशाचं एक वास्तव लपून राहिलेलं आहे. ते असं की, फार फार गरीब असणाऱ्यांसाठी बैलगाडी म्हणजे एक प्रगत व महाग तंत्र आहे. भारतातील एकूण शेतकऱ्यांपैकी फक्त ४० टक्के शेतकऱ्यांपाशी काम करणाऱ्या जनावरांची जोडी आहे. इतरांपैकी बहुतेक आपल्या शेजाऱ्याकडून जनावरं उसनी घेतात आणि बदल्यात मजुरी करतात, धान्य वगैरे काही देतात, कधी चक्र पैसेही मोजतात. काही भूमीहीन असेही आहेत, जे जनावरं बाळगून असतात, आणि इतरांना सामानाची ने आण करण्यासाठी उधारीवर देऊन स्वतःच्या कमाईला थोडा हातभार लावतात.

भाताच्या लावणीत सुरगुजाचा नंबर मध्य प्रदेशात पहिला लागतो. सुरगुजाची उत्पादकताही राज्याच्या सरासरीच्या फार खाली नाही. पण इथली सारी धनसंपदा मोजक्या हातांच्या कब्जात आहे. म्हणूनच पराकाष्ठेच्या दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या अनेकांपाशी ‘बाजारात नेण्याजोगं काहीच नसतं.’

सुरगुजाच्या दारिद्र्याला मोठा इतिहास आहे. सुलतान असोत, की मोगल की मराठे की ब्रिटीश सर्वांनी या संस्थानाकडून सर्वात कमी दराने कर वा खंडणी वसूल केली. सुलतान आणि मोगल यांना हत्ती पुरेसे व्हायचे. अगदी १९१९ पर्यंत ब्रिटीश सत्ताधारी सुद्धा शेजारच्या राज्यांकडून

केरहया गावातल्या तरुण महाजनने तर मला सरळ प्रश्नच केला, 'यहॉ आदमी और बैलमे क्या फरक है?' सुरगजात माणसं हीच ओइयाची जनावरं आहेत.

सुरगुजामध्ये अत्यंत लांबलांबच्या अंतरावर खांद्यावरून वा डोक्यावरून ओझी वाहिली जातात. फार फार गरीब असणाऱ्यांसाठी बैलगाडी म्हणजे एक प्रगत व महाग तंत्र आहे. भारतातल्या फक्त ४० टक्के शेतकऱ्यांपाशी काम करणाऱ्या जनावरांची जोडी आहे.

वारेमाप बसुली करत असताना, इथे मात्र नाममात्र मागणीवरच समाधान मानत होते. सुरगुजा, कोरिया व चंग भाखर या इथल्या राजवटींकडून सालाना फक्त रु. २५००, रु. ५०० व रु. ३८७ एवढ्याच रकमा ते वसूल करत होते.

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस मराठ्यांनी इथलं कोरिया हे राज्य जिंकलं. तो पर्यंत कोरियावर सुरगुजाचं अधिपत्य होतं. मराठ्यांना हा मुख्य ताब्यात ठेवण्याच्या दृष्टीने अडचणीचा वाटला, त्यामुळे त्यांनी सगळ्या राज्याचा ताबा घेतला नाही. त्या ऐवजी त्यांनी कोरियाच्या राजाकडून २००० रुपयांची मागणी केली. मग त्यांना कळलं की एवढी रक्कम देणं त्याला शक्य नाही. म्हणून त्यांनी त्यांची मागणी पाच वर्षांच्या काळात वर्षाला २०० रुपये, इथपर्यंत उतरवली. दहशत म्हणून इथली गाईगुरं बळकावली. स्थानिक गॅझेटियरमध्ये असलेल्या नोंदीत म्हटलं आहे, की जवळच मराठ्यांच्या लक्षात आलं, या राजाकडून एक रुपयादेखील मिळणं शक्य नाही. शेवटी मराठ्यांना मिळालं काय, तर 'पाच तडू, तीन बैल व एक म्हैस.'

त्यानंतर हिसकावून घेतलेली इतर गुरं त्यांनी मोकळी केली, परतही केली. कारण त्या गुरांचं काहीही मोल मिळणं शक्य नव्हतं. अशा रीतीने संघर्ष संपुष्टात आला व मराठे परत गेले.

आजही, बैलगाडीसाठी विचार केला, तर लोकांना इथल्या गुरांचं काही मोल वाटत नाही.

डोंगर कष्टाचे

गोड्डा (बिहार) : धर्मी पहाडिणीची उंची आहे चार फूट तीन इंच आणि तिचं वजन तिच्या डोक्यावर असलेल्या ४० किलो वजनाच्या लाकूडफाट्यापेक्षा नक्कीच कमी आहे. देवदनमोडला आठवड्यात दोन तीनदा भरणान्या हाटापर्यंत येण्यासाठी तिला सरकटिया या तिच्या गावातून सात किलोमीटर चालावं लागलं आहे. पण त्यापूर्वी, लाकूड गोळा करायला ती दूर जंगल तुडवत गेली आहे आणि तेवढंच अंतर उलट असं चोवीस किलोमीटर चालली आहे. म्हणजे तिची एकूण चाल झाली आहे एकतीस किलोमीटर; ज्याचा मोबदला म्हणून तिला मिळणार आहेत रुपये नऊ.

राजमहालच्या टेकड्यांमधून जाणारा तिचा रस्ता खाचखळ्यांनी भरलेला असतो. पण जगायचं असेल तर, धर्मीला हा प्रवास आठवड्यात किमान एकदा करणं भाग आहे. धर्मीची पहाडिया जमात देशातल्या सर्वात दलित समाजस्तरांपैकी आहे. जुन्या संथाळ परगण्यात विखुरलेल्या पहाडियांपैकी २०,००० गोड्डा जिल्ह्यात आहेत. आश्वासनं, योजना आणि 'विकासा'ची अनेक दशकं पार पडल्यानंतरही त्यांच्या जेमतेम जगण्यात काही फरक पडलेला नाही.

महाजनांच्या (सावकार/व्यापारी) तावडीत सापडलेल्या धर्मी आणि तिच्यासारख्या हजारांच्या दारिद्र्याने त्यांच्यावर झाडं तोडून कसाबसा तग धरण्याची वेळ आणली आहे. लाकूड हे पुष्कळ पहाडियांसाठी उत्पन्नाचं अत्यंत महत्वाचं साधन आहे. लाकडाची चोरटी वाहतूक करणाऱ्या मोजक्या महाजनांसाठी त्यांच्यापैकी अनेक राबत असतात. 'याचा परिणाम असा होतो,' गोड्डा कॉलेजचे डॉ. सुमन दराधियार म्हणतात, 'जंगल मोठ्या प्रमाणावर उजाड होतं आणि या डोंगराळ प्रदेशातल्या मोठ्या भागाचा पर्यावरणीय तोल ढळतो.' डॉ. दराधियार यांच्या 'संथाळ परगण्यातील पहाडिया जमातीचे पर्यावरण' या प्रबंधात या पर्यावरणीय संकटाचा संबंध 'महाजनांकडून या गरीब व असहाय लोकांची जी निर्दय पिळवणूक' होते तिच्याशी लावण्यात आला आहे.

धर्मीची माझी जेव्हा हाटात गाठ पडते तेव्हा ती तो बोजा घेऊन एवढं मोठं अंतर चालून आली आहे यावर माझा विश्वास बसत नसल्याचं मी तिला सांगतो. आमच्याभोवती जमलेला छोटा जमाव नाक वर करतो. कितीतरी स्त्रिया धर्मीपेक्षा जास्त चालतात, डझनभर आवाज मला बजावतात. खरं-खोटं करण्याचा एकच मार्ग असतो. दुसऱ्या दिवसापासून आम्ही वेगवेगळ्या भागात व टेकड्यांत पहाडिया स्त्रियांबरोबर भटकंती करण्याचं ठरवतो.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी ६ वाजता तेठरीगोड्डा पहाडाचा रस्ता अर्धा कापून झाला असताना ही कल्पना तिच्याशी शहाणपणाची वाटत नाही. दोन-दोन, तीन-तीन टेकड्या ओलांडल्याशिवाय

ज्यांची वेस दिसत नाही अशीही काही पहाडिया खेडी आहेत. आठ किलोमीटर अंतर कापून होतं; त्यात चढावच चढाव. कधी इथे, कधी तिथे असा अंदाज घेत पुष्कळ भटकल्यावर आम्हाला हातात विळे घेऊन एक कतार करून दाट जंगलाच्या दिशेने निघालेल्या पहाडिया स्त्रियांचे गट दिसू लागतात. त्यांच्या जलद लयबद्ध हालचालींच्या बरोबरीने चालताना आमची फे फे उडते. तरीही धापा टाकत आम्ही त्यांच्या मागे पाय ओढत राहतो. वाटेवर आणखी पुढे आम्हाला गावाच्या वा जंगलाच्या दिशेने निघालेल्या स्त्रियांचे गट दिसू लागतात. प्रत्येकीच्या डोक्यावर लाकूडफाट्याची एक प्रचंड मोळी आहे. ३० ते ४० किलो वजन.

✱

पहाडिया स्त्रिया वरकरणी जोमदार, ताकूदवान दिसत असल्या तरी पन्नाशीच्या पुढे त्यांच्या आयुष्याची मजल क्वचित जाते, हे भीषण वास्तव त्यामागे दडलेलं आहे. कितीतरी पहाडिया गावांमध्ये हे वय ओलांडून गेलेली एकही व्यक्ती - स्त्री व पुरुष शोधून सापडत नाही. पंचेचाळीशी गाठणंसुद्धा कित्येक स्त्रियांच्या नशिबी नसतं.

गुही पहाडिणी जेव्हा हाटाला जाते तेव्हा चाळीस किलोमीटरपेक्षा जास्त चालते. तिच्या छोट्या आयुष्यात ही एवढीच पायपीट नाही. पाणी आणण्यासाठी रोज तिला सहा ते आठ किलोमीटर चालावं लागतं.

'फार दूर नाही पाणी,' ती प्रफुल्लित मुद्रेने उद्गारते. 'दूर नाही'चा अर्थ असतो 'दोन किलोमीटर.' 'पण एका वेळी मला हे एवढंच पाणी वाहून नेता येतं. त्यामुळे काही दिवशी तीन-चार फेऱ्या कराव्या लागतात.' आठवड्यात दोनदा हाटाला जावं लागतं, ते वेगळं. पाणी असेलही 'दोनच' किलोमीटर दूर; पण तो अवघड चढाव शरीराचा घामटा काढणारा असतो.

✱

गुहीच्या कहाणीत एकमेवाद्वितीय असं काही नाही. बहुतेक पहाडिया स्त्रिया अशाच राबतात. मान्सूनमुळे जास्तच धोकादायक झालेल्या वेड्यावाकड्या उतारावरून घसरताना त्या राबण्याचा खरा अर्थ आम्हाला समजतो. गुहीसारख्या पहाडिया स्त्रिया दिल्ली ते मुंबई एवढं अंतर पायी चालतात - वर्षात चार-पाच वेळा.

टेकड्यांच्या उतारावर जागा बदलत राहत शेती करणं हा उद्योग पुरुष करतात. शेती करून झालेल्या जमिनीवर पुन्हा जंगलवाढ होण्यासाठी तिला जर दहा वर्ष पडीक ठेवली, तर या पद्धतीची शेती यशस्वीही ठरते. एकेकाळी पहाडिया हेच करत. पण कर्ज, जमीन वापरावर येणारा दबाव आणि जगण्यासाठी करावी लागणारी धडपड या सान्याचा परिणाम असा झाला आहे की, दहा वर्ष पूर्ण होण्याच्या कितीतरी आधीच झाडंझुडपं कापून जाळून शेतीची सुरुवात होऊ लागली. काळाचं चक्र असं अर्धवट फिरल्याने जंगलं उजाड होतात. वारंवार शेती केल्याने उत्पादन घसरण्याची वेळही काही ठिकाणी येते, ते वेगळं.

इथे पिकवलेल्या वालाच्या काही जातींना मुंबईत चांगला भाव मिळतो. अर्थात, पहाडियांना नव्हे. 'मला कर्ज देणाऱ्या महाजनालाच माझं पीक मला विकतं,' चंद्रशेखर पहाडिया म्हणतो. असं म्हणून तो ते पीक एक रुपया किलो या भावाने विकतो. स्वतः पहाडियांना हे धान्य खायला बहुधा कधीही जमत नाही. सगळ्याची 'विक्री' महाजनांना होते. दराधियार यांच्या पाहणीनुसार पहाडियांच्या उत्पन्नाचा ४६ टक्के भाग कर्जफेड म्हणून महाजनांच्या सुपूर्द केला जातो. जीवनावश्यक पदार्थांची खरेदी, वगैरेंच्या रूपाने आणखी ३९ टक्के भाग आडमार्गाने सावकारालाच मिळतो.

✱

या उतारावरून खाली, त्या चढावावरून वर असे धापा टाकत चालत असताना आमच्या नजरेला उघड्याबोडक्या टेकड्या खुपतात. गावं पार करताना तिथल्या शाळांचं अस्तित्व रिकाम्या इमारतीच्या रूपाने वा निव्वळ कागदावरच जाणवतं. साक्षर पहाडिया स्त्री सापडणं जवळपास अशक्यच आहे.

त्या बायकांच्या वीस मीटर पुढे जाऊन फोटो काढणं हे सोपं काम नाही. भाजणारं ऊन आणि चालण्याचा वेग सहन करणं जेव्हा आम्हाला अशक्यप्राय होतं, त्याच वेळी त्या बायका उतारावर विश्रांतीसाठी थांबतात आणि तिथल्या झऱ्याचं पाणी पितात. फुटू पाहणारी फुफ्फुसं आणि लोळगोळा झालेला अहं यांच्यावर थोडी फुंकर घालण्याएवढा अवसर आम्हाला मिळतो. या घटकेला त्यांची चाल तीन तासांहून जास्त वेळ झालेली आहे. डॉ. दराधियार यांना त्यांच्या पाहणीत आढळलं आहे की, इथल्या झऱ्यांमध्ये आयोडिन कमी आहे आणि पाण्याचा 'दर्जा फार खालचा' आहे. ते म्हणतात, इथल्या लोकांच्या 'सर्वसाधारण कुस्वास्थ्या'ला बऱ्याच अंशी हेच कारण असण्याची शक्यता आहे.

ज्याला जलवाटप व्यवस्था म्हणावं असं इथे काही नाहीच. वर्षानुवर्ष झालेल्या दुर्लक्षाचा हा परिणाम. म्हणून मग पहाडियांना पाण्याच्या माध्यमातून होणारे अनेक रोग होतात. उदा. अतिसार, आमांश आणि यकृताला सूज येणं. कित्येकांना क्षय, गंडमाळा, सिकलसेल ॲनिमिया यांसारख्या दुर्धर व्याधीही जडतात. त्यात हा भाग म्हणजे हिवतापाचं साम्राज्यच. दोरियो गावातला सर्वात वयस्कर रहिवासी असलेला पंचेचाळीस वर्षांचा गंधे पहाडिया म्हणतो, 'इकडे कोणी आजारी पडला, तर जवळ इस्पितळ नाही. बांबूना त्याची खाट बांधून या खाचखळग्यांमधून कधी कधी पंधरा किलोमीटर दूर त्याला न्यावं लागतं.'

स्त्रियांचं पाणी पिऊन झालं आहे आणि आमच्या प्रश्नांना उत्तरं देण्यास त्या सरसावल्यात. सासरी जाताना इथल्या स्त्रीची पाणी वाहण्याची क्षमता तपासली जाते. पहाडियांच्या लग्नाचे समारंभ वधू सासरी गेल्याच्या पुष्कळ नंतरही होऊ शकतात.

उपार सिदलेर गावातील वृद्ध इत्रो पहाडिया म्हणतो, पाणी म्हणजे फारच महत्त्वाची परीक्षा. 'इथल्या परिस्थितीत जी पाणी आणू शकते, तिचाच स्वीकार होत असतो.'

या जमातीत चौदा वर्ष कार्य केलेल्या, संधाळ पहाडिया सेवा मंडळाच्या गिरीधर माथुर यांच्या

मते 'उमेदवारीचा काळ' ही अतिशयोक्ती आहे. पुरुषाच्या क्षमतेचा कस असा लावला जात नाही. हेही त्यांना मान्य आहे. पण माथुर आवर्जून सांगतात, पुरुषाच्या घरी गेल्यावरही अन्य कुटुंबाच्या कारणासाठी त्याला सोडण्याची मुभा स्त्रीलाही असतेच.

तेढरीगोड्डा व भोडा खोटा यामधला उतार निमुळता आहे, घसरडा आहे आणि अणकुचीदार दगडांनी भरलेला आहे. पहाडियांना त्याची काही पर्वा असल्याचं दिसत नाही. 'या भागात रस्ते म्हणजे,' माथुर सांगतात, 'विकासाचं नव्हे, तर पिळवणुकीचं चिन्ह आहेत.' त्यांच्या म्हणण्यात तथ्य आहे. मैदानी भागाच्या निकट राहणारे पहाडिया महाजनांच्या तावडीत जेवढ्या प्रमाणात आहेत, तेवढ्या प्रमाणात डोंगरमाथ्यावरील पहाडिया नाहीत.

या भागात ज्या काही 'विकास योजना' आल्या, त्यांच्या बाबतीतले निर्णय घेताना स्वतः पहाडियांच्या म्हणण्याची दखल कधीही घेतली गेलेली नाही. एका प्रयोगात बऱ्याच पहाडियांना प्रत्येकी दोन-दोन गायी देण्यात आल्या. पहाडिया गायीचं दूध काढत नाहीत - दूध बछड्यासाठी असतं ना?

दुधापासून बनणारे पदार्थही पहाडिया खात नाहीत. पण हे कोणालाच माहीत नव्हतं. ते खातात काय, तर गायीचं मांस. आणि कितीतरी 'कर्जा'चा याच मार्गाने फडशा पडला. इतरांनी गायींचा वापर ओझी वाहण्यासाठी करण्याचा प्रयत्न केला आणि तिथल्या रौद्रभूमीत गायी मेल्या. जे कर्ज त्यांना कधीही नको होतं, त्याची परतफेड मग देशातल्या त्या अत्यंत गरीब लोकांना करावी लागली.

'सरकारी पैशातून, कंत्राटदारांच्या फौजाच्या फौजा पोसल्या गेल्या आहेत,' याकडे माथुर लक्ष वेधतात. भ्रष्ट अधिकाऱ्यांच्या अरेरावीमुळे पहाडिया महाजनांच्या मुठीत अधिक प्रमाणावर जातात. राजकारणाची जाण असलेला माथुरसिंह पहाडिया अचूक सांगतो, 'अधिकारी हे तात्पुरतं वास्तव. महाजन कायमचं.'

राजकीय चळवळींचा इथे मर्यादितच प्रभाव पडलेला आहे. सीपीआयच्या नेतृत्वाखाली साठ व सत्तरनंतरच्या दोन दशकांमध्ये झालेल्या आंदोलनांमुळे महाजनांच्या कचाट्यातून पहाडियांची भूमी मुक्त झाली. पण शासनाने पुढील पावलं उचलण्यात दिरंगाई केली आणि पूर्वीचीच परिस्थिती पुन्हा आली. चांगल्या उद्देशाने काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या वर्षानुवर्षांच्या प्रयत्नांनाही यश इथे मिळालेलं दिसत नाही.

डॉ. दराधियार आणि त्यांचे सहसंशोधक डॉ. पी. के. वर्मा यांच्या मते ही जमात नष्ट होते आहे. यंत्रा शासन इन्कार करतं, पण तसा धोका असल्याचं मान्य करतं. त्या धोक्याचा प्रतिकार करण्यासाठी शासनाने आणखी काही कार्यक्रमांची घोषणा केली आहे. ज्यांचा पहाडियांवर काही परिणाम होण्याची शक्यता कमी असली, तरी कंत्राटदार व महाजन यांच्यासाठी ते कार्यक्रम आशादायक असावेत. 'दरम्यान,' माथुरसिंग म्हणतो, 'आमची जंगलं नाहीशी होताहेत. आमची जमीन घटतेय, आमच्या हालअपेष्टा वाढताहेत.'

पहाडपूरच्या कुटुंबाच्या कुठे पुढे असलेल्या हाटाशी जेव्हा आम्ही पोहोचतो, तेव्हा त्या स्त्रियांचं दर्शन झालेलं स्थळ चोवीस किलोमीटर दूर राहिलेलं असतं. दिवसभरात आम्ही चाळीस किलोमीटर

तंगडतोड केलेली असते. पुढल्या आठ दिवसात मला ही क्रिया पुन्हा करावी लागणार आहे ही जाणीव मुळीच सुख देत नाही. आमच्या समोरच त्या स्त्रिया ३०-४० किलो वजनाच्या त्या मोळ्या विकून टाकतात, मोळीमागे पाच ते सात रुपये या भावाने.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी दुखरे हातपाय घेऊन मी १९४७ साली गोड्यात उभारण्यात आलेला 'स्वातंत्र्य स्तंभ' बघायला जातो. त्यावरचं पहिलंच नाव एका पहाडियाचं आहे. बहुतेक सर्वच हुतात्मे पहाडियाच आहेत.

स्वातंत्र्यासाठी बलिदान देण्यात सगळ्यांच्या पुढे. त्याची फळं चाखण्याच्या रांगेत सर्वात मागे.

कहारांची गणती

नुनमट्टी, गोड्या (बिहार) : शिवशंकर लइया १९६७ साली मॅट्रिक पास झाला, तेव्हा गोड्यामधल्या कहारांना धन्य वाटलं. लोक त्यांना गोड्याच्या पहाडिया आदिवासींपेक्षाही हीन दर्जाचे समजत; आणि हा तर त्यांच्यामधला पहिला मॅट्रिक पास.

जात्या दिवसांबरोबर या कर्तृत्वावरची झळाळी धुरकटली आहे. मॅट्रिक झाल्यानंतर पुढची सव्वीस वर्ष लइयाला नोकरीच मिळाली नाही, हे एक कारण होतंच. दरम्यान इथला दुसरा मॅट्रिक पास जोगिंदर लइया टीबीने मेला. आज स्थिती अशी आहे, की नुनमट्टी किंवा गोड्या शहरातच मोडणारं गोरीघाट गाव इथे असलेल्या कहारांच्या मोठ्या वस्त्यांमधील एकही मूल शाळेत जात नाही. 'दोघांची नावं घातली आहेत शाळेत,' शिवशंकर लइया सांगतो, 'पण त्यांना शाळेत पाठवणं परवडणार कसं? त्याला पैसे पडतात. इथे निदान बकऱ्या, डुकरांकडे लक्ष तरी देतात.'

बऱ्याच अनुसूचित जाती-जमातींपेक्षा गरीब व मागास गणले गेलेल्या कहारांची (किंवा कडार वा कढार) संख्या घटते आहे. तरीही अनुसूचित जाती वा जमाती, दोन्ही याद्यांमध्ये त्यांना स्थान नाही. म्हणून मग अनुसूचित ठरण्यातून मिळणारे फायदे नाहीत. कहारांएवढी पिळवणूक फार थोड्या जातींची झाली असेल. कहारांएवढं असहाय्य सुद्धा कोणी नसेल.

त्यांच्यापैकी जवळ जवळ सगळेच्या सगळे भूमीहीन शेतमजूर आहेत. नियमाला अपवाद मला नुनमट्टीत भेटला. त्याच्या मालकीची १/२० एकर जमीन आहे. त्यांची घरं ज्या जागेवर आहेत, ती जागादेखील त्यांची नाही. त्या जागेला गायरान म्हणतात. 'आम्ही इथे जेव्हा झोपड्या बांधल्या, तेव्हा इतर गावकऱ्यांनी कसा विरोध केला, हे तुम्ही बघायला हवं होतं,' सिबू लइया म्हणतो. त्याचा आज हा नुनमट्टीत आलेला पहिला कहार.

गोड्या, बंका आणि भागलपूर जिल्ह्यांमधल्या पन्नास ते साठ गावात कहारांच्या वसाहती आहेत. जवळ जवळ एकाही ठिकाणी त्यांची संख्या २००च्या वर जात नाही. आणि संथाळ परगण्याच्या बाहेर त्यांचं अस्तित्वच नाही. इतर जाती त्यांना लांब ठेवतात. 'आमच्याशी तर हरिजनसुद्धा संबंध ठेवत नाही,' नुनमट्टीचा बलदेव बदाई म्हणतो. 'आम्हाला इतरांच्या घरांच्या जवळ जायची परवानगी नाही. ते तर आम्हाला नदीत किंवा नित्याच्या तळ्यात मासेदेखील पकडू देत नाहीत.'

त्यामुळे कहारांना फक्त एकाच मार्गाने मासे मिळवणं शक्य असतं. ते म्हणजे डबकी रिकामी करून, स्वतःच्या हातांनी मासे धरून. शेतकामगार म्हणून राबणाऱ्या नुनमट्टीतल्या कहाराला

कधीही बारा रुपयांपेक्षा जास्त रोजंदारी मिळत नाही. गोरीघाटला बहुतेक करून हमाली करणाऱ्यांना दिवशी २० रुपयांपर्यंत कमाई होऊ शकते. आणि वर्षात १८० दिवसांपेक्षा, फार तर २०० दिवसांपेक्षा जास्त काम कोणालाही मिळत नाही.

मी ज्या ज्या कहार समूहांना भेटलो, त्यातल्या एकालाही जाणीव नव्हती की बिहारात किमान वेतन आता रु. ३०.५० आहे. काही वर्षांपूर्वीपर्यंत वेढबिगार म्हणून राबणाऱ्या कहारांची सीपीआयच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या लढ्यात मुक्तता झाली. त्या काळात त्यांना त्या भागातल्या जमीनदारांची भयंकर दहशत सहन करावी लागली. जमीनदार कहार स्त्रियांचा हवा तसा उपभोग घ्यायचे, तर पुरुषांना सर्व प्रकारचे काबाडकष्ट करायला लावायचे.

या गटाची क्रयशक्ती नगण्य आहे. गोरीघाटचा एक फटकळ तरुण, पूरन म्हणतो, 'आमचं स्थान पूर्णपणे सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेच्या बाहेर आहे. नाहीतरी खरेदी करायला पैसा आहे कोणाकडे?' कहारांच्या आहारात डाळी नसल्यागत आहेत आणि साखर तर त्यांना माहीतच नाही.

सामाजिक बहिष्कारामुळे त्यांचं इतर मार्गांनीही नुकसान होत असतं. त्यांच्या समाजातल्या जवळपास एकालाही असं कौशल्य मिळवता आलेलं नाही, ज्यामुळे मिळकतीत थोडी तरी भर पडेल. ते भूमीहीन असल्याने ही समस्या गंभीर बनते. त्यांच्यात कोणी सुतार नाही की गवंडी नाही. पण या कामात अकुशल कामगार म्हणून त्यांचा हातभार जरूर लागतो. अलिकडे मात्र काहींनी म्युझिक बॅंडमध्ये वाद्य वाजवायला सुरुवात केली आहे. बलदेव बदाई १३ जणांच्या ब्रास बॅंडचा म्होरक्या आहे आणि त्यांना कधी कधी सार्वजनिक समारंभात वाजवण्याची संधी मिळते.

मात्र अशा समारंभांमुळे गोरीघाट किंवा नुनमट्टीची कहार वसाहत कधीही उजळून निघत नाही. या दोन्ही ठिकाणी सदैव अंधारच असतो. तिथल्या कोणालाही घासलेट परवडत नाही आणि वीज तर तिथे अजिबातच नाही. अनुसूचित जाती-जमातींना घरबांधणीच्या कार्यक्रमांचा निदान तत्त्वतः तरी लाभ होतो. कहारांचा समावेश त्यांच्यात होत नसल्याने त्यांना काहीही मिळत नाही. एक सर्वसाधारण कहार घर म्हणजे प्रत्यक्षात एक खोपट असतं. माणसांबरोबर त्यांनी पाळलेली डुकरं आणि मोजकी गुरं एकाच ठिकाणी नांदत असतात. मोजून एकाही घराला दरवाजा नाही. 'चोरायला आहे काय आमच्यापाशी?' सुरजादेवी विचारते, 'आम्हाला अन्नसुद्धा परवडत नाही; मग दरवाजाच्या गप्पा करा कशाला?'

'घरात खाणारी तोंडं सहा; तर रोजच्या चार किंवा पाच रुपयांच्या कमाईत कसं भागायचं?' लीलादेवी विचारते. 'आमच्या समाजातल्या म्हाताऱ्यांना सुद्धा पेन्शन मिळत नाही. (बिहार सरकार सामाजिक सुरक्षितता निवृत्तीवेतन म्हणून वृद्धांना दरमहा १०० रुपये देतं.) माझे दोन मुलगे मुंबईजवळच्या कल्याण नावाच्या ठिकाणी पळून गेलेत. तुमच्या कानावर आलंय का ते?'

ते सुद्धा कल्याणमध्ये मजुरीच करतायत. घरी पैसे पाठवणं त्यांना जमत नाही. पण ते निसटले याचंय लीलादेवीला सुख आहे. 'कितीतरी दिवशी आम्हाला खूप कमी खायला मिळतं; कधी कधी अजिबातच मिळत नाही. 'दारुबाजीचं प्रमाण वाढत आहे आणि मातंगी लड्या म्हणते की, 'पुरुषांचा पैसा दारूत जास्त जाऊ लागला आहे.' वयाने सर्वात वडील असलेल्या जगदेव लड्या यांचा अंदाज आहे की तरुण माणसांच्या रोजच्या कमाईतला चौथा हिस्सा तरी दारूत

जातोच.

गोड्डा, बंका आणि भागलपूरमध्ये पसरलेल्या कहारांची संख्या बहुधा १५,००० पेक्षा कमी असावी. वीटभड्या, मातीकाम, कापणी अशा हमखास हंगामीच असणाऱ्या कामातून ते कशीबशी गुजराण करतात. त्यांची नेमकी संख्या किती आहे हे पद्धतशीरपणे मोजण्याचा प्रयत्न देखील कोणी आजवर केलेला नाही. त्यांच्या बाबतीतल्या अधिकृत माहितीतली गफलत आहे असं वाटतं. 'आम्ही त्यांच्या खिजगणतीत नाही, तर गणतीत कुठून येणार?' जगदेव लड्या म्हणतात, 'आमच्यापाशी पुरेशी मतं नाहीत. कशीबशी गुजराण करणाऱ्यांची चळवळ उभारणं अतिशय कठीण असतं. त्यात भर म्हणजे आम्ही अशिक्षित, निरक्षर आहोत.'

कहारांची सद्यस्थितीतली मुख्य मागणी आहे अनुसूचित जमातींमध्ये समावेश व्हावा ही. ही शर्यत काळाशीच आहे. एस.पी. तिवारी हे राजकीय कार्यकर्ते म्हणतात त्याप्रमाणे त्यांचं अस्तित्व झपाट्याने नष्ट होत आहे आणि निवडणुकीच्या राजकारणात त्यांना कोणी मोजत नाही. त्यांच्या कुटुल्याही वसाहतीत जा, दहा वर्षांपूर्वी होती त्यापेक्षा आज किती कमी घरं उरली आहेत, हीच गप्पा ऐकू येते. सर्व प्रकारची आणि सर्व बाबतीतली दडपशाही भोगलेले जर कोण असतील, तर कहार आहेत.'

कहार हातावर हात बांधून बसलेत असं मात्र नाही. त्यांच्या अंतर्गामी संतापाची तीव्र भावना आहे आणि त्याचबरोबर एक जाणीवही आहे. या जाणिवेला सुरजादेवी नीट शब्दांकित करते : 'आम्ही जखडलेले आहोत कारण आम्ही अशिक्षित आहोत.' अनुसूचित जातींमध्ये समावेश होण्यापुढच्या त्यांच्या मागण्या आहेत शिक्षण व जमीन. आणि जर या मागण्या पुऱ्या झाल्या नाहीत; तर आणखी काही वर्षांनंतर गणती करायला एकही कहार उरलेला नसेल.

त्याचं नाव मंगळवार

मुदुलीपाडा, मल्कनगिरी (ओरिसा) : हसऱ्या चेहऱ्याने त्याने त्याचं नाव सांगितलं : मंगळवार. बायकोचं नाव शनिवार. त्याला दोन मुली, दोघींची नावं रविवार. एक लहान मुलगा. हा बुधवार. प्राचीन टोळ्यांमध्ये बऱ्याच ठिकाणी ही रीत आढळते : ज्या दिवशी मूल जन्मलं, त्या दिवसाचं नाव त्या मुलाला ठेवायचं. पण मल्कनगिरीतल्या वरल्या बोंडांमध्ये ही प्रथा अगदी धार्मिक निष्ठेने पाळली जाते.

म्हणून मग सोमवारी जन्मलेल्या पुरुषाचं नाव असतं सोमा; स्त्री असेल तर सोमवती. मंगळवारी जन्मलेली स्त्री ती मंगली. त्या दिवशी जन्मलेला पुरुष मंगला. बोंडा तर त्यांच्याकडच्या प्राण्यांनाही अशीच नावं ठेवतात.

कोरापुट भागातला मल्कनगिरी जिल्हा हेच बोंडांचं एकमेव वसतीस्थान. इतर कुठेही त्यांची वस्ती नाही. खालच्या टेकड्यांमध्ये रहाणारे ते खालचे बोंडा. इतरांपासून ते जास्त वेगळे होत गेलेले दिसतात. दुसरी वस्ती आहे समुद्रसपाटीपासून ३००० फूट उंच अवघड डोंगरकपारींमध्ये. यांचं नाव अर्थातच वरले बोंडा. सध्या 'बोंडा' असंच त्यांना म्हटलं जातं. काही तज्ञ त्यांना बोंडो असंही म्हणत. अधिकृत कागदपत्रांमध्ये त्यांचा उल्लेख बोंडा-पारोजा असा बराच काळ होत आला आहे.

ही सगळी नावं त्यांना बाहेरच्या समाजाने दिलेली आहेत. त्यांच्या टोळीच्या आत ते स्वतःला रेमो म्हणवतात. 'माणूस' एवढाच रेमोचा अर्थ. मानववंशशास्त्रज्ञांच्या मते बोंडा हे लोक म्हणजे प्राचीन काळी भटकत भटकत जैपूर टेकड्यांमध्ये येऊन स्थिरावलेली एक ऑस्ट्रो-आशियाई जमात आहे. १९९० मध्ये बोंडांची संख्या होती फक्त ४४३१. मल्कनगिरीचे कलेक्टर जी.के. धाल सांगतात की जगातील अतिप्राचीन १५ टोळ्यांमध्ये बोंडांची गणती होते. स्वतःच्या उदरनिर्वाहासाठी ते अन्न गोळा करणे, शिकार करणे आणि एक प्रकारची फिरती शेती करणे, असे उद्योग करतात.

फिरत्या शेतीबरोबर आता ओली शेतीही सुरु झाली आहे. बोंडा विकास एजन्सीचा अधिकृत अंदाज आहे की शेती करणाऱ्या कुटुंबापाशी साधारण एकरभर जमीन असते. पैकी एक तृतीयांश एकर जमीन ओलिताखाली असते जिथे तांदूळ वा गहू पिकवणं शक्य असतं. अर्ध्या एकरापेक्षा थोड्या जास्त जागेत ते डाळी, वगैरे पिकवतात. एकराच्या किंचितशा भागात घर आणि पसराबाग असते. यांची मालकी वैयक्तिक असते. पण फिरत्या शेतीच्या वाफ्यांची मालकी मात्र सामायिकपणे टोळीची असते. कुठल्याही पद्धतीत बहुतेक काम बायकाच करतात.

बोंडा लोक मागासलेपण आणि प्रचलित गैरसमज यांची शिकार झाले आहेत. कलेक्टर व बोंडा विकास एजन्सी प्रकल्पाचे अधिकारी दोन्ही आघाड्यांवर लढण्याचा भगिरथ प्रयत्न करत आहेत. १९८८ ते १९९२ या काळात शासनाने वरल्या बोंडांच्या भागात दहा शिक्षकांची नेमणूक केली. पण या भयप्रद भासणाऱ्या बोंडांच्या सहवासात रहाण्याच्या कल्पनेने घाबरून एकही आला नाही. शिक्षा म्हणून शासनाने त्यांचा पगार अडवून धरला, तरीही कित्येकांनी रुजू होण्यास नकारच दिला.

बोंडा टेकड्यांमधील मुदुलीपाडा वसाहतीत ज्या पोलिस अधिकाऱ्यांनी मुक्काम टाकयला हवा, ते खालच्या टेकड्यांमधल्या खैरीपुटमध्ये रहातात. तिथूनच काम करतात. वरल्या बोंडांवर हिंसा व तिकिटाशिवाय प्रवास करण्याचा आरोप करत बसचालकांनी खैरीपुट ते मुदुलीपाडा यामधील बसवहातूक बंदच करून टाकली आहे. त्यामुळे जर तुमच्यापाशी जीप नसेल, तर बोंडांच्या पहिल्या वसाहतीत पोचण्यासाठी १४ किलोमीटरची पायपीट करावी लागते. याशिवाय मनुष्यवधाचं प्रमाण भलतंच जास्त आहे, या भागातल्या इतर कुठल्याही एका जमातीपेक्षा भारी.

चित्र तसं घाबरवणारंच आहे. पण त्यात अतिशयोक्ती सुद्धा आहे. मनुष्यवधाच्या घटना खूप घडतात हे खरं; पण त्यातल्या जवळ जवळ सगळ्याच जमातींतर्गत असतात. बाहेरच्यावर ती वेळ क्वचित येते. चोऱ्यामाऱ्यांचं तर चिन्हदेखील नाही. आम्ही वरल्या बोंडांच्या गावांमधून मुक्तपणे हिंडलो. आणि डोंगर उतरून ते बसमध्ये चढलेले दिसले तेव्हा बाकीच्यांप्रमाणे त्यांनीही तिकीट काढलेलंच दिसलं.

बोंडा प्रकल्पाने चालवलेल्या जगावेगळ्या शाळेवर आंद्रहालची मुलं फारच खूष आहेत. त्यांचा तरुण शिक्षक मंगराज हा मॅट्रिकदेखील नाही आणि त्याची मदतनीस अहिल्या हिने सातवीत शाळा सोडली. दोघांपैकी एकही बोंडा नाही, पण त्यांच्या कामात कसलाही अडथळा येत नाही. जसजशी बोंडांबद्दल लोकांना माहिती होते आहे, तसे त्यांच्याविषयीचे काही पूर्वापार चालत आलेले गैरसमजही दूर होत आहेत.

'लोकांना कदाचित पटणार नाही,' आंद्रहालच्या अनोख्या शाळेतील अहिल्या म्हणाली, 'पण या मुलांना शिक्षणाची ओढ आहे.' अहिल्या त्यांना दोन वेळ जेवण देते आणि या प्रलोभनामुळे मुलं शाळेत येतात. आमचं संभाषण चालू असतानाच बरीचशी अल्पवयीन मुलं धक्काबुक्की करत वर्गात बसलेल्या त्यांच्या वडील भावंडांच्या शेजारी जाऊन बसली. आपल्याला घेत नाहीत असं त्यांना वाटत होतं. पळून गेलेल्या शिक्षकांना मुद्दाम इथे आणून दाखवावं असं ते दृष्य होतं.

असल्या जनसमूहांबरोबर काम करणाऱ्या काही जणांना 'प्रिमिटिव समाज' हा शब्दप्रयोग आवडत नाही. या शब्द प्रयोगामुळे एक नकारात्मक भावना तयार होते आणि कामात अडथळे आणते, असं त्यांना वाटतं. त्या अधिकृत संज्ञेमागे घटणारी वा स्थिर लोकसंख्या आणि नगण्य तंत्रज्ञान, हे निकष असतात. शिवाय खालच्या प्रतीचं शिक्षण, अत्यंत मागास आर्थिक-सामाजिक पातळी आणि काही प्राचीन जमातींमध्ये आढळणाऱ्या इतर समस्याही आहेतच. पण या शब्दप्रयोगावर सगळेच नाराज आहेत. 'शेतीपूर्व समाज असंही आपण म्हणू शकतो,' एक तज्ञ म्हणाला, 'उगीच कोणाला प्रिमिटिव ठरवणं बरोबर नाही. खटकतो हा शब्द.' पण धोरण ठरवण्यात जोपर्यंत आधुनिक विचारसरणी येत नाही, तो पर्यंत असले शिक्रे वापरात रहाणारच.

बोंडा स्त्रीचं पारंपरिक वस्त्र म्हणजे त्यांनी स्वतःच विणलेलं एक फडकं, जे त्या कमरेभोवती गुंडाळतात. काही कसल्याशा प्राचीन हत्यारांच्या सहाय्याने डोकीही भादरतात. यातून कधी त्यांना घटसर्प होतो.

शिके मारण्यातूनच भीती निर्माण होते. आणि वरल्या बोंडांच्या कल्याणासाठी आखणी करताना ही भीती आडवी येते. ८० नंतरच्या दशकात बोंडांमधील साक्षरतेचं प्रमाण फक्त ३.६१ टक्के इतकं कमी होतं. ओरिसातील एकूण आदिवासींमधील १३.९६ या धक्कादायक प्रमाणाच्याही कितीतरी खाली हा आकडा आहे. स्त्रियांच्यात तर हा आकडा शून्याच्याच जवळ असेल. वरल्या बोंडांमधून आजवर फक्त एक जण मॅट्रिक पास झाला आहे. त्याचं नाव मंगला घलन. तो मुटुलीपाडा हायस्कूलमध्ये शिक्षक आहे. आम्ही गेलो तेव्हा तो नव्हता, मग त्याच्याऐवजी आम्ही गुसुम व आदिबेरी यांची भेट घेतली. बोंडा जमातीतल्या या पहिल्या नोकरदार स्त्रिया. म्हणजे, दोघीही शाळेत हेलपरच आहेत;

पण गावात रहाणाऱ्या त्यांच्या कुटुंबांवर आर्थिक दृष्ट्या अवलंबून नाहीत.

गुसुम आणि आदिबेरी मुलांना शाळेत जाण्यासाठी उत्तेजन देतात - सगळ्याच शाळा आंदोलनसारख्या नाहीत. 'शेतातलं सारं काम जेव्हा आई करते,' आदिबेरी सांगू लागली, 'आणि बाप सोलप (ताडासारख्या सागो या वृक्षाची दारू) वृक्षाकडे निघून जातो, तेव्हा या कळ्याबचांकडे कोण बघणार? मोठ्या मुलांना शाळेत येणं शक्य नसतं ते याचमुळे.' बोंडांमध्ये बालमृत्युचं प्रमाण भयानक आहे. दर हजारी १५० ही संख्या ओरिसाच्या हृदयद्रावक १२२ या प्रमाणाच्याही पलिकडली आहे.

आदिबेरी व गुसुम दोघींनी कपड्यांसारख्या बाबतीत परंपरा मोडली आहे. तरीही त्यांना विरोध झाला नाही. बोंडा स्त्रीचं पारंपरिक वस्त्र म्हणजे कमरेला गुंडाळलेलं एक फडकं. अंदाजे मीटरभर लांबीच्या या फडक्याची रंदी असते साधारण ४० सें.मी. स्त्रिया स्वतःच हे कापड विणतात. स्त्रिया गळ्यात खूप माळा घालतात, अॅल्युमिनियमची कडी घालतात, पितळेच्या बांगड्या घडवतात, आणखीही दागिने घालतात. कसल्याशा जुन्या पुराण्या हत्यारांच्या सहाय्याने त्या डोकीही भादरतात. यातून कधी घटसर्प होतो.

'डोक्याचा गोटा करण्याचा उगम,' गुसुम सांगते, 'एका प्राचीन शापाबद्दल्या अंधविश्वासात आहे. असं म्हणतात की, सीतादेवीला हसल्या म्हणून तिने सर्व बोंडा स्त्रियांना नग्नतेचा व डोक्यावर केस न देवण्याचा शाप दिला. पण या कपड्यांबद्दल माझा आक्षेप वेगळा आहे. थंडीच्या दिवसात मुलं नेहमी आजारी पडतात.' लोकांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांच्यावर काही लादावं हे तिला नको आहे. तरीपण तिथल्या टेकड्यांमध्ये हिवाळ्यात रहाणाऱ्या झोंबऱ्या वान्याचा त्रास लहान मुलांना भोगावा लागू नये अशीही तिची इच्छा आहे.

बोंडा ज्या झोपड्या बांधतात, त्यात ह्या खेळती रहाण्याची व्यवस्था नसते. या विषयात ते इतर जमातीपेक्षा मागे आहेत. झोपड्यांच्यात पुष्कळ सुधारणा करता येतील यात शंका नाही. पण यासाठी ज्या योजना बनल्यात, त्यांच्यात शंकेला जागा आहे. आम्ही तिथे असताना काही अधिकाऱ्यांनी सर्व बोंडा झोपड्यांवर पत्र्याची छतं टाकण्याचा प्रस्ताव मांडला. 'याचा परिणाम असा होईल,' एका प्रकल्प अधिकाऱ्याने त्यांना समजावलं, 'की उन्हाळ्यात ते करपून निघतील आणि दुरुस्तीसाठी त्यांना व्यापारी, सरकारी अधिकारी यांच्यावर अवलंबून रहावं लागेल.'

सीतेची आख्यायिका आणि या तऱ्हेच्या इतर कहाण्या यांच्यात या प्राचीन जनसमुहाला हिंदू पुराणांच्यात सामावून घेण्याचा उद्देश दिसून येतो. पण बोंडांचे बहुतेक धार्मिक आचार त्यांचे स्वतःचेच आहेत. शिवाय, त्यांच्या भयकारी प्रतिमेचे काही चांगले परिणामही झाले आहेत. उदाहरणार्थ त्यांच्या भोवतालचं जंगल संरक्षित नसूनही तिथे लाकूडचोरांची चाहूल नाही. आता हळूहळू बाहेरच्या समाजाशी त्यांचा संबंध वाढू लागला आहे. आणि हजारो वर्ष स्थिर राहिलेलं या जमातीचं जग झपाट्याने बदलू लागलं आहे. काही वेळा हा बदल त्यांच्या भल्याचा असतो; पण बऱ्याचदा अकल्याणाचा असतो, हे एक दुःखद सत्य आहे.

भटके; पण मुक्त नव्हेत

पुदुकोट्टाई व तिरुक्कट्टापल्ली (तामिळनाडू) : आता दुसरं पीक नाही. मरियप्पन आणि त्याच्या कुटुंबातले आठ जण यांच्याजवळचा अन्नधान्याचा साठा संपला होता आणि त्या सर्वांनी मिळून एप्रिल महिन्यात दोनशे रुपयांची कमाई केली होती. मेच्या सुरुवातीलाच त्याने 'बिनमोसमी' स्थलांतर करण्याचा निर्णय घेतला. बायको व मुलं यांना घेऊन मरियप्पनने पुदुकोट्टाई जिल्हा सोडला.

बावन्न वर्षांचा मणिकम व सदतीस वर्षांचा मुथुस्वामी यांनीही हाच निर्णय घेतला. मरियप्पनप्रमाणे त्यांच्या एक तृतीयांश एकर या आकाराच्या जमिनी अवर्षणात होरपळल्या होत्या. एप्रिल महिन्यात त्यांना कमाईच झाली नव्हती असं म्हटलं तरी चालेल. राज्यशासनाच्या दुपारच्या जेवणाच्या योजनेचाच लहान मुलांना आधार होता. वडील मंडळी कूझचं (रागीपासून बनवलेला रस्सा) जेवण दिवसात एकदा जेवत होती. नशीब चांगलं असेल, तर दोनदा. रेशनच्या दुकानात भाववाढ झाल्यामुळे भात खाणं बाद झालं होतं. दोन्ही कुटुंब अंबलक्करार या डीनोटिफाइड जमातीतली होती.

अगदी सुगीच्या दिवसातदेखील पुदुकोट्टाईच्या लोकांची क्रयशक्ती दयनीय पातळीवर असते. थॉम्सन ग्रामीण बाजार निर्देशांक ही एक मोजपट्टी या संदर्भात उपलब्ध आहे. निर्देशांक 'जाहिरातदार, व्यापारी, प्रसारमाध्यमांसाठी योजना आखणारे व व्यावसायिक' यांच्या माहितीसाठी तयार करण्यात येतो. या निर्देशांकाचं काम आहे ३८३ ग्रामीण जिल्ह्यांमधील विक्रीक्षमता अजमावणे. पंपसेट व ट्यूबवेलपासून विद्युत्तिकरणापर्यंत २३ विविध घटकांचा विचार या निर्देशांकात होतो.

पुदुकोट्टाईला लागून असलेला तंजावर जिल्हा सर्व ३८३ जिल्ह्यांमध्ये पहिल्या क्रमांकावर आहे. त्याच्या निर्देशांकाचं मूल्य आहे १००. पुदुकोट्टाई? पुदुकोट्टाईचा आकडा आहे १०.९७. हा आकडाही अर्थात जिल्ह्यातल्या एकूण लोकसंख्येसाठी आहे. त्यामधील मरियप्पन आणि मणिकम यांच्यासारख्यांची क्रयशक्ती नगण्यच असणार. मे महिन्यात पुदुकोट्टाई जिल्ह्याला अवर्षणाने ग्रासलं आणि हजारो शेतमजूर घराबाहेर पडले. एकट्या तुलकम्पट्टी या खेड्यातूनच १६० कुटुंब निघाली. काहीनी वयस्क सदस्यांना मागेच ठेवलं. मुलं मात्र सगळ्यांनी स्वतःबरोबर नेली.

कुठे गेले हे लोक? तंजावरमधील या मोसमातली शेतीची सगळी कामं संपलेली असताना या स्थलांतरितांना काम तरी काय मिळतं? जगण्यासाठी काय काय करावं लागतं गरिबांना? मागे ठेवलेल्या म्हाताऱ्यांचं काय? त्यांच्या पोट भरण्याचं काय? ते खातात ते अन्न कुठून येतं? त्यासाठी थोडासा का होईन जो पैसा लागतो, तो कोणाच्या खिशातून जातो?

उत्तरं शोधायचा एक मार्ग म्हणजे या स्थलांतरितांचा माग काढत थेट त्यांच्या नव्या कामाच्या जागेपर्यंत जाणे. अर्थात, अशी काही जागा असेल तर. यासाठी परिवारांशी, मध्यस्थांशी, लॉरीमालकांशी, ठेकेदारांशी बोलणं आलं. बहुतेक परिवारांना काही एक कल्पना नव्हती. जिथून मोठ्या संख्येने स्थलांतर झालं आहे, अशा गावांमागून गावांमध्ये एकच उत्तर : 'हमाली करायला गेले.' पंचाईत अशी होती की हे लोक ठरलेल्या पद्धतीने नियमितपणे स्थलांतर करणाऱ्यातले नव्हते. हे होते 'भटके', जगण्यासाठी काम मिळण्याची शक्यता जिथे वाटेल, तिथे धाव घेणारे.

काही केरळात गेले. काही शेजारच्या पासुपन जिल्ह्यात गेले. उरलेल्यांनी जिथे झाडू बनवायला मिळतील किंवा झाडं तोडायचं काम मिळेल, वा तळी उपसायची असतील; तो तो रस्ता धरला. दिवशी १२-१५ रुपये मिळवून देणारी, चार पाच दिवस चालणारी कामं. त्यानंतर पुन्हा पुढचा रस्ता. महिन्यातले बहुतेक दिवस बेकारीतच. ज्या दिवशी काम मिळेल, त्या दिवशी एक वेळ जेवण.

या भटक्या विस्थापितांचा माग काढताना २० वर्षांपूर्वीच्या सायमन आणि गारफुकेल यांच्या गाण्याच्या प्रसिद्ध ओळी आठवल्या :

लपत छपत

गरीब वस्त्यांचा शोध घेत

जिथे फाटकी माणसं असतात

त्यांनाच माहीत असलेल्या

जागा हुडकून फिरणे.

प्रतिनिधिक गटांचा शोध लागण्यास बराच वेळ लागला. भारतीदासन विद्यापिठामध्ये गरिबी या विषयात एम फिल केलेल्या राजकुमार या अर्थतज्ज्ञाच्या जाणकारीचा खूप उपयोग झाला. मे महिन्याच्या अखेरीस आम्हाला चक्र तुलकम्पट्टीतून बाहेर पडलेल्या परिवारांचा शोध लागला.

महिनाभर पुरेल असलं काम मिळाल्यामुळे त्यांचं 'नशीब उघडलं' होतं. जिल्ह्याची सीमा ओलांडून ते प्रथम तंजावर शहरात गेले. तिथून पश्चिम तंजावरमधल्या एका बाजूला पडलेल्या तिरुक्कट्टापल्ली या ठिकाणी गेले. इथे साधारणतः तीन महिने (बहुधा कमीच) काळासाठी त्यांना विटा बनवण्याचं काम मिळतं.

'नित्याचे शेतमजूर म्हणून जे येतात,' तिरुक्कट्टापल्लीतल्या किसान सभेचे नेते ए. कालिदोस म्हणाले, 'त्यांना युनियनमध्ये घेता येतं. त्यांच्या अधिकारांचं रक्षण करता येतं. पण या अशा भटक्यांचा पत्ता लावणं अवघड असतं. ते गरीब असूनही त्यांच्यासाठी काही करता येत नाही. कारण त्यांची भटकंतीच अशी असते की त्यांची युनियन बनवणं अशक्य होतं.' म्हणजेच, एकीकडे ते कमावत जरी असले, तरी त्यांची पिळवणूक करणं सोपं असतं.

या ठिकाणीही अन्नधान्य विकत घेताना, दुसरी कुठलीही खरेदी करताना ते जास्त पैसे मोजताहेत. कारण प्रत्येक गोष्टीसाठी ते ठेकेदारावरच अवलंबून आहेत. एका कुटुंबाचा दिवसभराचा चहाचा खर्चदेखील कित्येक रुपयात जातो.

पहाटे साडेतीन-चारला काम सुरू होतं. कारण सूर्य उगवण्याअगोदर विटा तयार हव्यात. मोबदला कामाच्या आकारावर मिळणार असल्यामुळे अर्थातच ते उशिरापर्यंत चालू राहिलं. आम्ही

तिथे पोचलो तेव्हा भट्ट्यांघल्या विटा आणि माणसं दोन्ही उन्हात करपून निघत होती. भट्टीवर देखरेख करण्याची जबाबदारी ठेकेदाराची; पण पावसासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे जर विटा खराब झाल्या तर त्यांची संपूर्ण किंमत ठेकेदार यांच्या मजुरीतून वसूल करतो. एरवीही १००० विटा तयार झाल्या रे झाल्या, की त्यांच्याकडे नजरही न टाकता ५० विटा 'खराब' म्हणून त्यांची किंमत वजा होते.

इथे असलेल्या मणिकमच्या तुलकमपट्टीतल्या रिकाम्या घराला आम्ही भेट दिली होती. तो म्हणाला, की जर त्याच्या कुटुंबातल्या पाचही जणांनी अविरत कष्ट केले, तर 'हजारी रु. ५५ या दराने २००० विटा बनवणं शक्य होतं. पण एक आठवडा उलटला, की दर उतरून हजारी रु. ४५ केला जातो.'

आठवड्यात जर त्यांनी १००० विटा बनवल्या, तो पुढे म्हणाला, तर प्रत्येकाला आठवड्याला सरासरी ९० ते १०० रुपये, म्हणजे दिवशी १३ ते १४ रुपये मिळतील. या कमाईत ते गरिबीरेषेच्या कितीतरी खाली रहातात. किमान वेतन पातळीच्याही अर्ध्यावरच रहाते ही रक्कम. त्यांच्या रेशनकार्डावरील नोंदीनुसार प्रत्येक कुटुंबाची सामाईक मिळकत दरमहा ३०० ते ३५० रुपये आहे.

मणिकमच्या म्हणण्यानुसार तंजावरमध्ये त्यांना भात खाण्याची चैन मात्र करता येते. त्यांच्या कमाईतले १८० ते २०० रुपये ते चैनीवरच खर्च करतात. ठेकेदारावर विसंबल्यामुळे त्यांना सगळं महाग मिळतं आणि सरपण, चहा व इतर अत्यावश्यक सामानासाठी अंदाजे २५० रुपये खर्च होतात. काही प्रसंगी ठेकेदाराचीच कसली कसली देणी त्यांना चुकवावी लागतात. परिणामी त्यांची आठवड्याची सगळी मिळकत खर्च होऊन जाण्याचा धोका उभा रहातो.

तरीही एक महत्त्वाचा खर्च बाकी राहिला. काही कुटुंबातली वृद्ध मंडळी मागे राहिलेली असतात. अशा कुटुंबातले सारे सदस्य आठवड्याच्या अखेरी, म्हणजे दर शुक्रवारी तुलकमपट्टीला घरी जातात. 'त्यादिवशी आम्ही घरच्या वडिलधाऱ्यांसाठी दहाबारा रुपयांचं खाणं, थोड्या मिरच्या, कांदे घेऊन जातो.' मुथुस्वामी म्हणाला. वडीलधाऱ्यांनी याला दुजोरा दिला. तेही शुक्रवारची वाट बघत असतात. 'तो एक दिवस असा असतो जेव्हा एकलेपणा व भूक आम्हाला खायला उठत नाही.'

कुटुंबाचा बसभाड्यावरचा आठवड्यातील खर्च सरासरी ४० ते ५० रुपये होतो. वडिलांच्या खाण्यासाठी होतो त्याच्या तिप्पट. पण जाणं ते कधीही चुकवत नाहीत. या बिनमोसमी भटकंतीत ते कधी कधी हजारो किलोमीटर फिरतात. त्यांच्या मुलांना शाळेचं दर्शनही होत नाही.

मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीजचे डॉ. के. नागराज म्हणतात, 'शरीर जिवंत ठेवण्याची ही धडपड फारच तकलादू पायावर उभी असते. अत्यंत कमी कमाई व त्याच वेळी अत्यंत तीव्र असुरक्षितता. कुटुंबात एक आजार उद्भवला, एक लग्न आलं की सगळे हिशेब कोसळून पडतात.'

तरीही मुथुस्वामीच्या शब्दात म्हणायचं तर, 'इथे पुदुकोट्टाईपेक्षा बरं आहे. तिथे सगळी शेतं वाळूनच गेली होती.' पोट भरण्यासाठी काहीही कष्ट करायला तयार असणाऱ्या हरहुन्नरी वृत्तीतून या परिवारांनी स्वतःला कसंबसं तगवून धरलं आहे. तंजावर आणि पुदुकोट्टाई यांमधला एक

ढळढळीत फरक म्हणजे तंजावरमधल्या उत्तम पाटबंधारे योजना व पाण्याचं नियोजन. एका बाजूला सुबत्ता व दुसऱ्या बाजूला हलाखी असा हा शेजार आहे.

यांच्या तर पायात बेडी

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : पुदुकोट्टाई व रामनाड या जिल्ह्यांमधल्या माणसांच्या हालचालींचा समजा नकाशा काढला, तर तो कसा दिसेल? मुंब्यांच्या वारूळभोवती लगबगीने फिरणाऱ्या मुंब्यांसारखा दिसेल. अर्थातच, मोठ्या कालखंडासाठी वा कायमचं स्थलांतर करण्यासाठीच या जिल्ह्यातल्या रहिवाशांची प्रसिद्धी आहे. तेव्हा त्याचंही प्रतिबिंब नकाशात पडेलच. त्यांच्या अंधेमध्ये थोडक्या काळासाठी, कमी अंतरावर होणाऱ्या स्थलांतराची व शेजारच्याच प्रदेशात होणाऱ्या भटकंतीची चिन्हं उमटलेली असतील. आणि या सगळ्या प्रचंड पळापळीत काही बिंदू एका जागी स्थिर असलेलेही आढळून येतील.

काही जण इतके गरीब असतात की त्यांना स्थलांतरही शक्य नसतं.

अन्नावसल ब्लॉकमधील चिन्निया या हरिजनांच्या पायात कर्जाच्या बेड्या आहेत. जमीनदाराने त्याला कर्ज दिलंय, त्याचा चिन्नियाच्या श्रमांवर पहिला हक्क आहे. गरज लागेल तेव्हा तो चिन्नियाला बोलावणं पाटवतो. अगदी सुगीच्या दिवसात देखील चिन्निया नाही म्हणू शकत नाही.

पुदुकोट्टाई व रामनाड जिल्ह्यांमध्ये अगदी मार्च १९९३ पर्यंत काढलेल्या रेशनकार्डांवर आठ आठ सदस्यांच्या कुटुंबाची एकूण मिळकत २५० ते ३०० रुपये असल्याची नोंद आढळते. चिन्नियाप्रमाणे हेही बहुतेक कायम कर्जात बुडालेले असतात.

त्यांच्यापाशी जमीन बहुधा नसतेच. असलीच तर लहानसा पाण्याविना कोरडा तुकडा असतो. ज्यावर गुजराण करणं एकूणच अवघड असतं. या जिल्ह्यात मोठे जमीनदार नाहीत असं जरी असलं, तरी पुदुकोट्टाईतली जमीन सुधारणा म्हणजे धूळफेकच आहे. (सगळ्याच तामिळनाडूबद्दल हे बहुतांश सत्य आहे.)

पूर्वीच, म्हणजे १९७२ मध्येच एका अधिकृत अहवालात असा निष्कर्ष काढण्यात आला आहे की तामिळनाडूमध्ये जी २१ लाख एकर जमीन अतिरिक्त म्हणून जाहीर करण्यात आली आहे, तिच्यापैकी २ टक्क्यांपेक्षा कमी जमीन राज्य शासनाने ताब्यात घेतली आहे. त्याहून वाईट म्हणजे नंतरच्या काळातल्या राजवटींनी या दोन टक्के जमिनीपैकी फक्त दोन तृतीयांश जमिनीचं वाटप केलं आहे.

पुदुकोट्टाईतच पहायचं तर १९९२ साली झालेल्या अधिकृत पहाणीत सिरुमरुधुरसारख्या गावात सहा वेगवेगळ्या नावांनी जमिनीची मालकी स्वतःकडे ठेवलेल्या कुटुंबांची उदाहरणं देण्यात आली आहेत. त्यात आणखी एका प्रकारच्या गुन्ह्याची नोंद आहे. अतिरिक्त जमीन कायद्याने

कुळाच्या मालकीची झाल्यानंतरदेखील पूर्वीचा जमीनमालक खंड वसूल करतोच आहे.

अहवालाच्या शेवटी म्हटलं आहे, 'अतिरिक्त जमीन ज्यांच्या नावावर करण्यात आली आहे, ते बहुतेक मूळ मालकाचेच हस्तक आहेत. आणि (काही ठिकाणी) जमीनसुधारणा केवळ कायद्यावर राहिली आहे.'

इकडच्या गरिबांना तर उद्योगधंद्यांचाही आसरा नाही. राज्यशासनाने उत्तेजनार्थ देऊ केलेल्या सवलतींवर उड्या मारून गुप्त होण्याचे प्रकार सर्रास घडले आहेत. उद्योग सुरू करायचा आणि सवलती असलेला पाच वर्षांचा काळ संपला की बंद करायचा.

झियाउद्दीन हा स्थानिक युनियन पुढारी म्हणतो की इथल्या कामगारांना अतिशय कठीण परिस्थितीला तोंड द्यावं लागतं. 'अगदी लढाऊ वृत्तीच्या युनियनची देखील पगारासाठी चळवळ करण्याची तयारी नसते. जगायचं तर नोकरी टिकवायलाच हवी अशी स्थिती आहे.'

'तीन एकर जमीन आणि थोडं पाणी' कौविलपट्टीचा गोविंदराजन म्हणतो, 'एवढं दिलंत तरी पुरे. या जिल्ह्याचा कायापालट करून दाखवू आम्ही.' पेरियाकोट्टाईचे रहिवासी त्याच्याशी सहमत आहेत. सरकारी अधिकारी समजून ते मला गावातली वाटप न झालेली अतिरिक्त जमीन दाखवतात. राजकीय प्रस्थ असलेला एक नेता इथे न रहाता इतर जमीनदारांप्रमाणे या जमिनीवर बेनामी ताबा ठेवतो. जमीनसुधारणेत तामिळनाडू राज्याला काही रसच नाही. दरम्यान राज्यातल्या पाण्याचे मर्यादित स्रोत खाजगी व्यक्तींच्या ताब्यात जाण्याचं प्रमाण वाढतच आहे.

अशा स्थितीत अवर्षण आणि भटकंती यांना पर्याय नाही. मात्र हजारो कुटुंबांची गणना भटक्यांच्यात होत नाही याचं आश्चर्य वाटतं. द नॅशनल सॅपल सर्व्हे (एनएसएस) ने जमा केलेली माहिती, हाच काय तो आधार या विषयात आहे. माहिती गोळा करताना 'स्थलांतरितांचं शेवटचं सर्वसामान्य वास्तव्य' याची जी व्याख्या ठरवण्यात आली आहे, ती मोठी विचित्र आहे. व्यक्तीची नोंद ज्या ठिकाणी झाली त्या गावी/शहरी येण्याअगोदर सलग सहा महिने त्या व्यक्तीने जेथे काढले ते स्थान' अशी ही व्याख्या आहे. (एनएसएस ४३वी फेरी)

पुदुकोट्टाईमधील कित्येक भटके सहा महिने एका जागी कधी राहिलेलेच नाहीत. तंजावरला गेलेल्यांचा अपवाद. परिणामी, जे खऱ्या अर्थाने स्थलांतरित आहेत आणि स्थलांतरित म्हणूनच ज्यांच्याकडे बघायला हवं, ते या व्याख्येच्या बाहेर रहातात. इथला एक अधिकारी तर सरळ सरळ म्हणतो, 'प्रश्न असा पडतो, स्थलांतरितांसाठी काही करावं अशी आपली खरोखर इच्छा आहे का? की एका व्याख्येच्या फटकाऱ्याने त्यांचं अस्तित्वच नाकारायचं आहे?'

अशा प्रकारचे भटके एकूण किती आहेत हे कोणालाही माहीत नाही. 'आणि ते कधी कळणारही नाही.' तो अधिकारी पुढे म्हणाला, 'ते अस्तित्वातच नाहीत असं जोपर्यंत आपण म्हणणार आहोत, त्यांना स्थलांतरित जोपर्यंत मानण्यात येत नाही, तो पर्यंत आपलं अज्ञान तसंच रहाणार.'

त्याच पहाणीत दिलेली स्थलांतरामागची 'आर्थिक कारणं' सुद्धा चमत्कारिक आहेत. उदाहरणार्थ : नोकरीचा शोध, अधिक चांगल्या नोकरीचा शोध, नोकरीत बदली/धंद्याच्या करारात बदल.

मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीजचे के. नागराज यांच्या मते यामागच्या दृष्टिकोनातच दोष आहे. ते म्हणतात, 'अधिक उत्तम पगारासाठी मुंबईहून दिल्लीला जाणारा बडा अधिकारी आणि

उपासमारीपोटी पुढुकोडाईहून तिरुकट्टपल्लीला जाणं भाग पडणारा शेतमजूर यांच्यात केवढं मूलभूत अंतर आहे. त्याची काही दखलच नाही इथे.'

पहिल्या माणसाची रहाणी मुळातच फार बरव्या दर्जाची असते. तिथून तो आणखी बर उडी मारत असतो. दुसऱ्याला प्राण वाचवण्याची भ्रांत असते. पण हे लक्षातच घेतलं जात नाही. या व्याख्येनुसार जमशेदपूर व कलकत्ता अशा फेऱ्या करणारा एखादा रुसी मोदी आणि अवर्षणाला तोंड देण्यासाठी गंधर्वकोडाईमधलं आपलं घर सोडणारा मुथुस्वामी, यांच्यात काहीही फरक नाही. कोणीतरी जाऊन मुथुस्वामीला हे सांगायला हवं. त्याला बरं वाटेल.

देणेकरी, घेणेकरी, लुच्चे आणि लफंगे

सावकारी, कर्ज व ग्रामीण भागातील
भारतीय माणूस

शे

तकऱ्याच्या मानेभोवती कर्जाचा आमरण विळखा? उद्योधंघातल्या दरापेक्षा आणि कायदेशीर मयदिच्या कित्येक पट असणारे व्याजदर? हे प्रकार मोठ्या प्रमाणावर होत, ते 'एकोणीसाव्या शतकातील बंगाली साहित्यात' असं मला छातीठोकपणे सांगण्यात आलं होतं. रामनाडमधील एकेकाळच्या जमीनदारी भागात पाऊल ठेवताना मला गोंधळल्यासारखं झालं होतं. ग्रामीण भागातून मिळालेले वृत्तांत आतापर्यंत वेगळंच काही सुचवत होते. पण माझ्या समजुतीविरुद्ध सज्जड पुरावा उपलब्ध होता.

एकीकृत ग्रामीण विकास योजनेने (आयआरडीपी) लाखो परिवारांना कोट्यवधी रुपयांचं कर्जरूपी अनुदान वाटलं, हे सत्य आहे. ग्रामीण भागातील गरिबांना नाममात्र दरावर कर्जवाटपही झालेलं आहे. ग्रामीण भागातील कर्जव्यवहाराचा मोठा हिस्सा आता बँका व इतर अधिकृत संस्थांनी सांभाळलेला आहे हेही खरं आहे. खाजगी सावकारी प्रमाण झपाट्याने कमी होत असल्याचा निष्कर्ष यावरून काढणं शक्य आहे. त्याहूनही महत्वाचं म्हणजे कर्जवसुलीसाठी शारीरिक बळाचा वापर तरी घटला आहेच.

अशा प्रसन्न वातावरणामध्ये गरीब जिल्ह्यांमधील आर्थिक पिळवणूक हा विषय माझा फार वेळ खाणार नाही अशी माझी अपेक्षा होती. सरतेशेवटी सरकारी धोरण गरिबातल्या गरिबांसाठीच आखलं जात असतं आणि खाजगी बिनव्याजी कर्जातूनही असंच ध्वनित होत होतं की स्थिती तितकी काही वाईट नाही. तेव्हा मला कल्पनाही नव्हती, की जमीनदाराच्या 'बिनव्याजी' कर्जामुळे वा 'उधारी'मुळे काही कुटुंबं पिढ्यानपिढ्या गुलामगिरीत खितपत पडत असतील. 'सार्वजनिक क्षेत्रातील कर्जवाटप' म्हणजे काय हेही मला समजलेलं नव्हतं. गरीब गावांमध्ये जमीनदारांचा अंमल कसा चालतो, शारीरिक बळाएवढेच परिणामकारक मार्ग इतरही असतात, या विषयीसुद्धा मी अनभिज्ञ होतो.

कदाचित एकोणीसाव्या शतकातील साहित्यिकांना त्यांच्या काळातील वास्तवाचं चित्रण जितक्या प्रत्ययकारी रीतीने करता आलं, तसं विसाव्या शतकाच्या अखेरीच्या समाजशास्त्रज्ञांना स्वतःच्या काळाचं करता येत नसावं.

अखिल भारतीय कर्ज व गुंतवणूक पहाणीची सर्वांत अलिकडली छपाई १९८१-८२ साली झाली. त्यानुसार शेतकरी कुटुंबाचं सरासरी कर्ज पहाणीतील दहा वर्षांच्या काळात १३९ टक्क्यांनी वाढलं. शिवाय, आसाम वगळता प्रत्येक राज्यात कर्जबाजारीपणाही वाढलेला आहे. अनेक राज्यांमध्ये ७५ टक्क्यांहून अधिक शेतमजूर परिवार कर्जबाजारी आहेत. दलित व आदिवासी यांची स्थिती सगळ्यात वाईट आहे.

१९७८ साली आयआरडीपी सुरू झाल्यानंतर या स्थितीत बराच फरक पडला असा दावा करण्यात येतो. आयआरडीपी मागोमाग बँका व इतर सार्वजनिक संस्थांचा एकूण कर्जातील वाटा वाढत जातो. कितीतरी गरीब परिवारांना प्रथमच अशा कर्जाचा लाभ मिळतो. पण या दाव्यात फारसं तथ्य नाही.

गरिबांच्यातही अनेक स्तर असतात. गरिबीचे अनेक प्रकार असतात. तुमचा स्तर जेवढा खाली, तेवढी तुमच्या परिवाराला सार्वजनिक कर्ज मिळण्याची शक्यता कमी. अलिकडे, म्हणजे १९८७ साली रिझर्व बँकेनेच तसं म्हटलं आहे. रोख स्वरूपात दिल्या गेलेल्या कर्जाचा ६० टक्के

हिस्सा सार्वजनिक क्षेत्राने उचलला आहे, हे खरं, पण १००० रुपयांहून कमी मालमतेचे धनी असलेल्यांच्या कर्जाचा फक्त ६ टक्के वाटाच त्यात आहे.

तामिळनाडूच्या काही भागात ज्या प्रमाणे शेतावर काम करणाऱ्यांनाही कर्ज मिळण्याचं प्रमाण किंचित प्रमाणात वाढलं आहे, तसं इतरत्रही कुठे कुठे झालं आहे. पण त्याचवेळी बिहारमधल्या काही भागांमध्ये होत असतं तसं त्यांना पूर्णपणे वगळलंही जातं. मग त्यांना सावकारासारख्या अनधिकृत कर्जदात्याकडे जाणं भाग पडतं. आणि आयआरडीपीमुळे काही गरीब परिवारांना दिलासा मिळाला असला, तरी त्याचवेळी त्यात निधी भलतीकडे वळवण्याचं, लाचलुचपतीचं प्रमाण प्रचंड आहे. नियोजन मंडळाच्या प्रकल्प मूल्यमापन संघटनेच्या निष्कर्षावरून तसं सरळ सरळ दिसतं.

कॉम्प्युटर व ऑडिटर जनरल (सीएजी) यांनी एका वर्षी आयआरडीपीचं एक 'चाचणी' लेखापरिक्षण केलं. ज्या मर्यादित प्रमाणात ही चाचणी झाली, त्यातही लेखा परिक्षकांना १६ कोटी रुपयांपेक्षा अधिक रक्कम 'इतर हेतूंकडे फिरवण्यात आलेली' आढळली. ग्रामीण 'लाभार्थी'च्या हाती यातली फारशी रक्कम पडली नाहीच. मोठ्या कंपन्या व तत्सम संस्थांतील भामट्यांचा मात्र यात नक्कीच हात आहे. इतर हेतूंकडे फिरवण्यात आलेल्या रकमेतील जवळ जवळ एक पंचमांश हिस्सा शहरी भागातील मोठमोठ्या कंपन्यांकडे गेला. लेखापरिक्षकांनी देशांचे १६ कोटी रुपये बुडवणाऱ्या गोष्टींची एक यादीच दिली आहे. 'एअर कंडिशनर्स', रंगीत टीव्ही, तीन चाकी स्कूटर्स', त्याचप्रमाणे 'जीप्स, मेटाडोर्स, ---- डायन्यांची छपाई ---- व्हिस्की, रम, बीयर, सोडा, जेवण, चहा, बिस्किटे वगैरे यांचाही त्यात समावेश आहे.

आयआरडीपीमुळे गरिबांचा काहीही फायदा झाला नाही, असं म्हणणं बरोबर होणार नाही. फक्त एवढंच की आजच्या राजकीय व सामाजिक चौकटीत ही मदत अत्यंत कमी ठरते. त्यावर मारलेला डल्ला तुलनेने मोठा असतो. ज्यांना शासकीय कर्जाची खरोखर गरज असते अशांना हे मारक ठरतं.

बँकांचं राष्ट्रीयीकरण झाल्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात ग्रामीण कर्जवाटपाचा फायदा खरोखरच लाखो कुटुंबांना झाला. त्यानंतरही काही काळ होत राहिला. पण सर्वोच्च स्तरावर बांधिलकी कमी होण्याचं पडसाद खालच्या पातळीवरही उमटणारच. १९९० नंतरच्या दशकात संपूर्ण भारतातील एकूण बँक कर्जाच्या ६५ टक्के कर्जावर फक्त १०० शहरांचा - भारतात एकूण शहरं ३७६८ - कब्जा होता. त्यात मुंबई, कलकत्ता, दिल्ली, मद्रास, अहमदाबाद, बंगलोर, हैद्राबाद व कानपूर या शहरांचा सिंहाचा वाटा होता. ग्रामीण भारत कुठल्याकुठे मागे राहिला होता.

शिवाय, ग्रामीण भागातील बँकांनाही तिथल्या सत्ताकारणाची दखल घेणं भागच होतं. त्यामुळे जरी काही जणांना लाभ मिळाला, तरी जे सगळ्यात गरीब होते, त्यांच्या वाट्याला सगळ्यात कमी आलं.

बहुतेक राज्यांमध्ये पंचायती म्हणजे नाटकच असतं. त्यामुळे लाभार्थीची निवड करणाऱ्या 'ग्राम सभा'नी पुष्कळ नुकसान केलं. बिहारमधल्या काही भागात सरपंचाच्या कुटुंबाच्या 'लाभार्थीचा गट' बनवला गेला. म्हणजे एकापेक्षा अधिक योजनांखाली एकाच कुटुंबाला कर्ज

मिळवता आलं.

आयआरडीपीचं कर्ज मिळवण्याच्या शर्यतीत उतरायचं तरी पैसे मोजावे लागतात, हे ज्ञान बिहारातल्या जनतेला आहे. आयआरडीपीचं नवं, सृजनशील नाव मला प्रथम पालामऊत ऐकायला मिळालं. इसको रुपया देना पडेगा. त्याशिवाय १९८९-९० पूर्वी या रकमेवर त्याने साडेसहा ते आठ टक्के व्याज भरलं असतं. आज तो साडे बारा टक्के व्याज भरतो. कोणी म्हणेल, मुंबई-दिल्लीत भरल्या लागणाऱ्या १८ टक्के व्याजापेक्षा हे कमीच नाही का? तर तसं नाही. प्रत्यक्षात ते जास्तच भरतं.

असंख्य वेळा छोटे मोठे सरकारी बाबू, स्थानिक बँक अधिकारी त्यांचा वाटा म्हणून ३००० रुपये काढून घेतात. मात्र 'लाभार्थी' अंगठा उठवतो, ते ८००० रुपयांच्या कागदावर. त्याला जरी ५००० रुपयेच मिळाले, तरी तो व्याज भरतो ८००० रुपयांवर. म्हणजेच, त्याच्यासाठी व्याजदर ठरतो २० टक्के. बाजारपेठेतल्या बँक दरापेक्षा जास्त. त्याशिवाय स्वतः न उचललेले ३००० रुपयेही तो परत करतो, ते वेगळंच.

कधी कधी या योजनांचा भाग म्हणून लोकांना गायी वा बकऱ्या दिल्या जातात. पण ही जनावरां पोसण्याची ताकद त्यांच्यात आहे की नाही हे कोणी बघत नाही. लाभार्थीची जनावरां रोण होऊन दगावली किंवा न पोसल्याने मेली, असं मला अनेकदा आढळून आलं. गुरांच्या विम्याचे हत्तेदेखील त्यांनी भरले होते.

डॉ. व्ही. के. रामचंद्रन कृत 'मोलमजुरी व शेतीतील पारतंत्र्य' या विषयावरील मुद्देसूद अभ्यासनिबंधात या पैलूचा परामर्श घेण्यात आला आहे. १९८६ साली त्यांनी पहाणी केलेल्या तामिळनाडूतील एका गावात त्यांना आढळलं की, 'आयआरडीपीचे लाभार्थी होऊन जनावरां मिळवलेल्या परिवारांपैकी एकाही परिवारापाशी एकही जनावर नव्हतं. त्यांनी हप्ते भरलेले असून देखील त्यांना विम्याची रक्कमही मिळालेली नव्हती. त्यांच्या शब्दात वर्णन करायचं तर, 'अनेक परिवारांसाठी आयआरडीपी हा क्रूर मृत्यूलेखच होता.'

बिहारात गोड्डाच्या पहाडिया आदिवासींनी न मागितलेल्या योजना त्यांच्या गळ्यात मारून त्यांना 'लाभार्थी' बनवलं गेलं. अनेक परिवारांना त्यांनी प्रत्येकी दोन गायी दिल्या. गायींच्या खरेदीत बहुधा लाचलुचपत झालीच. मरतुकड्या गायी खरेदी करून दरिद्री परिवारांच्या माथी मारण्यात आल्या. गोड्डामध्ये या जमातीबद्दलच्या अज्ञानामुळे परिस्थिती आणखी बिकट झाली.

पहाडिया दुधापासून बनवलेले पदार्थ खात नाहींत. पण हे कोणालाच माहीत नव्हतं. गायींचं मांस मात्र ते खातात. परिणामी अनेक 'कर्ज' वेगळ्या अर्थाने फस्त झाली. इतरांनी गायींना इतर कामांना जुंपलं आणि तिकडच्या रुढभ्रूषण निसर्गात अतिश्रमाने त्यांचा बळी गेला. देशातल्या या अत्यंत गरीब लोकांना त्यांनी कधीही न मागितलेल्या कर्जाची परतफेड मात्र करावीच लागली.

'खर्चिक लोकानुसय' व लहान शेतकऱ्यांनी न फेडलेली कर्ज हा विषय कित्येक संपादकांना वर्षानुवर्ष पुरला. खरं आहे; लाखो शेतकऱ्यांवर बँका व तत्सम संस्थांचं रु. २१००० कोटी इतकं कर्ज आहे. पण त्यांच्यापेक्षा संख्येने अत्यंत कमी असलेल्या मध्यम व मोठ्या उद्योगपतींच्या अंगावर देशातील बँकांचं यापेक्षा तिप्पट मोठं कर्ज आहे, त्याचं काय? उद्योगपतींच्या कर्जावर अग्रलेख लिहिले जात नाहीत. आपल्याला पगार कोण देतो हे अग्रलेख लिहिणाऱ्या संपादकांना

नीट माहीत असतं.

गावामागून गावात लोक त्यांचा अनुभव वर्णन करतात : लांब शहरगावात कशा अनेक फेऱ्या माराव्या लागल्या; छोट्या मोठ्या बाबूंचे होत कसे ओले करावे लागले; अनंत प्रमाणपत्रं कशी द्यावी लागली, कामधंदा सोडून कसं यांच्याच मागे हिंडावं लागलं. आणि या सगळ्यामध्ये खिशाला कशी सणसणीत चाट बसली.

कर्ज काढण्यामागे घरखर्च हेच प्रमुख कारण आहे. त्यानंतर लग्न व इतर धार्मिक समारंभ. मग घरदुरुस्ती, उत्पादन वगैरे. घरखर्चासाठी शासकीय कर्ज मिळत नाही. पण पुढच्या जेवणाची भ्रांत पडलेल्यासाठी हेच सर्वात तातडीचं कारण नसतं का?

गावामध्ये सावकार हा एक प्रकारे शेजारीच असतो. ३००० रुपये हवे असतील, तर आठवडेच्या आठवडे धावपळ करावी लागत नाही. त्याला अगदी तेवढीच रक्कम मिळते. (कधी कधी पहिला हप्ता वजा करून) पैसे कशाला हवेत ही चौकशी कोणीही करत नाही. व्याजामुळे पुढे त्याचं मरणही ओढवेल; पण काही काळ का होईना, कर्ज त्याचं असतं.

यातून एक मुद्दा उभा रहातो तो असा : कर्ज देऊन नागवणाऱ्याला शिब्या घातल्या म्हणजे प्रश्न मिटत नाही. ग्रामीण कर्जवाटप व्यवस्थेच्या अपयशामुळेच या क्रूर, अन्यायकारक कर्जाच्या वाटेकडे लोक वळतात. त्या क्षणाची ती गरज असते. त्यातून अनेकांची आयुष्यं बरबादही होतात. ते तर घडून येतंच. या प्रकरणातील कहाण्यांमधून ते कसं घडतं हेच सांगण्याचा प्रयत्न आहे. पण मुळात याची सुरुवात कुठून होते हे कधीही डोळ्याआड करू नका. आणि त्याचा फटका कोणाला बसतो, हेही विसरू नका.

संस्थात्मक कर्जवाटप १९८९-९० नंतर असं कोसळलं, तसं उत्पादक कामांसाठी सुद्धा कर्ज मिळेनासं झालं आहे. त्यामुळे शेतकरी सावकाराकडे जातो. या कर्जाच्या सापळ्यातून मुक्त होण्याची जबरदस्त इच्छा सर्वच ग्रामीण कुटुंबांना आहे, पण बहुतेकांसाठी तशी शक्यता फारच कमी आहे.

कर्जाची रक्कम व कर्जाच्या अटी पाहून मात्र थक्क व्हायला होतं. रोख रूपात कर्ज सर्वत्रच दिली जातात. त्याशिवाय रामनाडची 'बिनव्याजी' कर्ज, भोदेनची 'धान्यरूपातली कर्ज', खरियारची 'कापड-कर्ज' आणि अशीच इतर याहून कमी महत्त्वाच्या कारणांसाठी दिलेली कर्ज वगैरे. त्यांच्या बदल्यात घेणेकरी जमीन, श्रम, उत्पादन, मालमत्ता, यांना एक वा अनेक ओरबाडून घेत असतो. पश्चिम ओरिसातल्या काही भागातल्या शेतकऱ्यांना देणी न चुकवता आल्यामुळे तिथे वेठबिगारी व शरीरविक्रय यांचा उदय झालेला दिसतो.

'घेणेकरी' वा 'सावकार' या शब्दालाही अनेक छटा आहेत. हाच व्यवसाय पूर्णवेळ करणारे क्वचित. बहुतेक वेळा ते जमीनदार वा व्यापारी असतात आणि इतर अनेक उपद्व्यापांत हाही एक करत असतात. हे झाले मोठे लोक. त्यांच्याखाली येतात वाणी व सरकारी बाबू. आणि गरिबांमध्येही कर्ज देणारे असतात; पण त्यांचा व्यवहार छोट्या रकमांपुरता मर्यादित असतो. उदाहरणार्थ, कलहंडीत दलितानांच्या एका गटाने कर्ज द्यायला सुरुवात केली आहे. पण ही द्विस्तरीय व्यवस्था आहे. शहरात रहाणाऱ्या मूळ कर्ज देणाऱ्यासाठी स्थानिक पातळीवर 'कमिशन एजंट'. अर्थात गरीब शेजाऱ्यांमध्ये सुद्धा व्यापारी तत्त्वावर पैशाची देवघेव होत असतेच.

कर्जबाजारीपणा समजावून घेण्यासाठी आकडेवारी व वर्गवारी महत्त्वाचे आहेतच; पण या समस्येला आकडेवारीत कोंबण्यामुळे आकलनाला मर्यादा पडतील. रक्कम हे केवळ एक अंग आहे. कर्जाच्या देवघेवीचा खरा आशय तिच्या परिणामांच्यात दिसून येतो. एक मर्यादा ओलांडली, की कर्ज फेडण्याची शेतकऱ्याची क्षमता पूर्णतया चिरडली जाते आणि मग वार्षिक व्याज १२९ टक्के आहे की ३५० टक्के याला काही अर्थ उरत नाही.

मुंबईच्या वेश्यावस्तीत वेठबिगारातून शरीरविक्रय करणं भाग पडलेल्या स्त्रिया आहेत. कित्येक वर्षांपूर्वी त्यांच्या आजोबांनी कर्ज काढली होती - रु. १२ ते रु. ५०. ओरिसाच्या पश्चिम भागात सर्वत्र गावांमधले कर्ते पुरुष केवळ चार पैसे कमावण्यासाठीच नव्हे, तर कुटुंब चालवण्यासाठी काढलेलं कर्ज फेडण्यासाठी सुद्धा प्रचंड अंतरावर स्थलांतर करत असतात. याच कारणासाठी जमीन आणि तिच्याबरोबर उपजीविका व समाजातील स्थान गमावलेली माणसं साऱ्या देशभर सापडतात.

पैसे कर्जाऊ देण्यातून लाचारी व पारतंत्र्य यांचा उद्भव होतो. कर्जाच्या व्यवहारात किती का लांडीलबाडी असेना, कर्जफेडीच्या अटी किती का क्रूर असेनात; कर्ज फेडणं हे आद्य कर्तव्य असल्याची भावना भारतीय मानसात मनुस्मृतीच्या काळापासून खोलवर रुजली आहे. राजाने आपल्या अधिकारात निर्णय करण्याच्या कायद्यातील १८ मुख्य गोष्टींची यादी स्मृतीकार मनूने केली आहे. 'त्यांच्या मध्ये' मनू म्हणतो, 'सर्वात प्रथम आहे कर्ज बुडवणे.'

मनूचा दृष्टिकोन असा आहे : ज्या ज्या मार्गाने म्हणून शक्य असेल, त्या मार्गाने घेणेकऱ्याने देणेकऱ्याची मालमत्ता ताब्यात घ्यावी व देणं फेडण्यास त्याला भाग पाडावं. 'समाजातील वरच्या वर्गाचा अर्थातच अपवाद केला आहे. खालच्या जातीच्या व्यक्तीने श्रमांच्या आणि माध्यमातून दंड भरावा वा कर्ज चुकवावं असा नियम असला; तरी 'ब्राह्मणाने कर्जाची परतफेड हप्त्या हप्त्याने करावी' असं म्हटलं आहे.

शतकं उलटली, तरी वरचा वर्ग अजूनही नियमाला अपवादच आहे. त्यांच्यावर असलेल्या कर्जाचा डोंगर कमी करण्यात जी निष्क्रीयता दिसून येते ती पाहून तर वाटतं, की त्यांनी हप्तेदेखील भरले नाहीत तरी चालेल. एकोणीसाव्या शतकातल्या एक दोघा कादंबरीकारांना या विषयाने लिहायला सांगायला हवं.

थरगारचा जुलूम

रामनाड (तामिळनाडू) : लहानशा शेताचा मालक असलेल्या शेतकऱ्याने समोर ठेवलेल्या पुढ्यातल्या दोन पोत्यांपैकी एकात थरगार (कमिशन एजंट) हात खुपसतो आणि किलोभर मिरच्या काढतो. अत्यंत बेफिकीरपणे ती ओंजळ तो एका कोपऱ्यात फेकून देतो - सामी वथल (देवाचा वाटा).

पाऊण एकर जमिनीवर कशीबशी गुजराण करणारा रामस्वामी हा मिरची पिकवणारा शेतकरी समोर भारल्याप्रमाणे पहात उभा असतो. कारण याच थरगारला आपल्या मिरच्या विकणे त्याला भाग आहे. का? मोसमाच्या सुरुवातीला रामस्वामीला २००० रुपये उधार देऊन एजंटाने त्याचं सगळं पीक पेरण्याआधीच विकत घेऊन टाकलं आहे.

रामनाथपुरममधील (किंवा रामनाड) एकेकाळच्या जमीनदारी भागात सावकारीने हे एक महत्त्वपूर्ण असं नवं रूप धारण केलं आहे. तरीही रामनाड या भारतातील एका अत्यंत गरीब जिल्ह्यातला हा थरगार, सावकार असण्याबरोबर आणखीही बरंच काही आहे. तो स्वतः जमीनमालक आहे, वाहतूकधंद्याशी संबंधित असा घाऊक विक्रेता आहे आणि काही बाबतीत तर निर्यातदारही आहे. हे सर्व रामस्वामींच्या थरगारमध्ये आहे. सर्व थरगारांमध्ये घट्ट भ्रातृभाव आहे. रामनाड मिस्त्री व्यापारी संघाचे अध्यक्ष तर माझ्याशी बोलताना म्हणालेच, 'फक्त आमच्या सदस्यांनाच इथे व्यवहार करता येतात.'

रामनाथपुरम शहराच्या बाजारात येणाऱ्या मिरच्यांच्या संपूर्ण पिकाचा व्यवहार संघाच्या फक्त सत्तर सदस्यांच्या ताब्यात आहे; आणि त्याचबरोबर देशातल्या अत्यंत मोठ्या मिरची उत्पादक जिल्ह्यातल्या हजारो शेतकऱ्यांचं जीवनसुद्धा. भातानंतर मिरची हेच रामनाडमधील प्रमुख पीक आहे.

थरगारच्या दरबारात शिरताक्षणीच रामस्वामीच्या दोन पोत्यांवर २० रुपये (किंवा एकूण किंमतीतील दर १०० रुपयांमागे ५ रुपये) कमिशन थरगारतर्फे लागू होतं. थरगारला जर माल नकोच असेल, तरच रामस्वामी दुसऱ्या ठिकाणी जाऊ शकतो.

थरगारने इतर घाऊक खरेदीदारांशी (जे त्याचे भाऊबंद आहेत) सल्लामसलत आधीच केली आहे. आता इतर थरगारांच्या सहकार्याने तो भाव ठरवतो. त्यासाठी हातांच्या सहाय्याने व्यक्त होणारी एक गुप्त भाषा ते वापरतात. टॉवेलखाली हात घालून एकमेकांची बोटं पकडून 'बोलतात.' खरा उत्पादक नाखुषीने; पण आदरपूर्वक एका बाजूला उभा रहातो. जोपर्यंत बोलणी संपत

नाहीत, तो पर्यंत हजारो किलो मिरच्या थरगारच्या आवारात पडून रहातात. या काळात इलेक्ट्रिकचे दिवे व पंखे यांच्यामुळे त्या वाळतात. त्यांच्यातलं पाणी निघून गेलं, की त्यांचं वजनही कमी होतं. उत्पादकाचं अर्थातच यात नुकसान होतं.

आज, रामस्वामीने सादर केलेल्या मालासाठी थरगारने किलोला १० रुपये हा भाव ठरवला आहे. त्यानंतर सामी वथलच्या निमित्ताने त्या गरीब शेतकऱ्याला आणखी १० रुपये किंमतीच्या मिरच्यांचा गंडा बसतो. मग एकेक पोत्याचं वजन किलोभर असल्याच्या सबबीवर (प्रत्यक्षात रिकामं पोतं २०० ग्रॅमसुद्धा होत नाही) आणखी २० रुपये कमी करतो.

त्यानंतर रामस्वामीला ज्ञान होतं की किलाथूवल गावात ज्या पोत्याचं अगदी काळजीपूर्वक केलेलं वजन २० किलो होतं, ते पोतं आता फक्त अठराच किलो भरतं आहे. म्हणजे आणखी ४० रुपये थरगारच्या खिशात. यात काहीतरी गोलमाल आहे हे रामस्वामीला समजतं, पण नेमकी कुठे, ते कळत नाही. ३२ किलोची किंमत मोजताना कमिशन मात्र ४० किलोवर, हे काय गोंडबंगाल आहे हे थरगारही सांगत नाही.

मोसम संपेपर्यंत थरगारच्या जबड्यात रामस्वामीच्या पाच फेऱ्या होतील. 'देवाचा वाटा' प्रत्येक वेळी काढला जाईल. एकूण दहा पोती मिरच्या तिथे पोचतील. रामस्वामीच्या कर्तृत्वाचा मोबदला, ठरलेल्या भावात एकूण सोळाशे रुपये होईल. आणि हा थरगार जर निर्यातदार असेल; तर याच व्यवहाराचे तो २०,००० रुपये वा जास्तही कमावू शकेल. त्याशिवाय अंदाजे ४० किलो मिरच्या त्याने रामस्वामीकडून फुकट मिळवल्या आहेतच. अशा शेकडो रामस्वामींशी त्याचं देणं घेणं आहे.

समजा तो मद्रासमधल्या बाजारापर्यंतच जाणार असला, तरी त्याला किलोमागे कमीतकमी २५ रुपये मिळतील. त्याने दिले आहेत फक्त १० आणि जर त्याचे लागेबांधे चांगले असतील, तर सध्याच्या मंदीच्या काळातही त्याला केरळात किलोमागे ४० रुपये मिळतील.

आता असं करा. रामस्वामीच्या एजंटाला ७० ने गुणा. खुद्द शेतकऱ्यालाही हजारो पर्तींनी मोठा करा. म्हणजे तुम्हाला रामनाड जिल्हा हे उत्तर मिळेल. किंवा एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो त्याप्रमाणे 'एकमेवाद्वितीय असा शोषण संबंध' सापडेल. आणि 'लाखो रुपयांचं मूल्य असलेली ही बाजारपेठ शेतकऱ्याला कर्जात अडकवून काबीज करणाऱ्या मूठभरांचं दर्शन' होईल.

याशिवाय, समजा थरगारची जमीन अशा कुठल्या शेतकऱ्याच्या जमिनीला लागून असली, तर तिथे तो शेतकऱ्याला पाणी विकतानाही आढळेल. रामनाडच्या शेतकऱ्यांना थरगारबद्दल जो कडवा द्वेष वाटतो त्याचा अर्थ या पार्श्वभूमीवरच समजून घ्यायला हवा.

आपण पुन्हा रामस्वामींचे उदाहरण घेऊ. ३००० रुपये खर्च करून त्याने ज्या मिरच्या पिकवल्या, त्या त्याने थरगारला १६०० रुपयांना विकल्या. शेताला पाणी देण्यासाठी त्याने थरगारला ३०० रुपये देऊन इलेक्ट्रिक पंपसेट भाड्याने आणला होता. म्हणजे कर्जात तेवढी भर पडली. गेल्या वर्षीचं हे असलंच कर्ज बाकी आहेच अजून. एकूण अर्थ असा की पेरणी करण्याअगोदरच पुढल्या दोन तीन वर्षांचं पीक थरगारच्या कब्जात गेलं आहे.

एक एकर वा त्याहून कमी जमीन असलेल्या रामस्वामीसारख्या हजारो अल्पभूधारक शेतकऱ्यांची हीच स्थिती आहे. अशा बाबतीत शेतकऱ्यावर एजंटचा संपूर्ण अंमल चालतो. मूळ रकमेवर काहीही व्याज आकारण्यात आलेलं नाही, हे सांगण्यात मात्र थरगार तत्पर असतात.

खरा उत्पादक बाजूला नुसता बघत उभा असताना थरगारामधले (कमिशन एजंट) दोन जण मिरचीची किंमत ठरवतात. त्यांच्यातला एक मिरच्यांच्या ढिगावर उभा राहतो आणि एका टॉवेलखाली हात घालून एकमेकांची बोट पकडून ते गुप्ता भाषेत 'बोलतात' आणि किंमत करतात.

आणि सध्याच्या मंदीबद्दल बोलायचं, तर मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीज' मध्ये संशोधनात्मक अभ्यास करणारे विद्यासागर म्हणतात, 'थोडा धीर धरा. ही मंदी मंदी म्हणून जे काही आहे, ते शेतकऱ्यांकडून मालाची खरेदी चालू आहे म्हणूनच आहे. खरेदी आटपली की दोन तीन महिन्यात किंमती चढतील.'

रामनाडच्या मिरची उत्पादकांच्या मते ही मंदी म्हणजे थरगारांची बनवाबनवी आहे. या आरोपाला भूतकाळाची साक्ष आहे. एप्रिल महिन्यात एकदा तेव्हाच्या जिल्हा कलेक्टरने हस्तक्षेप करून व्यापाऱ्यांना २० किलोच्या पोत्याला २०० रुपये भाव द्यायला लावला. 'त्यांनी दिला,' एटीवयल गावातला एक अनुसूचित जातीचा तरुण शेतकरी बोस म्हणाला, 'त्याच एका बाजारपेठेत व फक्त एका आठवड्यापुरता. मग पुन्हा पोत्याला ८० रुपये भाव झाला.'

रामनाड मिरची व्यापारी संघाचे रुबाबदार अध्यक्ष आर श्रीधरन हे याच्याशी असहमत आहेत. 'उत्पादन जास्त झाल्यामुळे किंमती खाली येत आहेत. सान्या देशभर हीच स्थिती आहे.' ते म्हणतात. पण तसं असेल तर मिरच्यांचं आणखी उत्पादन करत रहाण्यासाठी शेतकऱ्यांना उधारी देण्याचा एवढा आग्रह थरगार का दाखवतात? 'उधारी?' श्रीधरन मजेट म्हणतात, 'ती नेहमीच चालते.'

निर्यातीविषयी ते म्हणतात : 'चांगल्या मोसमात आम्हाला किलोमागे ४.४० डॉलर इथपर्यंत भाव मिळू शकतो.' रुपयात हा भाव होतो किलोला १५० रुपये, म्हणजे रामस्वामीच्या २० किलोच्या आखड्या पोत्यापेक्षा जास्त. श्रीधरन स्वतःही घाऊक व्यापारी व निर्यातदार आहेत. त्यांचं बोलणं मोठं मित्रास आहे. त्यांच्या इलेक्ट्रॉनिक्स वस्तूंच्या दुकानातच मी त्यांची मुलाखत घेतली. या गावात वॉशिंग मशीन व रेफ्रिजरेटरसारख्या वस्तू ठेवणारी असली मोजकीच दुकानं आहेत.

शासनाची नियंत्रित बाजाराची योजनेचं इथे काय? व्यापारी त्या योजनेला उडवून लावतात, तर शेतकऱ्यांना त्याबद्दल फारशी माहितीच नाही. श्रीधरनच्या म्हणण्यानुसार ही योजना यशस्वी होण्यासाठी 'शेतकऱ्यांना गोदामांची तर आम्हाला कर्जाची सुविधा' मिळायला हवी. शेतकऱ्यांनाच थेट कर्जाची सुविधा शासनाकडून का मिळू नये याविषयी ते काही बोलत नाहीत. पण दुसरा एक थरगार बोलतो. 'आम्ही कशाला आहोत?' तो विचारतो.

एरिवयलमधील नटराजन या अनुसूचित जातीच्या शेतकऱ्याला थरगाराकडून घेतलेली ही 'बिनव्याजी उधारी' फेडणं शक्य झालं नाही. म्हणून पुढचं पीकही त्याच थरगारला सोपवणं त्याला भाग पडलं. सारं पीक मामुली किंमतीला थरगारला विकल्यामुळे दरम्यानच्या मोसमात जिवंत रहाण्यासाठी त्याला पैशाची गरज पडलीच. मग त्याने कुटुंबाचे ४००० रुपये किंमतीचे सर्व दागिने त्याच कमिशन एजंटपाशी गहाण ठेवले. त्यावर थरगारने त्याला बाराशे रुपयांचं कर्ज दिलं. त्यावरच्या व्याजाचा दर होता दर महा दर शेकडा रु. १०. म्हणजे वर्षाला १२० टक्के. नटराजला पूर्ण जाणीव आहे की हे कर्ज त्याला कधीही फेडता येणार नाही. आयुष्यभर तो व्याजच भरत राहील.

'हें असंच होणार हे त्यांना माहीतच असतं,' स्थानिक कार्यकर्ते व्ही काशिनाथ दुराई म्हणतात. 'म्हणूनच तर 'बिनव्याजी उधारी' देण्याचं औदार्य हे थरगार दाखवत असतात.'

ही अद्भुत व्यवस्था मोडून काढणं शक्य आहे? निदान तिला नरम आणणं तरी? 'येईल,'

तामिळनाडूकिसान सभेचे जिल्हासचिव आर. ज्ञानवसलम म्हणतात, 'शासनाने गुंतूरप्रमाणे एक शिस्तशीर बाजारपेठ तयार केली पाहिजे व त्यानंतर हस्तक्षेप करून उत्पादकास किलोला किमान २५ रुपये हा भाव मिळवून दिला पाहिजे. त्याशिवाय शासनाने वजनकाट्याचीही सोय करायला पाहिजे, म्हणजे शहरात शिरतानाच सर्व पोत्यांचं वजन करण्यात येऊन योग्य ते प्रमाणपत्र दिलं जाईल. त्याही पुढे जाऊन मिरचीचं तेल काढणारी एक फॅक्टरी इथे निघायला हवी. म्हणजे जिल्ह्याबाहेर जाण्याचं एक कारण कमी होईल. आणि अर्थातच शेतकऱ्यांना कर्जाची सुविधा मिळायला हवी.'

कर्जाचं चक्र थांबवल्याखेरीज फार प्रगती शक्य होणार नाही, ही कल्पना ज्ञानवसलमना आहे. स्वतःच्या हक्कांसाठी लढण्याकरता मिरची उत्पादकांना संघटित करण्याचा प्रयत्न ते करत आहेत. काही मागण्या मान्य होतील अशी आशाही ते बोलून दाखवतात. तोपर्यंत रामस्वामी व नटराजन पोती घेऊन थरगारकडे जात रहातील.

'पगार' व 'इतर सुविधा' असलेले गुलाम

रामनाड (तामिळनाडू) : मीसल हे गाव जगाच्या कोपऱ्यापासून चाळीस किलोमीटर लांब आहे. कदाचित याच कारणामुळे इथल्या जमीन मालकांनी चालवलेल्या तल्लख व विषारी वेढबिगारीकडे कोणाचं फारसं लक्ष जात नाही. परिणामी रामनाडच्या जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीच्या तळाशी असणारे चक्किल्यायन या, हरिजनातही सर्वात हीन मानल्या गेलेल्या जातीचं शोषण चालूच रहातं.

अगदी पालन व परायन हे हरिजनांच्यातलेच इतर गटदेखील त्यांना अस्पृश्य मानतात. स्वतःचे केस कापण्यासाठी सुद्धा चक्किल्यायन व्यक्तीला इतर हरिजनांमधला न्हावी मिळत नाही. परंपरेनुसार ते स्वतः चर्मकार आहेत. हे ढोल वाजवण्याचंही काम करतात.

पण या मुदुकुलुथुर गावात चक्किल्यायन लोकांचं वर्णन एवढ्याने पुरं होत नाही. इथल्या एकाऐंशी कुटुंबांपैकी जवळपास प्रत्येक कुटुंबातील दोन सदस्य तरी वेढबिगारीत अडकले आहेत.

चालतं ते असं : जमीनमालकाकडून वेढबिगाराला काही 'पगार' मिळतो व त्यावर इतर सुविधाही दिल्या जातात. म्हणजे संपूर्ण वर्षासाठी १००० रुपये व रोजच्या शेवटच्या जेवणानंतर उरलेलं अन्न घेऊन जाण्याची मुभा. मालक अत्यंत ठामपणे म्हणतात की यामध्ये एखाद्या नोकरीच्या करारात असतो तसाच मालक-नोकर संबंध आहे.

गोम अशी आहे की हा 'नोकर' आणखी कुठे नोकरी करू शकत नाही. या जमीनमालकाचा तो गुलामच असतो जवळपास. जयमणी व अर्मुगम यांना त्यांची मुलगी जयराणी हिच्या लग्नासाठी पैशाची गरज पडली. 'गहाण टाकण्याजोगी एकच गोष्ट आमच्यापाशी होती,' - जयराणी म्हणते, 'ती म्हणजे आमची श्रमशक्ती.' म्हणून त्यांनी त्यांच्या मुलाचे श्रम गहाण ठेवून सावकाराकडून पैसे उधार घेतले.

दुसऱ्या दिवसापासून त्यांचा मुलगा रोज सकाळी ८ वाजता त्या जमीनदार सावकाराकडे जाऊन उभा राहू लागला व रात्री ९ वाजेपर्यंत राहू लागला. बकऱ्या व गुरं हाकणे या कामाबरोबर मालकाच्या शेतात पडेल ते काम करणे आणि शिवाय घरकामही करणे, हे त्याचं काम. मालकाच्या घरच्या शेवटच्या जेवणानंतर उरलेलं अन्न घेऊन रात्री १० वाजता तो घरी येतो. गेले काही महिने त्याचा हाच दिनक्रम आहे, ज्याबद्दल त्याला वर्षाला १००० रुपये 'पगार' मिळतो.

अशा रीतीने बारा महिने पूर्ण झाले की तो आणखी एक वर्षासाठी वेढबिगार बनतो. कारण २००० रुपयांच्या कर्जावरचं व्याज एवढ्यात फेडलं जाणं शक्यच नसतं. या व्याजाला म्हणतात, 'पातु रुपा वट्टी' - दरमहा दरशेकडा दहा रुपये. किंवा द.सा.द.शे. रु. १२०. त्याचा बाप तर

केव्हाच कायमचा वेढबिगार झाला आहे, त्याच मालकाच्या कर्जाचं व्याज भरणं अशक्य झाल्यामुळे. साठी ओलांडलेला पुच्ची तिथल्या चक्किल्यायन लोकांमधील म्हातान्यांपैकी एक आहे. त्याच्या रेशनकार्डावर हे असंच नाव लिहिलेलं आहे. ज्याचा अर्थ आहे : किडा. इथे आढळणारं आणखी एक नाव म्हणजे अदिमयी. म्हणजे गुलाम. त्यांच्या अधिपतींनी ही अशीच नावं त्यांना पिढ्यान्पिढ्या दिली आहेत. ही नावं नुसती टिकून राहिली आहेत, इतकंच नाही, आता ती रुळलीही आहेत. त्यांच्या रेशनकार्डावरील नोंदीनुसार आठेक सदस्यांच्या कुटुंबाचं संयुक्त मासिक उत्पन्न रु. २०० ते रु. २५० च्या घरात असल्याचं आढळतं.

हा आकडासुद्धा त्या अधिकाऱ्याच्या मनात आला म्हणून ठरला आहे, पुच्ची बजावतो. 'वर्षातला बहुतेक काळ आम्हाला रोख पैसा बघायलाही मिळत नाही. तरीपण त्याने आपलं टोकून दिलं. दरमहा रु. २५०.' उत्पन्नाच्या आकड्यासोबत कार्डावर काही प्रश्न आहेत. वाचून खजील व्हायला होतं. उदाहरणार्थ : 'गॅस सिलिंडर्स दोन आहेत का?' दोन सिलिंडरं आणि गॅसची एक शेगडी यांची किंमत साऱ्या कुटुंबाच्या सुगीतल्या मिळकतीपेक्षाही जास्त असेल.

काहीचं नशीब इतरांपेक्षा किंचित बरं असतं. अरुमुगमला पगाराव्यतिरिक्त मालकाच्या घरी रोज तीनदा खायला मिळतं. काही कमनशिबी निघतात. वेढबिगार लहान मुलींना 'पगार' मिळतच नाही, फक्त खाणं. काम मात्र तेवढंच करावं लागतं.

शण्मुगमची बारा वर्षांची मुलगी चित्रावल्ली अशीच बिनपगारी वेढबिगार आहे. अर्थातच तिला मालकाच्या घरी खाण्याची व शेवटच्या जेवणानंतः उललेलं अन्न घरी नेण्याची मुभा आहे. मुथुचा पंधरा वर्षांचा मुलगा वेलु हाही वेढबिगार आहे. त्याचा वर्षभराचा 'पगार' आहे. रु. १४००. हा पगार ताबडतोब मूळ कर्जाच्या व्याजापोटी वळता होतो. गेली पाच वर्षं वेलु हा असा रोजचा बारा तास वेढबिगार करतो आहे. या काळात त्याचा 'पगार' वर्षाला रु. १००० होता तो आज एवढा प्रचंड वाढला आहे, असं त्याचा मालक मोठ्या प्रसन्न मनाने आम्हाला सांगतो.

सहा महिन्यांपूर्वी जेव्हा बावीस वर्षांच्या श्रीनिवासनला मालकाने ५०० रुपयांचं कर्ज दिलं, तेव्हा ते देतानाच व्याजाच्या पहिल्या हप्त्याचे म्हणून ५० रुपये कापून घेतले. आतापर्यंत श्रीनिवासनने ३०० रुपये फेडले आहेत - म्हणजे व्याजच फक्त. कर्ज फेडण्याची त्याची शामतच नाही. या मालकाला दोन तीन हप्ते देण्यासाठी त्याला इतरांकडून आणखी कर्ज घ्यावं लागलेलं आहे.

जिथला एकही सदस्य वेढबिगारीत नाही असं कुटुंब आम्हाला शोधूनही सापडत नाही. पुच्चीच्या दोन मुली, वीस वर्षांची मणियापुष्पम आणि एकोणीस वर्षांची समियाद्रल बिनपगारी वेढबिगारी करतात. इतरही बाबतीत हे चक्किल्यायन लोक दुर्बल व मागास आहेत.

मुळात रामनाडमधले हरिजनच इतर ठिकाणच्या हरिजनांपेक्षा काही बाबतीत मागे आहेत. १९८१ च्या जनगणनेनुसार देशभरच्या अनुसूचित जातींमध्ये २५.३ लोक साक्षर होते. रामनाडमध्ये हे प्रमाण जवळ जवळ ७ टक्क्यांनी कमी आहे. हरिजन स्त्रियांमधील साक्षरतेचं देशभरातलं प्रमाण जवळ जवळ ११ टक्के आहे. रामनाडमध्ये ७ टक्क्यांपेक्षा कमी आहे. आणि इथल्या हरिजनांमध्ये चक्किल्यायनांचं स्थान पार तळाशी आहे. मीसल गावच्या २१० निरक्षरांपैकी १६० पेक्षा अधिक याच एका जातीतले आहेत. त्यांच्यापैकी जेमतेम चौघांचं पाऊल माध्यमिक

शाळेच्या उंबरठ्याच्या आत कधीकाळी पडलं होतं. या घडीला त्यांचीही गणना निरक्षरांमध्येच व्हायला हवी.

चक्किल्यायन लोकांच्या आहाराचा विचार करताना मन घट्ट करावं लागतं. कित्येक घरं शिळंपाकं मिळण्यावरच अवलंबून असतात. कधी कधी तेच त्यांचं मुख्य जेवण असतं. आणि इतकं कमी खारूनदेखील उत्पन्न व खर्च यांच्यात इतकी भीषण दरी राहते की कर्जबाजारी होण्याचा पर्याय नसतो.

जातीच्या आधारावर होणारा जुलूम इथे इतका जबरदस्त आहे की अगदी अलिकडच्या काळातदेखील दाढी बिढी केलेल्या, टापटीप पोषाख घातलेल्या चक्किल्यायनचं नुसतं दर्शन देखील दंगलीला निमित्त व्हायला पुरेसं होतं. स्वतःच्या पायरीला शोभेसा - म्हणजे फालतू पोषाखच चढवण्याची सक्ती इथल्या हरिजनांवर उच्चवर्णीय करत. या प्रकाराला तसा मोठा इतिहास आहे. १८५० च्या काळात मद्रासच्या ब्रिटीश गव्हर्नराने ही 'पोषाखाची रुढी' बदलण्याचा प्रयत्न केला. त्याने असा निवाडा दिला की धर्म बदलून ख्रिस्ती झालेल्या हरिजन स्त्रियांना स्तन व खांदे झाकण्याची मुभा असावी. तोपर्यंत वरच्या जातींनी घालून दिलेल्या दंडकानुसार तशी परवानगी नव्हती. याचाच परिणाम म्हणून १९५० - ६० च्या काळात अनेक चक्किल्यायन धर्म बदलून ख्रिस्ती झाले. पण त्यामुळे फारसा फरक नाही पडला.

सरकारनेही या लोकांच्या बाबतीत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यांची स्थिती गरिबांच्यातही पार तळाला आहे, हे ओळखून सरकारने १९८१मध्ये त्यांच्यासाठी घरं बांधण्यासाठी गावात जमीन संपादन केली. मीसलमधल्या जमीनमालकांनी ताबडतोब याला विरोध दर्शवला. १९८६पर्यंत वाद चिघळत राहिला आणि मग ती जागा सोडण्यासाठी जमीनमालक तयार झाले.

याचा अर्थ असा की तीसपेक्षा जास्त कुटुंबांकडे आता घरं किंवा घरासाठी जागा आहेत. पण तितक्याच संख्येने घर नसणारेही आहेत. एकंदरीत त्यांची सामाजिक स्थिती सुधारलेली नाही. कारण जातीमुळे उद्भवणाऱ्या दडपशाहीमध्ये सरकारने फारसा रस घेतलेला नाही.

रामनाड जिल्ह्याची १८ टक्के लोकसंख्या हरिजन आहे आणि त्यातले ९० टक्क्यांपेक्षा जास्त लोक मीसलसारख्या ग्रामीण भागात रहातात. जनगणनेत जमा झालेल्या माहितीनुसार त्यांचा जवळ जवळ तिसरा हिस्सा भूमीहीन शेतमजूर आहे. बाकीचे मुख्यतः अल्पभूधारक शेतकरी किंवा खंडाने शेती करणारे आहेत. दोन वर्षांपूर्वी एका तरुण आयएएस उमेदवार अधिकाऱ्याने रामनाडमधल्या ऐंशीपेक्षा जास्त गावांचा अभ्यास केला. महत्वाच्या, पण खिन्न करणाऱ्या अहवालात त्याने निराश होऊन नोंदवलं आहे, 'मला आढळलं की ५० टक्के हरिजन घरांमधल्या मालमतेचं मू.न्य १०० रुपयांपेक्षा कमी आहे.' मोजकी शेतकी अवजारं आणि हत्यारं सोडून.

मीसलच्या चक्किल्यायन लोकांसाठी रोजगाराची संधी अस्तित्वात नाही आणि त्यांची जमीनधारणा शून्य आहे. अंत्ययात्रेच्या वेळी आणि इतर प्रसंगी ढोल वाजवण्याच्या त्यांच्या पारंपरिक कामालाही ग्रहण लागलं आहे. ढोलांची देखभाल-दुरुस्ती परवडत नसल्यामुळे ते कसे सडत चालले आहेत हे आम्हाला पुच्ची आणि शण्मुगम यांच्या पुढाकाराखाली एक गटाने दाखवलं. 'हे ढोल नीट असते, तरी आम्हाला महत्वाच्या समारंभात वाजवून ७५० रुपयांपर्यंत कमाई करता आली असती.' शण्मुगम म्हणतो. 'पण आता तो रस्तासुद्धा बंद झाला आहे.'

१८७१मध्ये गुलामगिरीवर टिप्पणी करताना मद्रासच्या शिरगणती आयुक्ताने चक्किल्यायनांचा (त्यांच्या सोबत पारियांनाही मोजत) उल्लेख केला. त्याने लिहिलं आहे, 'ते उच्च जातीचे गुलाम आहेत आणि याला एकही अपवाद नाही.' १२० वर्ष लोटली, तरी चक्किल्यायनांच्या कपाळी तेच लिहिलेलं दिसत आहे. गुलामांनाही जर 'पगार' आणि 'पर्स' असतील, तर.

ताजा कलम

इथे आणि इतर काही राज्यांमध्ये वेढबिगारी अजूनही आहेच; फक्त तिचं स्वरूप वैविध्यपूर्ण, कधी छुपं असं आहे. या गोष्टीला जरी ठळक स्थान मिळत नसलं, तरी ती अंतर्धान पावत नाही. तामिळनाडू सरकार म्हणतं की राज्यात वेढबिगारीची 'तुरळक उदाहरणं' आहेच. १९९६च्या सुरुवातीच्या काळात या विधानाला जोरदार धक्का बसला. सर्वोच्च न्यायालयाने नेमलेल्या एका आयोगाने अंदाज व्यक्त केला की राज्यातल्या वेढबिगारांची संख्या दहा लाखांपेक्षा जास्त असावी. (अर्थातच या बिगारीमागे तेच ते जुनं कारण आहे : कर्ज).

आयोगाने तामिळनाडूच्या सर्व तेवीस जिल्ह्यांमधल्या वीस व्यवसायांचं सर्वेक्षण केलं आणि शेवटी राज्याच्या वृत्तीवर अगदी रोखठोक शेरा मारला. 'राज्य सरकारने पुरवलेले आणि जिल्हा प्रशासनांकडून मिळालेले तपशील बहुतेक वेळा जुळत नाहीत आणि बनावट असल्यासारखे वाटतात.'

पुन्हा एकदा सावकार

नुआपाडा (ओरिसा) : बिरंशीच्या कुटुंबापाशी वीस एकरांपेक्षा जास्त जमीन आहे, आणि या भागातील कुटुंबांकडे सरासरी एक एकरसुद्धा जमीन नसते. याचा अर्थ असा की खरियार ब्लॉकमधल्या या आमलापाली गावात बिरंशी हा एक मोठा जमीनदार आहे. त्याचवेळी जिथे सर्वत्र भीषण दारिद्र्य पसरलेलं आहे, अशा या भागातील तो एक अत्यंत गरीब माणूस आहे. 'माझी बहुतेक जमीन,' स्वतःच अपराधी असल्यागत तो सांगतो, 'सावकारांनाच द्यावी लागलीय भाडेपट्टीनं. ज्या ज्या वर्षी आमचं भागायचं नाही, तेव्हा तेव्हा हेच करणं भाग पडलं. सुरुवात झाली ती माझ्या बापाच्या काळात, १९६५ च्या अवर्षणाच्या वेळी त्याने सावकाराकडून ५० रुपये कर्ज घेतलं, तेव्हा.'

आज जरी ती सारी पंचवीस एकर जमीन कागदोपत्री बिरंशीच्याच मालकीची असली, तरी त्याच्या ताब्यात फक्त दोन एकर जमीन आहे. जबर व्याजाने कर्ज देणाऱ्या तीन चार वेगवेगळ्या सावकारांना विविध मार्गांनी उरलेली जमीन 'भाडेपट्टीने' देण्यात आली आहे. हा भोग इथल्या अनंत कुटुंबांच्या वाट्याला आला आहे. त्यांच्या जमिनीचा ताबा त्यांना यापुढे कधीही मिळणार नाही.

नुआपाडा जिल्ह्यातच नव्हे; तर संपूर्ण जुन्या कलहंडीत सर्वात हलाखी दिसून येते ती भोदेन ब्लॉकमध्ये. इथेही पूर्णपणे सावकारांचाच अंमल चालतो. भगवान, लखमीधर आणि त्यांच्यासारखे त्यांचे डझनावारी शेजारी पाजारी कर्जाच्या घातक दलदलीत फसले आहेत आणि पुढल्या मोसमात आणखी खोल शिरणार आहेत. तरीही त्यांच्या खरियारमधील भाऊबंदांपेक्षा त्यांना 'नशीबवान' म्हणायला हवं. या ब्लॉकमध्ये कित्येक ठिकाणी सावकारी पाशात इतके फसून देखील त्यांनी इंचभरही जमीन गमावलेली नाही. आणि भविष्यात कधी गमावण्याचा धोकाही नाही.

यात काही काळंबेरं असावं असं वाटत असेल, तर सिनापाली ब्लॉकच्या कहाणीला काय म्हणाल? खरियार व भोदेनपेक्षा तिथला वेगळेपणा असा की तिथले सावकार जमीन वा इतर कसलीही मालमत्ता नसणाऱ्या खेडुतांनाही खुशाल कर्ज देतात. जगत, बकरधन आणि बंधु हरिजन यांच्यासारख्या लोकांना या अद्भुत दयाबुद्धीचा लाभ झाला आहे.

हाही चाणाक्षपणाचाच नमुना आहे. प्रत्येक ब्लॉकमध्ये सावकारांनी आपापली कार्यपद्धती निश्चित केली आहे. जमिनीचा पोत, उपलब्ध साधनसुविधा व लोकांच्या नाड्या हातात ठेवण्याचा मार्ग यांचा त्यांनी नीट अभ्यास केला आहे. त्या अभ्यासानुसार त्यांची चाल बदलत जाते.

भोदेनमधील कोरगाव येथील भगवान हा आदिवासी हे चांगलं समजावून सांगतो. आमची जमीन खडबडीत, टणक आहे. ती नांगरण्याची इच्छा तरी का व्हावी? त्या ऐवजी सावकार आम्ही जे पिकवतो, तेच ताब्यात घेतात. 'त्यात हा वैराण भाग. शेतीच्या ऐन मोसमात देखील इथे यायला कोणाचं मन घेणार नाही. प्रत्यक्ष पाणी देणाऱ्या सिंचन व्यवस्था नसल्यातच जमा. म्हणूनच तर भोदेनच्या माणसांनी जमीन गमावण्याची उदाहरणं फारशी नाहीत. कर्जाचे सापळे रचणाऱ्यांना जमीन नकोच आहे.

उदारहणार्थ कर्जाच्या परतफेडीचा एक भाग म्हणून भगवानने त्याच्या धनकोला सुरुवातीला भरपूर तांदूळ फुकट दिला. मग स्वतःपाशी उरलेला आठ पोती तांदूळ त्याच सावकाराला घाईघाईत विकला. 'घरात पैशांची जरूरी होती. शक्य होईल तितक्या जलदीने भात विकायचं होतं.' तो म्हणतो. परिणामी २ रुपये किलोपेक्षा थोड्या कमीच दराने त्याने स्वतःजवळचा तांदूळ विकून टाकला.

गोवर्धन चिंदा आमच्यासमोर म्हणतो की त्याने सावकाराकडून फक्त पोतंभर बियाणं कर्जाऊ घेतलं. परतफेडीपोटी मात्र त्याला त्याच्या एकूण पिकाचा अर्धा भाग सावकाराच्या सुपूर्द करावा लागला. यावर विश्वास ठेवणं जडच गेलं. आसपासच्या गावांमधल्या अनेक लोकांशी तासनतास बोलल्यावर लक्षात आलं की हा काही अपवाद नव्हे. गोवर्धनसारखे इतर अनेक आहेत.

नेहमीच नव्हे; तरी बहुधा या कर्जामागे एकच कारण असतं : कुटुंबाचं पोट भरणे. 'सावकार काय करतो,' विकल्प या स्वयंसेवी संस्थेचे डॉ. एस. के. पट्टनाईक म्हणाले, 'तर कडकीच्या दिवसात त्यांना कर्जरूपाने भात देतो. बदल्यात ते सुगीच्या वेळी पीक देण्याचं कबूल करतात. थोडं कर्ज फेडण्याकरता आणि उरलेलं जिवंत रहाण्यासाठी थोडा तरी पैका हाती यावा या तातडीच्या गरजेपोटी.

'दैवदुर्विलास असा, की त्यांच्याकडून मिळालेल्या पिकाचा सावकार साठा करून ठेवतो आणि मंदीच्या काळात सावकाराकडून मिळणारं 'कर्ज' म्हणजे मुळात त्यांच्याकडून विकत घेतलेलंच धान्य असतं. फरक इतकाच की सुगीच्या काळात त्याने कवडीमोल दाम देऊन खरेदी केलेली असते. परिणाम असा होतो, की ते जेव्हा सावकाराला धान्य विकतात, तेव्हा भाव किलोला २ रुपयांपेक्षाही कमी असतो आणि कर्ज म्हणून जेव्हा घेतात, तेव्हा व्याज इतकं होतं की परतफेड अशक्य ठरते.'

भगवानची स्थिती मात्र या 'नित्याच्या' दुष्टचक्रापेक्षाही खडतर. इथे हिंवातप बोकळला आहे नुसता. घरातल्या कोणाकोणाच्या आजारपणाला तोंड देण्यासाठी या बिचाऱ्या आदिवासीवर चढ्या भावाने आणखी कर्ज घेण्याची पाळी आली. भूक भागवण्यासाठी कर्जाचा मार्ग कसा चोखाळावा लागतो हे इथे सर्वच जाणतात. त्यावर बरंच लिहूनही आलं आहे. पण इथे जे काही वैद्यकीय उपचार होतात, त्यांच्यामुळे कर्जबाजारी झालेल्या गावकऱ्यांची उदाहरणंही अनेक आहेत. औषधांच्या खरेदीसाठी घेतलेल्या कर्जावरच्या व्याजाचा दर धान्याच्या कर्जाएवढा चढा नसतो; पण फार कमीही नसतो. बाघ सिंहाने औषधांसाठी १०० रुपये कर्जाऊ घेतले आणि वर्षाअखेरीस तो २२० रुपये देणं लागत होता.

भूक ही मात्र अगदी मूलभूत प्रेरणा ठरते. या दोन ब्लॉक्समधील कित्येक खेडेगावात मी आणि

डॉ. पट्टनाईक हिंडलो तेव्हा आम्हाला आढळलं की इथले व्याजदर दर साल १२० टक्के ते ३८० टक्के एवढे आहेत. (अर्थात यातले काही तर सुरुवातीच्या काळानंतर नुसते नावापुरतेच रहातात. एका मर्यादेपलिकडे शेतकऱ्याची कर्ज परत करण्याची ताकद इतकी खचू होते की व्याजाचा दर १२० टक्के आहे की ३८० टक्के; काही फरक पडत नाही.) मात्र, पोतंभर बियाण्यासाठी अर्ध पीक गमावणारे लोक आम्हाला फक्त भोदेनमध्येच आढळले.

हरिगुन चिंदा याचा खुलासा असा करतो; 'असं पहा, इथे जमीन कोणालाही नको आहे. तुमच्या जवळच्या पाच पोती भाताचं मोल भोदेनमध्ये जमिनीच्या मालकीपेक्षा मोठं आहे. तेच भात कर्जरूपाने देऊन आणि गरजूंच्या डोक्यावरून हात फिरवून तुम्ही प्रचंड नफा कमावू शकता. किंवा तुम्ही जमीनमालक बनून कर्जाच्या दलदलीत जास्त जास्त फसू शकता. भाताच्या पाच पोत्यांची पंचवीस करता येतात. वीस एकर जमीन सगळी हातातून जाऊ शकते. मग कशाला कोण जमिनीच्या मागे जाईल?'

सावकाराने त्याचा हिस्सा काढून घेतल्यावर रहाणारं उरलंसुरलं पीकही शेतकऱ्याला बाजारापर्यंत नेता येत नाही. बाजार रविवारी असल्यामुळे हे लुटारू सावकार या आडवाटेच्या ठिकाणाहून बाजाराच्या गावी जाणाऱ्या रस्त्यावर 'खरेदी केंद्र' उघडून बसतात. त्यांच्याचपेकी एकाने सांगितल्याप्रमाणे, 'धान्य विकण्यासाठी एवढ्या लांब जाण्याचा त्रास आदिवासींना पडू नये, म्हणून ही सोय' केलेली असते.

हा अपव्यवहार मोडून काढण्याच्या निश्चयाने इथल्या जिल्हा प्रशासनाने - या भागात कदाचित प्रथमच - एक नियमबद्ध मंडई उघडली. तिथे त्यांनी अधिकृतरित्या किमान खरेदीदर पक्का केला. उदाहरणार्थ, 'फाईन' प्रतीच्या दाण्यासाठी रु. ३१० व 'सुपर फाईन' साठी रु. ३३०.

भगवानला ही बातमी मिळेपर्यंत फार उशीर झाला होता. 'माझ्याकडलं भात मी किमान दराच्या अर्ध्या भावात विकल्यावर मग सरपंचाने मला त्या दराची माहिती सांगितली.' तो हळहळतो. अनेकांच्या वाट्याला ही फसवणूक आली. सबकलेक्टर सरोजकुमार झा यांच्या भगिंथ प्रयत्नांमधून उभी राहिलेली ही मंडईची पद्धत फायदेशीर ठरेल असं गावकऱ्यांचं मत आहे. काहीना वाटतं, पुढल्या वर्षीही जर ही कल्पना राबवली. तर नक्की यशस्वी होईल.

खरियारमधल्या स्थितीचा खुलासा जमिनीचा ताबा गमावण्यामधून मिळतो व भोदेनमध्ये जमिनीचा कब्जा न घेता कर्ज का दिली जातात याचं उत्तर पीक लंपास करण्यातून मिळतं; मग सिनापलीचं काय? जमीन नाही, मालमत्ता नाही अशा अनेकांवर तिथले सावकार कर्ज देण्याचे उपकार कशासाठी करतात? खलना गावचा गोष्टी हरपाल हे गौडबंगाल उलगडून दाखवतो. 'इकडे काय करतात, मजुरीच्या रुपाने वसुली करतात. इथे नोकऱ्याच नाहीत. त्यामुळे काहीही विकत घ्यायचं, तरी आमच्यापाशी पैसाच नाही. आमच्यापाशी जमीनही नाही. म्हणून आम्ही मजुरीच्या माध्यमातून परतफेड करतो.' त्या मजुरीसाठी सावकार लोक त्यांना कधी कधी तांदूळ वा पैसेही देतात, ज्याचं मूल्य ओरिसातील किमान रोजंदारीच्या ठरलेल्या रु. २५ या रकमेच्या एक चतुर्थांश एवढंच होतं.

यातून निष्कर्ष असा निघतो की नुआपाड्यातील गावोगावी परिसर व समाज यांची नेमकी वैशिष्ट्यं सावकारांनी हेरलेली आहेत. त्या आडाख्यांवरच त्यांनी आपला धंदा चालवला आहे.

प्रत्येक ब्लॉकमधल्या उत्पादन व वसुली यांच्या पद्धती तेच ठरवतात. खरियारमध्ये ते शेतकऱ्यांच्या जमिनी घेतात. भोदेनमध्ये पीक बळकावतात. आणि सिनापलीत जवळ जवळ फुकट मजूर मिळवतात. अनेक मागास जिल्ह्यांमध्ये काम केल्याचा अनुभव असणारा भुवनेश्वरमधील एक वरिष्ठ अधिकारी मला म्हणाला, 'गावातील मालमत्ता, जमीन मालकी, घराघरातील किंमती वस्तू, कर्जखोरी व गावकऱ्यांच्या गरजा यांच्याविषयी जेवढी माहिती सावकारांपाशी असते, त्याच्या जवळपाससुद्धा कुठलं सरकारी सर्वेक्षण पोचू शकणार नाही. त्यांना अगदी खडान्खडा माहिती असते.'

जमीन, श्रमशक्ती, कर्ज व बाजार यांच्या परस्पर संबंधांच्या विशिष्ट तऱ्हेमुळे कलहंडी भागातले गावकरी खोड्यात अडकल्यासारखे झाले आहेत. अधिकृत संस्थांचा कर्जपुरवठा कमी होत चालल्याने त्यांच्या हालांमध्ये भरच पडते आहे. तेवढ्या प्रमाणात सावकारांकडे जाणं वाढतं आहे. एकोणीसाव्या शतकाच्या अखेरीस निर्माण झालेल्या साहित्यात व कित्येक वर्तमानपत्री वृत्तांतात केंद्रस्थानी असणारं सावकार हे पात्र ग्रामीण भागात विस्मृतीत गडप झालं होतं. आजच्या परिस्थितीने त्यांचा पुनर्जन्म घडवून आणला आहे. आणि शोषण म्हणजे काय याचे धडे जुन्या पिढीने या नव्या अवताराकडून घ्यावेत, अशी स्थिती आहे.

जोडी स्थलांतर आणि कर्ज यांची

नुआपाडा (ओरिसा) : केंदुपत्ती गावच्या सनत पोधसारख्या तरुणाला लग्नात हुंडा म्हणून जेव्हा नवी कोरी सायकल मिळाली, तेव्हा त्याला भाग्य उजळल्याचा आनंद झाला. नुआपाडा-बोलनगीर भागातल्या इतर अनेकांप्रमाणे चार दिवस रायपुरात राहून थोडा बहुत पैसा कमावण्याची मनीषा त्यालाही होतीच. काही आठवडे रिक्षा ओढली, की पुरे.

वाईट इतकंच होतं, की रायपूरला जाण्यासाठी बसचं तिकीट काढणं सनतला झेपत नव्हतं. म्हणजे, ही सायकल मिळेपर्यंत. सायकलमुळे त्याला पैसे उभे करण्याची एक क्लृप्ती सुचली, जी त्याने मला समजावून सांगितली : 'सावकाराकडे मी सायकल गहाण ठेवणार, आणि ५० रुपये उचलणार. ४० रुपये तिकिटाला आणि १० जेवायला. काही आठवड्यांचा प्रश्न, की माझी रायपुरातली कमाई होणार शेकडो रुपयांची. मग मी परत येणार आणि सावकाराला १५० रुपये किंवा व्याजाचे जे काही होतील ते देणार, आणि सायकल परत घेणार.'

हे सुंदर गणित तीन वेळा पार पडलं. चौथ्या वेळी सनत रायपूरहून परतला तेव्हा सावकार म्हणाला, की सायकल हरवली. पण काळजीचं कारण नाही, तो स्वतः सायकल शोधायला सनतला मदत करेल. काही आठवडे असेच वाया गेल्यावर पोध सावकाराला म्हणाला, पोलिसांना सांगणं शहाणपणाचं नव्हे काय? उत्तम, सावकार उत्तरला आणि सनतच्या वतीने तक्रार नोंदवण्याची जबाबदारी घेण्याची तयारीही त्याने दाखवली. पोलिसांना काहीतरी कागदोपत्री पुरावा लागेल, असं त्याने सनतच्या लक्षात आणून दिलं आणि सायकलच्या खरेदीची पावती ताब्यात घेतली. सायकलच्या मालकीचा एकुलता एक पुरावा त्याच्या हवाली केल्याला आता एक वर्ष उलटून गेलं आहे.

सनतला दोन्ही राज्यांचं संरक्षण नाही. तो एक भटक्या, थोडक्या काळासाठी येणारा कामगार असल्याने मध्यप्रदेशात विस्थापित म्हणून त्याला काही संरक्षण नाही. ओरिसात संपूर्ण गावच सावकारावर अवलंबून असल्यामुळे सनतला आपलं भांडण एका मयदिपलिकडे वाढवता येत नाही.

सावकारी आणि विस्थापन यांच्यात एक चमत्कारिक नातं असल्याचं इथल्या काही भागात आढळून येतं. काही वेळा तर विस्थापितांच्या कमावण्यामागे कर्जाची परतफेड करणे हाच एक उद्देश असल्यागत भासतं. बहुतेक कायदे, नियम त्यांच्या वाईटावरच असतात. त्यामुळे जरा काही बिघडलं की त्यांच्या विश्वाचा डगमगता डोलारा कोसळून पडतो.

पाच वर्षापूर्वी जेव्हा एकोणीस उडिया स्थलांतरित पंजाबातील रोपडमधल्या एका कारखान्यातील स्फोटाने मरण पावले; तेव्हा या राज्याच्या कामगार खात्याने त्यांच्या विधवांच्या वतीने नुकसान भरपाईसाठी खटला उभा केला. उत्तरादाखल पंजाबहून समन्स आलं की त्या विधवांनी तिथल्या कोर्टात जाऊन कैफियत मांडावी. त्यांच्यापैकी बहुतेक स्त्रियांनी कधी स्वतःच्या गावाबाहेर पाऊलही ठेवलेलं नव्हतं.

यात काही तथ्य नाही याकडे लक्ष वेधून इथल्या कामगार खात्याने मदतीचा हात पुढे केला. खात्याला विधवांची कैफियात इथेच रेकॉर्ड करता येईल. किंवा तिथल्या कोर्टाने जर पुरावा गोळा करण्यासाठी कोणाला ओरिसात पाठवलं, तर त्याला सर्वतोपरी मदत करता येईल. पाच वर्षे झाली तरी खटला एक इंचभरही पुढे सरकलेला नाही. मृत्यूमुखी पडलेल्यांच्या कुटुंबांचे हाल चालूच आहेत. घरातल्या कर्त्या पुरुषाला पंजाबला नेणाऱ्या ठेकेदारांनी तर हक्काची देणीही कुटुंबियांपर्यंत पोचवलेली नाहीत अजून.

बऱ्याच ठिकाणी - बोलनगीरमधील बडकनी गाव किंवा नुआपाड्यातील खरियार - मजुरांचे ठेकेदार हा एक नवा सावकारवर्ग तयार झालेला आढळतो. 'मजुरांच्या सरदाराने आम्हाला प्रत्येकाला ३५० रुपये आगाऊ दिले. इथे येण्यासाठी.' कलंड्रीहून आंध्रप्रदेशात गेलेल्या स्थलांतरितांनी मला सांगितलं. ठेकेदाराने त्यांना कर्जही दिली होती ज्यायोगे ते पुन्हा पुन्हा येत रहावेत.

मात्र हे व्यवहार आंध्र प्रदेशातच होतील ही दक्षता त्याने घेतली. ओरिसात का नाही? कारण तिथे 'आंतर-राज्य स्थलांतरित मजूर (रेग्युलेशन ऑफ एम्प्लॉयमेंट अँड कंडिशन ऑफ सर्व्हिस) कायदा, १९७९'च्या तरतुदी त्याला लागू झाल्या असल्या. पण या कायद्यात गंभीर त्रुटी आहेत.

ओरिसातील श्रम खात्याची यंत्रणा आंध्र प्रदेशात काही करू शकत नाही. आणि ओरिसात भरती करून आंध्रात नेलेल्या स्थलांतरितांच्या वतीने हस्तक्षेप करण्याची तरतूद असलेला कायदा आंध्रात अस्तित्वातच नाही. मग ठेकेदार-सावकाराचं फावतंच. सगळे व्यवहार तो आंध्रातच करतो; पण तिथल्या श्रमखात्याच्या अधिकाऱ्यांना सांगतो की मजूर ओरिसात भरती केले. अशी चलाखी करून ठेकेदार इथल्या स्थलांतरितांना थेट मुंबईतील इमारतीच्या बांधकामावर मजुरी करायला ओढून नेत आहेत. कधी कधी त्यांचा मुक्काम फक्त आठ ते दहा आठवड्यांपुरताच तिथे रहातो.

या व्यवहारामध्ये बऱ्याचदा 'उधारी' चाही भाग असतो. ही उधारी म्हणजे कर्जरूपी सापळाच असतो. बोलनगीरला 'विकल्प' म्हणून एक स्वयंसेवी संस्था आहे. तिने केलेल्या पहाणीची निरीक्षणं बोलकी आहेत. त्यांना असं आढळून आलं आहे की या भागामधून होणाऱ्या स्थलांतरांमध्ये काही महिने ते दोन वर्षे अशा छोट्या कालावधीसाठी स्थलांतर करणाऱ्यांचं प्रमाण जवळ जवळ १५ टक्के आहे.

कर्ज हा सर्व स्थलांतरितांमधला सामायिक धागा असल्याचं दिसतं. उदाहरणार्थ गंगा पोथ. पीक चांगलं येवो की वाईट, गंगा पोथच्या नशिबी हालच. पिकाची आणेवारी जेव्हा कमी असते, तेव्हा गंगा पोथला सावकाराकडून कर्ज घ्यावं लागतं, ज्याच्या दराखाली (१२० ते १८० टक्के) तो पार चिरडलाच जातो. पुढच्या वर्षी जेव्हा पीक चांगलं येतं, तेव्हाही गंगाचं चिपाडच होतं, कारण पिकाचा बहुतांश भाग त्याने अगोदरच सावकाराकडे गहाण टाकलेला असतो. त्या पिकाची

बाजारातली खरी किंमत सावकार वसूल करणार असतो.

दरम्यान, त्याच्या इतर भाऊबंदांप्रमाणे गंगाही बिनमोसमी स्थलांतर करून कशीबशी गुजराण करतो आणि कर्जफेडही करतो. या न झेपणाऱ्या लढाईत त्याला जिथे जाईल तिथे कर्ज काढण्याची पाळी येते. 'रायपूरमधल्या धनकोला मी ३८० रुपये देणं लागतो,' तो म्हणतो, 'पण मी पुन्हा येणार या विश्वासावर त्याने दिले मला थोडे पैसे.' आंध्रप्रदेशातील वीटभट्ट्यांवर सबणाऱ्या कलंड्रीच्या स्थलांतरितांचीही हीच गत आहे. लहानमोठ्या अडचणीचं निवारण करण्याच्या निमित्ताने त्यांनी तिथल्या त्यांच्या ठेकेदाराकडून कर्ज उचलली आहेत. ठेकेदारी करणाऱ्या सावकारांकडून कर्ज घेणे हे एक कारण वाढत्या स्थलांतरांमागे आहे.

विकल्पच्या पहाणीनुसार बोलनगीर-नुआपाडा भागातून स्थलांतर करणाऱ्यांपैकी २० टक्क्यांहून अधिक आंध्रातील वीटभट्ट्यांवर जातात. १० टक्के शेतीवाडीवर राबतात, ८ टक्के बांधकामक्षेत्रात श्रमतात; तर ११.२५ टक्के शिक्षा ओढतात. बहुधा मध्यप्रदेशात कुठेतरी. उरलेले विविध प्रकारची कष्टाची कामं करत हिंडतात. सर्व स्थलांतरितांच्यात अनुसूचित जाती-जमातीचं प्रमाण जवळ जवळ ५० टक्के आहे. जवळ जवळ सगळे कर्जाच्या बोजाने वाकले आहेत. काहींनी तर स्थलांतराच्या दोन्ही मुक्कामी कर्ज घेतलेलं आहे.

मुंबईतील बांधकामांवर जाणाऱ्यांची संख्या कमी असली तरी वाढते आहे. बोलनगीर मधील बडकनीसारख्या गावात मला मुंबईला जाऊन आलेले रघुनाथ व दुलाभा बेहेडासारखे लोक भेटले. त्यांच्या आणि नुआपाडा जिल्ह्यातील अमलापली व इतर गावांमधल्या त्यांच्याचसारख्या इतरांच्या अनुभवांमधून काही गंभीर प्रश्न उभे रहातात.

ते सर्व मुंबई महानगरीची सफर करून खूप झाले होते. बहुतेकांनी एकच फेरी केली होती व तिथे मिळणारी दिवशी ३० रुपयांची मजुरी त्यांना ठीक वाटत होती. आम्ही जेव्हा हिशेबच मांडला, तेव्हा आकडा काही नेहमीच ३० पर्यंत जात नव्हता म्हणा. त्यांनी यावं म्हणून ठेकेदारांनी त्यांना सुरुवातीला पैशांची लालूच दाखवली, पण नंतर ते पैसे मजुरीतून कापून घेतले. त्यांना जी काही कमाई झाली त्यातला काही हिस्सा गावच्या सावकाराला द्यावा लागल्याचं सर्वांनीच मान्य केलं.

मुंबईत तब्येत बिघडली तर? मी विचारलं. 'ठेकेदार चांगला होता, बेहेडा बंधू म्हणाले, 'त्याने आणलेल्या डॉक्टराने आम्हाला एक गोळी दिली. ती घेतल्यावर लगेच आम्हाला बरं वाटू लागलं.'

असा, 'गुणकारी' अनुभव आल्याचं सांगणारे जेव्हा आणखी तिघे भेटले, तेव्हा माझ्या मनात प्रश्नचिन्ह उभं राहिलं. औषध कुठलं, ते सांगता येतं का त्यांना? नाही येत. कदाचित अजूनही थोड्या गोळ्या उरल्या असतील त्यांच्यापाशी. 'छे. छे. जेव्हा आम्हाला गोळ्या गिळायला लावत होता, तेव्हा सुपरवायजर तिथे उभाच होता. आमच्याकडे एकही गोळी त्यांनी दिली नाही. आम्ही तर अशिक्षित.'

हाच उपचार इतरांवरही करण्यात आल्याचं मला तिथे कळलं. दुर्दैवाने बहुतेकांनी मुंबईत काही आठवडे वा महिनेच काम केलं होतं आणि कुलाबा, वांद्रा या नावांपलिकडे नेमका भाग त्यांना सांगता येत नव्हता. ओरिसात परतल्यावर त्यांच्यापैकी एकही जण धडधाकट असल्याचं जाणवत नव्हतं.

काम करताना अंगात जोर यावा म्हणून या लोकांना स्टीरॉइड्स दिली की काय? एसएसआरएच्या

दुर्गादास यांसारखे ओरिसातील इतर स्वयंसेवी संस्थांचे कार्यकर्ते हाच संशय व्यक्त करतात. बांधकाम क्षेत्रातील बऱ्या धेंडांनी स्थलांतरित मजुरांवर पूर्वी केलेल्या याहून भयंकर जुलुमाकडे ते लक्ष वेधतात.

प्रश्न असा आहे की या पिळवणुकीला रोखण्यासाठी शासन स्थलांतरित मजुरांसाठी असणाऱ्या कायद्यात केव्हा सुधारणा करणार आहे? निदान पिळवणूक सोपी रहाणार नाही, एवढं तरी करणार की नाही? आणखी एक अत्यंत महत्वाचा प्रश्न : अवाच्या सवा व्याज घेणारे सावकार, ठेकेदार व त्यांची 'उधारी' या सगळ्यांमुळे देशातल्या गरिबातल्या गरिबांचं नरडं आवळलं जात आहे, या वस्तुस्थितीकडे सरकारी धोरण कधी लक्ष देणार आहे?

घे कर्ज, घालव छप्पर

रामानुजनगर, सुरगुजा (म.प्र.) : बंधाभैसा फलिया हे जवळ जवळ सगळं गाव नहाकुल पांडोच्या अंगणात गोळा झालं आहे. त्याच्या छपरासाठी कौलं बनवण्याचं काम ते करताहेत. काम फुकट चालू आहे, नहाकुलतर्फे दिली जाणारी मोहाची दारू सोडली तर. कौलं विकत घ्यायची म्हटली, तर नहाकुलला जड जाईल. पांडो जमातीसाठी ती रक्कम फारच मोठी ठरेल. सगळी कौलं स्वतःच बनवायची, तर त्याला फार वेळ लागेल, मग तो कमावणार कधी?

म्हणूनच सारा गाव त्याच्या मदतीला गोळा झालाय हे चांगलं आहे. आदिवासी संस्कृतीचा हा एक भागच असल्याचं दिसतं. पण मुळात नहाकुल बिनछपराच्या घरात कित्येक दिवस रहातो आहे, हे कसं काय? पुष्कळ आढेवेढे घेतल्यावर तो मागे घेतलेल्या ४,८०० रुपयांच्या कर्जाची गोष्ट सांगतो.

खरं म्हणजे कर्ज घेण्याची कल्पना नहाकुलला तितकीशी भावली नव्हती. कितीतरी पांडोंच्या मनात जमीन गमावण्यास कारण ठरणान्या या कर्जाविषयी शंका निर्माण झाली आहे. पण हे विशिष्ट कर्ज 'सरकारी कर्ज' होतं, खास आदिवासींच्या कल्याणासाठी स्थानिक बँकेतर्फे देण्यात आलं होतं. ते घेण्यात धोका असूच शकत नव्हता.

नाही कसा? होता. 'दोन गायी विकत घेण्यासाठी मी ४,८०० रुपयांचं कर्ज घेतलं (सरकारी योजनेचा हाच तर गाभा होता), पण परतफेड नाही करता आली मला,' नहाकुल म्हणतो, 'हसे भरण्यासाठी जेव्हा दबाव येऊ लागला, तेव्हा मी एकेक वस्तू विकू लागलो. पण माझ्या घरात किंमती वस्तूच नाहीत. शेवटी पैसे उभे करण्यासाठी मी छपरावरची कौलं विकली.' नहाकुलचा हा खुलासा.

जे कर्ज नहाकुलला दारिद्र्यातून मुक्त करणार होतं, त्या कर्जाने अक्षरशः त्याच्या डोक्यावरचं छप्पर हिरावून घेतलं. गायी तरी कुठे राहिल्यात त्याच्यापाशी? पैशाच्या तंगीमुळे विकून टाकाव्या लागल्या. त्याहून वाईट म्हणजे या योजनांखाली मिळालेल्या गुरांसाठी कित्येकांनी या परिस्थितीतही विम्याचे हप्तेही भरले आहेत. बऱ्याचदा गुरं वाईट दर्जाची असतात आणि बऱ्याचदा त्यांची देखभाल, त्याचं चारापाणी गावकऱ्यांच्या कुवतीबाहेरचं असतं. कितीतरी गायी, म्हशी अशाच मेल्या आणि गुरं मेल्यावर विम्याचे पैसे मिळवण्यात यश आलेला एकही माणूस बहुतेक भागात शोधूनही सापडत नाही.

'आपल्या योजनांचा परिणाम पांडोवर काय होईल याचा अभ्यास करण्याची रीत सरकारी

खात्यात नाही. त्यांच्या खऱ्या गरजा काय आहेत याकडे ते दुकूनही बघत नाहीत, 'सूरजपूरच्या दिवाणी कोर्टातील वकील एच.एन.श्रीवास्तव म्हणतात. 'त्यांना आपलं त्यांचं लक्ष्य पूर्ण करायचं असतं - इतकी कर्ज दिली; इतके 'लाभार्थी.' यातून नहाकुलला काय मिळालं?'

कधी कधी लक्ष्य पूर्ण करण्यापलिकडेही ते जातात. वॉडरॉफनगर भागातल्या एका अपंग पांडो आदिवासीचं पंगुत्वाचं पेन्शन एक दुकानदार खातो आहे. त्याच्या म्हातारपणाच्या पेन्शनचाही काही भाग तो लंपास करतो आहे. कनिष्ठ पातळीवरील बाबू लोक सामील झाल्यामुळेच अशा गोष्टी घडत असतात. कितीतरी गावांमध्ये आदिवासी नसलेल्यांनी आदिवासींच्या नावावर कर्ज काढली आहेत. बहुतेक आदिवासींना. लिहायला वाचायला येत नाही. त्यामुळे त्यांना न समजणाऱ्या कागदपत्रांवर त्यांना फसवून खुशाल त्यांचे अंगठे उडवण्यात येतात.

कितीकदा असं होतं की एखाद्या पांडोला ६००० रुपयांचं कर्ज मंजूर झालेलं असतं; पण त्याच्या हातात त्याच्या साधारण अर्धीच रक्कम पडते. उरलेली बँकेतले अधिकारी व इतर मध्यस्थ हडप करतात. तो कमनशिबी 'लाभार्थी' व्याज मात्र ६००० रुपयांवर भरतो. ६००० रुपयेच परत करतो.

सुरगुजातल्या अकरा ब्लॉक्समध्ये अंदाजे २४००० पांडो रहातात. त्यांची गणना अधिकृत 'प्राचीन जमाती' मध्ये होत नाही. पण अनेक बाबतीत शेजारच्या कोरवांइतकीच यांचीही परिस्थिती वाईट आहे. या जमातीसाठी म्हणून अनेक कल्पनाशून्य प्रकल्पांमध्ये कोट्यवधी रुपये खर्चण्यात आले आहेत. त्यांचा निकाल लागायचा तोच लागला आहे.

जमातीच्या खऱ्या समस्यांकडे कोणाचं लक्ष नाही. नहाकुलच्या गावात कूपनलिका नाही, वीज नाही, शाळा नाही, रस्ते नाहीत आणि नोकऱ्याही नाहीत. क्वचित कधीतरी एखादा विकास प्रकल्प येतो आणि त्यांना काम मिळतं. पुन्हा सरकारने नेमलेले ठेकेदार कायद्याने ठरलेल्या रुपयांच्या किमान वेतनाच्या अर्धीच रक्कम पांडोंना देऊ बघतात.

रामानुजनगर ब्लॉकमधल्या परसरामपुरा गावातील नहाकुलच्या फालियात साठ घरं आहेत; पण शाळेत जाणारं एकही मूल नाही. शेजारचा ब्लॉक सहा किलोमीटर दूर आहे. 'ही चिल्ली पिन्नी एवढ्या लांब कशी जाणार?' राम सई विचारते, 'जंगलात किती साप आहेत.'

शिवाय, एवढं चालल्यावर येणाऱ्या शाळेला तरी काय मोठं सोनं लागलंय; बीर सई सांगतो, 'तिथला मास्तर भारी देशभक्त. दरवर्षी १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारीला न चुकता झेंडावंदन करतो.' बीर सईच्या आवाजाला उपहासाची धार असते. मास्तराचं तोंड दिसणारे हे दोनच दिवस. इतर दिवशी तोंडही न दाखवता पगार चालू ठेवण्याचा काहीतरी मार्ग त्याने शोधला असावा.

मात्र कधीतरी शासनाची थैली सैल होते आणि अचानक सरकारी यंत्रणा उत्साहाने कामाला लागते. नहाकुलने छप्पर घालवलं, ते अशाच एका योजनेमध्ये. 'नहाकुलला खरंच वाटलं की सरकार त्याच्यासाठी काहीतरी करतंय. त्याला कसं कळणार की तो म्हणजे एक लक्ष्य आहे केवळ?' श्रीवास्तव विचारतात. ते स्पष्ट म्हणतात की कुठल्याही योजनेची आखणी पांडो किंवा अन्य कोणत्या 'लाभार्थी' च्या साठी होत नसते; तर सरकारची ऐपत व गरजा यांना समोर ठेवूनच करण्यात येते.

'नहाकुलला आणि इतरांना पैशाची गरज होती हे खरं आहे,' आमच्याबरोबर त्या अडनिऊया

गावापर्यंत आलेले अॅडव्होकेट मोहनकुमार गिरी म्हणतात, 'पण ज्यासाठी गरज होती, त्यासाठी पैसे मिळाले नाहीत. तर त्यांच्या गरजांशी काहीही संबंध नसलेल्या योजनांसाठी त्यांना घ्यावे लागले. म्हणजे असं, की तुम्ही कर्ज काढता ते डोक्यावरचं छप्पर रहावं म्हणून. नहाकुलने घेतलं ते छप्पर घालवण्यासाठी. आता तरी कळलं, एवढे लोक अजूनही सावकाराकडे का जातात ते?'

ताजा कलम

ही काही कंबर मोडणाऱ्या कर्जाची कहाणी नव्हे. मुद्दा असा आहे, की ८० नंतरच्या दशकाच्या अखेरीनंतर ग्रामीण भागातील दुर्गम प्रदेशात अधिकृत कर्जवाटप या असल्या पातळीपर्यंत खाली आलं आहे. या दृष्टीने पहाता ही कहाणी नुसत्या पांडोंचीच नव्हे, तर देशभर पसरलेल्या त्यांच्यासारख्या कोट्यवधी लोकांची आहे. फक्त असतो तो गावोगावच्या तऱ्हेवाईकपणात. मोहन कुमार गिरी म्हणतात ते खरंच आहे : व्यवस्थेची काम करण्याची पद्धत हेही एक कारण आहेच गावकरी सावकारांकडे जाण्याचं.

नुआपाड्यातील कांद्याचं पाणी

नुआपाडा (ओरिसा) : ठाकुरदास महानंदला अगदी खात्रीच होती की यावेळी त्याने त्याला नाडणाऱ्या व्यवस्थेवर मात केली आहे.

चतकोर एकराएवढ्या चिमुकल्या आकाराच्या जमिनीचा मालक असलेल्या या अनुसूचित जातीच्या शेतकऱ्याला त्याच्या पुडापल्ली गावच्या आसपासच्या व्यापाऱ्यांना व दलालांना कांदे विकायची मुळीच इच्छा उरलेली नव्हती. फायदा सगळा त्यांच्या खिशात, याच्या तोंडाला पानं. 'म्हणून मी ठरवलं की आपले कांदे थेट तारबोदच्या आठवडाबाजारातच घेऊन जायचे.' तो मला सांगू लागला.

म्हणून मग ठाकुरदासने थोडे पैसे उभे केले आणि एक बैलगाडी भाड्याने घेतली - आयुष्यात एक बैलसुद्धा त्याच्या मालकीचा कधी झाला नव्हता, गाडी कुठली असायला! त्या गाडीवर त्याने दहा क्रिंटल कांदे लादले. तारबोदच्या फुटकळ विक्रेत्यांना किंवा सरळ बाजारात स्वतःच कांदे विकण्याची त्याची मनीषा होती. तारबोदचं ऐंशी किलोमीटर अंतर कापेस्तोवर बैल अगदी थकून गेले.

पण ठाकुरदासच्या सगळ्या आशांवर तारबोदला पाणी पडलं. 'माझ्याकडून खरेदी करायला कोणी तयारच होईना. माझ्याशी बोलताना त्यांनी अत्यंत अन्यायकारक भाव देऊ केला, पूर्वी त्यांना माल देणाऱ्या दलालांना ते देत त्यापेक्षा किती तरी कमी. सगळी लबाडी नुसती. विकल्याशिवाय मला गत्यंतर नाही हे त्यांना माहीत होतं. शेवटी एकाने उधारीवर चार क्रिंटल माल उचलला, पण भाव एवढा कमी असूनही आजतागायत ते पैसे काही मला मिळालेले नाहीत.' ठाकुरदासने खुलासा केला.

व्यापाऱ्यांचा एकतंत्री अंमल अगदी अमोघ ठरला. 'स्थानिक खरेदीदार अनेक होते, पण व्यापाऱ्यांना बाजूला सारणं कोणालाच शक्य नव्हतं.' ठाकुरदास म्हणतो. 'त्या बाजारपेठेतूनच कांदे पुढे खरियार रोडला व तिथून पुढे ओरिसाच्या बाहेर जातात. मोठा हिस्सा मध्य प्रदेशात रायपूरला जातो.'

घाऊक व्यापारी - फुटकळ व्यापारी - पेढीवाला सावकार - विक्रेता ही साखळी ठाकुरदास वा नुआपाडा - कलहंडी भागातले त्याच्या सारखे इतर हजारो छोटे शेतकरी यांना भारीच पडते. शिवाय ठाकुरदाससमोर आणखी एक समस्या होती. 'सहा क्रिंटल कांदे जर मी पुन्हा गाडीत चढवले असते, तर माझ्या हातून ते बैल ठारच झाले असते. मुळात ते माझे नव्हतेच.'

म्हणून मग त्या वर्षीच्या एकूण पिकाचा ६० टक्के भाग तसाच तारबोदच्या रस्त्यावर टाकून ठाकुरदास गावी परत गेला. 'कांदे नाशवंत असतात. ते विकण्याचा प्रयत्न करत मी थोडे दिवस काढले, पण नंतर घरी जाणं भाग होतं.' त्यानंतर खूप खूप काळ उलटल्यावर त्याने जेव्हा कांद्याचं पीक पुन्हा घेतलं, तेव्हा स्थानिक दलालाने देऊ केलेला भाव शरम आणणारा असला, तरी त्याने कबूल केला. रोख पैसे मिळणं त्याला पुरेसं होतं. एव्हाना ठाकुरदासने कांद्याचं पाणी जोखलं होतं.

नुआपाडात शेतीकाम मुळीच सोपं नाही. इथली फक्त ९ टक्के जमीन सिंचनाखाली आहे, तर ९१ टक्के जमीन पावसावर अवलंबून. तरी शेतकऱ्यांना त्याहीपेक्षा मोठं संकट वाटतं ते नुआपाडा व संपूर्ण कलहंडी भागातील व्यापाऱ्यांच्या अभेद्य संघाचं.

स्थानिक चेंबर ऑफ कॉमर्सचे वरिष्ठ सदस्य राजू ढोलकिया म्हणतात : 'एकूण ५०० व्यापारी आहेत. पैकी ३०० छोटे आहेत. पण सगळी सूत्रं इथल्या फक्त पंधरा कुटुंबांच्या ताब्यात आहेत.' या पंधरा परिवारांनी अनेक प्रकारच्या वस्तू, उत्पादन व बाजारपेठांमध्ये हर प्रकारची संधानं बांधून काढली आहेत.

'भाताच्या व्यापारात तर खरे सातच मोठे व्यापारी आहेत,' ढोलकिया म्हणतात, 'आणि इथलं बहुतेक पीक राज्याबाहेरच जातं.'

कलहंडी म्हणजे सदाची टंचाई असं जे चित्र जनतेच्या मनात आहे, ते कलहंडीवर अन्याय करणारं आहे. वास्तवात इथल्या दरडोई धान्य उत्पादनाचा आकडा ओरिसापेक्षा व संपूर्ण भारतापेक्षा मोठा आहे. पण इथे पिकलेल्या धान्यापैकी फक्त २५ टक्के धान्य खुद्द कलहंडीचे रहिवासी खातात. बाकी सगळं व्यापारी-सावकारांच्या हस्ते बाहेर जातं, ज्यामुळे स्थानिक पातळीवर हालअपेष्टा होतात.

'भाताच्या व्यापारावर पूर्णपणे तांदूळ गिरणी मालकाचा कब्जा आहे. दुसऱ्या कोणाला प्रवेशच नाही,' ढोलकिया म्हणतात. जे परिवार तांदूळ गिरणीचे मालक आहेत, तेच जवळ जवळ सगळ्या इतर धंद्यांमध्येही ताबा राखून आहेत. नुआपाड्यातल्या मुख्य बाजारपेठेतून एक फेरफटका मारा, स्थानिक उडिया व्यक्तीच्या मालकीचं एक दुकान सापडणार नाही. बहुतेक सगळी दुकानं रायपूर वा मध्य प्रदेशच्या इतर भागातून आलेल्या मारवाडी व्यापाऱ्यांच्या मालकीची आहेत.

या व्यापाऱ्यांच्या जाळ्यात आलेली नाहीत अशी उत्पादन क्षेत्रं जवळ जवळ नाहीतच, त्यांचा अंमल चालत नाही अशी क्षेत्रंही मोजकीच. वस्तू वा पीक कोणतंही असो, या जाळ्याचं केंद्र रायपूरलाच असल्याचं दिसतं. ओरिसा-मध्य प्रदेशच्या सीमेवर दोन चार तास काढले की सगळं लक्षात येतं. नुआपाडा-कलहंडीत प्रवेश करणारे बहुतेक ट्रक रिकामे असतात. रायपूरच्या दिशेने जाणारे बहुतेक मात्र भरलेले असतात.

'हेच लोक चढ्या दराने कर्ज देण्यातही गुंतलेत,' एक वरिष्ठ अधिकारी सांगतो, 'फक्त वाटेत मध्यस्थांचे अनेक टप्पे आहेत. काही व्यापारी-सावकारांना हे लोक भांडवल पुरवतात. तेच पुढे छोट्या धनकौपर्यंत पोचतं. पुढेही जातं. कलहंडी भागाचं उत्पादन चांगलं आहे, ही गोष्ट खरी आहे. तरीही वस्तुस्थिती अशी आहे की शेतीत वाढ करायला इथे जो प्रचंड वाव आहे, त्याला अजून स्पर्शही झालेला नाही.'

पैसे व्याजी देऊन आणि बाजारपेठांमध्ये लांडीलबाडी करून जर इतका पैसा मिळणार असेल

तर शेतीच्या सुधारणेसाठी पैसा गुंतवण्याची इच्छाच कशातला कोणाला होईल? या शिडीच्या सर्वात खालच्या पायरीवर असणारा ठाकुरदासही घडा शिकला आहे. 'आता मी कांदा पिकवतो तो मी आणि माझं कुटुंब यांच्यापुरता आणि मुख्य पिकाचं म्हणाल तर जे काही मी पिकवतो ते सारं मी व्यापाऱ्यालाच विकून टाकतो; पण पीक तयार होण्याआधीच.'

छोट्या शेतकऱ्यांच्या संघटना हळू हळू निर्माण होऊ लागल्या आहेत आणि स्थिती सुधारण्याचा प्रयत्नही करत आहेत. शेतकऱ्याला न्याय मिळावा यासाठी नव्या, स्वनात्मक पद्धती घेऊन बनबाशी संघ, जागरूक श्रमिक संघटन व त्यांच्यासारख्या इतर संघटना पुढे येत आहेत. मात्र ठाकुरदास पुन्हा एकदा कांदे घेऊन बाजारात जायला अजून खूप खूप अवकाश आहे.

इथे गुन्ह्यांना शिक्षा नाही

गरिबांवर धरलेला नेम

ग्रा मीण भारतातील काही भागात कोर्टाची पायरी चढणं हा एक अविस्मरणीय अनुभव ठरू शकतो. पुष्कळ दलितांनी, आदिवासींनी तो भोग भोगला आहे. त्यांचेच वकील बहुधा त्यांना हिडीसफिडीस करतात. या विभागात ज्या गुन्द्यांचा परामर्श घेण्यात आला आहे, त्यांचे खटले कोर्टात गेले आहेतच. पण त्यांची कृष्णछाया त्यापेक्षा जास्त गडद आहे. या जगात जे सर्वात असहाय्य ठरावेत, अशांविरुद्ध केलेले हे गुन्हे आहेत. कोर्टापर्यंत पोचण्याएवढं बळच ज्यांच्या अंगी नाही, असे हे लोक. आणि कायद्यालाच सरळ सरळ आव्हान देणारे असे हे गुन्हे. कोर्टाच्या निर्णयाला न जुमानणारे किंवा स्वतःच्या सोयीनुसार त्यांना हवं तसं वाकवणारे.

काही गुन्हे तर समाजाच्याच एखाद्या भागाविरुद्ध असतात. उदाहरणार्थ 'मुख्य धारे'तील समाजाने पहाडियांविरुद्ध केलेले गुन्हे. बिनडोक राजकीय सत्ता व तिची नोकरशाही यांनी केलेले गुन्हे. ज्याचे चटके कोरवा लोकांना बसलेत. समाजाच्या एका भागाला दुसऱ्या भागाविरुद्ध चिथावणारे गुन्हेही आहेतच.

एखादा समाज एखादा नवा गुन्हा शिकून घेताना दिसतो. जशी बोंडा जमातीतील वेठबिगारी. आणि अखेरीस येतात विकासाच्या नावाखाली चाललेले प्रकार. उदाहरणार्थ गोड्यातील कोळसा खोदण्याच्या विशिष्ट पद्धती. यातल्या काही कृत्यांच्या मागचे हेतू अगदी उदात्तही असू शकतात. तसं असलं तरी त्यांचा परिणाम जर लोकांची घरंदार उजाड होऊन त्यांना भिकेला लावण्यात होत असेल, तर ते कृत्यही गुन्हाच ठरतं.

भूदानाचा शेवटचा पाइक

लाटेहार, पालामऊ (बिहार) : गोपाल सिंहच्या लढ्याला नावच देता येत नाही. विनोबा भावे त्यांची भूदान चळवळ घेऊन पालामऊला आले त्याला आता दशकं लोटली. श्रीमंत जमीनदारांनी त्यांच्या मालमत्तेचा काही भाग स्वेच्छेने गरिबांना, भूमीहीनांना वाटण्यासाठी देऊन टाकावा यासाठी त्या श्रीमंतांचं मन वळवणं, हा या चळवळीचा उद्देश होता. चळवळ अगदी ऐन भरात असताना गोपालच्या शेजाऱ्याने या उदात्त हेतूपोटी भूदान केलं. हेतू उदात्त खराच. गडबड इतकीच, की दान केलेली जमीन त्याची नव्हती, गोपालची होती आणि गोपालबरोबर त्याचा उभा वाद होता. पुढची वीस वर्षे मग गोपालने त्याच्या शेजाऱ्याने चळवळीला दान केलेली जमीन परत मिळवण्यासाठी लढण्यात घालवली.

शकूर मियानेही अशाच उदारपणे भूदान केलं. त्याने विनोबानगरात अट्ठाऐंशी एकर जमीन दान दिली. जमीन टेकडीच्या माथ्यावरली. मग कितीतरी वर्षे जनतेच्या पैशाने त्या दुर्गम स्थानाचा विकास होत राहिला. तिथे उप-केंद्र, रस्ता, शाळा, वगैरे सोयीसुविधा निर्माण करण्यात आल्या. प्रत्यक्षात तिथे एका कच्च्या रस्त्याखेरीज काहीही नाही. शकूर मियाच्या दानशूरपणामुळे त्याच्या वारसांचं काही बिघडलेलं नाही. भूदान चळवळीच्या आधी जेवढी जमीन त्यांच्यापाशी होती त्यापेक्षा कितीतरी जास्त एकर बेनामी जमीन आज त्यांच्याकडे आहे.

लाटेहार कोर्टाबाहेर माझी आणि रेहालदाग गावच्या मुनेश्वर सिंहची भेट झाली, तेव्हा तो मोठमोठ्याने ओरडत होता. ओरडण्याला कारण होतं. मांगरा व गंगा ओराँव यांनी भूदानात जमीन दिली त्याला आता पंचवीस वर्षांपेक्षा जास्त काळ उलटून गेला. ती मिळाली होती मुनेश्वर सिंहाचा बाप बिट्टू सिंह याला. आता पाव शतक उलटल्यानंतरही जमिनीचा ताबा दोघा ओराँव बंधूंकडेच आहे. दरम्यानच्या कोर्टबाजीत मुनेश्वरची मात्र दमछाक होऊन गेली आहे.

काही दशकांपूर्वी पालामऊला डेप्युटी कमिशनर असलेल्या के. सुरेश सिंह यांनी त्याकाळी हा सारा विभाग भूदान क्षेत्र बनाव, असा प्रयत्न केला. अजूनही त्यांचं नाव इथे आदरपूर्वक घेतलं जातं. त्या काळच्या आदर्शवादाच्या प्रेरणेमधून खरंच काहीतरी ठोस कर्तृत्व घडलं होतं पण त्याची आता पुष्कळ पडझड झाली आहे. जमीनदार वर्गाच्या स्वेच्छेमागे संघिसाधूपणाचाच भाग जास्त होता. आणि तेव्हाच्या भूदानाच्या आदर्शाची अधोगती आज हिडीस भामटेगिरीत झाली आहे. पालामऊचं प्रशासन तेव्हा तडफदार, हुशार अधिकाऱ्यांच्या ताब्यात होतं, आणि आजही आहे. पण उच्च स्तरावरील या सचोटीला हा न्हास थांबवता आलेला नाही.

याला खणखणीत अपवादही आहेत. साठी केव्हाच उलटलेले चांदवाचे विश्वंभर दुबे अजूनही सायकलवर टांग मारून भूमीहीनांच्या हाकेला धावून जात असतात. तंटे मिटव, भ्रष्ट जमीनदारांनी लाटलेल्या जमिनी परत मिळवून दे, असे उद्योग करत त्यांचा सर्वत्र संचार चालू असतो. रचनात्मक कार्यकर्ता समाज या स्वयंसेवी संस्थेचे सब-डिव्हिजनल अध्यक्ष असलेले दुबे भूदानाचा शेवटचा पाईक आहेत. त्यांचं चरित्र स्वच्छ आहे. पण त्याचमुळे या चळवळीच्या अधःपाताचा प्रामाणिक इतिहास ते मांडू शकतात - त्या चळवळीला त्यांनी अर्ध्याहून अधिक आयुष्य दिलेलं आहे, तरीही. त्यांना सर्वात जास्त घृणा वाटते ती भूदान चळवळीला जमिनीचं दान केल्याचा आव आणून आणखी बेकायदा जमीन बळकावणाऱ्या जमीनदारी वृत्तीची.

'१९५२ साली विनोबा भावे यांनी जेव्हा पदयात्रा काढली. तेव्हा वातावरण आदर्शवादाने भारलेलं होतं. १९५७ च्या सुमारास तर जमिनीचं फेरवाटप सुरूही झालं होतं,' दुबे सांगू लागतात. विनोबांना विश्वास होता की जमीनदारांच्या काळजाला हात घातला, तर ते द्रवतील. तसं झालं, तर ते स्वतः होऊन स्वतःच्या अतिरिक्त जमिनीचं दान करतील; जिचं वाटप भूमीहीनांना, अल्पभूधारकांना करता येईल. या बहुतेक जमिनींची मालकी बेकायदेशीरच होती म्हणा. या मागची एक धारणा अशीही होती की जमिनीचे लढे बहुधा उग्र होतात, हिंसक वळण घेतात, त्यांची जागा स्वेच्छेने होणारा बदल घेईल. विनोबांनी तर या भागातील चळवळीचं केंद्र म्हणून पालामऊत एक आश्रमही उभारला होता.

पण पुढे सगळ्याला वेगळं वळण लागत गेलं.

'या जिल्ह्यातला विनोबाजीचा आश्रमही यातून सुटला नाही,' दुबे हळहळून म्हणतात, 'त्यावरही डझा पडला. तो डल्ला कोणी मारला, तर ज्यांच्यावर त्याच्या रक्षणाची जबाबदारी होती, त्यांनीच. मूळ आश्रमातील विहीर काय ती वाचली आहे.' भूदान आणि जमिनीचं फेरवाटप या विषयांवरची इत्थंभूत माहिती दुबेच्या जिभेच्या टोकावर आहे. त्यांनी भराभरा सांगितलेल्या आकड्यांवरून दिसतं की 'अंदाजे २७३४ एकर जमीन २६८ गावांमधल्या १०३२ लाभार्थींमध्ये वाटली गेली.' पालामऊतले महुआदनर, बारवाडी व गारू या तीन ब्लॉकमध्ये ही गावं होती.

या लंब्याचवड्या जिल्ह्याच्या मानाने ही आकडेवारी तशी सामान्यच. दुबे म्हणतात, यातसुद्धा दिशाभूलच आहे. 'यातली अर्धी जमीन शेतीसाठी निरूपयोगी आहे. आणखीही अत्यंत कमी कसाचे भूभाग त्यात आहेत. शिवाय, १९८८ नंतर बालुमठ ब्लॉकमध्ये वाटप झालेल्या १५०० एकरांसाठी नव्या मालकांना मालकीपत्राचे कागद बिगद काहीच देण्यात आलेलं नाही. तीच गोष्ट चांदवा ब्लॉकमधल्या ४०० एकरांची. परिणामी ७५ टक्के 'लाभार्थी' न परवडणाऱ्या कोर्टकज्जात अडकून पडले आहेत.'

काही खटल्यांमुळे तर कोर्टाचं डोकं फिरायची वेळ आली आहे. चांदवा ब्लॉकमधल्या शेराख गावात एकाने जमीन 'दान' केली पण मालकी हक्क होता त्याच्याबरोबर आणखी तिघांचा. त्याने स्वतःचाच हिस्सा नव्हे, तर इतर दोघांचा हिस्साही देऊन टाकला. ते मग कोर्टात गेले. खटला वर्षानुवर्षे रेंगाळत राहिला. विनोबांचा आश्रम बळकावणाऱ्या ग्रामसभेने 'मूळ भूदान समिती रद्द करून टाकली. मग त्यासंबंधीचे सर्व कागदपत्र नष्ट केले. आम्ही त्यानंतर तिथल्या सत्ताधारी गटाने गावची सामायिक मालमत्तासुद्धा ताब्यात घेतली.'

चांदवामध्ये कैलासवासी लाल कुंदरनाथ साहुदेव यांनी भूदानात दाखवलेल्या औदार्याला त्यांच्या वारसांनी आव्हान दिलं आहे. 'साहुदेवांनी विनोबांना दिलेली जमीन आज आदिवासी कसत आहेत. कोर्टामधले महागडे कजे त्यांना परवडणारे नाहीत. पण साहुदेवांच्या वारसांना आता जमिनी परत हव्या आहेत.' लाटेहार कोर्टात जाफर मिया लढताहेत रसूल मियांनी त्यांना तीस वर्षांपूर्वी दान केलेल्या जमिनीचा ताबा परत मिळवण्यासाठी. बापाने दान दिलेली जमीन हिसकावून घेण्याने रसूलच्या मुलाचं समाधान झालेलं नाही. पहिल्यापासून जाफरचाच असलेला जमिनीचा तुकडाही त्याने घशात घातला, असं म्हटलं जातं. या प्रकारच्या घटनांच्या जंत्रीला जणू अंतच नाही. कोर्टात खेटे घालणाऱ्या पक्षकारांच्या कहाण्या तर चकरावूनच टाकतात. अर्थात, त्यांच्यातही एक प्रकारचा पद्धतशीरपणा आहेच.

कित्येक जमीनदारांनी जमीन दान केली पण प्रत्यक्षात तिच्यावरील ताबा सोडलाच नाही. काहींनी जमिनी बहाल केल्या आणि थोड्याच काळात पुन्हा हस्तगत केल्या. काहींनी तर स्वतःच्या मालकीच्या नसलेल्या जमिनीचं 'दान' केलं. 'दानात दिलेल्या' जमिनीवरील वृक्ष, फळं व झुडूपं यांबद्दल भरपाई मागणारेही काही निघाले.

- क्वचित प्रसंगी एखाद्या अत्यंत छोटा तुकडा धारण करणाऱ्यावर 'दानकर्ता' ठरण्याचं दुर्दैव ओढवलं. त्याच्यापाशी एक एकर वा त्याहून छोटा जमिनीचा तुकडा असतो. गोपाल सिंहाप्रमाणे त्याच्या जमिनीचं दानही त्याच्या प्रतिस्पर्ध्यांनी सरकारी नोंदीमध्ये फेरफार करून घडवून आणलेलं असतं.
- काही जमीनदारांनी 'दान' केलेल्या भूभागांवर पुन्हा कब्जा केला व तिथल्या 'लाभार्थी' ना हाकून लावलं. या प्रकारात बळी पडणाऱ्या काही जणांकडे मुळात एखादा तुकडा असणं शक्य असतं. जमीनदार हा तुकडाही बळकावतात. जमिनीचे कित्येक कज्जे दोन दशकांहून अधिक काळसुद्धा चालतात. 'लाभार्थी'चं कंबरडं या खर्चांमुळे पार मोडून जातं.
- जमीनदारी नष्ट झाल्यानंतरच्या सुरुवातीच्या काळात काही जमीनदारांनी मोठी चलाख शकल लढवली. जी अतिरिक्त जमीन त्यांनी शासनाला दिली, तीच भूदानात दिली. यातून प्रचंड गोंधळ निर्माण झाला. दोन्ही बाजूंनी एकाच जमिनीचा ताबा घेण्याचा प्रयत्न केला. यातून वेळखाऊ कोर्टकचेऱ्या सुरू झाल्या आणि एकमेकांशी लढण्यात दोघे गुंतल्यावर तेवढा अधिक काळ जमिनीचा ताबा स्वतःकडे ठेवू पहाणाऱ्या जमीनदारांचं फावलं.

'या काळात जी काही थोडीफार प्रगती झाली,' राजकीय कार्यकर्ते नरेंद्र चौबे म्हणतात, 'तिला कारण सुरेश सिंह यांच्या सारख्यांचं आणि त्यांच्यानंतर आलेल्यांचं काम आणि बिश्वंभर दुर्बेसारख्या व्यक्तींचे प्रयत्न. दुर्बेजीसारखी माणसं या प्रक्रियेवर नजर ठेवतात आणि न्यायासाठी लढे उभारतात. एरवी जमीनदारांच्या सहृदयतेवर अवलंबून रहाणं वास्तव जगात शक्य आहे? कोणावर अन्याय होणार नाही ही दक्षता बऱ्याच अंशी घेतली जाते कारण दुर्बेजीसारख्यांचा दबाव. पण या प्रश्नाची जाण असणाऱ्या राजकीय शक्तींनी जर अतिरिक्त जमिनीचा सरळ ताबा घेतला आणि तिचं वाटप भूमीहीनांनाच होईल ही दक्षता घेतली; तर कितीतरी जास्त फायदा होऊ शकेल.'

हे दुर्बेजींनाही कळत असावंच. पण त्यांची श्रद्धा जरादेखील विचलित होत नाही. त्यांच्या ऑफिसमधून बाहेर पडून आम्ही जीपमध्ये बसत असताना दुर्बेजी पुन्हा एकदा सायकलवर टांग टाकून आणखी एका गावात न्यायाची चक्रं फिरवण्यासाठी पायडल हाणू लागतात.

सुभासोची परवड

कालीपूर, सुरगुजा (म.प्र.) : जवळ जवळ मिट्ट काळोखात लिलाव चालू होता. चौकस बघ्यांची गर्दी होतीच म्हणा. रात्रीचे ९ वाजले होते, तरीही जवळ जवळ सगळं गाव तिथे हजर होतं. मात्र लिलावातील जमिनीसाठी खरेदीदार एकच होता. त्याच्याचसाठी तर ही वेळ निवडण्यात आली होती.

खराखुरा खरेदीदार होता जंगल खात्यात नोकरी करणारा राजेंद्र पांडे. नावापुरता उभा होता त्याचा मेव्हणा. जिची जमीन चालली होती ती आदिवासी स्त्री होती गोंड जमातीतील सुभासो. गाव, कालीपूर. जिल्हा सुरगुजा. भारतातील सर्वात गरीब जिल्ह्यांपैकी एक असणाऱ्या या जिल्ह्यातील बहुसंख्य रहिवासी आदिवासी आहेत.

भूमी विकास बँकेकडून घेतलेलं कर्ज सुभासोने परत केलं नव्हतं. म्हणून तिची १.७३ एकर जमीन बँकेने लिलावात काढली होती. आणि अशा व्यवहारांसाठी मध्य प्रदेशात असणारा जवळ पास प्रत्येक कायदा या लिलावामागचे सूत्रधार मोडत होते. मुळात सुभासोने मुळी कर्ज घेतलेलंच नव्हतं.

‘जयस्वाल साहेबांनी (स्थानिक महाजन, म्हणजे सावकार) माझ्या नवऱ्याला कागदपत्रावर अंगठा उठवायला सांगितलं. म्हणाले, शहरामधून तुमचं रेशन घेऊन येतो,’ सुभासो सांगते. त्या अंगठ्याच्या आधारावर जयस्वाल साहेबांनी तिच्या नवऱ्याच्या नावावर ७,७०० रुपयांचं कर्ज घेतलं. तेही फक्त आदिवासींसाठीच असणाऱ्या योजनेखाली.

त्यांची नावं वापरून या साहेबांनी एक पंपसेट खरेदी केला आणि स्वतःच्या जमिनीत विहीर खणून घेतली. स्वतःच्या नव्हे, तिच्या. जयस्वालने जेव्हा कुटुंबासह कालीपुरात पाऊल टाकलं, तेव्हा सुभासोच्या नवऱ्याने मोठ्या उदारपणे त्याला घर बांधण्यासाठी दोनक एकर जमीन मोफत देऊन टाकली.

‘आणि त्याची फेड ही अशी करतोय तो,’ सुभासो डोळ्यात पाणी आणून म्हणते. जयस्वाल आणि त्याचा मुलगा, दोघेही या जगात नाहीत. पण १९८६ पर्यंत व्याजासकट रु. १३,७२० पर्यंत फुगलेल्या कर्जांने या म्हातारीची पार दुर्दशा करून टाकली आहे.

आजवर इतक्या वर्षांत एकही नोटीस न पाठवणारी बँक अचानक जागी झाली. ताबडतोब तिने सुभासोवर झडप घातली. तिला या कर्जाची गंधवार्ताही नव्हती. बँकेचे अधिकारीही कायदा मोडतच होते. आदिवासी जमिनीचा लिलाव करणे, ती काढून घेणे वा हस्तांतरित करणे हा इथे गुन्हा आहे.

एवढंच नव्हे, मध्य प्रदेश जमीन महसूल कोडाच्या १७० बी कलमानुसार अगदी १९५६ सालापासून झालेल्या आदिवासी जमिनीसंबंधीच्या संशयास्पद व्यवहारांची फेरतपासणी करण्याची मुभा राज्य शासनाला आहे. ‘अर्जुन सिंहांनी राजकारणास दिलेल्या महत्त्वाच्या पुरोगामी योगदानांमध्ये या कायद्याची गणना होते.’ इथला एक अधिकारी म्हणतो. पण कलम १७० बीचा सुभासोला काही एक उपयोग झाला नाही. तिने तर कधी हे नावही ऐकलेलं नव्हतं..

‘प्रत्येक पावलावर त्या अधिकाऱ्यांनी कायदा मोडला, आणि तोही जाणूनबुजून,’ सुरजपूर सिव्हिल कोर्टाचे अॅडव्होकेट मोहनकुमार गिरी म्हणतात. लिलाव करणाऱ्याने गुन्ह्यात भर घातली. ‘सकाळी सकाळीच तो आला. त्यावेळी आसपास कितीतरी व्यापाऱ्यांच्या थैल्या गच्च भरल्या होत्या,’ सुभासोचा मुलगा कामेश म्हणतो. ‘पण पांडेने लिलाववाल्याला एकीकडे नेऊन काहीतरी गुप्तगू केलं. झालं, दोघेही ते गायब झाले ते रात्री, इतर सगळे खरेदीदार निघून गेल्यावर उगवले.’

त्यानंतर त्यांनी जमिनीची विक्री केली. सध्याच्या भावात तिची किंमत २ लाख रुपयांहूनही जास्त असताना फक्त १७५०० रुपयांच्या किंमतीत. सरकारी नोकरीत असल्यामुळे पांडेने स्वतःला नामानिराळा ठेवण्यासाठी मोठ्या हुशारीने मेव्हण्याच्या नावावर जमीन खरेदी केली. कर्ज वळतं केल्यावर बाकी राहिलेले ३७८० रुपयेसुद्धा सुभासोला देण्याची पर्वा त्यांनी केली नाही. ते पैसेसुद्धा त्यांच्याच खिशात गेले.

‘मी त्यांच्या पाया पडले, मिनतवाऱ्या केल्या,’ सुभासो सांगते, ‘त्यांना ठाऊक होतं मी कर्ज घेतलेलंच नाही. तरीसुद्धा केला लिलाव माझ्या जमिनीचा.’ तोही अशा अविश्वसनीय भावात. शेजाऱ्यांपैकी एक असणारा लालता प्रसाद म्हणतो, ‘तेव्हा सुद्धा ही जमीन म्हणजे सोन्याचा तुकडा होता. एकराला १५००० रुपयांपेक्षा जास्त भाव असलेली ही जमीन त्यांनी एकरी २००० रुपयांना पांडेला विकली. मला वाटतं, तिचा नवरा मेल्यावर ती अगदीच असहाय्य झाली आहे, हे ओळखून तिला बरोबर कोंडीत पकडण्याचं त्यांनी ठरवलं असावं.’ स्थानिक लोकांपैकी इतर काही जणांना या जमिनीचा भाव एकरी २५००० ते ४०००० रुपये असावा, असं वाटतं. काही असो, शेवटी रहात्या घराखालची जमीन सोडून सुभासोपाशी काहीही शिल्लक राहिलं नाही.

या अमानुष व्यवहारात बँकेचे सगळे पैसे सहजी वसूल झाले, गिरी बजावतात. समजा, त्यांनी जागेची खरीखुरी किंमत लक्षात घेतली असती तर? तर ‘कर्ज’ वसूल केल्यावर उरलेल्या रकमेमुळेही सुभासोकडे केवढातरी पैका झाला असता.

पण जर प्रत्येक कायदा तिच्या बाजूचा असेल, तर तिला न्याय मिळायला काय हरकत आहे? ‘मी दोन वेळा कलेक्टरला भेटले, प्रत्येक वेळी ते म्हणाले, “सुभासो, जा, खुशाल कस तुझी जमीन. तुला कोणीही अडवू शकणार नाही.” तरीपण पांडेने मला धक्के मारून हाकलून लावलं. मी त्याला कसा प्रतिकार करणार?’ सुभासो प्रश्न करते. त्याच्या नोकरीमुळे तो सरकारी यंत्रणेचा, सत्तेचा वापर करून दबाव आणू शकतो. आदिवासी म्हटला, की तो जंगल खात्याला घाबरतो. त्यांच्या रोजच्याच जगण्यात संबंध येणारा असा सर्वशक्तीमान - आणि बहुधा हृदयशून्यदेखील - सरकारचा भाग म्हणजे जंगल खातं.

त्यात कालीपूर हे एक दुर्गम, एकाकी खेडं. तिचे भोग सुरू झाले तेव्हा, म्हणजे १९८६ साली, तर फारच. कलेक्टरच्या कचेरीत घातलेला प्रत्येक हेलपाटा त्रासदायक होता. वीस पंचवीस

किलोमीटर्सची पायपीट होती.

तरीपण सबरजिस्ट्रारच्या कोर्टाने जमीन बळकावणाऱ्यांवर कडक ताशेरे ओढले. सहकारी संस्थांचे सबरजिस्ट्रार असलेले आर. पी. भट्टी यांनी निर्णय दिला की यात सामील असलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांनी अनेक नियमांचा भंग केला आहे. योग्य त्या कोर्टात दाद मागावी असा सल्लाही त्यांनी सुभासोला दिला.

पण सुभासो कफळक झाली होती. तेवढ्यात कलेक्टर बदलला. म्हणून ती नव्या कलेक्टरला भेटली. त्यानेही तिचा हक्क तत्त्वतः मान्य केला. त्याने तर स्थानिक तहसीलदारास कारवाई करण्याच्या सूचना देणारं पत्रच तिला दिलं. भाबड्या सुभासोने पुढे केलेलं पत्र तहसिलदाराने खिशात सारलं. 'तो माझ्या तोंडावर हसला आणि म्हणाला, 'काय वाटेल ती लढाई कर, ही जमीन तुला कधीही मिळायची नाही.' आणि त्याने मला घालवून दिलं.'

त्यानंतर सुभासो कधीही सरकारी दप्तरात गेली नाही. सावकार, जंगल खात्याचे अधिकारी, बँकेचे ऑफिसर्स आणि भ्रष्ट तहसीलदार यांच्या आघाडीसमोर तिने पराभव मान्य केला.

'आदिवासी स्त्री ही सर्व भारतीयांमधील सर्वात जास्त असहाय्य व सर्वात कमी संरक्षित अशी व्यक्ती आहे,' अँडव्होकेट एच. एन. श्रीवास्तव म्हणतात. सुभासोसारख्यांचे खटले त्यांनी सूरजपूर सिव्हिल कोर्टात चालवले आहेत. 'काही वेळा अशी माणसं कज्जेदलालीत गटांगळ्या खाऊन बुडतात. बऱ्याचदा जमिनीच्या किंमतीपेक्षाही जास्त पैसा खर्च करतात. नुसत्या नोटिसा पाठवण्यात वर्षांच्या वर्ष उलटून जातात. कायद्याची व्यवस्थाच फार वेळखाऊ आहे.'

कोर्टबाजी करायला सुभासोकडे पैसाच नाही. दुसरं काही करण्यासाठीही नाही. चार जणांचं तिचं कुटुंब अत्यंत हलाखीत मजुरीतून मिळणाऱ्या अपुऱ्या पैशावर कसंबसं जगत आहे. हा विषय काढला की सुभासोच्या तोंडून नीट शब्दही फुटत नाही. डोळ्यांचा बांध फोडू पहाणाऱ्या अश्रूंना कसाबसा आवर घालत ती एक चोळामोळा झालेला कांगद आमच्यापुढे धरते. १९८८ साली सबरजिस्ट्रारने दिलेल्या हुकुमाचं ते पत्र असतं.

'ही कहाणी सुभासो नामक एका व्यक्तीची कहाणी नाही,' श्रीवास्तव म्हणतात. 'हजारो आदिवासींच्या अवस्थेचं ती एक प्रतीक आहे. स्वतःचे हक्क ते सांभाळू शकत नाहीत. अधिकार गाजवू शकत नाहीत. कायदा किती पुरोगामी आहे हे फारसं महत्वाचं नसतंच. सुभासोच्या रूपाने तिच्या विश्वाचं एक प्रातिनिधिक चित्रच तुमच्यासमोर उभं रहातं. आदिवासींच्या दमनाचं. सरकारी यंत्रणेच्या कारभाराचं. स्थानिक पातळीवरच्या भ्रष्टाचाराचं, कोर्टाच्या कामकाजातील वेळकाढूपणाचं, सावकाराच्या निर्दयपणाचं आणि हे सारं शक्य होण्यासाठी आदिवासींची निरक्षरता कशी कळीची भूमिका बजावते, याचं.'

आपल्याकडे आलेल्या अनोळखी पाहुण्यांकडे बघताना सुभासोच्या डोळ्यात क्षणिक आशा तरळते : 'मी जर नव्या कलेक्टरकडे गेले, तर? तुम्हाला काय वाटतं?' सरकारच नवीन आलंय. सरकार आणि कलेक्टर तिच्या प्रश्नाचं जे उत्तर देतील, त्यावर हजारो लोकांचं भवितव्य ठरणार आहे.

कोणाला दिसली का माझी जमीन?

काचन, पालामऊ (बिहार) : रणबीर कोरवाची समस्या : जमीन सापडत नाही. पराकोटीच्या दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या कोरवा जमातीतील रणबीरला बिहार शासनातर्फे १९९१ मध्ये अतिरिक्त जमीन पुनर्वाटप योजनेखाली जमीन मिळण्याचा लाभ झाला. १.८० एकर जमिनीचा मालक म्हणवून घेताना त्याचा ऊर स्वाभिमानाने भरून आला. त्या घटनेला आता दोन वर्ष उलटली, अजून तो जमीन शोधतोच आहे.

'तो भूखंड कुठे आहे, हेच मला कळत नाही,' काचन या गावात माझी त्याची भेट घडली, तेव्हा तो दुःखी अंतःकरणाने म्हणाला होता. त्याच्या ताब्यात असणाऱ्या जमिनीच्या पट्ट्यात गावाचं नाव सरगुहा असं लिहिलं आहे, कथा क्रमांक आहे २, आणि भूखंड क्रमांक ४२४/२६. भूखंडाचं क्षेत्रफळ १.८० एकर आहे, असंही त्यात लिहिलं आहे. 'पण,' रणबीर म्हणतो, 'यात पत्ता नाही आहे, साहेब. भूखंड शोधण्यासाठी या आकड्यांचा मला काहीच उपयोग झाला नाही.'

असा अनुभव घेणारा रणबीर एकटा नाही. फागुनी देवीलाही (ही सुद्धा कोरवांपैकीच) रणबीरला मिळाला, त्याच दिवशी त्याच गावातील भूखंड देण्यात आला. तिच्या भूखंडाचा क्रमांक आहे ४२४/२७ - म्हणजे हे दोघे एकमेकांचे शेजारी - आणि क्षेत्रफळ १.९२ एकर. तिला कधीपासून अगदी याचीच प्रतीक्षा होती. आता जमीन शोधणं काय ते बाकी आहे. पट्ट्याच्या दोन दिशांवरील सीमांवर 'वन' ऊर्फ जंगल आहे, असं पट्ट्यात म्हटलेलं असलं तरी त्याचा काहीच उपयोग नाही.

बिहारमधील जमिनीच्या पुनर्वाटपाच्या पहाणीत अशा ठेवा पुष्कळ लागतात. इथे पालामऊमध्ये किती तरी कोरवा आदिवासींची हीच स्थिती आहे. (त्या जमातीतील बहुतेक लोक विशेषतः पहाडी कोरवा सीमेपलिकडे मध्य प्रदेशातील सुरगुजा जिल्ह्यात रहातात.) त्यांच्या दुरवस्थेत आणखी गुंतागुंत निर्माण करणारी गोष्ट म्हणजे ८० नंतरच्या दशकाच्या उत्तरार्धात सुरू झालेलं जमिनीचं सरकारी सर्वेक्षण. जमीन बळकावणे वा अन्य तऱ्हेचा भ्रष्टाचार करणे यासाठी या सर्वेक्षणाने नवनवे मार्ग उपलब्ध करून दिले. आधीच चालू असलेल्या अन्यायामध्ये पडलेली ही भर काही जणांसाठी प्राणघातक ठरली. आणि असल्या प्रकारच्या कार्यात नोकरशाहीने ज्या प्रचंड गफलती केल्या त्यामुळे परिस्थिती जास्तच चिघळली.

जमिनीच्या वाटपाची योजना म्हटली, की इथल्या गरिबांच्या मनात नव्याने आशा निर्माण होते. मात्र बहुतेक वेळा रणबीर वा फागुनीदेवीपेक्षा वेगळा अनुभव येत नाही. पण हे दोघे सर्कल ऑफिसला जाऊन समस्येचं निराकरण का करून घेत नाहीत?

‘सर्कल ऑफिसवर मी पुष्कळ चकरा मारल्या,’ रणबीर सांगतो, ‘पण सर्कलचा कर्मचारी मला ऑफिसपर्यंत पोचूच देत नाही. त्याला एकरी ५० रुपयांची लाच पाहिजे. या हिशेबाने माझ्या खिशातून जवळ जवळ ८० रुपये खर्च व्हायला हवेत. मी कुठून आणणार एवढे पैसे?’ कोरवासारख्या दरिद्री माणसासाठी ही छाती दडपणारी रक्कम आहे. हिच्या अर्ध्या रकमेएवढ्या कर्जापायी जिथे कुटुंबाच्या कुटुंब वेढबिगारीत अडकलीत तिथे इतरांचीही अवस्था रणबीरपेक्षा फारशी वेगळी नाही.

पंचायत पातळीवरील कार्यवाहीला इथे कोणी विचारत नाही, महसूल आणि जमिनीच्या कज्रांबद्दल खरी सत्ता चालते ती सर्कल ऑफिसरची. या लहानशा जगाला त्याच्याच सत्तेने व्यापून टाकलं आहे. त्याला भेटायला लांबलांबून येणाऱ्या आदिवासींच्या दृष्टीने ही एक कष्टप्रद यात्राच असते. बहुतेक वेळा त्यातून काहीही निष्पन्न होत नसलं तरी या ऑफिसरला टाळून इथे काहीच होऊ शकत नाही.

आणखी एका गावामध्ये स्वतःच्या नावे झालेल्या जमिनीचा असाच शोध घेणारा गनोरी कोरवा म्हणतो, ‘सीओचं ऑफिस आहे तीस किलोमीटर दूर. तिथे नुसतं जायलाच केवढा खर्च येतो.’ शिवाय, इतके तास दूर राहिल्याने त्या दिवसासाठी अन्न गोळा करण्याचं निर्वाणीचं काम तेवढा वेळ थांबतं, ते राहिलंच. सी.ओ.च्या ऑफिसात मिळणाऱ्या ठरीव उत्तरांचं वर्णन तो थोडक्यात करतो. ‘आत येण्यासाठी तुम्हाला सी.ओ.ची परवानगी नाही. सी.ओ. मीटिंगमध्ये आहे. सी.ओ. गावात नाही. सी.ओ. आमच्याकडे लक्ष देत नाही किंवा दिवसभर आम्हाला बसवून ठेवतो, पण भेटत नाही. सी.ओ.ला भेटण्याची संधी आम्हाला मिळावी यासाठी चपराशाला लाच पाहिजे आहे.’

सरकारी कचेरीत जाणाऱ्या आदिवासीला वा हरिजनाला येणारा अनुभव सांगण्यासारखा नसतो. बिहारमधील पन्नास दिवसात आदिवासींना तुच्छ, अपमानास्पद वागणूक देणारी एकच कचेरी मला आढळली असं मुळीच नाही. पण जमिनीच्या सर्वेक्षणामुळे झालेली उलथापालथ जोवर थांबत नाही, तोवर अशा वाऱ्या करण्याची गरज त्यांच्या दृष्टीने अधिकच निकडीची होत आहे.

‘मोठ्या जमीनदारांपासून ते थेट पोस्टमास्तर, शाळेचा हेडमास्तर वा अॅडव्होकेट यांसारख्या स्थानिक सत्ताकेंद्रांपर्यंत अनेकांनी जमीन बळकावण्यात भाग घेतला आहे.’ एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो. ‘पूर्वी यात बऱ्याचदा शारीरिक बळाचा उघड वापर होई. पण भूसर्वेक्षण येतांच लांडीलबाडीला महत्त्व आलं. ते अधिक परिणामकारकही आहे. सर्वेक्षण करणाऱ्या कर्मचाऱ्याला लाच दिली की पुरे. तो एखाद्या गरीब शेतकऱ्याच्या जागेचा मालक म्हणून लाच देणाऱ्याचं नाव घालतो.’

यातून कधी कधी चमत्कारिक स्थिती उद्भवते. जसं खुदाग गावात झालं. तिथे गणपत सिंह व इतर आदिवासींची जमीन त्यांच्या ‘पट्ट्या’मध्ये स्पष्ट दर्शविली आहे. पण सर्वेक्षण कर्मचाऱ्याने तीच जमीन लवरपूर नामक दुसऱ्याच गावच्या पोष्टमास्तरच्या नावे नोंदली आहे. आणि तसं करण्याअगोदर त्याने गणपतकडूनच २००० रुपयांची लाच घेतली होती. गणपतची जमीनही गेली, सारे पैसेही गेले. वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या जमीन बळकावण्याच्या छुऱ्या व उघड कारवायांवर आता या भ्रष्टाचाराचा ताण गरिबांसाठी झेपण्याच्या पलिकडला होऊ लागला आहे. आदिवासी आणि हरिजन वेळखाऊ खटल्यांसमोर तग धरू शकत नाहीत. बळकावणारा स्वतःच समजा अॅडव्होकेट असेल, तर हे अशक्यच ठरतं. तरीही, ते प्रतिकार करतात. त्यासाठी धोकाही

पत्करतात. पालामऊत त्यांना मदतीचा हातही मिळतो.

शत्रुघ्न कुमार यांच्या नेतृत्वाखालील छोटानागपूर समाज विकास संस्थान ही स्वयंसेवी संस्था लढ्यात उतरली आहे. ज्यांच्यावर अन्याय झाला आहे त्यांच्या वतीने या घडीला एकूण ८००० हेक्टर क्षेत्रफळाची जमीन बळकावण्याविरुद्ध लढत आहे. ‘याक्षणी आम्ही लक्ष केंद्रित केलं आहे ते चार ब्लॉक्सवर,’ कुमार सांगतात, ‘चैनपूर, रांका, (गढवा), भंदेरिया व बारवाडी. केवळ या चार ब्लॉक्समध्येच ५००० हून अधिक आदिवासी व हरिजन परिवारांची जमीन बळकावण्यात आली आहे.’

नाडल्या गेलेल्या गटांना ‘जीएम’ जमिनीवर वसवण्याची इथे प्रथा आहे असं दिसतं. जीएम म्हणजे घैयार मझरवा, किंवा सरकारी पडीक जमीन. मोठ्या कष्टाने ती जमीन त्यांनी शेतीयोग्य बनवली, की त्यांना तिथून हाकून लावलं जातं. छोटानागपूर टेनन्सी अॅक्टचं संरक्षण निदान तत्त्वतः तरी आदिवासी जमिनीला लागू होतं. स्वतः आदिवासींची इच्छा असली, तरी त्याच पोलिस स्टेशनच्या अधिपत्याखालील क्षेत्रात रहाणाऱ्या इतर आदिवासींनाच स्वतःची जमीन देण्याचं बंधन त्यांच्यावर आहे. आणि त्यालाही डेप्युटी कमिशनरची संमती असावी लागते.

प्रत्यक्षात आदिवासी जमिनीचं हस्तांतरण आदिवासी नसलेल्या व्यक्तींकडे खुशाल होत असतं. जिथे आदिवासींच्या वतीने लढणाऱ्या राजकीय शक्ती नाहीत, तिथे हे होण्याची शक्यता जास्त असते. या समस्येची पहाणी करणाऱ्या सर्वांगीण ग्राम विकास केंद्र या स्वयंसेवी संस्थेला पालामऊच्या मूठभर गावांमध्ये अशी शेकडो उदाहरणं सापडली आहेत.

हरिजन जमिनीला तर या कायद्याचं तात्त्विक संरक्षणही मिळत नाही. त्यामुळे जमीन बळकावणाऱ्यांनी या जमिनीला सध्या स्वतःचं लक्ष्य बनवलं आहे. लाटेहारमध्ये ज्या भुइया हरिजन जमातीमध्ये माझ्या मुक्काम होता, त्यांच्यापैकी जवळ जवळ प्रत्येकाने थोडी तरी जमीन या प्रकारात गमावली होती. याचाच अर्थ असा की सध्या कोर्टापुढे हरिजनांची जमीन गिळंकृत करण्याचे खटलेच बहुसंख्येने उभे रहात आहेत.

मात्र या अन्यायाविरुद्ध लढण्यास कित्येक संस्था, राजकीय पक्ष व इतर सज्ज होत आहेत. माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटर या अतिडाव्या संघटनेमुळेही जमीनदारांच्या क्रूर दडपशाहीला काहीसा आळा बसतो आहे. इतक्या विविध संस्थांचे प्रयत्न आणि जिल्ह्यातील वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची जोरदार सहानुभूती यांच्यामुळे कदाचित हा लढा यशस्वीही होईल. तसं होईपर्यंत रणबीर कोरवा मात्र स्वतःची जमीन धुंडाळत राहील.

पहाडिया होण्यामधील वेदना

बालुमठ, पालामऊ (बिहार) : कित्येक तास मिनतवाच्या केल्या तेव्हा कुठे रानावनात जाऊन लपलेली पुरुषमंडळी परतली. आम्ही दिसल्याक्षणी स्त्रिया आणि मुलांना मागे ठेवून त्यांनी धूम ठोकली होती. जीपमधून उतरल्यावर पकरी हे गाव फक्त दोन चार किलोमीटर अंतरावर होतं. पहाडियांच्या वस्तीवर एवढं कमी अंतर जाण्याची वेळ क्वचित आली होती. पण त्यासाठी जीप आवश्यक होती. आणि इथे जीप म्हणजे पोलीस. आणि पोलीस म्हणजे मारहाण आणि पाशवी क्रौर्य.

मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या एका स्थानिक पुढाऱ्याला मध्ये घालून मग पुष्कळ वाटाघाटी झाल्या. तेव्हा कुठे गावचे पुरुष एक एक करून घाबरत घाबरत पुढे येऊ लागले. पुढाऱ्याने त्यांना जेव्हा पटवलं की मी पोलिसांचा वा अन्य कुठल्याही खात्याचा माणूस नाही, तेव्हाच ते तयार झाले.

पहाडिया ही संपत चाललेली जमात आहे. भारतातील अत्यंत गरीब लोकांपैकी आहे. पण त्यांच्या कपाळी 'गुन्हेगार' जमात असण्याचा बट्टा लागला आहे. हे कृत्य ब्रिटिशांचं. बालुमठ ब्लॉकमध्ये गुन्हा घडला की इथले पोलीस कित्येकदा सापडतील त्या सर्व पहाडियांना धरून आत टाकण्याची कारवाई करतात. जरी त्या गुन्हाशी त्यांचा सुतराम संबंध लावणं शक्य नसलं तरी. मी पकरीला पोचलो तेव्हा गोपाल पहाडिया या तरुणाला पोलिसांनी धरून नेल्याला पंधरा तासही उलटले नव्हते. 'त्यांनी काही एक कारण दिलं नाही, कुठला आरोप केला नाही, काही नाही,' गंगा पहाडिया म्हणाला, नंतर पोलीस स्टेशननात एका अधिकाऱ्याने मला सांगितलं की 'काही काळापूर्वी झालेल्या एका भुरट्या चोरीच्या संबंधात त्यांनी गोपालला पकडलं होतं.' काही काळापूर्वी म्हणजे? 'साधारण दोन वर्षांपूर्वी.' तो म्हणाला. आणि पोलीस स्टेशनपासून दोन किलोमीटरपेक्षा कमी अंतरावर चाललेल्या प्रचंड बेकायदेशीर खाणकामाचं काय? 'त्याचा आमच्या खात्याशी काही संबंध नाही,' त्याने उत्तर दिलं.

'पोलिसांसाठीच काम केलं तरी आमची सुटका नाही,' भोला पहाडिया हसून म्हणाला. अनुभवाचे बोल. दोन वर्षांपूर्वी घरगडी म्हणून तो एका पोलीस अधिकाऱ्याच्या घरी राबला. गंगा पहाडियाही सोबतीला होता. कित्येक दिवस त्या घरी काम केल्याबद्दल एकदा त्या दोघांना प्रत्येकी १० रुपयांचा मेहनताना मिळाला होता. एका स्थानिक जमीनदाराच्या घरी केलेल्या कामाचे आणखी १७ रुपये त्याने दिले. त्या पैशाचे त्यांनी प्रत्येकी दोन किलो तांदूळ घेतले. पण घरच्या वाटेवर त्यांना पोलिसांनी अटक केली. बरोबरच्या फागुना पहाडियालाही धरलं. मार दिला. तांदूळ विकत

घेण्याची ऐपत येणे हाच त्यांच्या गुन्हाचा पुरावा होता. 'आमचं काही ते ऐकूनच घेईनात,' गंगा पहाडिया म्हणाला. 'पोलीस एवढंच म्हणाला, "चोरी केल्याशिवाय तुमच्यासारख्या मच्छर लोकांकडे ही खरेदी करण्याएवढा पैसा येईलच कुठून?"' बरस. आम्हाला चौकीत नेलं आणि मार दिला.'

त्यांची सुटका झाल्यानंतर काही दिवसांनी माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटर (एमसीसी) या अतिडाव्या गटाचे काही सभासद गावात आले. गुन्हेगारी हे कसं पाप आहे यावर भाषण दिल्यानंतर त्यांनी उदाहरणादाखल फागुनाकडे बोट दाखवलं. 'जंगलाची लूट' केल्याचा आरोप त्यांच्यावर ठेवला. लाकडाची चोरटी वाहतूक करणाऱ्या स्मगलर्सकडून वसूल केलेल्या खंडणीतून एमसीसीला प्रचंड पैसा मिळतो. त्यांनी असला आरोप करावा हेच आश्चर्य. तरीदेखील त्यांनी फागुनाला चोप दिला. त्यानंतर त्याने अंथरुण धरलं आणि काही दिवसांनी प्राण सोडला.

जंगल खात्याचे खालच्या पातळीवरचे अधिकारीसुद्धा त्यांना सदा छळतात. 'आम्ही अगदी कोरडी लाकडं, मुंयांनी पोखरलेलं लाकूड जरी घेऊन जात असलो, तरी आमच्या मागे लागतात. तुरवा पहाडिया म्हणाला. 'अवर्षण आलं तेव्हा कितीतरी झाडं झुडपं पूर्णपणे वाळून गेली होती. ते लाकूड आम्ही उचललं म्हणून वन रक्षकाने आम्हाला मार देववला. म्हणतो कसा, "तुम्ही ही लकडी आधी तोडली आणि मग वाळवली." मग त्याच्या माणसांनी आम्हाला शिक्षा केली.'

१९९३ च्या मध्यापर्यंत असलेलं अवर्षण आणि दुष्काळसम परिस्थिती यांचा फटका बिरहोर आदिवासींप्रमाणे पहाडियांनाही वर्मी बसला. त्या कालखंडात मदतकार्य म्हणून जे प्रकल्प सुरू करण्यात आले, त्यातही त्यांना काम मिळू शकलं नाही. सरकारी कचेरीत काम शोधणे हे तर एरवी, सगळं आलबेल असतानाही पहाडियांसाठी दुस्तर. त्यांना कोणी सद्वर्तनाचं प्रमाणपत्र देत नाही. एकदा एका दयाळू अधिकाऱ्याने स्वतःच्या जबाबदारीवर त्यांच्यातल्या काहींना प्रमाणपत्रं दिली. 'यामुळे आमच्या चार जणांना होम गार्ड बनता आलं,' तुरवा पहाडियाने सांगितलं, 'पण तो अधिकारी गेला आणि सगळ्यांच्या नोकऱ्याही गेल्या.'

'अवर्षण पडलं, तेव्हा आम्हाला गेती मुळं मिळेनात की मौला पानं (पालकचा एक प्रकार).' गंगा पहाडिया म्हणाला. पहाडियांपाशी असणाऱ्या जमिनीच्या बोटभर तुकड्यात त्यांचं पोट भरणं शक्यच नसतं. आमच्या गप्पा चालू असतानाच एक तरुण स्त्री तिथे गेतीचे गोळे शिजवत होती. त्यांच्या आहारात साखर नसते आणि डाळीही जेमतेमच असतात. अवर्षण येताच झाडं झुडपं वाळून गेली, गेती नाहीशी झाली आणि काही पहाडिया मरणही पावले. नशिबाने जिल्ह्यातल्या उच्च स्थानावरच्या काही अधिकाऱ्यांनी आणीबाणीची परिस्थिती हाताळण्यात कौशल्य दाखवलं आणि सारा जिल्हा हाहाकारापासून बचावला. अनेकांचे जीव वाचले.

मात्र, खालच्या पातळीवरील सरकारी व्यवस्थेच्या हाडीमांशी रुजलेल्या पहाडियांविषयीच्या तुच्छतेशी, तिरस्काराशी त्यांना सामना करावा लागला. त्याचा मनस्तापही झाला. तसं म्हटलं तर अनुकूल स्थितीतही पहाडियांचं पुनर्वसन यशस्वी होतंच असं नाही. इंदिरा आवास योजनेत त्यांच्यासाठी बांधलेल्या घरांना अजून पाच वर्षांसाठी झालेली नाहीत. 'तरी त्यांचं आजचं भग्न रूप जुन्या पालामऊ किल्ल्यापेक्षा वाईट दिसतं.' माझ्यासोबत आलेला स्वयंसेवी संस्थेचा कार्यकर्ता हसून म्हणाला.

इंदिरा आवास योजनेत बांधलेल्या स्वतःच्या घरासमोर उभा राहिलेल्या तुरुवा पहाडियाच्या चेहऱ्यावरच्या भावात मला खजिलपणाचाच भास झाला. 'विलकुल बेकार है,' तो म्हणाला. बोलताना तो वाचरत होता, जणू काही घराच्या पडझडीबद्दल त्यालाच जबाबदार धरणाऱ होतो. आमचा तसा इरादा नाही. हे लक्षात आल्यावर तो पुढे म्हणाला, 'पहिल्याच पावसात छप्पर कोसळलं. बांधकाम पूर्ण होऊन तेव्हा दोन महिने देखील झाले नव्हते. त्यांनी उभारलेली सगळीच बांधकामं अशी कोसळून पडलेली दिसतील तुम्हाला.'

आहाराचा प्रमुख भाग असलेले गेतीचे गोळे शिजवताना एक पहाडिया स्त्री. त्यांच्या आहारात साखर नसते आणि डाळीही जेमतेमच असतात. अवर्षण येताच झाडं झुडुपं वाळून गेली, गेती नाहीशी झाली आणि काही पहाडिया मरणही पावले. जिल्ह्यातल्या उच्च स्थानावरच्या काही अधिकाऱ्यांनी आणीबाणीची परिस्थिती हाताळण्यात कौशल्य दाखवलं आणि जिल्हा हाहाकारापासून बचावला.

बहुतेक घरात कधीही कोणीही मुकाम केलेला नाही. दुर्गम भागातील सर्वच इंदिरा आवास वसाहतींबद्दल तसं म्हणता येईल. कित्येक ठिकाणी ही वेडीवाकडी बांधकामं ओसाड पडून आहेत. कधी त्यांचा वापर गोठा म्हणून वा धान्याचं कोठार म्हणून केला जातो. कोंदट, काळोख्या, दमट, मोडकळीला आलेल्या त्या शेड्समध्ये हवा खेळती रहाण्याची देखील सोय नाही. सरपण म्हणून लाकडूपाटा वापरणाऱ्या लोकांना तर तिथे रहाणं शक्यच नाही.

पकरीत ठेकेदार व ब्रह्म अधिकारी यांनी मिळून बांधलेली ही घरं पहिला पाऊस येताच कोलमडली. अर्थात त्यानंतर एकाही अधिकाऱ्याचं पाऊल गावात कधी पडलं नाही. 'आणि जिथे भिंती कोलमडल्या नाही आहेत,' स्वयंसेवी कार्यकर्ता म्हणाला, 'तिथे, म्हणजे उदाहरणार्थ बालुमठ ब्लॉक हेडक्वार्टरच्या जवळच्या वसाहतीतदेखील तुम्हाला घरं ओसाडच दिसतील. यामागे दोन कारणं : एक म्हणजे वाईट बांधकाम आणि दुसरं म्हणजे एवढ्या जवळ पोलीस असण्याची त्यांना वाटणारी भीती.'

पहाडियांमध्ये स्वसंरक्षणाची जाणीव सदैव जागी असते. पकरीतला एकही तरुण मनुष्य रात्र गावात काढत नाही - पोलीस येतील. जंगलाच्या कडेच्या शेतात ते झोपतात. तिथलं एकही मूल सध्या शाळेत जात नाही. 'नाहीतरी इथे यायला कोणी शिक्षक तयार होत नाही,' तुरुवा पहाडिया म्हणाला. रामचंद्र पहाडियाने एकदा शाळा चालू केली. तो सहावी शिकला होता. म्हणजे या जमातीच्या मानाने अत्यंत उच्चशिक्षित. 'काही महिने झाले आणि काहीतरी धातुर मातुर आरोमाखाली पोलीस त्याला घेऊन गेले. झालं, संपलं.' गंगा पहाडिया म्हणाला.

ब्लॉक हेडक्वार्टरमधील मार्टिन रिफे या सहृदयी सुशिक्षित आदिवासीने जेव्हा तिथे शाळा चालवण्याची इच्छा दर्शवली; तेव्हा शासनाने ताबडतोब त्याची नियुक्ती केली. काही महिने त्याने प्रामाणिकपणे शाळा चालवली, स्वयंसेवी कार्यकर्ता म्हणाला, 'पण जेव्हा पगार थांबला, सर्वप्रकरणी मदत थांबली, तेव्हा तोही सोडून गेला. त्या काळात रिफेने एक उपयुक्त पहाणी केली : तुरुंगात असलेल्या, निराधार झालेल्या पहाडियांची. त्याच्या रिपोर्टवर नजर टाकण्याची इच्छा कुठल्याही स्थानिक अधिकाऱ्याला झाली असण्याची शक्यता मला वाटत नाही. पण जर कुठल्या जमातीवर गुन्हे करण्याची सक्ती झाली असं म्हणायचं असेल; तर ती ही जमात. तुरुंगात गेल्याची नोंद ज्यांच्या नावे आहे त्यांचे अपराध अगदीच क्षुब्ध आहेत. पण अपराधी असोत वा नसोत, त्यांना शिक्षा ही भोगावीच लागते. त्यांच्यावर कसलाही आरोप न ठेवता या समाजाने त्यांच्याविरुद्ध खटला भरून त्यांना शिक्षाही टोटावली आहे.

बोंडांवरील बंधन

मुदुलीपाडा, मल्कनगिरी (ओरिसा) : एक आदिवासी दुसऱ्या आदिवासीच्या बंधनात? शक्य वाटत नाही. विशेषतः प्राचीन जमातींमध्ये. पण मंगला किरसानी आणि त्याच्या सारख्या इतर बोंडांच्या वाट्याला तसलंच जगणं आलं आहे. इतर बोंडांच्या बंधनात राहून त्यांच्या शेतात त्यांना राबावं लागतं.

लग्नाच्यावेळी नवरीची किंमत उभी करण्यासाठी मंगलाने दोन बैल व १००० रुपये बुधा किरसानीकडून उधार घेतले. नंतर त्याला हे कर्ज फेडणं जमेना. आता तो बुधाचा वेढबिगार आहे. एका ठराविक काळासाठी स्वतःचे श्रम फुकट देऊन मंगलाला कर्ज फेडणं शक्य होतं. पण बुधाची याला तयारी नव्हती. मंगला जोपर्यंत रोख पैसे देत नाही, तो पर्यंत तो बंधनात रहाणार, म्हणून मग तो बुधाच्या शेतातच नव्हे तर त्याच्या घरातही गडी म्हणून राबतो. त्याला सहाय्य करण्यासाठी त्याची गरोदर बायकोही शेतात खपते.

मंगलाच्या तक्रारीचा निवाडा ब्लॉक डेव्हलपमेंट ऑफिसरने (बीडीओ) कायद्याप्रमाणे का केला नाही? 'कोणीही मला मदत केली नाही,' बोंडा टेकड्यांमधील बांदिगुडा गावातल्या स्वतःच्या घरातच मंगला आम्हाला सांगत होता. 'मला सोडवा हो यातून,' तो अजीजी करतो. या गावात येताना माझ्याबरोबर तासनतास पायपीट केलेल्या अधिकाऱ्याने बीडीओला उद्देशून चार ओळी खरडल्या आणि कागद मंगलाला सुपूर्द केला.

बोंडा ही प्राचीन जमात फक्त मल्कनगिरीतच सापडते. अधिकृत सूत्रांनुसार १९९० मध्ये फक्त ४४३१ बोंडा व्यक्ती जगात शिल्लक होत्या. मल्कनगिरीचे कलेक्टर जी. के. धाल म्हणतात, साऱ्या जगातील सर्वात प्राचीन पंधरा जमातींमध्ये बोंडांचा समावेश होतो.

'मुख्य धारेतील समाजा'शी त्यांचा संपर्क आणण्याचे प्रयत्न फारसे यशस्वी ठरलेले नाहीत. वेढबिगारी हा त्याचाच एक परिपाक आहे. 'असल्या कित्येक (गुन्हेगारी) प्रवृत्तीच ते आपल्यातून उचलतात,' असिस्टंट सबइन्स्पेक्टर अनिरुद्ध नायक प्रामाणिकपणे म्हणतो. मुदुलीपाडा वसाहतीत नेमणूक झालेला नायक बोंडांविरुद्ध होणारे गुन्हे या विषयात एक तज्ञ बनला आहे.

या जमातीतील मनुष्य हत्येचं भारी प्रमाण पाहून धरसका बसतो. खुनांची संख्या कधी वर्षात पन्नासच्या वरही जाते. म्हणजे दर १००० बोंडांपैकी सुमारे बारा या रीतीने मरतात. कोरापुटमधला एक अधिकारी आवर्जून सांगतो की जगात कुठेही हे प्रमाण महाभयंकर ठरेल. एवढ्याशा लोकसंख्येसाठी तर ती एक गंभीर चिंतेची बाब ठरते. न्यूयॉर्क शहरात खुनांचं प्रमाण एक लाख

लोकसंख्येत १३.२ इतकं आहे. तुलनेने बोंडा टेकड्या कित्येक पर्तींनी हिंसक ठरतात. मात्र इथल्या हत्या या बहुधा जमातीतल्या जमातीतच होत असतात.

आता स्थिती बदलू लागली आहे. बोंडांचाच बदलता दृष्टिकोन त्याला कारण आहे. काही प्रकल्प अधिकारी आणि स्थानिक प्रशासनाचा एक भाग यांच्या अथक प्रयत्नांचाही हातभार या सुधारणेस लागलेला आहे. अलीकडल्या काळात मनुष्य हत्येचं प्रमाण दर हजारी दहा ते आठ इतकं उतरलं आहे. १९९३ च्या पूर्वार्धात तर फक्त सातच खून झाले. त्यानंतरची आकडेवारी उपलब्ध नाही. म्हणजे प्रमाण फारच झपाट्याने खाली येत आहे. बाहेरच्यांविरुद्ध होणारी हिंसा आता फार महत्त्वाची गोष्ट उरलेली नाही.

'बोंडा नसणाऱ्यांविरुद्ध जी थोडी फार हिंसा होते, ती तरी का होते हे समजावून घ्या,' एक स्थानिक स्वयंसेवी कार्यकर्ता सांगू लागला, 'हाटात प्रवेश करणाऱ्या बोंडाला व्यापारी सीमेवरच अडवून त्याच्यापाशी जे असेल त्याच्यावर झडप घालतात आणि त्याच्या हातात काही रुपये, एखादी दारूची बाटली कोंबतात. त्याच्यापाशी असलेल्या मालाची ही अशी मन मानेल ती किंमत ठरवली जाते. कालांतराने तो बोंडाही हीच जनरीत आहे असं समजून तसाच वागतो. विशेषतः दारू प्यायल्यावर. यातून हिंसा उद्भवते आणि प्रत्येक बोंडा कसलेला लढवय्या असतोच.'

मनुष्यवध सोडता इतर गुन्हे फारच थोडे; नायक म्हणतो. 'आणि हत्या करणारेही स्वतःच चौकीवर हजर होतात. बहुतेकदा दुर्घटनेची पहिली खबरही तेव्हाच मिळते.' कधी एका बोंडाचा खून करून दुसरा लढवय्या बोंडा मृताच्या शवासकटच चौकीवर हजर होतो. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या टोळी-टोळीतील वैरामधूनच कित्येक हत्या होत असतात.

'गुन्हे उलगडण्यासाठी कसल्या चतुराईची वा डिटेक्टिवगिरीची इथे काहीही गरज नाही.' नायक म्हणतो, 'हे लोक कधीही खोटं बोलत नाहीत. गुन्हा केल्यानंतर तो कबूल केला नाही असा इथे क्वचितच कुणी मी पाहिला आहे. दूरवरच्या ठिकाणी घडलेल्या हत्येची खबर आमच्यापर्यंत यायला कधी एखाद-दुसरा दिवस जास्त लागतो. गावची वडीलमंडळी आपापसात अगोदर चर्चा करतात आणि मग आम्हाला बोलावणं धाडतात. पण असत्यवचन नाही.'

'तुमच्या आमच्या सर्वसाधारण समाजात ज्या चोऱ्यामार्गाने होताना दिसतात, त्यांचा इथे मागमूस नाही. असं होऊ शकतं की एक टोळीने दारू पिऊन दुसऱ्या टोळीच्या गाई फस्त करून कुठलातरी जुना सूड उगवला. पण मग ते लोक आपलं कृत्य मोठ्या अभिमानाने मिरवतात.'

नायकच्या म्हणण्यानुसार समस्यांना सुरुवात होते, ती त्यांना जेपोरच्या तुरुंगात धाडल्यावर. थोड्याच दिवसात बोंडांमध्ये बदल होऊ लागतो. 'तिथे त्यांना मुख्य धारेतले गुन्हेगार भेटतात आणि बोंडांवर त्यांचा प्रभाव पडतो. तुरुंगात जाण्यापूर्वी ते काही गोष्टी सांगण्याची टाळाटाळ करतील पण तोंड उघडलं की खरं तेच बोलतील. एकदा तुरुंगाची वारी घडली की मुख्य धारेतील गुन्हेगारांप्रमाणे तेही खोटं बोलायला शिकतात.' मनुष्य हत्या सोडून आणखी एक गुन्हा तर सरळ सरळ वाढताना दिसतो, तो म्हणजे वेढबिगारी.

'हा वेढबिगारीचा ताप तीन चार पिढ्यांइतकाच जुना आहे,' भुवनेश्वरचे रघुनाथ साहू म्हणतात. साहू १९८७ पर्यंत अकरा वर्षे शासनपुरस्कृत बोंडा डेव्हलपमेंट एजन्सीचे प्रोजेक्ट लीडर होते आणि बोंडा जमात या विषयात त्यांचा अधिकार फार मोठा मानता जातो. 'मला वेढबिगारीची १४४

उदाहरणं सापडली.' ते म्हणतात. 'एवढ्या मोठ्या संख्येने आम्ही चकितच झालो. पण आम्ही सगळ्याची सुटका केली.' सध्या साहू राज्याच्या या राजधानीतील आदिवासी व हरिजन संशोधन तथा प्रशिक्षण संस्थेत सीनिअर रिसर्च ऑफिसर म्हणून काम करतात. मल्कनगिरीपासून ते लांब गेलेले असले, तरी बोंडा या विषयातला त्यांचा रस कमी झालेला नाही. वेढबिगारीच्या प्रथेचं पुनरुज्जीवन होत असल्याचं ऐकून ते उदास होतात.

'चमत्कारिक गोष्ट अशी की तुरुंगामुळेच मला बोंडांचा विश्वास मिळवता आला. त्या काळात त्यांचा विश्वास संपादन करण्याचा आमचा जोरदार प्रयत्न चालू होता. तुरुंगातल्यांना भेटायला त्यांचे कुटुंबीय येऊ शकतील, अशी व्यवस्था मी करत असे. त्यांना त्याबद्दल फार कृतज्ञता वाटत असे.' तुरुंगाच्या अनुभवामुळे त्यांच्यातल्या काहींना नव्या, अनिष्ट सवयी लागतात, या नायकच्या मतांशी साहू सहमत आहेत.

या प्राचीन जमातीचा 'अभ्यास' करण्यासाठी बोंडा टेकड्यांना भेट देणाऱ्या उल्लू मानववंशशास्त्रज्ञांकडूनही त्यांनी काही वाईट सवयी उचललेल्या दिसतात. कुठल्यातरी पश्चिमी नियतकालिकासाठी कामगिरी करण्याकरता हे अर्ध्या हळकुंडाने पिवळे होणारे तज्ञ इथे येतात. त्यातले बहुतेक 'सुरक्षित' गावांपर्यंत पोचून समाधान पावतात. 'सुरक्षित' म्हणजे मुदुलीपाडा वसाहतीला खेदून असलेली गावं.

जाताना ते संस्कार मागे ठेवून जातात. कॅमेरा दृष्टीस पडल्याबरोबर तुमच्या आसपास पैसे मागणारे बोंडा जमा होतात. वाईट म्हणजे तुम्हाला खूष करण्यासाठी ते आचरत अविर्भावदेखील करतात. तसं करायला नक्कीच कोणीतरी यापूर्वी त्यांना पैसे दिले असणार. पाश्चिमात्यांच्या ठरीव समजुतींना पुष्टी देण्यासाठी तसं या बोंडांना पढवलं असणार. तिसऱ्या, चौथ्या दिवशी या बोंडा टेकड्यांच्या अंतर्भागातल्या गावांमध्ये आम्हाला असा काही अनुभव आला नाही. तिथे तर कित्येकांनी कॅमेराच पाहिलेला नसतो.

याहीपेक्षा वाईट गोष्टी घडलेल्या आहेत. बोंडा स्त्रीचं पारंपरिक वस्त्र म्हणजे कापडाचा एक लहानसा तुकडा. त्याची लांबी जेमतेम एक मीटर, तर रुंदी सुमारे ४० सेंमी असते. तो कमरेभोवती गुंडाळला जातो. त्यामुळे काही पश्चिमी फोटोग्राफर्सनी या स्त्रियांच्या फोटोंचा गैरवापरही केला आहे. आणि यात त्यांना भुवनेश्वरच्या बेइमान दूर ऑपरेटरांनी साथ दिली आहे. याचा परिणाम म्हणून इथे येण्यावर जर बंधन असतील, तर ते चूक नव्हे.

एका उत्साही अधिकाऱ्याने तर बोंडांना सल्ला दिला, की कॅमेरा असलेल्या कोणाही परदेशी इसमाला ताब्यात घ्या. याचमुळे काही काळाने एका वयस्क, खऱ्याखऱ्या फ्रेंच मानववंशशास्त्रज्ञावर घाबरलेल्या अवस्थेत बोंडाबरोबर वीस किलोमीटरची अवघड चाल चालण्याची पाळी उद्भवली. त्याचं नशीब थोर, की ते त्याला सरकारी अधिकाऱ्यांच्या हवाली करायलाच नेत होते. थकवा आणि शरम यापलीकडे त्याला जास्त त्रास भोगावा लागला नाही.

पुन्हा बांदिगुडाकडे वळू. वयोवृद्ध सामा किरसानीने आमच्याशी मंगलाच्या बाबतीत बोलणी केली. तो म्हणतो : प्रथा अशी आहे की गरजेच्या वेळी जो उधारी करतो, त्याने परतफेड तरी करावी किंवा शिक्षा भोगावी.' ही प्रथा प्राचीन नाही हे मात्र त्याला मान्य आहे. ऋणकोकडून धनकोने उराविक काळापुरतं काम करून घ्यायचं. ही जुनी प्रथा. गावकऱ्यांचं एक मंडळ ऋणकोने

किती काम किती काळासाठी करावं, हे ठरवत असे.

प्राचीन आदिवासी जमातींना 'समाजाच्या मुख्य धारेत सामावून घेणे' हे सरकारी कार्यक्रमांचं एक पालुपद असतं. या इथे मात्र त्याला अनपेक्षितरित्या भलताच आशय मिळताना दिसतो. 'मुख्य धारा म्हणजे जर हेच असेल,' बांदिगुडाला आमच्याबरोबर येणारा प्रोजेक्ट अधिकारी म्हणतो, 'तर आपण एकत्र न आलेलेच बरे.'

दुसऱ्या शांततेच्या नंतर

जोगीखुरा, गढवा (बिहार) : पापाच्या मर्माच्या स्पर्श करणाऱ्या एखाद्या चित्रपटाची पटकथा शोभावी अशी ही कहाणी आहे. जवळ जवळ तीस वर्षांपूर्वी, जोगीखुरा या अज्ञात खेड्यात दांडगट जमीनदारांनी खारवाड आदिवासी जमात व हरिजन यांची १८० एकरांहून अधिक जमीन बळकावली. राजकीय कार्यकर्त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली व काही प्रामाणिक अधिकाऱ्यांच्या मदतीने गावकऱ्यांनी जमीन परत मिळवण्यासाठी जोरदार लढा दिला. त्या लढ्याचा परिणाम म्हणून दशकभराच्या काळानंतर कोर्टाने १९७६ साली हुकूम दिला की आदिवासी व हरिजन यांना जमिनी परत मिळव्यात.

पालामऊच्या गढवा विभागात असणाऱ्या जोगीखुरा खेड्याचं नांव एका रात्रीत साऱ्या देशाला माहीत झालं. प्रसिद्ध डॉक्युमेंटरी निर्माते सुखदेव यांनी या लढ्याच्या गौरवार्थ आफ्टर द सायलेन्स (शांततेच्या नंतर) या नावाचा वृत्तपट बनवला. त्याला परितोषिकही मिळाली. आणीबाणी संपतासंपता हा वृत्तपट प्रसृत झाला. पण त्याला पंधरा वर्ष उलटून गेली तरी नाडलेल्या गरिबांना अजून जमिनीचा ताबा मिळालेलाच नाही. उलट, प्रत्युत्तर म्हणून जमीनदारांनी या भागात जातीय दंग्यांचं बीज पेरलं आहे. यापूर्वी इथे कधीही जातीय दंगा झालेला नाही. (अयोध्याकांडाच्या ऐन भरातही हा भाग शांत राहिला होता.)

जमीन परत करण्याच्या हुकुमाला अशी बगल दिल्यावर जमीनदारांनी त्यांची पुढची चाल केली. त्यांनी काही गरीब मुसलमान परिवारांना आणून वादग्रस्त जागेवर वसवलं. आणि, दुसऱ्या शांततेनंतर एका बाजूला आदिवासी व हरिजन; तर दुसऱ्या बाजूला मुसलमान असा संघर्ष उभा राहिला आहे. वातावरणात कमालीचा तणाव आहे. सर्वच संबंधित अत्यंत गरीब आणि जवळपास पूर्णपणे निरक्षर आहेत. या नाट्यातली काही पात्रं हजर नसली; तरी त्यांचा प्रभाव जाणवतो. त्यातल्या एकाची कृष्णछाया जोगीखुरावर पसरलेली आहे. काँग्रेसचे बुजुर्ग, पालामऊच्या जिल्हा समितीचे एकेकाळचे अध्यक्ष जगनारायण पाठक, हेच ते प्रस्थ. त्यांची कहाणी एक स्थानिक साहू जमीन मालकाच्या शब्दात :

‘या पाठक लोकांनी इथली चौदा एकर जमीन खरेदी केली; मला वाटलं, १९६० नंतर लगेचच.’ साहू म्हणतो. पुढे तो आरोप करतो की, ‘त्यानंतर त्यांनी खारवाड आदिवासी जमात व हरिजन यांची १६० एकर जमीन बळकावली. यामुळे कमीत कमी पंचवीस खारवाड कुटुंबं आणि तितकीच हरिजन कुटुंबं निराधार झाली.’ दरम्यान आमच्या माहितीसाठी त्या आदिवासी व हरिजन लोकांनी जुनी खरेदीखतं, कोर्टाचे व शासनाचे हुकूम बाहेर काढले होते. त्यातले काही तर अगदी जीर्ण झाले

होते. पण त्यातील माहिती डोळ्यात अंजन घालणारी होती.

‘हाव धरण्याला काही सीमा!’ छोटानागपूर समाज विकास संघटनेचे शत्रुघ्न कुमार उद्गारले. जमीन अपहरणाविरुद्ध हे संघटनेचे जोरदार लढा देत आहे. त्या जीर्ण कागदपत्रांवरून दिसतं की ज्यांच्या जमिनी हिरावून घेतल्या ते गरिबातले गरीब शेतकरी आहेत. कुमार दाखवून देतात की, ‘त्यांच्यापैकी काहीपाशी ०.१२ एकर एवढी छोटी जमीन होती; काहीपाशी ०.३५ एकरापेक्षा जास्त भरणार नाही, एवढी.’ एका शेतकऱ्याने गमावलेलं सर्वस्व होतं. ०.०३ एकर (किंवा इथले लोक म्हणतात त्याप्रमाणे डेसिमल.) ‘अशा माणसाला लुबाडण्याचा विचार तरी कसा येतो मनात?’ गोपाल हा आदिवासी प्रश्न करतो.

कोर्टाच्या एका हुकुमात (नं. ५१/६१, सन १९६६) म्हटलं आहे, ‘पहाताक्षणीच हे नियमाला सोडून असल्याचं लक्षात येतं.’ याला समावेश आहे. ‘नोंद झालेला आदिवासी धारक जिवंत असताना दुसऱ्याच्या नावावर मागणी उठवणे.’ आणि ‘सारा निश्चितीच्या मिषाने सरकारी जमिनी वसवणे; ते देखील या बाबतीत सर्कल ऑफिसरला अधिकार नसताना....’

इतक्या वर्षांच्या काळात काही प्रशासकांनी अन्यायाला बळी पडणाऱ्यांना मदतीचा हात देण्याचा प्रयत्न केला. त्यातल्या के. सुरेशसिंह यांना पालामऊच्या गरिबांच्यात देवासमान मानतात. राजकीय कार्यकर्ते- त्यातले बहुतेक छात्रयुवा संघर्ष समितीशी संबंधित (आता बहुतेक जनता दलात) - पुढे सरसावले. कोर्टात लढाया झाल्या. कोर्टाचे हुकूम मिळवले गेले. या जमिनीचा ताबा रद्द करणारा निर्णय (संकीर्ण केस १६, सन ७५-७६ व नं. ४, सन ७६-७७) दि. ३० ऑक्टोबर १९७६ रोज हायकोर्टात लागला.

आणीबाणीच्या काळात एकदा जगनारायण पाठकच्या पुतण्याला गावकऱ्यांना दमबाजी करण्याबद्दल व त्यांची गुरं ताब्यात घेण्याबद्दल अधिकाऱ्यांनी अटकही केली. पण तो फार काळ आत राहिला नाही. ‘मी दिल्लीला जाऊन इंदिराजींना भेटलो आणि जगन्नाथ मिश्रा त्याची सुटका करतील अशी व्यवस्था केली!’ पाठक गौरवाने सांगतो. डाल्टनगंजला मी त्याला भेटायला गेलो असतां आजारपणात असलेल्या पाठकच्या लढ्याच्या आठवणी जाग्या झाल्या. त्याच्या दिल्लीवारीनंतर लगेचच त्याच्या दृष्टीने विरुद्ध पक्षात असणाऱ्या अधिकाऱ्यांच्या बदल्या झाल्या. आता नव्वदीतला पाठक क्षीण झाला असला, तरी मनाने तल्लख आहे.

तरीही एका बाबतीत पाठक स्वतःचं म्हणणं सतत नाकारत रहातो : की जोगीखुर्यात ‘एका नया पैशाचीदेखील जमीन’ कधी त्याच्या मालकीची नव्हती. एका पातळीवर हे तांत्रिकदृष्ट्या खरं आहे. नोंदीतली नावं गोविंद पाठक, आनंद मोहन पाठक, आलोक पाठक, अविनाशकुमार पाठक व इतर यांची आहेत. हे सगळे जगनारायणची अपत्यं किंवा आम. त्याचवेळी या राजकारणी माणसाच्या आठवणींच्या कथनात ‘मी जमीन खरेदी केली.... मी जमीन विकली.... मी निर्णय घेतला....’ अशी भाषा येते. यातून दिसतं की या व्यवहारामागील खरी शक्ती तोच आहे. हा लढा चालू असतानाच गढवा हा एक वेगळा जिल्हा बनला.

घडलेल्यातलं बरचसं काळाच्या पडद्याआड आणि कोर्टाच्या नोंदींच्या जंजाळात हरवून गेलं आहे. कोर्टाच्या हुकुमाची अंमलबजावणी करण्याच्या प्रशासनाच्या पद्धतीवर मनाई हुकूम मिळवून पाठकने मांमला एका सिव्हिल कोर्टात अडकवून ठेवला. ‘आणि वाद चालू असताना,’ गढवाच्या

रांका ब्लॉकच्या सर्कल ऑफिसमधील एक अधिकारी सांगतो, 'त्याने ती जमीन मुसलमानांना विकून टाकली. त्यांना जाळ्यात ओढण्यासाठी त्याने सवलतीची किंमत लावली.' या किंमतीमुळे पाठकचं काहीच नुकसान झालं नाही. त्याने जेवढी रक्कम मोजली होती, तिच्यापेक्षा त्याला खूपच जास्त पैसे मिळाले. आपल्या विजयाच्या आठवणीने पाठकचा चेहरा उजळतो : 'सुरेश सिंह आणि बाकी सगळे हरले माझ्यासमोर,' तो म्हणतो. त्याच्या विजयाचा परिणाम? अजाण मुस्लिमांना त्याने जमिनीचे मूळ मालक असलेल्या आदिवासी व हरिजन यांच्या विरोधात उभं केलं.

तिथे जोगीखुर्यात ऐनुल हक अस्वस्थपणे सांगतो की त्याच्या नात्यात कोणालाच कल्पना आली नाही की आपण लफड्याची जमीन खरेदी करत आहोत. 'आम्ही तीसही परिवार इथून फार दूर रहाणारे. जगनारायणजी मोठे पुढारी आहेत हे आम्हाला माहीत होतं. आम्हाला वाटलं, ते आम्हाला मदत करू पहात आहेत. आमचं जे काही होतं नव्हतं ते सगळं विकून आम्ही इथे आलो. आता कुठे जाणार आम्ही?'

हक आणि त्याचे मित्र सत्यच बोलत आहेत; पण त्यांची द्विधा मनःस्थिती लक्षात घेण्याची खारवाडांची आणि हरिजनांची तयारी नाही. 'आम्हाला आमची जमीन परत हवी. त्यांनी इथे यायलाच नको होतं,' राम नरेश राम म्हणतो. मुसलमानांनी जाणून बुजून हे कृत्य केलं, असं या हरिजनांच्या मनात भरवून देण्यात आलं आहे. वातावरणातल्या तणावाचा कुठल्याही क्षणी स्फोट होऊन जोगीखुरात जातीय दंगलीचा वणवा पसरण्याची शक्यता स्पष्ट जाणवते.

'अगदी चाणक्याला शोभावा असा हा राजकारणी दणका होता,' 'संघटन'चा कार्यकर्ता म्हणतो. परिस्थितीच्या भयानकतेच्या जाणिवेने त्याचं मन शंकाकुल होतं. 'जगनारायणजींनी पहिल्यांदा आदिवासी आणि हरिजन यांचा बंदोबस्त केला. रक्तपात केल्याशिवाय जमीन परत मिळवणं त्यांना अवघड करून टाकलं. स्वतःविरुद्धच्या लढ्यात ज्यांनी पुढाकार घेतला (नंतरच्या जनता दलातील कार्यकर्ते) त्यांचा बंदोबस्त त्यांनी वादग्रस्त जमिनीवर मुसलमानांना वसवून केला. (इथे मुसलमान समाज जनता दलाचा पाठीराखा आहे). आणि मूळ किंमतीपेक्षा जास्त दराने जमीन विकूनही स्वतः नामानिराळे झाले. स्वतःविरुद्ध गेलेल्या प्रशासनाच्या खुर्चीखाली त्यांनी महाभयंकर शक्तीचा टाइम बॉब लावून ठेवला आहे.'

अशा रीतीने, शांततेचा तिसऱ्यांदा भंग होण्याची प्रतीक्षा करत जोगीखुरा खदखदत आहे.

जनता छोटी प्रकल्प मोठा - १

लालमटिया, गोड्डा (बिहार) : मांडताना ठीकच दिसली ती कल्पना. सार्वजनिक क्षेत्रातला एक सुपर हायटेक प्रकल्प देशातल्या गरीबातल्या गरीब भागात. गुंतवणूक रुपये १००० कोटी. ८० नंतरच्या दशकाच्या सुरुवातीस जेव्हा ही कल्पना मांडली गेली, तेव्हा वाटलं की ९८ टक्के लोकवस्ती ग्रामीण भागात असणारा गोड्डा जिल्हा उभ्या भारतात लवकरच एकमेवाद्वितीय ठरणार.

रेल्वे जात नसलेल्या या प्रदेशात राजमहाल कोल माइनिंग प्रोजेक्ट, लालमटिया (इस्टर्न कोल फील्ड्स लि. चा भाग) यांच्याद्वारे मूलभूत व्यवस्था निर्माण केल्या जाणार. या तऱ्हेचा धोका पत्करायला कचरणान्या इतर कंपन्यांसमोर एक आदर्श निर्माण व्हावा अशी उत्पादन पातळी गाठून दाखवणार. सर्वात महत्वाचं म्हणजे गोड्डात नोकऱ्या निर्माण होणार. भयावह बेकारी हा या जिल्ह्याचा पुराणा रोग आहे.

या बाबतीत एक अनाकर्षक पण वास्तव अशी गोष्ट म्हणजे जरी वेगवेगळ्या पद्धती वापरता आल्या, तरी कोळसा जिथे सापडतो तिथूनच खणून काढावा लागतो. संधाळ परगणा विभागातून १९८३ साली स्वतंत्र जिल्हा बनलेल्या गोड्डाच्या आकारापेक्षा या प्रयोगाचं महत्त्व कितीतरी जास्त होतं. सान्या देशासाठी त्यातून काही धडा मिळणार होता. विकासाच्या आखणीत सहभागी होणाऱ्या विविध अंगांचा जिथे संयोग व्हायचा होता, अशी एक प्रयोगशाळाच गोड्डाच्या रूपाने अवतरणार होती. प्रयोग यशस्वी झाला, तर इतर मागास प्रदेशांमध्येही या अद्भुत यशदायी प्रयोगाचा अवलंब करणं शक्य होणार होतं. ज्या देशातल्या बेकारांची संख्या सर्व ओइसीडी राष्ट्रांमधील बेकारापेक्षा जास्त आहे आणि जिथल्या मूलभूत सुविधा मात्र त्यांच्या दशांशाएवढ्याही नाहीत, अशा या भारत देशात काहीतरी भव्यदिव्य घडण्याची नांदीच या प्रकल्पाच्या रूपाने जणू आकार घेणार होती.

परंतु त्यासाठी लागणारं तंत्रज्ञान तुलनेने 'विकसित' तर होतंच, शिवाय ते पूर्णपणे परकीयसुद्धा होतं. यू.एस. स्टील या कंपनीशी संबंधित असणाऱ्या मेट-केम या कॅनडामधल्या कंपनीने हे तंत्रज्ञान इथे आणलं होतं.

आशियामधील सर्वात मोठी उघडी, एकाच खड्ड्याची खाण निर्माण करण्यात ई.सी.एल. (इस्टर्न कोल फील्ड्स लि.) बरोबर मेट-केम ही कंपनी सहकारी-सल्लागार या नात्याने सहभागी होती. या राजमहाल प्रकल्पाचं लक्ष्य १९९५ च्या अखेरीस वर्षाला एक कोटी पाच लाख टन उत्पादन गाठण्याचं होतं.

प्रकल्पाचा जन्म कोल इंडिया लिमिटेड (सीआयएल) व कॅनेडियन कमर्शियल कॉर्पोरेशन

(सीसीएल) यांच्यामधल्या करारामधून झाला. त्यानुसार सीसीएलने या योजनेसाठी सोळा कोटी साठ लाख कॅनेडियन डॉलर्सचं कर्ज दिलं. त्याखेरीज, प्रशिक्षणासाठी म्हणून कॅनेडियन इंटरनॅशनल डेव्हलपमेंट एजन्सीने ४० लाख डॉलर्सचं अनुदान दिलं.

नोकऱ्यांची अपेक्षित संख्या - जास्तीत जास्त २४४१ - फार होती असं म्हणता येत नव्हतं, पैकी ७०० जागांवर जुन्या लालमटिया कोलियरीजचे कर्मचारी अगोदरच बसले होते. जागतिक बँकने १९८१ साली उघड्या खाणीचा एक पायलट प्रकल्प आणण्याच्या अगोदर भूमिगत उतार असणाऱ्या खाणींमध्ये ते काम करत होते.

शिवाय, स्थानिक लोकांमध्ये अघ्यावत तंत्रकुशलतेचा अभाव होताच. परिणामी ही बुटी भरून काढायला ईसीएलला ४०० प्रशिक्षित कर्मचारी बाहेरून आणावे लागले. याचाच अर्थ असा की सीआयएल आणि सीसीएल यांच्यात १९८९ मध्ये करार झाल्यापासून आजवर फक्त १३०० च्या आसपास नवीन नोकऱ्या उपलब्ध झाल्या आहेत. पासष्ट लाख रुपयांना एक नोकरी असा भाव पडला! या जिल्ह्यात येऊ घातलेली हुरा-सी खाणही जर अस्तित्वात आली, तर ती आणि हा राजमहाल प्रकल्प मिळून एका नोकरीस एक कोटी रुपये या दराने सुमारे १८०० माणसांना नोकऱ्या मिळतील.

राजकीय कार्यकर्ते असणारे एस.पी. तिवारी म्हणतात, 'नोकऱ्या निर्माण करण्याचं जर लक्ष्य असेल, तर चांगला वाव होता, एवढी भलीप्रचंड रक्कम जर नीट वापरली, तर कितीतरी जणांना नोकरीला लावता येईल. कायमस्वरूपी नोकऱ्याही आपल्याला निर्माण करता आल्या असत्या.' ईसीएलमधले उच्च अधिकारी म्हणतात की, हुरा-सी सुरू होण्याची काही चिन्हं नाहीत. पर्यावरणासंबंधी काही गंभीर अडचणी निर्माण झाल्यात. अठरा गावांना घेऊन राहिलेल्या राजमहाल प्रकल्पासमोरच्या प्रश्नांचा ताप तिथेही होण्याची शक्यता आहे. या गावांपैकी बारा तर खाणीच्या सीमेत आहेत, तिथले हजारो लोक विस्थापित होणार आहेत.

दैवदुर्विलास असा की, देशोधडीला लागणाऱ्यांपैकी कित्येक खुद्द राजमहाल प्रकल्पाचेच कर्मचारी आहेत. जमिनीच्या बदल्यात त्यांनी नोकऱ्या पत्करल्या - त्यांच्यापुढे आणखी कुठला रस्ता होता, अशातली गोष्ट नाहीच म्हणा. प्रकल्पासाठी आपल्या दोनेक एकरांवर पाणी सोडणाऱ्यांना राजमहालच्या उघड्या खाणीत काम मिळालं, पण या प्रकल्पाचं एकूण आयुष्य आहे अडेचाळीस वर्ष.

याचाच अर्थ असा की आजपासून पंचेचाळीस वर्षांनी गोडामध्ये असे पुष्कळ लोक असतील ज्यांच्यापाशी चरितार्थाचं साधन म्हणून जमीन नसेल आणि राजमहालमध्ये नोकऱ्याही नसतील. हा जिल्हा पडतो देशातल्या मागास भागात, त्यामुळे प्रमुख वर्तमानपत्रांचं या परिस्थितीकडे दुर्लक्ष होतं. गोड्डा आणि बिहारमध्ये मात्र यातून खूप खळबळ माजते.

इकडे अधिक लक्ष पुरवण्याची गरज आहे. राजमहालच्याच एका अधिकाऱ्याच्या शब्दात हा प्रकल्प म्हणजे मोकाट सुटलेल्या 'विकास नियोजना'चं उत्तम उदाहरण आहे : ज्यांना मदत करायची त्यांचं नुकसान, वार्षिक १०५ लाख टन या उत्पादन लक्ष्याच्या जवळपासही खाण पोहोचलेली नाही, ही समस्या अगदी बुद्ध म्हणावी अशी परिस्थिती.

कहलाव व फराळा इथल्या औष्णिक महाकेंद्रासाठीच केवळ जन्माला आल्यागत राजमहालची

राजमहाल प्रकल्पाच्या कचऱ्यांच्या ढिगांमध्ये फिरणारा एक कोळसा वेचणारा मनुष्य. आजपासून पंचेचाळीस वर्षांपेक्षा कमी काळाने गोड्डामध्ये असे पुष्कळ लोक असतील ज्यांच्यापाशी चरितार्थाचं साधन म्हणून जमीन नसेल आणि राजमहालमध्ये नोकऱ्याही नसतील.

आरंभीची स्थिती होती. योजनाकारांची अशी कल्पना होती की, १९९७ साली या दोन औष्णिक विद्युत केंद्रांना दरसाल १३५ लाख टन कोळसा लागेल. दोन्ही केंद्रं वेळापत्रकाच्या इतकी मागे पडली आहेत, की या कल्पनेतली सारी हवाच निघून गेली आहे. राजमहालपाशी साठलेल्या लाखो टन कोळशाची विक्रीच करता येत नाही. यातून भीषण आग अपरिहार्यपणे भडकण्याची भीती तिथले उच्च अधिकारी व्यक्त करतात.

राजमहालचे मुख्य महाव्यवस्थापक आर.सी. शर्मा इथल्या कोळशाचं उत्पादनमूल्य किती हे सांगायला तयार नाहीत. जणू काही ती एखादी गुप्त गोष्ट आहे. पण व्यवस्थापनातलेच काही उच्चपदस्थ म्हणतात, एक टन कोळशाचं उत्पादनमूल्य आहे रु. ४५०, आणि विक्रीची किंमत टनामागे रु. २६० इतकी कमी असण्याची शक्यता आहे. ही माहिती स्वतंत्रपणे पडताळून पाहणं मला जमलेलं नाही. एक गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे : एक टन कोळशाचा विक्रीचा दर त्याच्या उत्पादनमूल्यापेक्षा खूपच कमी आहे.

विरोधाभासाचं दुसरं उदाहरण म्हणजे राजमहालचा कर्मचारी, माल तयार करण्यातली त्याची उत्पादकता उच्च दर्जाची आहे - आणि गैरहजर राहण्यातही त्याचा नंबर पहिला आहे. राजमहालचं प्रतिदिन उत्पादन आहे अंदाजे ११००० टन. इतर ईसीएल खाणीपेक्षा हे कितीतरी पटींनी जास्त आहे.

कामगारांच्या हाताशी खूप जास्त कजनदार क्षमता असलेली यंत्र आहेत. अजिबात खंड पडून

देता ऑपरेटर्स सलग आठ तास काम करतात. एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या म्हणण्याप्रमाणे शारीरिक समस्या आणि ताण यांचं प्रमाणही जास्तच आहे. गैरहजेरीचं प्रमाण जवळजवळ ३० टक्के आहे आणि विशिष्ट कालखंडात याहूनही जास्त असतं. पण या ठिकाणी 'प्रत्येक यंत्र-तास मानवी श्रमापेक्षा अधिक महत्त्वाचा आहे, त्यामुळे काम चालू राहतं.'

१९९० च्या उत्तरार्धात आर.सी. शर्मा या प्रकल्पात आले आणि त्यांनी निर्माण न केलेल्या समस्यांचा दहा वर्षां साचत गेलेला वारसा त्यांच्या डोक्यावर येऊन पडला. तरीही मोठ्या हिरिरीने ते या साहसी प्रकल्पाची बाजू घेतात. तसं केल्याने समस्या चिघळायच्या काही थांबत नाहीत. आणि सर्वांचं एकमत जर कुठल्या गोष्टीबद्दल असेल, तर ती म्हणजे, त्या समस्या एकट्यादुकट्याला पेलण्यातल्या नाहीत, त्यांचा संबंध संपूर्ण 'विकास' प्रक्रियेशीच आहे.

जनता छोटी प्रकल्प मोठा - २

लालमटिया, गोड्डा (बिहार) : ईसीएलच्या राजमहाल कोळसा खाण प्रकल्पांमुळे सगळ्यांनाच फटका बसला आहे असं नाही. उदाहरणार्थ, कुँनडातील बहुराष्ट्रीय कंपनी मेट-केमने बरा धंदा केला आहे.

प्रकल्प संचालक जे.सी. मेनार्ड म्हणतात, "मेट-केमचा तोटा झालेला नाही. व्यवसाय करणारी एक संस्था या नात्याने आमचा इथे संबंध आहे. १९७५ पासून आम्ही भारतात व्यवसाय करत आहोत. प्रकल्पातल्या आमच्या सहभागात आम्हाला रस आहेच. आम्ही जो करार केला आहे, तो पुरा करायला आम्ही बांधलेले आहोत."

मेनार्ड यांचं काही चुकत नाही, पण मेट-केमचा तोटा झालेला नाही, असं म्हणताना त्यांचा विनय मात्र दिसून येतो आहे. मेट-केमचा प्रकल्पातला सहभाग फारच सुरस आहे. मला मिळालेल्या कागदोपत्री पुराव्यानुसार ९६६ कोटी रुपये किंमतीच्या प्रकल्पात 'सल्ला देण्याबद्दल' मेट-केमने १०५ कोटी रुपये वसूल केले आहेत. अशा तऱ्हेच्या कामांमध्ये यापूर्वी एवढी अगडबंब रक्कम कधीही दिली गेली नाही.

कोल इंडिया लिमिटेड (सीआयएल) ही सार्वजनिक क्षेत्रातली कंपनी आणि कॅनेडियन कमर्शियल कॉर्पोरेशन यांच्यामध्ये १९८९ साली झालेल्या करारानुसार राजमहालमध्ये मेट-केमला एक अद्वितीय स्थान प्राप्त झालं. कितीतरी कामांचा ताबा मेट-केमकडे गेला. उदाहरणार्थ, 'यंत्रसामग्री मिळवणं, तंत्रज्ञान आणणं व खाणकार्यात तांत्रिक सल्ले देणं.' शिवाय, 'खाणनियोजन, देखभाल आणि ट्रक निर्गमन व्यवस्था.'

प्रत्यक्षात खरेदीदार, भागीदार, मध्यस्थ आणि सल्लागार या सान्या भूमिका मेट-केम करू लागली. कोणासाठी? तर आशियातल्या सर्वात मोठ्या एका उत्खननाच्या खाण प्रकल्पासाठी. भूमिकांचं हे मिश्रण प्राणघातक ठरलं. 'आपल्या इथेच कशाला,' एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो, 'एवढ्या प्रकारची कामं तुम्ही एका संस्थेवर सोपवली, तर कुठेही तुम्ही गोत्यातच येणार.'

प्रकल्पाची संपूर्ण यंत्रसामग्री आयात करण्यात आली आहे. कोणातर्फे? मेट-केमतर्फे. यंत्रांची किंमत ४७४ कोटी रुपये. चौवीस महिन्यांत ही रक्कम 'सुटे भाग आणि असंलग्न सुटे भाग' यांच्या साठ्याच्या निमित्ताने आणखी ६६ कोटी रुपयांनी वाढली. थोडक्यात, एकूण ९६६ कोटी रुपयांपैकी ६४५ कोटी रुपये एका सल्ले देणाऱ्या, माल खरेदी करणाऱ्या कंपनीच्या हाती पडले, वा हाती दिले गेले.

एवढ्यावर संपलं नाही. शंकेखोर लोक म्हणतात, जेव्हा जेव्हा कुठल्याही यंत्रात बिघाड होतो, तेव्हा तेव्हा सुटे भाग आयात करणं प्रकल्पाला भाग पडतं आणि बऱ्याचदा एकेका भागाची किंमत लाख्याच्या घरात जाते. आता, यालाही वेळ हा लागतच असल्याने मोठमोठी यंत्रं महिनोन् महिने नुसती पडून राहतात.

मी मिळवलेल्या अंतर्गत कागदपत्रांनुसार अमुक एका घडीला कुचकामी म्हणून पडून राहिलेल्या यंत्रांची किंमत १०० कोटी रुपये असू शकते. त्या कागदपत्रात उल्लेख असलेल्या आठवडाभरात बिघडलेल्या वा 'पुनर्वसनासाठी' म्हणून बाजूला काढलेल्या यंत्रसामग्रीची किंमत ८४ कोटी रुपये होती. लक्षात घ्या, 'त्या आठवड्याला वाईट म्हणायला काही विशेष कारण नाही,' असं एक अधिकारीच मला म्हणाला. आणखी एक असं की गेल्या वर्षी कल्याणकारी उपक्रमांवर खर्च झालेली रक्कम होती अंदाजे रुपये १२ लाख.

लक्ष्यापासून हा प्रकल्प कित्येक योजनं दूर असल्याकारणाने करारामधील कलमांनुसार मेट-केमला १२.५ मिलियन अमेरिकन डॉलर्स एवढा दंड होण्याची शक्यता आहे. पण त्यामुळे ही कॅनेडियन कंपनी डरलेली नाही. इथे राहण्यासाठी ती फार उत्सुक आहे, आणि हा दंड म्हणजेसुद्धा फार मोठी समस्या असल्याचं तिचं मत नाहीये; आजपासून शंभर दिवसांच्या आत कराराचं नूतनीकरण होईल अशी तिची अपेक्षा आहे. सरळ आहे, मेनार्ड म्हणतात त्याप्रमाणे, 'मेट-केमचा तोटा झालेला नाही.'

राजमहालचे महाव्यवस्थापक आर.सी. शर्मा यांना वाटतं की या गोष्टीला दुसरी बाजूही आहे आणि ती मोठी उदात्त आहे. म्हणजे, असं एक तंत्रज्ञान ज्यामुळे एकाही कामगाराला कोळशाला प्रत्यक्ष हात लावण्याची गरजच पडत नाही. म्हणजेच एका मागास भागात एक प्रगत कल्पना. कुणालाही झेपणार नाही एवढी उत्पादनक्षमता.

पण या सर्वातून गोड्याच्या जनतेला नेमकं काय मिळणार, हा प्रश्न राहतोच.

तंत्रज्ञान हे या प्रकल्पाचं सामर्थ्य असल्याचं मानलं जातं; पण त्या तंत्रज्ञानाने जिल्ह्यासाठी काहीच केलेलं नाही. मेट-केमने आणलेली विजेवर चालणारी दोरखंडांची राक्षसी फावडी आणि १७० टनांचे अवाढव्य डम्पर्स यांच्यातून दोन गोष्टी उद्भवतात. एक, कमी नोकऱ्या. दुसरं, जसं बोकारोच्या बाबतीत झालंय, तसं राजमहालच्या भोवती पूरक उद्योगांचं जाळं निर्माण झालेलं नाही.

व्यवस्थापनाशी संबंधित असलेला एक अधिकारी म्हणतो त्याप्रमाणे; 'इथे एखादं गॅरेज वा कार्यशाळा काढण्यात काही मतलबच नाही. कारण या यंत्रामधलं साधं बॉल बेअरिंग्सुद्धा तिथे बनवता येणार नाही. स्थानिकांना काही लाभच नाही इथे.'

पण लाभ मिळालेले 'इतर' आहेत बरं का. 'प्रशिक्षण' घेण्याच्या मिषाने उड्डनावारी अधिकाऱ्यांनी -त्यांच्यात वरिष्ठ साहेबलोकही आले - कॅनडाला भेटी दिल्यात. मात्र, हे प्रशिक्षण प्रत्यक्षात होतं ऑपरेटर आणि सुपरवायझर यांच्यासाठी.

आर.सी. शर्मा आणि मेनार्ड, दोघांनीही माझ्याकडे ग्वाही दिली की, या कॅनडाच्या भेटी नियमानुसार फक्त साहेबलोकांकरताच होत्या. मात्र खुद्द मेट-केमच्या प्रसिद्धीपत्रात काही वेगळंच म्हटलेलं आहे. त्यात म्हटलं आहे, 'कॅनडातील उघड्या खाणीविषयी व प्रत्यक्ष खाणीच्या जागेवर सुपरवायझर व ऑपरेटर यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी एक स्वतंत्र करार करण्यात आला आहे.'

ऑपरेटर्समधल्या कोणालाही आणि सुपरवायझर्समधल्याही बहुधा सगळ्याच जणांना कॅनडाला जाता आलेलं नाही याचं कामगारवर्गातील त्या गटांना फार वैषम्य वाटलेलं आहे. आणि बरं का, कॅनडाला जाऊन येण्याची संधी मेट-केमच्या खरेदीला मान्यता देण्याचा अधिकार गाजवणाऱ्याला मात्र मिळालेली आहे.

जागा देऊन नोकरी पत्करलेल्या कामगारांपैकी अनेकांच्या मनात संताप दाटलेला आहे. त्यांच्या गावांना हलवण्यात येतंय आणि व्यवस्थापनाकरवी दिल्या जाणाऱ्या पुनर्वसनाच्या आश्वासनांवर त्यांचा विश्वास नाही. प्रकल्प वेळापत्रकाच्या भलताच मागे पडलाय आणि दररोज अगणित समस्या भेडसावत आहेतच.

मग, गोड्यात नवयुग आणणाऱ्या या प्रकल्पाची कृपावृष्टी झालीय तरी कोणावर?

जिल्हा जसा होता तसाच मागास राहिलेला आहे. गोड्यापर्यंत रेल्वे जात नाही आणि जसिदिह या जवळच्या रेल्वे स्थानकावर जाण्यासाठी दोन तास बसने प्रवास करावा लागतो. नोकरीची संधी एका मर्यादितच मिळते आहे. 'कोळसेवाल्या माफिया'चा मात्र विकास झाला आहे. या गावांमध्ये पूर्वी कधीही लक्षणीय नसलेला वेश्याव्यवसाय गावागावात फैलावला आहे. समाजकंटक फारच प्रभावी होऊन बसलेत. युनियन नेत्यांचा तर आरोपच आहे की, कंपनीतल्या काही अधिकाऱ्यांनी नोकऱ्यांची चक्रे विक्री केली आहे. काही थोडक्या लोकांना नोकऱ्या मिळाल्या आहेत; पण घरं गमावलेल्यांची वा गमावू घातलेल्यांची संख्या खूप जास्त आहे : कशाला, तर इतरांना त्या नोकऱ्या मिळाल्यात म्हणून! गोड्यांत नाव घेण्यालायक मूलभूत सेवा-सुविधा मुळीच येऊन पोहोचलेल्या नाहीत. ईसीएलला तोटा होतो आहे, जरी अधिकाऱ्यांना कॅनडाला जायला मिळत असलं, तरी.

राजमहालच्या व्यवस्थापनातला एक अधिकारी तर विचारतोच : 'भारताचा कोणता फायदा झालाय? किंवा सार्वजनिक क्षेत्राचा? किंवा गोड्यातील जनतेचा?'

फायदा झाल्याचं एकच उदाहरण समोर दिसतं आहे. ते म्हणजे ही बहुराष्ट्रीय कंपनी. तिचं स्वतःचं म्हणणं आहे, की तिचं ठीक चाललंय. 'गरिबातल्या गरीब जिल्ह्यामधून एक परदेशी बहुराष्ट्रीय कंपनी पैसा करू शकते; तर तिथे राहणाऱ्या लोकांचं काय?' तोच अधिकारी पुढे म्हणतो, 'त्या लोकांना संधी का मिळू नये?'

एस.पी. तिवारी या मुरब्बी राजकीय कार्यकर्त्याने गोड्यात अनेक वर्षं काम केलेलं आहे. ते म्हणतात, 'जनतेच्या नव्हे; तर प्रकल्पाच्या संदर्भात ज्यांचं यश मोजलं जातं अशा विकास धोरणांचं राजमहाल हे उत्तम उदाहरण आहे.' नरकाकडे जाणाऱ्या रस्त्याची बांधणी चांगल्या हेतूतूनच होत असते, असं म्हणतात. गोड्याची जागा त्याच हमरस्त्यावर असावी.

ताजा कलम

हा मजकूर छापून येताच संसदेत प्रश्न विचारण्यात आले. 'सल्ला देण्याच्या मोबदल्या'च्या तपशिलांबद्दल काही खासदारांनी संताप व्यक्त केला. मेट-केमच्या कराराचं पुनरुज्जीवन करण्यात आलं नाही व ती कंपनी गोड्या सोडून गेली आहे. याबाबतीत जेवढी सारवासारव करता येईल तेवढी ईसीएलने केली. ही बहुराष्ट्रीय कंपनी निघून गेली, कारण तिचं काम 'संपलं' असं ईसीएलने

महटलं. काम 'संपलं' होतं, तर कराराचं पुनरुज्जीवन होण्याची मेट-केमला घाई का झाली होती, याचा खुलासा झालेला नाही. मी तिथे असताना मेट-केमने मुख्य हॉलमध्ये एक फळाच लावला होता आणि त्या फळ्यावर जुना करार संपायला किती दिवस उरलेत, हे दर्शवलं जाई. आपण राहणार याची त्यांना खात्रीच होती. आणि एवढं सगळं झालं, तरी मेनाईचं काही चुकलं नाहीच. मेट-केमला काहीही तोटा झालेला नाही. गोड्याचा झाला.

सुलतान, भट्टीवाले, कवी आणि कलाकार

व्यक्ती आणि वल्ली

सावकारांची त्याला खडान्खडा माहिती होती. गावात सावकार किती आहेत, ती नेमकी संख्या तो सांगू शकत होता. त्यातले अधिकृत किती, फिरस्ते किती, सगळं पण तो त्यातला नव्हता, बरं का. तोबा, तोबा. मग इतकी बारीक माहिती त्याला कशी? हात्तिच्या, त्यात काय आहे, डोळे आणि कान उघडे ठेवले की झालं. सगळीकडे लक्ष ठेवायचं. सगळं लक्षात येतं.

आम्ही खरियारमध्ये कपिल नारायण तिवारींच्या घरात बसलो होतो. तिवारी कलहंडीतील एक प्रमुख राजकीय नेते आहेत. सामान्यांच्या हक्कांसाठी त्यांच्याएवढे उग्र लढे कोणी लढले नसतील. शहरात राहून गावात धंदा करणाऱ्या एखाद्या सावकाराशी आम्हाला बोलायचं होतं. त्यांनी एकाला बोलावलं होतं. आणि आमच्याशी बोलायला तो तयारही झाला होता. तिवारींना इतकं मानतात तिथे. आमचा पाहुणा सावकारी करणाऱ्यातला नाही, असं नाटक मग आम्ही सगळेच करत राहिलो. त्याला त्यांच्याबद्दल पुष्कळ माहिती होती, इतकंच. स्वतःचे डोळे आणि कान उघडे ठेवून तो सगळीकडे लक्ष ठेवायचा; मग त्याच्या सगळं लक्षात यायचं. बरस.

संकुचित स्वार्थ साधायचा, तर ग्रामीण भारत म्हणजे पत्रकाराला पर्वणी. तिथल्या व्यक्ती आणि वल्लींना तोड सापडणं कठीण. 'व्यक्ती आणि वल्ली'त फक्त एकेकटेच नव्हे तर गटही मोडतात. कधी त्यात मनातु म्होवारसारखा (मनातुचा नरभक्षक) कुणी असतो. पालामऊच्या त्या क्रूरकर्मा जमीनदाराने आमच्या भेटीच्या आरंभीच नम्रपणे सूचना केली की माझ्या वृत्तांतात मी त्याला भरपूर शिव्या द्याव्यात. 'तसं नाही केलं,' तो म्हणाला, 'तर तुमचा संपादक तुमची हकीकत छापणार नाही हो.'

तसेच रामनाडचे हातभट्टीवाले. अर्राक कशी बनवायची हे त्यांनी आम्हाला शिकवलं. किंवा त्याच जिल्ह्यातले ते लेखक महाशय ज्यांच्या मते पहाटे ३ हीच मुलाखत घेण्याची आदर्श वेळ होय. आणखी पुढुकोट्टाईचे ते स्त्रीमुक्तीची गाणी लिहिणारे दोन पुरुष. मल्कनगिरीच्या कोंबड्यांच्या झुंजीला एका अद्वितीय सामाजिक घटनेचं परिमाण देणारे तिथले छोटे छोटे शेतकरी. गोड्डातलं ते कडेकपारीतलं खेडं, जिथल्या मुलांना मंत्र्याच्या स्वागतासाठी इंग्रजी गाणं शिकवलं होतं आणि भेट द्यायला आलेल्या मंत्र्याला इंग्रजी बोलणं अवघडच होतं.

या सान्या व्यक्ती जरी अव्वल वल्ली असल्या तरी त्यांच्या रूपात आणखीही कसलं कसलं दर्शन घडतं. रूढी, गट, चळवळी यांची प्रतिबिंबं त्यांच्यात आढळतात. लेखक पोन्नुसामी म्हटलं तर फारच व्यक्तिवादी. आणि तरीही रामनाडची नस त्यांच्याइतक्या नेमकेपणाने पकडणं कुणाला जमेल? त्यांची मुलाखत घेताना रंजन जरूर झालं. पण त्याच बरोबर प्रबोधनही झालं. फायरब्रिगेड जर्नालिझम - आत्ता आला, आत्ता गेला सुद्धा, असली पत्रकारिता - यातलं काही सुद्धा पकडू शकत नाही. गोष्ट सर्वांना माहीत आहे, तरीही पुन्हा सांगावंसं वाटतं : तुम्ही जिथे जाताय, त्या भागाची माहिती मिळवणे, ज्यांच्याशी तुम्ही बोलणार त्या माणसांची नीट ओळख करून घेणे, यामुळे तुमची 'कॉपी' सखोल बनते. चिकाटी आणि नेमके प्रश्न यांचाही फायदा होतोच.

आणि त्यानंतर, जसं आपला सावकार मित्र म्हणतो तसं : डोळे आणि कान उघडे ठेवायचे. सगळीकडे लक्ष द्यायचं; सगळं लक्षात येतं.

मनातुचा माजी नरभक्षक

डाल्टनगंज, पालामऊ (बिहार) : 'लोकांनी माझ्या चित्याला सिंह म्हणायला सुरुवात केली - याला कारण तुमच्याचसारखे पत्रकार - आणि त्याचमुळे माझं नाव बदनाम झालं. तुम्ही माझी मुलाखत घेत आहात खरं; पण मला दोन चार शिव्या दिल्या नाहीत, तर तुमचा संपादक तुमचा वृत्तांत छापणार नाही, हे माहीत आहे ना?'

हे जगदीश्वर जीत सिंह, मनातु म्होवार (मनातुचा नरभक्षक). एकेकाळी या जमीनदाराची दहशत सान्या पालामऊतच नव्हे, बिहारभरही कदाचित पसरली होती. याच्यावर अनेक वृत्तपट निघाले, बीबीसीसकट अनेकांनी स्टोऱ्या केल्या. वेढबिगारीसाठी ज्याच्याविरुद्ध इतके खटले (एका वेळी शहाण्णव खटले चालू होते.) भरण्यात आले, की तो एक जागतिक विक्रमच ठरला. आणि १९९१ सालच्या विधानसभेच्या निवडणुकीत झारखंड पक्षाचा उमेदवार म्हणून याचं डिपॉझिट जप्त झालं होतं.

पालामऊच्या मनातु भागात म्होवारची दहशत इतकी होती की स्वतःच्या कुटुंबाला सोडून त्याने कित्येक दशकं त्याच्या 'राज्यात' कुणालाही पक्कं घरच बांधू दिलं नाही. गावकऱ्यांवर त्याने स्वतःचाच सारा आणि कर लावला आणि हजारो एकरांच्या आपल्या साम्राज्यात सक्तीने वेढबिगार राबवले. त्याचं नाव घेतलं तरी लोक चळचळा कापत. आणि चित्ता पाळणाऱ्याला घाबरावं तसं घाबरत असत.

'त्यात काय आहे, काही जण बकऱ्या पाळतात, काही बागा लावतात. आता, बकऱ्या बागा उध्वस्त करतात, खरं की नाही? मला दोन्हींची आवड आहे. बकऱ्या पण आणि बागा पण, सगळ्याच प्राण्यांची आवड आहे. मी आपला एक साधा चित्ता पाळला. (१९८२ साली तो मेला.) लोक म्हणतात, मी शेतकऱ्यांना चित्यासमोर फेकीत असे. तसं खरंच असतं, तर मी त्या चित्याला माझ्या घरात मोकळं सोडलं असतं? माझ्याच घरच्यांना धोका नव्हता त्याच्यापासून? पण तुम्हा पत्रकारांना काहीतरी सनसनाटी हवं असतं. त्यांच्यामुळे माझ्या चित्याचा सिंह झाला, आणि मी ठरलो नरभक्षक.

'मी लोकांना वेढबिगारीच्या बंधनात अडकवलं, असा तुम्ही माझ्यावर आरोप करता. आजचा काळ असा की मुलगा प्रत्यक्ष बापाचं बंधन जुमानत नाही; तिथे कोण कसा वेढबिगारीत राहील?'

'माझा फोटो काढताय की काय? अँगलबिंगल नीट लावा. दुष्टपणा सापडला पाहिजे ना माझ्या दर्शनात? तुम्हाला माझा फोटो इकडून तिकडून सुधारावा लागणार असं दिसतंय. मागच्यावेळी

त्यांनी तसंच केलं. तेव्हा बहुधा त्यांना हवा तेवढा मी कर्दनकाळ दिसलो नसेन.

‘आणि माझ्या कारच्या बरोबरही एक फोटो काढा माझा.’ ही कार म्हणजे एक जुनाट, मोडकळीला आलेली डॉज असते. कित्येक वर्षांत ती रस्त्यावरही आलेली नसते. ‘बघितलंत माझं ऐश्वर्य आणि माझा रुबाव? जशी कार तसा मालक. एकासारखा दुसरा.’

या साधेपणाचा, लाघवीपणाचा, निव्वृजपणाचा मेळ इतिहासाशी कसा घालायचा? नाहीच घालता येत. मनातुच्या गावागावात रक्तपात आणि वेदना यांच्या खुणा पसरलेल्या आहेत. पाच रुपये उसने घेतले म्हणून वेढबिगारीत अडकलेल्या परिवारांच्या खुणा. कल्पनेपलिकडल्या क्रौर्याच्या खुणा. आणि मनातुच्या ‘महाराजा’च्या विरुद्ध साक्ष द्यायची हिंमत न झालेल्या साक्षीदारांमुळे सपशेल फसलेल्या खटल्यांच्या खुणा.

पण म्होवारची अधोगती १९७० नंतरचं दशक संपतानाच सुरू झाली आणि ८० नंतरच्या दशकात तर वेगाने होऊ लागली. इतर कुठल्या विशिष्ट कारणापेक्षा वेढबिगारीत या जबरदस्तीने कुणाला राबवून घेण्याला आळा बसल्यामुळेच ही अधोगती घडली. म्होवारविरुद्ध उठलेले अधिकारी आणि ७० नंतरची सीपीआयची त्याच्याविरुद्धची चळवळ, यांच्यामुळे वेढबिगारी चालू ठेवणं त्याला मुश्किल झालं. १९९० साल जवळ येऊ लागलं, तेव्हा त्याच्या भागात नक्षलवादी गट कार्यरत झाले होते आणि आज माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटर (एमसीसी) या अतिरेकी संघटनेची पथकं त्याच्या ‘राज्यात’ धुमाकूळ घालत असताना मनातुपेक्षा जास्त काळ डाल्टनगंजमध्ये त्याला घालवावा लागत आहे.

बुमबहादुर सिंह या ब्लॉक डेव्हलपमेंट ऑफिसरच्या कृत्यांमुळे जगदीश्वर जीत सिंहवर ७० नंतरच्या दशकात फार दबाव आला. त्याच्या जणू मुसक्या बांधल्या गेल्या. अचानक स्वतःविरुद्धच्या कित्येक खटल्यांमध्ये झगडत रहाण्याची पाळी त्याच्यावर आली. लाकडाचं मोठ्या प्रमाणावर स्मगलिंग ते गावकऱ्यांवर अत्याचार असे विविध आरोप त्यांमध्ये होते. गावच्या सामाईक मालमतेवर राजरोस डब्बा मारण्याच्या त्याच्या सवयीलाही बुमबहादुर सिंह यांनी आळा घातला.

‘बुमबहादुर? त्याच्या नावाची सुरुवातच काय ती खरी आहे. बहादुरीचा आणि त्याचा काही संबंध नाही, मी त्याला सगळ्या खटल्यांमध्ये हरवलं. जातीयता आणि वैयक्तिक असूया यातच त्या खटल्यांमागची प्रेरणा होती.’ जमीनदारसाहेब म्हणतात. (बीडीओ साहेब राजपूत होते, तर म्होवार भूमीहार.) तरीही, त्या लढ्यांमुळे म्होवारच्या प्रतिष्ठेला मोठा धक्का बसला यात शंका नाही.

झारखंड पक्ष का नियडला? ‘कारण ते गरीबांची, दीनदलितांची आणि आदिवासींची बाजू घेतात, म्हणून. मी सुद्धा दीनदलित आहे. मी आता म्हातारा झालोय. (वय सत्तर), माझी पुष्कळ जमीन गमावलीय आणि आता मला स्वस्थता हवीय. झारखंड पक्षाला वेगळं राज्य हवंय, आदिवासींचा विकास हवाय. मलाही तेच हवंय.’

पण तो कसा ठरतो आदिवासी? ‘झारखंड पक्ष आणि जेएमएम सारख्या इतर चळवळी यांची गळत करू नका. या भागात रहाणारे आम्ही सगळेच आदिवासी असं झारखंड पक्ष मानतो.’

‘तो झारखंड पक्षात गेला याचं कारण,’ मुलाखतीनंतर मला डाल्टनगंजमध्ये भेटलेला व्यापारउद्योगातील एक प्रमुख व्यावसायिक म्हणाला, ‘कारण त्याला स्वतःची जमीन वाचवायची होती. त्यासाठी राजकारणाचा आधार हवा होता. ८० सालापासून काँग्रेसमध्ये तेवढा दम उरला

नव्हता. आणि जनता पक्ष या त्याचे वारस यांना तर त्याने आधीच दुखायलेलं होतं.

अजूनही जगदीश्वर सिंहाकडे, एका अंदाजानुसार सुमारे १२०० एकर जमीन आहे. कायद्याने परवानगी असलेल्या कमाल मर्यादेच्या तीस पट. आणि मी मुलाखत घेतली ते घाणेरडं, कुबट घर ३० लाख रुपयांच्या जमीनजुमल्यावर उभं आहे. तरीपण त्याचा न्हास सुरू झाला आहेच. मागच्या परसात डोकावलं तेव्हा लक्षात आलं की चार पैसे जास्त मिळवण्यासाठी हा ‘मनातुचा नरभक्षक’ आता म्हशीचं दूध विकण्याचा धंदा करतो. परसात गुरांचा ताफाच्या ताफाच आहे. ऐश्वर्य आणि न्हास यांच्या या संयोगाचं स्पष्टिकरण काय?

‘त्याच्यापाशी पैसा आहेत,’ तो व्यावसायिक म्हणाला, ‘पण आपली सद्दी संपली, हे त्याच्याही लक्षात आलं आहे. या असल्या जमीनदारांना नव्या परिस्थितीशी जुळवून घेणं अशक्यच होतं जणू. काही चाणाक्ष जमीनदारांना जमलं. पण हे असले आहेत, त्यांना कोणालाही कशाबद्दलही एक पैसा उघडलून द्यावासा यादत नाही. जुलूम जबरदस्तीची, सक्तीने कामं करवून घेण्याची आणि कामाबद्दल पैसे न देण्याची सवय त्यांच्या पाचवीला पुजलेली. यालाच जेव्हा अटकाव होतो, तेव्हा त्यांची अवस्था दयनीय होते. म्होवारपाशी असलेल्या जमिनीचा थोडासाच भाग शेतीखाली आहे. कुणाला जबरदस्तीने कामाला जुंपायचं; तर सोशलिस्ट, कम्युनिस्ट, एमसीसी यांना अंगावर घ्यावं लागतं. म्हणून मग नुसतं बसल्याजागी कुर्जणं. त्याचे सुळेच उघटले गेले आहेत.’

अधून मधून स्वतःचा हुकूम चालवण्याचा प्रयत्न तो अजूनही करतो. गेल्या वर्षी छोटानागपूर समाजविकास संघटन या स्थानिक स्वयंसेवी संस्थेने त्याच्यापाशी असलेल्या अतिरिक्त जमिनीच्या

स्वतःच्या जुनाट गाडीसोबत मनातु म्होवार. ‘बघितलंत माझं ऐश्वर्य, माझा रुबाव?’ तो उपहासाने म्हणतो, ‘जशी कार तसा मालक. एकासारखा दुसरा.’

फेरवाटपाचं यशस्वी संयोजन केलं. ही जमीन पाठण ब्लॉकमधील ऐंशी गरीब परिवारांना मिळाली. त्यांच्या नावावर अधिकृत सड्डेही तयार झाले. मी म्होवारची मुलाखत घेत असतानाच त्याच्याशी जवळचा संबंध असणाऱ्या एका गटाने त्या परिवारांवर हल्ला केल्याची खबर मला नंतर मिळाली.

तिथले गावकरी म्हणतात, स्थानिक पोलीस एकतर त्याची बाजू घेतात किंवा गावकऱ्यांकडून पैसे उकळतात. पण मी पालामऊचा निरोप घेत असताना समजलं की संतापलेल्या डेप्युटी कमिशनरने पोलीस सुपरिटेण्डेंटच्या सहाय्याने म्होवारचा नक्षा उतरवला. जमीन अजूनही त्या गरीब परिवारांपाशीच आहे.

‘हे लोक म्हणजे पालामऊला मिळालेले शाप आहेत.’ एक स्थानिक राजकीय कार्यकर्ता म्हणतो, ‘ते गेले की मगच इथे सुबत्ता येईल. जमीन आणि शेती यांमधून हे सरंजामी अवशेष आता नेस्तनाबूत करून टाकले पाहिजेत. नाहीतर आमचंच भवितव्य धोक्यात येईल.’ जो काही पुरावा आहे, तो या बोलण्यातल्या सत्यतेची पुष्टीच करणारा आहे.

‘निघालात?’ आमची सकाळची मुलाखत संपताना जगदीश्वर सिंह विचारते झाले. एकेकाळी नरभक्षक म्हणवणारा हा मनुष्य आता पालामऊची गरीब गाय होऊन बसला आहे. आम्हाला निरोप देताना तो म्हणाला, ‘तुमच्या लेखात मला शिव्या घालायला विसरू नका, बरं का. मला वार्डेट साईट नावं ठेवल्याशिवाय तुमचं लिखाण कसं पुरं होईल? आणि मी काहीही करू शकत नाही. पत्रकारांशी टक्कर कशाला घ्या? तसं केलं, तर इतर सगळे मला शिव्या घालू लागतील.’

है, है, है, इट्स अ ब्यूटिफुल डे!

गोड्डा (बिहार) : प्रसंग साजरा करण्यासारखाच होता. मंत्रीमहोदयांना फक्त अडीचच तास उशीर होणार होता. मंत्र्याच्या मानाने हा वक्तृत्वपणाचा कळसच झाला. अर्थात, कोणाला त्याची फार फिकीर होती अशातली गोष्ट नाही. मला तरी नव्हतीच. संध्याळ आणि पहाडिया या दोन आदिवासी जमातींच्या दोन मंडळ्यांचा नेत्रदीपक नाच समोर चालला होता. वातावरणातला प्रचंड उकाडाही त्यामुळे काहीसा सुसह्य झाला होता.

त्यांच्या नाचण्यातली सफाई, तिच्यातलं सौंदर्य, यामुळे आमच्यातल्या काहींना तर बिरेंद्र सिंह हे मंत्रीजी येऊच नयेत असं झालं होतं. ते आले की मग दोन्ही मंडळ्या एकेक गाणं म्हणणार आणि टाटा करणार. ढोल बडवणाऱ्यांच्या अतिउत्साहाला एक दोघा स्टेज मॅनेजरांनी त्यांना खिलवलेला फराळही कारणीभूत असण्याची शक्यता होती. म्हणजे, ते स्टेज मॅनेजर त्याला ‘फराळ’ असंच म्हणत होते, खरे. वेगळा शब्द वापरणे वार्डेट दिसलं असतं. ते काही असो, नाचाला तोड नव्हती.

अचानक मोटरगाड्यांची एक रांग दिसू लागली आणि रांगेच्या अवतीभवती, मागे अनेक लोक धावपळ करताना दिसू लागले. मंत्री साहेबांचं आगमन झाल्याचंच ते चिन्ह होतं. ‘मंत्री आ गया’ वातावरणात उद्गार उमटला. घाईघाईत लोक एका शामियान्यात मंत्र्याचं भाषण ऐकण्यासाठी गोळा झाले. ‘मंत्रीजीका समय बहुत कम है!’ ब्लॉक डेव्हलपमेंट ऑफिसर किमान तीनदा ध्वनिक्षेपकावरून म्हणाला. हा इशारा त्या नाचवाल्या सांस्कृतिक मंडळांना होता, की त्यांच्यापेक्षा मंत्री महोदयांच्या कार्यक्रमाला जास्त वेळ मिळायला हवा.

हार बीर घालण्याचे सोपस्कार पार पडल्यावर स्थानिक मिशन स्कूलच्या काही मुली येऊन गोड गळ्याने गाऊ लागल्या. गाणं मध्येच ओळखीचं वाटत होतं. दुसऱ्यांदा जेव्हा त्या धूपदावर आल्या, तेव्हा मी एकदम ताट झालो. बाप रे! असं कसं असेल?

तसंच होतं.

त्या गात होत्या : है, है, है, इट्स अ ब्यूटिफुल डे! से, से, से, हॅपी वेलकम टू यू...’

वेगवेगळ्या लोकप्रिय गाण्यांची चित्रविचित्र, पण मजेदार खिचडी करून कुण्या खोडकर फादरने हे गाणं बनवलं होतं. पण या इथे, गोड्डा बिहारमध्ये या इंग्रजी गाण्याचा परिणाम जसा व्हायला हवा, तसा होत नव्हता. ‘मंत्रीजीका समय बहुत कम है’ बीडीओने पुन्हा तोच सूर लावला. मुलींची रवानगी आत झाली होती आणि मुलगे सुरू होण्याच्या बेतात होते. बीडीओने कपाळावरचा घाम

पुसला. हा कसला ब्यूटिफुल डे, इथे अंगातून घामाच्या धारा वहात होत्या. 'समय बहुत कम है,' तो आणखी दोनदा म्हणाला, जणू पुन्हा पुन्हा नाही बोलला, तर तो ही ओळ विसरून जाईल.

लवकरच त्याने ती ओळ पुन्हा एकदा ध्वनिकेपकावरून आळवली आणि मुलांनी शेवटची दोन कडवी जलदीच संपवली. सांस्कृतिक कार्यक्रमवाले पुढे सरसावले.

हा समारंभ आयोजित करणाऱ्यांच्यात जे राजकीय लोक होते, त्यांच्या समोर ही एक समस्याच उभी होती. ढोल वाजवणाऱ्यांचा उत्साह जास्तच वाढलेला होता. कदाचित त्यांनी आणखी थोडा फराळ केला असण्याची शक्यता होती. एका गटाकडून स्वागत गीत गायलं जात असताना दुसऱ्या गटाच्या वादकांनी मुद्दाम खोडी काढायला स्वतःच्या वाजवण्याचा 'सराव' करून पाहिला. ताबडतोब डोळे वटारले गेले, दबक्या आवाजात धमक्या दिल्या गेल्या आणि प्रकरण हाताबाहेर गेलं नाही. बीडीओने नंतर याचा उल्लेखही केला.

सांस्कृतिक कार्यक्रम चटदिशी संपुष्टात आले. मी ठेवलेल्या नोंदीनुसार, फक्त पंचवीस मिनिटांत. कमीच असेल. काय करणार, बीडीओ पुन्हा पुन्हा आठवण करून देतच होता, 'समय बहुत कम है.' अजून कितीतरी काम बाकी होतं.

बीडीओने त्याचं पालुपद आळवून झाल्यावर आमदार हेमलाल मुरमू मंत्रीमहाशयाचं स्वागत करण्यासाठी पुढे आले. त्यांना व्यासपीठाच्या पायऱ्या चढताना पाहून मी शेजाऱ्याच्या कानात उद्गारलो, 'हा तर चमत्कार आहे! हा मनुष्य झारखंड मुक्ती मोर्चाचा आमदार आहे आणि झारखंडाच्या मागणीवर सर्वपक्षीय बंद चालू आहे, रस्ते अडवले गेलेत. या गृहस्थांनी बिरेंद्र सिंहला अडवायला हवं, स्वागत कसलं करतायत? जेएमएमच्या कार्यकर्त्यांना अटका होतायत. ते स्थान इथून दहा किलोमीटरपेक्षा जवळ आहे. आणि इथे हे काय चालूचंय?'

'याला म्हणतात बिहार,' माझा शेजारी अभिमानाने म्हणाला. 'शिवाय, रस्ते अडवण्याचा परिणाम हा एवढाच होतो, म्हणा.' कदाचित या घटनेला वेगळाही अर्थ असेल, प्रेक्षकांमधला आणखी एक जण आमच्यात शिरला. हेमलालने एकदा पक्षांतर केलंच आहे, सीपीआयमधून जेएमएममध्ये. कारण त्याला वाटलं (ते बरोबरही ठरलं), की पक्ष बदलून निवडणूक जिंकण्याची शक्यता वाढेल. मग आता तो जनता दलात जाण्याच्या तयारीत कशावरून नसेल?

हेमलालचं भाषण सुरु होईपर्यंत आम्ही या विषयावर खल केला. भरपूर वेळ मिळाला आम्हाला. पहिली पाच मिनिटं हेमलालने बिघडलेल्या ध्वनिकेपकाशी झगडण्यात घालवली. त्याचा उपयोग न झाल्याने दुसरा ध्वनिकेपक मागवण्यात आला. मग मंत्रीमहोदयांचं भरघोस स्वागत करणारं भाषण हेमलालने सुरु केलं. बराच वेळ गेला त्यात. सांस्कृतिक कार्यक्रम, वैयक्तिक गायन, वगैरेंना एकूण वेळ जेवढा लागला; जवळ जवळ तेवढा. त्याचं झाल्यावर आणखी एक अधिकारी दोन शब्द बोलला आणि बिरेंद्र सिंह बोलायला उठले.

बहुत समय था, हे आमच्या हळू हळू लक्षात आलं. अर्ध्या तासाने मी निघालो, तरी भाषण चालूच होतं. झारखंड बंदच्या गोड्या स्टाइल दर्शनाने माझी निराशा झाली होती. मी निघालो.

आठवडाभरानंतर मलाच बंद व्हायचा प्रसंग ओढवला. मी ज्या लॉजवर माझं सगळं सामानसुमान ठेवलं होतं, त्यावर रात्रीच्या वेळी पोलिसांनी छापा घातला. पोलीस पथकाचा प्रमुख असलेल्या तरुण, उत्साही डेप्युटी सुपरिटेन्डेंटचं मन पूर्णपणे संशयग्रस्त होतं. माझ्या दोन शेजाऱ्यांना

'संशयास्पद व्यक्ती' ठरवून त्याने ताब्यात घेतलं होतं. पोलिसांना त्यांच्याबद्दल काहीतरी खबर मिळाली होती म्हणे.

त्यांना संशयास्पद ठरवण्याला कारणही होतंच. त्यांच्यापाशी जी सामग्री होती, तिचा कलेशी संबंध नसेलच असं नाही, पण पोलिसांच्या दृष्टीने त्या सामग्रीचा संबंध खोट्या नोटा छापण्याशी होता. तो व्यवसाय पूर्वी करत असल्याची कबुलीही त्यांनी दिली. पण फार फार पूर्वीची गोष्ट. आता ते प्रामाणिक जबाबदार नागरिक म्हणून जगत होते. सामग्री त्यांनी अजून ठेवली होती कारण तिच्यात त्यांच्या भावना अडकल्या होत्या. जुन्या दिवसांची याद म्हणा हवं तर. पण पोलिसांना, विशेषतः डीएसपी लोकांना कुठे भावना समजतात? हा डीएसपी ऐकूनच घेईना.

हे सगळं चालू असताना वीज नव्हती. तशी ती नसतेच गोड्यात. त्यामुळे मी धडपडलो तो थेट या छाप्यात. उंदीर आणि पोलिसांचा सर्वत्र सुळसुळाट होता. मी जिना चढताना उंदीर कुचेष्टेने चुकचुकले. खोलीजवळ पोचताच पोलीस पुढे सरसावले.

डीएसपीने प्रश्न केला, मी केलेल्या दाव्यानुसार जर मी खरोखरचा पत्रकार असेन आणि दाव्यात म्हणत असल्याप्रमाणे जिल्ह्यात पुष्कळ दिवस फिरत असेन; तर मी योग्य त्या सरकारी पातळीवर स्वतःची नोंदणी का नाही केली? उदाहरणार्थ मी त्याच्या बॉसला, सुपरिटेन्डेंट ऑफ पोलीसला गोड्यात प्रवेश केल्याची माहिती दिली होती का? दुर्दैवाने मी पॅरोलवर सुटलेला शिक्षा भोगणारा गुन्हेगार वा पोलिसांच्या यादीतला सराईत गुन्हेगार नसल्यामुळे या प्रश्नाचं उत्तर मला माहीत नव्हतं.

माझं दैव जोरावर असल्यामुळे माझं अॅक्रेडिटेशन कार्ड माझ्यापाशी होतं. माझ्या शेजाऱ्यांना घेऊन पोलीस निघून गेले. त्याच्यानंतर त्यांचं दर्शन काही झालं नाही. लॉजचा मालकही चाणाक्ष. त्या दोघांनी पुष्कळ दिवसांकरता घेतलेल्या खोल्या त्याने लगोलग आणखी तिसऱ्यांना दिल्या. त्याला मनोमन कळलं होतं, या दोघांच्या राहण्याची सोय इतरत्र झाली आहे.

पोलीस स्टेशनला जाऊन स्वतः खात्री करून घ्यायचा मोह मला झाला. पण उशीर झाला होता. डोंगर भागात चार दिवस केलेल्या भटकंतीमुळे मी थकून गेलो होतो. त्यामुळे शहाणपणाचा विजय झाला. मला नवे शेजारी मिळाले; पण मी त्याच खोलीत होतो. कोठडीत पोचलो नव्हतो.

है, है, है, इट्स अ ब्यूटिफुल डे.

दारु गाळणाऱ्यांबरोबर एक दिवस

मुदुकुल्लुतुर, रामनाड (तामिळनाडू) : एका मोठ्या भांड्यात आठ किलो खजुराचा गूळ वितळवा. त्यात चार किलो कडुकाई (एक प्रकारचा सुका मेवा), बचकभर जायफळ आणि चिमूटभर पाँपीच्या बिया घाला. मग कार्बुराहरासई हा आयुर्वेदिक पदार्थ, बोटभर आलं आणि तुरटी टाका. आता केळीची सालं आणि एखादा खजूर घातला की झालं. आठवडाभर पुरून देवा, मग बाहेर काढा, उकळा आणि उर्ध्वपातन करून थंड बाष्पाचं द्रव गोळा करा. काय मिळालं?

बहुधा सजा आणि ५०० रुपये दंड. तामिळनाडूमध्ये अर्काकला कायद्याने परवानगी नाही. आणि आंबण्याची क्रिया जलद व्हावी म्हणून जर तुम्ही बॅटरी सेल, मिरच्या आणि शेण हे ऐच्छिक पदार्थही घातले असले, तर आणखी कडक शिक्षा होईल. शे दोनशे नी दंडाची रक्कम वाढवण्याची शिक्षा फर्मावली जाताना तुम्हाला दरडावणीही ऐकावी लागेल.

हा आहे तामिळनाडूत सर्वात जास्त लोकांश्रय असलेला बेकायदेशीर धंदा. पण हा धंदा तळागाळातल्या पातळीवर कोण चालू ठेवतं?

या प्रश्नाचं उत्तर हवं असेल, तर बेकायदा अर्का गाळणाऱ्यांशीच बोलणं भाग आहे. याचा अर्थ इथे असा होतो की रामनाड जिल्ह्यातील मुदुकुल्लुतुर भागातल्या रानावनात त्यांचा शोध घेणे. तासनतास दिशाहीन फिरल्यासारखं करून शेवटी आम्ही त्यांना हुडकून काढलं.

आमची अपेक्षा होती, तसं काहीच भेटीत घडलं नाही. आम्हाला बघितल्या क्षणी आपली सगळी सामग्री तिथेच टाकून दारु गाळणारी मंडळी कुल्याला पाय लावून पळून गेली. मागाहून आम्हाला समजलं की माझी खाकी विजार हे कारण यामागे आहे. मला ते पोलीस समजले. ते पळून गेल्यामुळे त्यांच्या सामग्रीचे फोटो अगदी निवांतपणे घेता आले हे खरं; पण कितीही म्हटलं, तरी एकेक फोटो हजार हजार शब्द बोलेल हे शक्य नव्हतं. त्यांच्याशी बोलणं जरूरीचं होतं.

आणखी एक तास आणि दोनेक किलोमीटर मागे पडल्यावर आम्ही त्यांना पुन्हा शोधलं. आम्ही त्यांना शांत करण्याचा प्रयत्न केला. 'आम्हाला पाहिल्याबरोबर असे काय जीव मुठीत धरून पळालात?' मी प्रश्न केला. 'तुम्ही खाकी विजार का घातली?' त्यांनी विचारलं, दारु गाळणारे आमचे दोन मित्र स्वामी व कन्नन हे हसतमुख, नम्र व लाघवी आहेतच; शिवाय धडधडीत खोटंही बोलतात, विशेषतः त्यांच्या धंद्याच्या आर्थिक बाजूविषयी. यातून फारसं काही मिळत नाही हो, ते कळवळून म्हणतात.

पण हा धंदा जर इतका बुडीत खात्याचा असेल, तर मुळात त्याची निवड का केली? या

प्रश्नानंतर अर्धा तास अर्का गाळणे या विषयावर त्यांची टकळी जी काही चालली ना, अर्का गाळणे हे जणु काही पुण्यकर्मच वाटावं. उपासमार होऊ नये, हाच आमचा हेतू, स्वामी खुलासा करतो.

हा हेतू भलताच यशस्वी झालेला दिसतो. दर दिवशी पन्नास लिटर दारु गाळत असल्याची ते कबुली देतात. (याचा अर्थ ते कनिष्ठ मध्यम व्यावसायिकांच्यात मोडतात.) म्हणजे दिवसाला त्यांची उलाढाल १६०० रुपयांची होते. कन्ननच्या डोळ्यांवर महागडा गोंगल झळकत असतोच. अगदी कान पकडून ते म्हणतात की बॅटरी सेलसारखे पदार्थ ते कधीही वापरत नाहीत. इतर वापरतात अशी पक्की माहिती आहे पण ते इतरांचं; त्याच रानावनात वसलेल्या या जोडीच्या स्पर्धकांचं काम.

'आम्ही जे बनवतो, तेच आम्हीही पितो' स्वामी आढ्यतेने म्हणाला. मुंबईच्या हॉटेलांमध्ये असणाऱ्या खाण्याच्या वस्तूंबद्दलच्या घोषणेची आठवण मला झाली.

मी म्हणतो की पोलिसांचं - त्यांचं साटंलौटं आहे, मग मला पाहताक्षणी जागतिक विक्रमाची बरोबरी करण्याएवढी जोरदार धाव मारण्याचं कारण? 'सहकार्य बहुधा असतंच,' स्वामी लाजत लाजत कबूल करतो, 'पण कन्नप्पन नावाचा हा नवा डीएसपी आलाय. तो फार भयंकर माणूस आहे, तो लाचच घेत नाही.' या विचित्र पोलिसवाल्याविषयी एकीकडे आदरभावना वाटल्याशिवाय त्यांना रहावत नाही; आणि त्यांच्याकडून लाच खाऊन नंतर वरून हुकूम आला म्हणून त्यांना चोप देणाऱ्या सबइन्स्पेक्टरला मात्र ते शिव्या घालतात.

दारु गाळणारे दोघे आणि पहाऱ्यावरचा तिसरा असे ते तिघेही जरूर पडली तर आणखी दाट रानात सटकण्याच्या तयारीत सदैव असल्यागत असतात; पण तिथे येतं कोण, तर त्यांचा माल घांऊक खरेदी करणारा धंदेवाला आणि एक ग्राहक - जो इतका टाइट असतो की आपण येत आहोत की जात आहोत, याचाच त्याला पत्ता नसतो. दर दोन चार मिनिटांनी हा ग्राहक थबकतो आणि आम्हाला बजावून सांगतो की त्याचा बाप एक जमीनदार होता. शेतमजुरी करणाऱ्या आपल्या घराण्याबद्दल स्वामी आणि कन्नन अगदी भरभरून बोलतात. पण आता मात्र त्यांची स्थिती खूपच सुधारलीय आणि शेतीकाम करणाऱ्या इतर मजुरांना पिळूनच त्यांची उपजीविका चालली आहे.

मात्र, वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहिलं तर लक्षात येतं की या राज्यात अगदी मंत्र्यापर्यंत पोचलेल्या एका भक्कम साखळीचे ते छोटे छोटे दुवे आहेत. ही साखळी आहे कोट्यवधी रुपयांचे हप्ते, लाच आणि खंडण्यांची. हे दोघे त्यापुढे किस झाडकी पती. त्यांना राजकीय संरक्षण फार मिळत नाही. मोठ्या भट्टीवाल्यांना जरूर मिळतं.

धंद्यात पापपुण्याचा प्रश्न कधी जाणवतो की नाही? या दोघांना अजिबात जाणवत नाही. 'दुसरं काय काम मिळू शकतं आम्हाला?' स्वामी विचारतो.

दोघेही आग्रहाने म्हणतात की अंगमेहनत करणाऱ्याला अर्काची गरजच असते. पण मग बायकांना या सवयी नसूनदेखील त्या जास्त कष्ट करतात, त्याचं काय? बायकांचं कसलं, बायका त्या बायकाच. त्यांच्याबाबतीत आपला काहीच इलाज चालत नाही. असं म्हणून ते दारुचं वाटप आणि विक्री यांच्या व्यवस्थेविषयी बोलू लागतात.

हा सारा वेळ एका मोठ्या भांड्यात ते मिश्रण उकळत असतं. त्याच्यावर एक रिकामं छोट्या

अर्क गाळण्याच्या प्रक्रियेवर एक दृष्टिक्षेप. अर्क हा तामिळनाडूत सर्वात जास्त लोकांमध्ये असलेला वैकायदेशीर धंदा आहे. स्वामी आणि कन्नन या अर्क गाळणाऱ्यांनी उदार मनाने मला ही चित्रं घेऊ दिली. पण फोटोत स्वतः यायला मात्र ते काहीसे संकोचले.

आकाराचं मातीचं भांडं असतं. त्याला खालून भोक असतं आणि त्याच्या बाजूने एक नळी बाहेर आलेली दिसते. नळीचं आतलं टोक एका टांगून टेवलेल्या धाळीवर असतं. मातीच्या भांड्याच्या वर आणखी छोटं असं एक साध्या पाण्याने भरलेलं तांब्याचं भांडं असतं.

शिशाच्या भांड्यातलं मिश्रण उकळायला लागलं, की त्यातल्या पदार्थाची वाफ होते आणि ती

मेठाच्या वरपर्यंत चढते. तिथे असतं पाण्याने भरलेल्या तांब्याचं बूड. वाफ उलट फिरते आणि नवीतून बाहेर येऊन तिथे टेवलेल्या बाटलीत धेंब धेंब जमा होतात. पहिल्या धारेच्या तीन बाटल्या - एकूण दहा बाटल्या भरतात - एकदम तेज माल असतो. या दहा बाटल्यांच्यात चार बाटल्या पाणी घातलं, की साधारण दहा लिटर अर्क तयार होते.

रमनाड हा भारतातील सर्वात मागास जिल्ह्यांपैकी एक. तिथे अर्क गाळण्यावरून सजा झालेल्यांची यादी मोठी आहे. अधिकृत नोंदीनुसार दर दोन तासाला एक. शेजारच्या पुदुकोट्टाईला ही तगडी स्पर्धा झाली. दंडही भरपूरच गोळा होतो : गेल्या १५० दिवसात दहा लाख रुपयांपेक्षाही जास्त.

हा धंदा अवाढव्य आहे आणि सर्वत्र पसरलेला आहे. पुदुकोट्टाईप्रमाणे इथेही अर्कचं व्यसन लागलेल्या पुरुष मजुरांच्या कमाईतला मोठा हिस्सा यात खर्च होतो. इथल्याही बहुतेक स्त्रियांना कुटुंबाची कमाई लुबाडणाऱ्या, शांती नष्ट करणाऱ्या अर्कबद्दल तिरस्कार वाटतो.

किनारपट्टीवरल्या कितीतरी गावात खूप कोळी भेटतात, जे भरपूर अर्क पीत असल्याचं मान्य करतात. कधी कधी दिवसभराच्या कमाईतला पाऊण हिस्सा यात जातो. काही मोसमात रोजच्या रोज. जे कायमचे गळाला लागलेत, त्यांना अर्क विक्रेते उधारीही देतात.

दारु गाळण्याच्या प्रक्रियेचे फोटो काढण्यास स्वामी आणि कन्नन परवानगी देतात. पण स्वतः फोटोत यायला संकोचतात. निघताना मी खुलासा करतो, की मी निर्व्यसनी आहे. असला खुळबटपणा कोण करत असेल अशी कल्पनाही त्यांना कधी शिवलेली नसते. जगात सर्व तऱ्हेची माणसं असतात, असा उद्गार त्यांच्या नजरेत मला दिसतो.

मल्कनगिरीतल्या कोंबडीलीला

मल्कनगिरी (ओरिसा) : माझ्याशी तेलुगूत संभाषण करता येतं, याचा धनुर्जय हन्थाळला कोण आनंद झाला. त्याला दोन्ही भाषा येतात. तेलुगू आणि त्याची मातृभाषा उडिया. आम्हाला तो भेटतो मल्कनगिरीतील सर्वात लोकप्रिय सार्वजनिक उत्सवात, म्हणजे कुकुडा लडोई, या कोंबड्यांच्या झुंजीच्या वेळी.

प्रदेश असा की दहा रुपये कमावण्यासाठी चौदा तास राबणं भाग पडावं. तरी कोंबड्यांच्या झुंजीच्या उत्सवात अगदी हजारो रुपये काही मिनिटात इकडचे तिकडे जावेत. छोटे छोटे ग्रामीण शेतकरीच कित्येक लढाऊ कोंबडे घेऊन येतात. आल्या आल्या त्यांना गराडा पडतो त्या कोंबड्यांसाठी बोली लावणाऱ्या दलालांचा. कोंबड्यावर नजर टाकताच तो लढाऊ आहे की नाही, हे दलाल बरोबर ओळखतात. शेतकऱ्यांकडून कोंबडे खरेदी करून त्यावर भरपूर पैसे कमावावेत ही त्यांची इच्छा असते. त्यासाठी 'योग्य' प्रतिस्पर्ध्यांशी झुंज घडवून आणली की काम होतं. काही दलाल एकापेक्षा जास्त कोंबडे विकत घेतात.

याचा अर्थ असा, की काही वेळा दोन्ही प्रतिस्पर्ध्यांची निवड करणं दलालांच्या हातात असतं. तेवढ्या प्रमाणात बनावट लढायाही ते घडवून आणू शकतात. दोन्ही बाजूंनी त्यांना पैसे मिळतात. कोंबड्यांवर लावलेले पैसे आणि विजेत्याला मिळणारं इनाम. धनुर्जयला मात्र एकही दलाल पटवू शकला नाही.

'चॅंपियन आहे हा,' कवेतल्या रागीट दिसणाऱ्या कोंबड्याला कुरवाळत धनुर्जय गर्वने म्हणतो. 'समोर येईल त्याचा खातमा करेल. याच्यावरच लावा पैसे.' आम्हाला ऐकू यावं यासाठी धनुर्जयला ओरडावं लागतंय. समोसे विकणारे, दिवसभरासाठी उभारलेल्या चहाच्या खोपटातले चहावाले, जिलबी बनवणारे व बिस्किटवाले सगळेच जमलेत आपापला माल घेऊन मल्कनगिरी गावापासून काही किलोमीटर दूर असणाऱ्या या ठिकाणी आणि जोरजोरात ओरडून जाहिरात करताहेत मालाची. आणि ते पक्षी.

मैदानापलिकडे एक किलोमीटर अंतरावरूनच त्यांचा आवाज आमच्या कानी पडला. कर्कश आवाजातल्या किंकाळ्या मारत ते लढाई अगोदरचा आवेश शरीरात भिनवीत होते. झुंजीचं प्रत्यक्ष स्थान म्हणजे विविध रंगी समुद्रच जणू. रिंगणभर गर्दी रंगीबेरंगी रागीट कोंबड्यांची. प्रत्येकाला बारीक धाग्याने गवताच्या लहानशा पुंजक्याला बांधून ठेवणं मात्र विनोदी दिसत होतं.

धिप्पाड पांढरे कोंबडे राक्षसी लालभडक कोंबड्यांवर तोंडची आग ओकताहेत. काळेकभिन्न

पक्षी ठिपक्याठिपक्यांच्या आव्हानवीरांना शिव्यांची लाखोली वाहताहेत. दुरूनदेखील वाटतंय की अखिल भारतीय कुक्कुट मेळाव्यात गोष्टी मुद्यावरून गुद्यावर आल्यात. तरीही कुठून कुठून माणसं येतच आहेत. कित्येकांच्या हातात डोळे बांधलेले कोंबडे आहेत. टेकड्याटेकड्यांमधल्या पायवाटांवरून त्यांच्या रांगा उतरताना दिसताहेत. शेतकरीच आहेत सारे. त्यामुळे पीक न तुडवता मेरेवरूनच चालण्याची काळजी घेताहेत. काही तर थेट शेजारच्या आंध्र प्रदेशातून आले आहेत. सगळ्यांच्या पायांची दिशा आहे एक भलंथोरलं रिंगण. ज्यात आम्ही उभे आहोत. टेकड्यांवरून उतरणाऱ्या रांगा इथून फारच चित्तवेधक दिसत आहेत.

या अगोदर मल्कनगिरीतच सकाळी सकाळी प्रशिक्षकांकडून कोंबड्यांची जय्यत तयारी होत असलेली आम्ही पाहिलेली असते. त्या चिमुकल्या गावातल्या एखाद्या बोळात शिरावं आणि कोणीतरी हातातल्या कोंबड्याला भिंतीवरून वा दुसऱ्या कुठल्या अडथळ्यावरून पलिकडे फेकतो आहे, हे दृष्य बघायचं, म्हणजे गडबडायलाच होतं. 'संताप आणि शक्ती एकवटून झेप घेण्याचं शिक्षण त्यांना द्यावं लागतं,' आनंद नावाचा एक प्रशिक्षक म्हणाला. कृष्णा रेड्डी तर केवळ झुंजीच्या महोत्सवासाठीच आलेला होता. त्याचा डोळे बांधलेला कोंबडा पहाटे पाच वाजल्यापासून अदृश्य शत्रूविरुद्ध किंकाळ्या फोडत होता. त्यांच्याचकडून आम्हाला मुख्य कार्यक्रम केव्हा आणि कुठे होणार हे कळलं होतं. आम्ही निघालो तरी त्या पक्ष्यांचं शक्ती व संताप एकवटून झेपा घेणं चालूच होतं.

इथे आल्यावर दिसतं की मुख्य कार्यक्रम सुरू होण्याची तयारी चालूच आहे. पक्ष्यांच्या जोड्या लावण्यात आणि दलालांच्या अतिलोचटपणात वेळ जात होता. शेवटी एकदाच्या एखाद दुसऱ्या लढ्यांच्या जोरदार घोषणा झाल्या. आता पैजा सुरू होतात. 'दस रुपया रेंगडा, बीस रुपया डबला,' (लालवर दहा, पांढऱ्यावर बीस) अशी सुरुवात होऊन बोली चढत जाते. बेटिंग घेणाऱ्यांमध्ये एक वयस्क, आदरणीय वाटावेत असं प्रतिष्ठित गृहस्थ दिसतात. धनुर्जय सांगतो, की ते इथल्याच शाळेचे हेडमास्तर आहेत.

मल्कनगिरीच्या कुकुडा लडोईला शेकडो वर्षांची परंपरा आहे. त्याला जोडून जुगारही होत आला आहे. पण केवळ लढाईच्या प्रेमासाठी त्यात भाग घेणारे गरीब शेतकरीही पुष्कळ असतात. गेल्या काही वर्षात मात्र बाजारपणाने यात शिरकाव केला आहे. कोंबड्यांचे मालक हल्ली त्यांच्या पायांना तीक्ष्ण धारेची, निमुळती अशी भयानक पाती लावतात. झुंज लवकर संपून हवा तो निकाल झटपट लागावा म्हणून.

या क्रूर प्रकारामुळे कोंबड्यांच्या झुंजीचं पारंपारिक रुपच बदलून गेलं आहे. पूर्वी एकेक लढत तास तास चालायची, प्रतिस्पर्धी रिंगणभर फिरायचे. या पात्यांमुळे काही मिनिटातच खेळ खलास होतो. धनुर्जय आम्हाला पात्यांच्या पाच जोड्या दाखवतो. त्याचा पक्षी प्रत्येक लढतीनंतर पुढल्या प्रतिस्पर्ध्याच्या ताकदी व आकारानुसार पादत्राणं कशी बदलेल हे समजावून सांगतो. दिवस मावळेपर्यंत त्याच्या पक्ष्याला खूप राबायचं आहे, हे दिसतं आहे.

रिंगणाचा व्यास साधारण पंचवीस फूट आहे. काटक्या व बांबूच्या छड्या यापासून रिंगण बनवताना वापरलेली कल्पकता दिसून येते आहे. प्रत्येक कोंबडा-मालकाकडून आपोआपला प्रवेश फी मिळते. त्याचबरोबर प्रत्येकच गोष्टीत हिस्साही मिळतो. अगदी लावलेल्या पैशांपासून ते

कुकुडा लडोइ म्हणजे मल्कनगिरीतील सर्वात लोकप्रिय सार्वजनिक उत्सव. ज्या प्रदेशात चौदा तास राबूनही दहा रुपयांपेक्षा बौदा तास राबूनही दहा रुपयांपेक्षा कमीच कमाई होते; तिथेच या प्रसंगी काही मिनिटातच हजारो रुपये इकडचे तिकडे होतात.

कुटल्याही गुद्गुद्गीतल्या टोशांपर्यंत. आमच्या इथला आयोजक मला रिंगणामधून फोटो काढण्याची उदार मनाने परवानगी देतो.

सर्वात प्रथम येतात हलक्या वजनाचे पक्षी. गर्दी आणि पैजा यांचं तापमान चढेपर्यंत वजनदार कोंबड्यांना पुढे आणलं जात नाही. प्रारंभीची लढत तर झटक्यात संपते. लाल कोंबड्यासमोर उभा केलेला एक पांढरा कोंबडा रिंगण सोडून थेट रानातच धूम ठोकतो. त्याचा मालक हताश होऊन सुस्कारा टाकतो. कुकुडा लडोईत हरलेल्या मालकाचे पैसेच नाहीत; कोंबडाही जातो, प्रतिस्पर्धी कोंबड्याच्या मालकाच्या पोटात.

हलके कोंबडे एकदाचे दूर झाले की रिंगण थोडावेळ मध्यम वजनाच्या कोंबड्यांनी भरतं. झुंज सुरू होताना मालक आपला कोंबडा हातात उचलून घेतात आणि चोचीला चोच लावत एकमेकांच्या दिशेने त्यांना तीनदा झोके देतात. असं म्हणतात की यामुळे लढवय्यांना वैऱ्याची ओळख होते, ताकद जोखण्याची छोटीशी संधी मिळते. तिसऱ्या झोक्यानंतर जणू चौथा सुरू होतो पण यावेळी कोंबडे एकमेकांच्या दिशेने हवेत भिरकावले जातात. आणि झुंज सुरू होते.

पण नेहमीच नाही. प्रशिक्षणाच्या वेळी आम्हाला कळतं की कोंबडे फार लहरी असतात. एका क्षणी त्यांच्या संतापाचा भडका असा उडतो की वैऱ्याला नष्ट करून टाकणं हेच एकमेव कार्य.

पुढच्या मिनिटाला सगळा जोर जणू ओसरून जातो. मिनिटभराने पुन्हा तसंच. सकाळी चहाच्या टेव्याजवळ आम्ही दोन पक्ष्यांचं निरीक्षण केलं. सर्वसाधारण कोंबड्यांप्रमाणे त्यांचं काहीतरी टिपणं चालू होतं. अचानक ते एकमेकांकडे जहरी नजर टाकत शिब्यांची लाखोली वाहत धावून जात. काही क्षण पंखांची प्रचंड फडफड होई. आमचे श्वास रोखले जात. पुन्हा तेवड्याच अचानकपणे, जणू कुठला ऐकण्यापलिकडला इशारा होताच ते एकमेकांपासून दूर होत आणि पुन्हा शांतपणे टिपणं चालू करत. तेवड्यात, कोणत्याही पूर्वसूचनेविना, पण तंतोतंत एकाच क्षणी दोघेही प्रचंड वेगाने एकमेकांवर धावून जात. युद्ध आणि शांततेचं हे नाटक आरामशीरपणे अर्धतास चालू होतं.

इथं मात्र खऱ्या झुंजी, इथे आराम चालत नाही. पक्ष्यांना एकमेकांवर फेकल्यानंतर त्यांचे मालक त्यांच्या भोवती फेऱ्या घालत रहातात, कधी उत्तेजन दे, कधी शिब्या घाल, झटापट थांबून जास्त वेळ झाला की धरून पुन्हा लढतीत फेक, असं करतात.

ज्या घडीची वाट धनुर्जय पाहत असतो, ती आणखी काही झुंजीनंतर येते. त्याच्या सफेद चॅंपियनला एका मस्तवाल लाल तुरेबाल्यासमोर टेंपलं जातं. चोचीला चोच लावून झोके घेणं चालू असतानाच तो लाल कोंबडा धनुर्जयच्या कोंबड्याच्या मानेवर धाव घालतो. यात लबाडी असली तरी ती घातकी असते. खऱ्याखऱ्या तटस्थ पंचाने झुंज तिथेच थांबवली असती. पण पंच सध्या बघ्यांकडून जमा झालेले भरपूर पैसे मोजण्यात गुंतलेला असतो. परिणामी धनुर्जयचा तिरभिरलेला चॅंपियन तसाच झुंजीत उतरतो. होतं ते असं.

पहिली फेरी : आपल्या कुरूप पायांवर ते पक्षी कल्पनाहीत वेग, चापल्य व ताकद यांचं प्रदर्शन करत फिरतात. पण आमचा चॅंपियन सरळ सरळ मलूल दिसतो. लाल संकट धार काढलेल्या चोवीने, तीक्ष्ण पाती लावलेल्या पायांनी सर्व शक्ती एकवटून हावा करतं आणि धनुर्जयचं धवलरंगी आशस्थान जागीच गारठतं.

त्याच्या छातीवर, पंखांखाली किमान चार चावे तरी पोचतात. प्रेक्षक अगदी धुंद होतात. पण पक्ष्यांच्या पायांवरची पाती सैल झाल्यामुळे मालक लढत थांबवतात आणि पाती पुन्हा बांधतात. लढवय्यांना काहीसा दम खाता येतो. तेवड्यात :

दुसरी फेरी. दोन्ही पक्षी उड्डाण करतात, उरतं न घेता चावे घेतात. त्या पहिल्या घावाच्या प्रकळ्यामुळे धनुर्जयचा चॅंपियन क्षणाधर्मापुरता मंदगती ठरतो. तो जमिनीवर उतरताना त्याचा प्रतिस्पर्धी वर उसळी घेऊन त्याच्या मानेवर जणू सुरी चालवतो. मग तो लाल राक्षस निर्णायक हल्ल्यासाठी सरसावतो. पांढऱ्याच्या छातीवर दोन लखलखीत लाल रेषा उमटतात.

एवढं होता होता सफेद कोंबडा जणू अध्यात्मिक बनतो. झुंजबिज असल्याचं पूर्ण विसरून तो एका कौपण्यात जातो आणि त्याला तुच्छतेने हिणवणाऱ्या जमावाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करत धितन करण्यासाठी तिथे बैठक मारतो. मालकाच्या दटावणीकडे त्याचं लक्ष नाही, त्याला धिता आहे अधिक महत्त्वाच्या गोष्टींची, उदा. रिंगणातून जीव वाचवून कसं बाहेर पडावं.

तो ध्यानमग्न असताना धनुर्जय ज्या शब्दात त्याचा उद्धार करतो ते राज्य विधानसभेत नवीच सहन केले जाणार नाहीत. थोड्या वेळाने जेव्हा तो मला त्याच्या लंगड्या चॅंपियनला हातात उचलून नेताना दिसतो, तेव्हा दोघांपैकी कोणी जास्त मान टाकलीय, हे सांगणं कठीण असतं.

नंतरच्या विजेत्यांमध्येही लाल आणि काळ्यांचाच भरणा असतो. गोऱ्या रंगाच्या अभिमान्यांसाठी आजचा दिवस वाईट असावा.

कृष्णा रेड्डीचा लाल कोंबडा विजेता ठरलेला असतो. कृष्णा रेड्डी म्हणतो, जिल्ह्यातल्या काही भागात तर आठवड्याचे सातही दिवस कोंबड्यांच्या झुंजी होतात. त्यावेळी कधी कधी याहून जास्त गर्दी होते. हा मोसम ऑक्टोबरच्या सुमारास चालू होतो आणि फेब्रुवारीत संपतो.

आता फोटो काढण्यालायक प्रकाश उरलेला नसतो आणि माझा फ्लॅश नीट काम देत नसतो. आम्ही निघत असताना पैजांच्या रकमा कित्येक पटींनी वाढलेल्या असतात. आवाज विश्वास ठेवू नये इतका वाढलेला असतो. आम्ही ज्यांना भेटलेलो असतो त्यांच्यापैकी, म्हणजे माधव गोंडा, वसंत पिनकी, कृष्णा रेड्डी दहा वर्षांपेक्षा जास्त काळ कोंबड्यांच्या झुंजींना येत आहेत.

जाता जाता आम्हाला धनुर्जय दिसतो. त्याचे हात आता रिकामे आहेत. न वापरलेली पाती कमरेला लटकताहेत. गावाकडे पाय ओढत चाललेला धनुर्जय हरला आहे, पण संपला नाही. कारण उद्या येईल नवा दिवस, नवा पक्षी, नवी झुंज आणि नवी पैज.

ध्येयवादी शाहीर

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : एकजण शाळामास्तर, दुसरा एलआयसीत ऑफिसर. दोघेही सदतीस वर्षांचे पुरुष. अगदी सामान्य वर्णन आहे, नाही? पण जयचंदर आणि मुथु भास्करन यांना सामान्य म्हणता येत नाही. ग्रामीण असो वा शहरी, कुठल्याही वातावरणात ते दोघे वेगळेच ठरतील यात शंका नाही.

दोघेही एकेकट्याने गाणी लिहितात. दोघांची तामिळ गाणी अत्यंत लोकप्रिय आहेत. अनेकदा त्यांचा काव्यविषय असतो स्त्रिया - आपल्या हक्कासाठी ठाम उभं रहाण्याचं, बंड करण्याचं स्त्रियांना केलेलं आवाहन. त्यांची गाणी स्त्रियांना सांगतात, उठा, तुमचं कर्तृत्व सिद्ध करा. दाखवून द्या की तुम्ही पुरुषांपेक्षा कशातही कमी नाही आहात, नव्हे काकणभर सरसच आहात. अर्थातच, इतर विषयांवरही त्यांनी गाणी लिहिली आहेत; पण डोळ्यात भरतो ती त्यांच्या गाण्यांना तामिळनाडूच्या सर्वात कमी शहरीकरण झालेल्या जिल्ह्यातील स्त्रियांनी दिलेला प्रतिसाद.

आशय मोठा जहाल असतो : 'जे म्हणतात, 'बायकांना जमणार नाही,' त्यांच्या शब्दात कधी अडकू नका,' अशा जयचंदरच्या एका गाण्याच्या ओळी आहेत. 'टाकून द्या हे भ्रम.... आप लावा त्यांच्या अत्याचाराच्या धमक्यांना. पंख कापलेल्या पाखराप्रमाणे कोंडून ठेवलेल्या घरात तुम्हाला समाजाने. आता निघा बाहेर वादळाप्रमाणे.'

मुथु भास्करनचं 'चल ग ताई, सायकल शीक, कालचक्राबरोबर पुढे निघ....' हे गाणं तर प्रचंड यशस्वी ठरलं आहे. जवळ जवळ प्रत्येक नवसाक्षर, नव-सायकलस्वार स्त्रीने हे गाणं गायलं तरी आहे, किंवा ऐकलं तरी आहे. त्यातली ही एक ओळ : 'सायकल पुरुष चालवणार आणि स्त्री कॅरियरवर? गेला तो जमाना, ताई. आता आपल्याला नवी कथा रचायची आहे, तुला ड्रायव्हरच्या जागी बसवून.' ज्या जिल्ह्यातील साक्षरता मोहिमेचा भाग म्हणून आश्चर्याने थकव्हां इतक्या मोठ्या संख्येने स्त्रिया सायकली चालवू लागल्या आहेत, तिथे या गाण्याची लोकप्रियता आणि परिणामकारकता जबरदस्त आहे. आता तर या गाण्याने पुदुकोट्टाईच्या सीमाही ओलांडल्या आहे. हिंदी, तेलुगु, कन्नड आणि मल्याळम या भाषांमध्ये ते गेलं आहे.

जयचंदरची गाणीदेखील आता अनेक भाषांमध्ये गायली जातात. या दोघा शाहिरांची कीर्ती या मागास, दुर्लक्षित जिल्ह्याच्या पलिकडे गेली आहे. जयचंदरचं टोपण नाव 'वेत्री निवालन, 'विजयश्रीचा चंद्र' असं चमत्कारिक आहे. आमची शेवटची भेट झाली तेव्हा तो नुकताच कोझमटूरहून परतला होता. तिथल्या कापड कामगारांमध्ये साक्षरतेचा प्रसार करणाऱ्या एका गाण्याच्या

रेकॉर्डिंगसाठी तो तिथे गेला होता. इतरही विषयांवर तो कविता करतो. 'पुन्हा एकदा माणसांमध्ये' हे त्याच्या मद्यविरोधी गाण्याचं शीर्षक. गाण्याचे शब्द जणू दारूच्या कचाट्यातून सुटलेल्याच्या तोंडी आहेत.

साक्षरता प्रसाराची गाणी निव्वळ अक्षर ओळख करून देऊन थांबत नाहीत. 'नुसत्या शब्दांनी स्थिती बदलत नसते.... अनेक आघाड्यांवर लढायचंय आपल्याला.... त्यातलीच एक आहे विद्या,' असं त्याचं एक गाणं आहे. 'हे बळकट हात, जे राबती शेतात, अन् तण वेचतात, आता घ्या तो दिवा, आणा ज्ञानाचा प्रकाश.... दूर हटवा अज्ञानाचा अंधःकार.... बदलून टाका तुमचं जीवन.... लिहिता वाचता आल्यावर कोणी फसवू शकणार नाही आपल्याला.'

'मुलगी झाली, मग काय झालं?' हे जयचंदरचं आणखी एक लोकप्रिय गीत, मुलींच्या भ्रूणहत्येचे वृत्तांत वाचून हेलावल्यावर त्याने लिहिलं. 'बाजूला सरा, तुमची निराशा तुमच्यापाशीच ठेवा. बिनबायकांचं जग आहे का कुठे? जबाब द्या.'

मूळ तामिळमध्ये अर्थातच यात खूप जास्त जोश आहे. दोघांनी मिळून पन्नासपेक्षा जास्त गाणी लिहिलीत. विषय आहेत, साक्षरता, अर्काकला विरोध, स्त्रियांच्या हक्कांचा पुरस्कार आणि विज्ञान व वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार. आणि जनता कान देते आहे. खूप मोठ्या संख्येने.

मदुराई विद्यापिठामधून तामिळमध्ये एमए केलेला मुथु भास्करन शासकीय मॉडेल उच्च माध्यमिक शाळेत शिक्षक आहे. गणितात बीएससी केलेला जयचंदर मूळचा शेतकरी कुटुंबातला, आता एलआयसीत काम करतो. त्यांच्या विचारधारेला हे वळण कसं मिळालं? दोघेही 'पूर्वेच्या समुद्रकिनार्यावरील जथा' मध्ये भाग घेतल्याचा उल्लेख करतात. १९९० च्या अलिकडे ही 'यात्रा' पाँडिचरीहून कन्याकुमारीला गेली होती. 'वैज्ञानिक साक्षरता मोहिमेशी माझा आलेला तो पहिला संबंध,' जयचंदर म्हणतो.

तामिळनाडू सायन्स फोरम आणि प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशन यांच्याशी असलेल्या संबंधांचाही दोघांना फायदा झालेला आहे आणि त्यांच्या स्वतःच्या जिल्ह्यात अरिवोली इयक्म या साक्षरता मोहिमेमध्ये त्यांनी जे काम केलं, तिथे जे अनुभवलं, त्याचा त्यांच्या मनावर खोलवर परिणाम झालेला आहे. 'माझ्यात बदल घडलेला मला जाणवला आणि जसा समाज मला बदलतो आहे तसंच आपणही समाजाला बदलण्याचा प्रयत्न करायला हवा, असं मला वाटलं,' मुथु भास्करन म्हणतो. अरिवोलीच्या अनुभवाअगोदर, तो म्हणतो, 'मीसुद्धा स्त्रियांबद्दल जुन्याच मताचा होतो. त्या कधीही बाहेर पडणार नाहीत, काही करून दाखवणार नाहीत, अशा मताचा. पण अरिवोलीत माझा अनुभव अगदी वेगळा आहे. संधी दिली, तर त्यांना काहीही अशक्य नाही.'

पुरुषांच्या लांडखालबाड्या उघडकीस आणण्याची प्रेरणा स्त्रियांना देणाऱ्या गाण्यांबद्दल पुरुष काय म्हणतात? 'पुरुषच कशाला,' मुथु भास्करन हसून म्हणतो, 'त्यांच्याकडून कुचेष्टेचीच अपेक्षा होती. पण काही वयस्क स्त्रियांनीही नाकं मुरडली. १५-२५ वर्षांमधल्या मुलींनी मात्र ही गाणी चटकन उचलून धरली.'

दोघांपैकी कोणाला असा कधी अनुभव आलाय, की त्यांच्या गाण्यांच्याही पुढे वास्तव निघून गेलंय? 'होय,' मुथु भास्करन म्हणतो. आंबेडकर नगर नावाच्या खेड्याजवळ जेव्हा पूर्ण अंधारून आलं असताना रात्री मी एका हरिजन मुलीला सायकलवरून सुंदर सुंदर वळण घेताना पाहिलं,

तेव्हा मला अगदी असंच वाटलं. तिथल्या तिथे मी माझ्या आधीच्या गाण्याचा पुढला भाग लिहिंला. त्याची सुरुवात अशी आहे : 'होय रे भाऊ, सायकल शिकलेय मी. कालच बरोबर पुढे जातेय मी....'

इमानी चौकीदार वालिया

पेटलावाड, झाबुआ (म.प्र.): 'माझं धोरण अगदी स्वच्छ आहे. हिरो होण्यासाठी कोणी मला पैसे देत नाही. आम्हाला जे पैसे मिळतात, त्यासाठी काही एक करण्याची गरज नसते. तरीसुद्धा मी स्वतः प्रयत्न करून गावातल्या गटांगटांमधल्या मारामान्या थांबवतो. जेवढं जमेल तेवढं करतो. जे काम करण्यासाठी पोलीस पगार घेतात आणि करत नाहीत ते करायला आम्ही का जीव धोक्यात घालावा? रातका झगडा, सुबह जायेंगे; मगच आम्ही कृती करतो.'

राज्याच्या बलवान शासनव्यवस्थेतील शेवटचा दुवा, सर्वात तळचा कर्मचारी आहे वालिया देवा कटारा. त्याला पगार मिळतो महसूल खात्याकडून, पण तो चाकरी करतो पोलिसांची. त्याच्यावरचा साहेब म्हणजे पटवारी. वालिया आहे गावचौकीदार किंवा कोतवार (काही राज्यात कोतवाल असंही लिहितात) भारतातील पोलिसांची सर्वात कनिष्ठ पातळी असं त्याचं वर्णन अधिकारी वर्ग करतो. पण त्याला हे वर्णन फारसं पसंत नाही. तो स्वतः पोलिसांपासून दूर रहाण्याचा प्रयत्न करतो. शिवाय वालिया भलताच नम्र आहे. भिल्ल आदिवासींपैकी असूनही गावा-गावातले झगडे थांबवण्यात त्याचं नाव मोठं आहे. आणि ते सुद्धा जिथे लोक झटकन हिंसक बनतात अशा, गुन्हेगारीचं प्रमाण मोठं असणाऱ्या विभागात.

गावचौकीदाराला अत्यंत कमी पगार मिळतो आणि शासन त्याच्याकडे दुकूनही बघत नाही, हेही सांगायला हवं. त्याला पगार रोखीत न मिळण्याचीही शक्यता असते. शासन त्याला कसण्याकरता काही एकर जमीन देतं. अर्थात, नोकरीच्या कालावधी पुरतीच. नोकरी संपली की जमीन पुन्हा सरकारची. त्याला पेन्शन नाही, प्रॉव्हिडंट फंड नाही, गणवेशाचे फक्त दोन संच, एक शर्ट, एक टोपी. शासनाला औदार्याचं भरतं आलं, तर बुटांचा जोड मिळण्याचीही शक्यता. इतर कोतवार बंधूंबरोबर वालियाने बंड करेपर्यंत जमीनधारक कोतवारांना महिना १८ रुपये इतका क्षुद्र पगार होता. इतरांना चाळीस रुपयांपर्यंत पगार मिळे.

या अवस्थेचा आणि सततच्या दुर्लक्षाचा उबग येऊन वालियाने बारा वर्षांपूर्वी जिल्हा कोतवार युनियन काढली. बहुधा भारतातली अशा प्रकारची पहिलीच युनियन. सगळेजण नाही सामील झाले, पण काही डझन जरूर झाले. परिस्थिती पूर्णपणे प्रतिकूल असतानादेखील त्यांचा लढा चालू झाला आणि मग हळूहळू पसरत गेला. इतर जिल्ह्यातल्या चौकीदारांनीही त्यांच्या त्यांच्या युनियन बनवल्या. सर्वांनी मिळून मग संयुक्त कृती केली. याचं फळ म्हणून पाच वर्षांपूर्वी निर्णय झाला, की ज्यांना जमीन देण्यात येत नाही, त्या कोतवारांना दरमहा ५०० रुपये मिळावेत.

हे प्राप्त करण्यासाठीही अनेकवार लढाई करावी लागली. 'पगार अगोदर २० रुपयांचा ५० रुपये झाला. मग १०० रुपये आणि शेवटी ५०० रुपये झाला.' वालिया सांगतो. 'तिथवर पोचायला कित्येक वर्षे लागली. कामाचं बाकीचं स्वरूप फारसं बदललेलं नाहीच अजून.' मध्यप्रदेशातलं किमान वेतन रोजी दिलं, तरी कोतवारांना महिन्याचे कमीत कमी ९०० रुपये मिळायला हवेत. बहुतेक कोतवारांचं शिक्षण आठवीपर्यंत झालेलं आढळतं. वालिया स्वशिक्षित आहे.

चौकीदारांना एकत्र आणणे सोपं नव्हतं. अजूनही नाही. 'आमच्या कामाचं स्वरूपच असं आहे, की आमच्यापैकी जो तो त्याच्या त्याच्या गावाशी जखडलेला राहतो. तुमचा सर्वात नजीकचा सहकारी दुसऱ्या गावातच असणार. म्हणजे काय, तर स्वतःच्या गावी गेलेला कोतवार एकटाच असणार, साहेब लोकांच्या मुठीत.' पण चिकाटीचा शेवटी उपयोग झाला. अधिकाऱ्यांच्या दादागिरीला कोतवारांनी टक्कर दिली. त्यांनी इंदूरपर्यंत मोर्चे काढले. दोनदा थेट भोपाळपर्यंत गेले. इंदूरमध्ये प्रथमच त्यांची गाठ सीआयटीयूच्या नेत्यांशी पडली. त्यांनी त्यांच्या युनियन बांधण्यास, कृतीयोजना ठरवण्यास सहाय्य केलं. 'महिना रु. ५०० हे असे मिळाले.' वालिया म्हणतो.

वालियाची माझी पहिली भेट पेटलावाड ब्लॉकच्या मुख्य ठाण्यात झाली. त्याचं गाव बामनिया तिथून जवळ आहे. झाबुआ जिल्ह्यातल्या इतर कोतवारांनाही मी भेटलो. 'वालिया?' झोबट गावचा एक कोतवार विचारता झाला. 'त्याचा प्रामाणिकपणा अतीच आहे. आमची स्थिती सुधारायची असेल, तर यापेक्षा कितीतरी जास्त कठोर व्हावं लागेल.' पण त्याला वालियाविषयी आदर वाटतो. 'सरकारच्या ताब्यातील जमिनीचं काय करता येईल हे सरकारला सांगणारा तोच पहिला.' तो म्हणाला.

वालियाला हे सांगितलं, तर तो हसला. 'आम्हाला जी जमीन मिळते ती काय लायकीची असते; हे पाहिलंत, तर या बोलण्याचा अर्थ कळेल!' तो आणि त्याच्या कुटुंबातील नऊ जण यांच्यापाशी स्वतःची पाच एकर जमीन आहे. थांडला ब्लॉकमध्ये चौकीदार असणारा गिरिधर देव मला म्हणाला, वालिया कमीत कमी गावातले तंटे थांबवण्याचा प्रयत्न तरी करतो. आमच्यातले बहुतेक जण असला मूर्खपणा करत नाहीत. मारामारीचा स्फोट होऊ घातलेला असताना तर नाहीच नाही. गावी जायचं आणि स्वतःला मारहाण करण्यासाठी दोन्ही बाजूच्या लोकांना आमंत्रण द्यायचं कशासाठी? हाणता येणार नसेल, तर काठी उगारुही नये.'

वालियाची रीत वेगळी आहे. मात्र इतरांच्या म्हणण्यातही तथ्य आहेच. वालियालाही ते मान्य आहे. जन्म आणि मृत्यूच्या नोंदी ठेवल्या की कोतवाराचं काम संपत नाही. त्याच्यावर इतर पोलिसांसारख्या कामाची जबाबदारीही असते. गावात येणाऱ्या 'नवीन', 'संशयास्पद' व्यक्तींची वर्दी पोलीस स्टेशनला देणे हे एक काम त्याला करावं लागतं. 'गाववाले समजतात, चौकीदार हा पोलिसांचा माणूस आहे,' वालिया म्हणतो. 'त्याचवेळी पोलीस संशय घेतात की त्याचे लागेबांधे गावातल्या नात्यागोत्यात अडकलेत. इकडून वा तिकडून कधी कधी दोन्हीकडून मार पडण्याची शक्यता.'

झगडा होणार अशी चिन्हं दिसू लागली, की काय करावं त्याचं वालियापाशी सोपं उत्तर आहे. 'आता याच आठवड्यात माझ्या गावातल्या दोन गटांमध्ये विवाद उत्पन्न झाला. मी दोन्ही गटांना भेटलो - एकत्र. (आणखी थोडा वेळ गेला की ते शक्य नसतं.) मांडवल करण्याचा मी खूप प्रयत्न

केला, पण यश आलं नाही. म्हणून मग मी पोलीस ठाण्यावर गेलो. पण तिथेही मी दोन्ही गटांना घेऊन गेलो. त्यांचा विवाद त्यांनी तिथे सुरू केला. मी सुटलो. एक गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. तुम्ही जे काही कराल त्याला दोन्ही गट साक्षी हवेत.' खुद्द वालियाला माहीतही नसेल, की शासनकर्त्यांपैकी कित्येक जिचं गुणगान गातात पण कधीही अंगिकारत नाहीत, ती 'पारदर्शकता' म्हणजे नेमकं हेच वर्तन.

हे वालियाला सांगितल्यावर तो म्हणतो, 'आमच्या पातळीवर प्रामाणिक असणं भागच असतं. तुमच्याकडून फसवणूक झाल्याचं एका पक्षाला वाटून त्यांनी तुम्हाला मारहाण करण्याची शक्यता खूपच जास्त असते. (संपूर्ण भारतात झाबुआ जिल्ह्यातील मनुष्यवधाचं प्रमाण सर्वाधिक पातळीवर आहे, असं अलिराजपूरचे तुरुंगाधिकारी सांगतात.) काहीही झालं, तरी एक पक्ष माझ्यावर राग धरणारच आहे. म्हणून मग मी माझ्या वागणुकीविषयी शंका राहू नये असा प्रयत्न करतो.'

चौकीदारांच्यातही भ्रष्टाचार आहे, तो म्हणतो. त्यांच्या कमाईकडे पहाता, त्याला इलाज नाही, बरोबर? काही कोतवार पोलिसांची हातमिळवणी करून गावकऱ्यांशी अरेरावीने वागतात आणि स्वतःचं स्थान पक्कं करू बघतात. 'पण लक्षात ठेवा,' तो म्हणतो, 'हा भाग भिल्लांचा आहे. पैसे घेतलेत आणि काम नाही केलं, तर भरलीच तुमची शंभर वर्ष. खिसा गरम करणं हे काय प्राणापेक्षा मोठं आहे काय?'

एवढ्याने या 'सबसे छोट्या जानवर'ची रामकहाणी संपत नाही. त्यांच्या इतर कटकटींचं वर्णन करताना गिरिधर देव म्हणतो, 'पटवारी आमच्याशी वाईट वागतो. तहसीलदार आणि त्याचे चमचे आम्हाला छळतात. एसडीओ दादागिरी करतो. साध्या हवालदारांच्यातला प्रत्येक जण आम्हाला हुकूम सोडतो.'

'गेल्या आठवड्यात तहसीलदार आला होता.' बाबूलाल सांगू लागतो, 'मला हुकूम सुटला, जा कोंबडी आण आणि शिजव. मी केलं तसं. त्याच्या सेवेसाठी हात जोडून उभा होतो. आम्हाला काय कामाचे तास नसतात. कोणीही छोटा मोठा सरदार आला की आम्हाला त्याच्या दिमतीला रहावं लागतंच. नंतर त्यांनी कोंबडीचे म्हणून माझ्या अंगावर १५ रुपये फेकले. कोंबडीची किंमत ५० रुपयांहून कमी नक्कीच नव्हती. जास्तच असेल. ज्याच्याकडून मी कोंबडी आणली होती, तो होता तापट डोक्याचा. त्याला कसं समजावणार मी? आता त्याने माझ्यावर राग धरलाय आणि केव्हातली तो मला अदल घडवणारच.'

मला भेटलेल्या अनेक कोतवारांची ही तक्रार होती. आल्यागेल्या साहेबाची सरबराई करण्यातच त्यांचा बहुतेक वेळ जातो. समजा, या फालतू हपिसरांना खूष करणं या गुलाम कर्मचाऱ्यांना जमलं नाही, तर? 'तर पटवारी आम्हाला सरस्पेंड करतो,' गिरिधर सांगतो. 'नाहीतरी आम्हाला ते सारखे सरस्पेंड करतच असतात.' हे तर वालियाच्या बाबतीतही झालंय. अनेकदा. 'आमच्याखाली त्यांना कोणी सापडत नाही. सगळ्या दुखण्यांसाठी इलाज आमच्यावरच केला जातो,' तो म्हणतो.

'वाईट स्थितीत रात्रीची गस्त घालण्यात आम्ही पोलिसांना सहाय्य करावं अशी अपेक्षा असते,' एक कोतवार म्हणाला. 'ते कधीच येत नाहीत, पण तुम्हाला गस्त घालावीच लागते. ते आलेच, तर धोका नसताना येतात आणि हुकूम सोडतात. जोखीम सगळी आमचीच.'

'माझं आता वय होतंय,' वालिया म्हणतो. (त्याची पन्नाशी ओलांडली आहे) 'कोणा तरुण

माणसाला सूत्रं ताब्यात घ्यावी लागतील. सध्या आमची स्थिती काहीशी गोंधळाची आहे.' त्याचा थकवा आणि त्यांच्या कामकाजातल्या कटकटींमुळे युनियनसमोर अलिकडल्या काळात अनेक समस्या उभ्या राहिल्या आहेत. खरं तर, वालियाने कोतवार पदाचाच राजीनामा दिलेला आहे. पटवारीकडून त्याला उर्मट भाषेत पत्र आलं होतं की ताबडतोब हजर हो अथवा नोकरी जाईल. पण वालियाने जेव्हा राजीनामा दिला, तेव्हा मात्र पटवारीने तो स्वीकारला नाही. 'विनोदच आहे तो.' वालिया म्हणतो. 'वर्षातून तीनदा मला काढून टाकतात. पण शेवटी जाऊ देत नाहीतच. एवढी जोखीम उचलणारे एवढे स्वस्त नोकर कुठे मिळणार त्यांना?'

टीप : या वृत्तांतातील (वालिया सोडून) कोतवारांची नावं खरी नाहीत. त्यांच्या गावांची नावं तर दिलेलीच नाहीत. त्यांच्याच शब्दात म्हणायचं तर 'सबसे छोट्या जानवरला गाढून त्याचा छळ करणं बरोबर जमतं त्यांना.'

लेखक आणि गाव

मेलनमरईनाडू, कामराजार (तामिळनाडू) : त्यांनी पाचवीत शाळा सोडली. आता त्यांच्या काही लघुकथा विद्यापिठांमध्ये अभ्यासविषय म्हणून वाचल्या जातात. तरीही मेलनमरईपोन्नुसामींच्या लिखाणात प्रबळ असणारा विरोधाभास त्यांच्या पाचवीलाच पुजलेला आहे. ज्या विद्यापिठांमध्ये त्यांच्या कथा वाचल्या जातात, ती सारी इतर जिल्ह्यांमध्ये आहेत. त्यांच्या आवडत्या रामनाड जिल्ह्यात एकही विद्यापीठ नाही.

पुदुकोट्टाईतील एका गच्च भरलेल्या सभागृहात भाषण देताना मी त्यांना प्रथम पाहिलं. आखाती युद्धाचा नाट्यपूर्ण परिणाम त्यांच्या रामनाड गावावरही कसा झाला आहे, हे टेबलावर रेळून उभं रहात पोन्नुसामींनी समोरच्या श्रोतृवृंदाला समजावून सांगितलं. 'आधुनिकता' म्हणजे काय हे आपल्याला समजलं असं तिथल्या काही शेतकऱ्यांना वाटू लागलं होतं. ट्रॅक्टर काय, अन काय काय. मग युद्ध सुरू झालं. पेट्रोल, डीझेल आणि आयात कराव्या लागणाऱ्या सामग्रीच्या किंमती इतक्या चढल्या की त्यांच्या योजनांचा चक्काचूर झाला.

तेवढ्यात सभागृहातले दिवे गेले. पोन्नुसामी क्षणभरही थबकले नाहीत. टेबलावर चढून त्यांनी भाषण चालूच ठेवलं. सुरुवातीला थोडी गडबड झाली, पण श्रोते लगेच शांत झाले. काळोखातही मंत्रमुग्ध होऊन ऐकत राहिले.

त्याला महिना झाला. आता पुन्हा काळोखातच त्यांचे शब्द ऐकण्याची वेळ आमच्यावर बहुधा येणार आहे. त्यांच्या गावाची शोधाशोध करत तासनतास घालवल्यावर जेव्हा आम्ही तिथे पोचतो, तेव्हा रात्रीचे २ वाजत असतात. रस्त्यात माझा पाय मोडलेला असतो आणि वेदना अगदी शिगेला पोचलेली असते. कुत्र्यांच्या आवाजाने लोकांची मेलन मैल झोपमोड होत असताना, त्यांना अशा अवेळी उठवल्याबद्दल आम्ही त्यांची अगदी अजिजीने क्षमा मागतो.

त्यांना आश्चर्य वाटल्यागत दिसतं. 'चर्चा करायला हीच वेळ सर्वात चांगली असते नाही का?' ते विचारतात. काही क्षणातच आम्ही चर्चेत बुडून गेलेलो असतो.

तोलामोलाचे लेखक असण्याबरोबर पोन्नुसामी काही बाबतीत त्यांच्या जिल्ह्याच्या मागासपणाचे थोर तज्ञही आहेत. रामनाडच्या विभाजनानंतर आता त्यांचं छोटंसं एकाकी खेडं, मेलनमरईनाडू कामराजार जिल्ह्यात मोडतं. इथे बसून ते रामनाड हे असं का आहे, यावर प्रकाश टाकत असतात. गेल्या एकवीस वर्षात त्यांनी लिहिलेल्या प्रत्येक गोष्टीचा विषय आणि तिचं ठिकाण रामनाडच आहे.

कल्की पारितोषिक मिळून आणि प्रोग्रेसिव्ह रायटर्स असोसिएशनमध्ये पुढाकार असून

पोन्नुसामींनी या अडनिड्या खेड्यातच राहणं परसंत केलं आहे. मोठ्या शहरात का जाऊ नये? 'त्याने लिखाणातील इमान धोक्यात येईल,' ते म्हणतात. असं म्हणून मेलनमरईनाडूतच रहातात. जे शोधणं इतकं मुश्किल असतं, की मी ठरलेल्या वेळेपेक्षा सहा तास उशीरा पोचलो.

'तुम्ही माझी मुलाखत घेताय, ती मी रामनाड मधल्या गरिबीचा तज्ञ आहे म्हणून, लेखक आहे म्हणून नाही?' पोन्नुसामींना हे गंमतीचं वाटतंय.

'रामनाथपुरम जिल्ह्याची निर्मिती १९१० साली झाली.' पोन्नुसामी सांगू लागतात. 'आजतागायत या जिल्ह्याचं स्वतःचं विद्यापीठ नाही. त्यातून आता तीन जिल्हे आणि दोन मंत्री निघालेत, पण एकही मेडिकल कॉलेज नाही.' किंवा सरकारी इंजिनियरिंग कॉलेज नाही. जी एक खासगी इंजिनियरिंग संस्था आहे, तीही या वर्षी बंद होण्याची शक्यता आहे. नव्या जिल्ह्यात कॉलेजं म्हणावीत, अशी तीन आहेत आणि तिथे फक्त दोन पदव्युत्तर अभ्यासक्रम आहेत.

'मागासलेपणाची स्वतःची अशी एक मनोवस्था तयार होते,' पोन्नुसामी म्हणतात, 'विद्यापीठासाठी रामनाडमध्ये क्वचितच मागणी करण्यात आली असेल. आता आता कुठे राजकीय पक्षांनी या विषयावर बोलायला सुरुवात केली आहे. मूलभूत शिक्षणाचा स्वीकार व्हायला आणखी दोन पिढ्या जाव्या लागतील.'

'मागण्या, अर्जविनंत्या करणे हे रामनाडच्या लोकांना जमत नसे. चौऱ्याऐंशी वर्ष या जिल्ह्याचं ठाणं दुसऱ्या जिल्ह्यात मदुराईत होतं. तेवढं कशाला, सहा महिन्यांपूर्वी पर्यंत आमची कोर्टदेखील तिथेच होती. १९८५ साली जेव्हा रामनाडचे तीन जिल्हे झाले, तेव्हा स्थिती बदलू लागली.'

याचा अर्थ असा, पोन्नुसामी सांगू लागले - ते स्वतःला पश्चाताप न पावलेला मार्क्सिस्ट म्हणवतात - 'शासनाची नेहमीच जनतेपासून फारकत होती. अधिकारी इतके दूर असत की त्यांना स्थानिक प्रश्नांची काही एक माहिती नसे. या भागाला कोणी समजून घेत नव्हतं. आता आमच्या जिल्ह्याधिकाऱ्यांची कचेरी इथे आहे, कोर्ट आहेत, इतर इमारतीही आहेत. तरी ढाचा जुनाच आहे. कारण मूळ दुखण्याला कोणी हात लावलेला नाही.'

उत्पन्नाच्या निकषावर हा जिल्हा सान्या राज्यात सर्वात तळाशी आहे आणि तामिळनाडूच्या इतर भागापेक्षा २० टक्के मागे नियमितपणे असतो. एके काळचा जमीनदारी भाग. खरं तर जातीनुसार विभागलेल्या छोट्या छोट्या संस्थानांनीच तो बनलेला आहे. इथल्या मागासपणामागे जात हेच कारण प्रचंड प्रमाणात आहे.'

ब्रिटीश कालखंडात पूर्वी होती तीही घडी विस्कटून गेली. नोकरीचे, कमाईचे जे तुटपुंजे रस्ते होते, तेही उद्ध्वस्त झाले. 'पुष्कळ लोक बेकायदा धंद्याला लागले. जगण्यासाठी त्यांना इतर कुठला मार्गच उरला नव्हता.' आजच्या घडीपर्यंत हिंसा - बहुधा जातीमधल्या झगड्यांमुळे झालेली - आणि गुन्हेगारी, यांचं प्रमाण रामनाडमध्ये खूप जास्त आहे.

'इथल्या जमीन सुधारणांमध्ये अर्थातच काही तथ्य नाही. लोकसमजूत वेगळी असली, तरी या जिल्ह्यात शेतीला पुष्कळ वाव आहे. पण त्या दृष्टीने कुठे कोणी काम केलंय?' रामनाडमधील ८० टक्के जमीनधारकांपाशी दोन एकरांपेक्षा कमी जमीन आहे. अनेक कारणांमुळे ती परवडत नाही. त्यात सर्वात पहिलं कारण आहे. जलसिंचन योजनांचा अभाव.

'नोकरी, नोकरीची तऱ्हा यांच्यामुळे मनुष्य स्वभावावर केवढा प्रभाव पडत असतो. तुमच्या

इथे जर सीमेंटचा कारखाना असेल, तर तुम्हाला नुसतं सीमेंट नाही मिळत, एका विशिष्ट तऱ्हेच्या नोकऱ्याही मिळतात. पण अगोदर तुम्हाला कारखान्यासाठी जागा शोधायला हवी, निधी उभारायला हवा. रामनाडच्या साधनसंपत्तीची नीटशी आखणीच अजून झालेली नाही. आणि कायमस्वरूपी नोकऱ्या निर्माण करण्यासाठी पावलं उचलण्यात आलेली नाहीत.'

पोन्नुसामीच्या म्हणण्यात तथ्य आहे. ज्याला 'वर्षभर अर्थप्राप्ती करणारी माणसं' असं म्हणता येईल, त्यांचं प्रमाण रामनाडमध्ये सर्वात कमी, ४० टक्क्यांच्या आसपास असावं. अर्थ असा की फार मोठ्या संख्येने इथले लोक फुटकळ कामं करून वर्षातले बहुतेक महिने आपलं पोट भरत असतात. 'एकीकडे शेतीतल्या अपयशामागे पाण्याच्या नियोजनाचा अभाव आहे. दुसऱ्या बाजूने औद्योगिक विकास झालेला नाही. थोडक्यात 'स्वत्वाची जाणीन करून देणारा व्यवसाय नाही.' इथल्या कामगाराची उत्पादकता जिल्ह्याच्या सरासरीपेक्षा २० टक्क्यांनी कमी आहे.

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलांची संख्या रामनाडमध्ये नेहमीच जास्त राहिली आहे. लोकसंख्येच्या २० टक्के लोक अनुसूचित जाती-जमातीपैकी आहेत. शिवाय या भागात मागास वर्गाचं प्रमाणही खूप मोठं आहे. बेकारी, जी मुळात साऱ्या राज्यात अधिक आहे, या समूहांमध्ये सर्वाधिक आहे. 'माणसाचं तीव्र शोषण करणारे हितसंबंधी या जिल्ह्यात खूप प्रमाणात आहेत.'

रामनाडमधला अद्वितीय सावकार असो वा मिरची उत्पादकाचं दुःख असो, मेलनमई पोन्नुसामींनी या सगळ्याचं चित्रण केलं आहे. वारंवार पडणारा दुष्काळ, मोठा काळ घरापासून दूर रहाण्याची गरज वा बेकारीचे परिणाम, त्यांच्या नजरेतून सहसा काही सुटत नाही. आणि हे असं स्वतःच्या गावात राहून 'खालून वर' बधितल्यामुळे येणारी अंतर्दृष्टी चकित करते. सखोल संशोधनामधून सापडणारं असं काहीतरी त्या दृष्टीला अनेकदा झटकन दिसून जातं.

'मिरची उत्पादक आता मिरचीचं एक नवं बियाणं वापरू लागले आहेत. कुटून आणली ही बियाणी, माहीत नाही. पण शेतकऱ्यांचं अर्थचक्र मात्र त्यांनी बिघडवून टाकलं आहे. त्यांच्यामधून तात्पुरता काळ चांगली मिळते आणेवारी. पण खतं आणि शेतकी रसायनं यांच्यासाठी होणारा शेतकऱ्याचा खर्च वाढत जातो. जमीन मरत चालली आहे त्यांच्यामुळे. काही काळानंतर आणेवारी घटू लागते. ही बियाणी वापरणाऱ्यांचा उत्पादन खर्च पूर्वीपेक्षा कितीतरी वाढून बसला आहे आज.'

पण त्यांचे सहा कथासंग्रह आणि एकुलती एक कादंबरी यात मात्र एक दुर्दम्य आशावाद दिसून येतो. (एका संग्रहाचं नाव आहे 'मानवतेचा विजय होईल') इथल्या लोकांच्यात एक लढाऊ वृत्ती आहे आणि रामनाडमध्ये ते स्वतःच बदल घडवून आणतील. पण म्हणून आपण स्वस्थ बसून चालणार नाही. त्यासाठी काम करत राहिलंच पाहिजे.' आणि दरम्यान फक्त रामनाडवरच लिहिणं चालू राहिलं?

'मी माझ्या लिखाणाशी प्रामाणिक रहायला हवं. इथल्या गावातील वास्तवाशी इमान राखून कदाचित उत्तर प्रदेशमधल्या गावासाठी अर्थपूर्ण ठरणारं काहीतरी मी निर्माण करत असेन. शेवटी तुम्ही कोणाच्या समस्यांबद्दल लिहिता, हेच महत्वाचं; नाही का?

पेमा फतियाची कला

भाब्रा, झाबुआ (मध्य प्रदेश) : 'तो हवालदार हा असा इथे बसलेला, साहेब. माझ्या मागेच जणू काठी घेऊन. अशा परिस्थितीत कसं चित्रकाढता येईल, साहेब? सारखा तो मला सांगे, "पेमा, चित्र नीट काढ. नाही तर मोठे साहेब रागावतील." पोलीसांच्या पहाऱ्यात चित्र काढता येतं का? माझा हात थबकून कापू लागतो. आणि हे एकदा नाही, अनेकदा झालंय.'

लंडन, रोम, जगात आणखी कुठे कुठे पेमाच्या चित्रांची प्रदर्शनं भरली आहेत. भोपाळच्या भारत भवनमध्ये मांडलेली चित्रं बघायला तर लोक पैसे देऊन जातात. मध्य प्रदेश राज्याची दोन कला पारितोषिकं त्याला मिळाली आहेत. कित्येक वरिष्ठ सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भिंतींना त्याच्याच चित्रांनी शोभा आणली आहे. 'पिटोरा' या भिल्ल कलेचा अग्रभागीचा कलावंत, असं ज्याचं वर्णन करता येईल, तो हा पेमा फतिया मात्र सध्या अत्यंत हलाखीचं जीवन जगतो आहे. भाब्रा ब्लॉकमधील भाब्रा गावातल्या आपल्या घरात बसून अर्धागाच्या झटक्यातून स्वतःला सावरत पेमा आपलं कौशल्य पुन्हा हस्तगत करण्यासाठी धडपडतो आहे. ज्या हाताने तो चित्र काढतो, तोच हात अर्धागामुळे लुळा पडला आहे.

आकार निश्चित नसला, तरी पिटोरा चित्र सहसा मोठंच असतं. पेमाची कला बहुधा थेट भिंतीवरच साकारते. त्याने भव्य भिंतीचित्रही काढली आहेत. पिटोरा चित्रकलेचं जग आदिवासींचं आहे. भिल्लाच्या नजरेला जे जे पडतं त्याचं; त्याच्या संवेदना, त्याचे अनुभव, यांचं सगळ्याचं दर्शन या ठिकाणी होतं. भिल्ल पुराणकथा ज्याच्याभोवती गुंफलेल्या असतात, तो घोडा त्यात प्रामुख्याने दिसतो. त्याच वेळी पुराणकथांशी संबंध नसलेल्या, सावकारासारख्या आकृत्याही तिथे अवतरतात. पोलीस ठाणेदार तर त्याहून जास्त वेळा. भिल्ल आदिवासींच्या आयुष्यात या दोघांचं स्थान फार मोठं आहे. अचानक एखाद्या चित्रात मोटरसायकल वा विमान दिसण्याचीही शक्यता असते. पेमाची गणना त्या चित्रकलेच्या सर्वोत्तम कलावंतांमध्ये होत असली, तरी तो काही या कलेचा एकमेव प्रतिनिधी नव्हे. मनाला आल्हाद देतील अशी चित्रं काढणारे अनेक प्रतिभावंत कलावंत या भागात आहेत.

पण पिटोरा म्हणजे केवळ पारंपरिक चित्रकलेतील घाट नव्हे, असं 'दिल्ली स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स'च्या डॉ. अमिता बावीस्कर म्हणतात. या भागातील समाजाचा त्यांनी अभ्यास केलेला आहे. 'पिटोराचा संदर्भ कर्मकांडाशी आहे. त्यात सखोल धर्मश्रद्धा आहे. एखाद्या धार्मिक उपचाराचा वा पूजेचा भाग म्हणून पिटोरा घडतं. चित्र काढताना चित्रकार भारलेला असतो, असं मानलं जातं.

त्याच्या मुखातून देवच बोलत असतात. चित्र काढून झालं, की देवांच्या उद्गारांचं मर्म चित्रात उतरलंय की नाही, याची तपासणी पुजारी करतो. त्याच्या गाभ्याशी असलेल्या धार्मिक पावित्र्यातूनच पिठोरा कलेचं अधिष्ठान घडलं आहे.'

पेमाला ही वाट दाखवली त्याच्या बापाने. पेमाच्या म्हणण्यानुसार हा त्यांचा पिढीजात पेशा आहे. त्याला लागणार बरंचसं सामान तो स्वतःच बनवतो. काही द्रव आणि रंग स्थानिक भागात मिळणाऱ्या ऑक्साइड्स, खनिजं, फळं आणि अशाच इतर पदार्थांपासून तयार केले जातात. तरीही थोडं सामान खरेदी करणं त्याला भाग पडतंच.

त्याची काही भितीचित्रं थरारून टाकतात. उदा. झाबुआच्या कलेक्टरच्या कचेरीत लटकलेलं (कापडावर काढलेलं) चित्र. त्याच्या वस्तीतील भिंतीवर त्याने काढलेली पारंपरिक चित्रं तर अधिकच आकर्षक आहेत. त्यातल्या एकाचा आकार ऐंशी चौरस फुटांपेक्षा मुळीच कमी नव्हता. त्यातले रंग जणू झळाळत होते. मिथ्यकथा आणि दैनंदिन जीवनक्रम दोघांचं त्यात मिश्रण झालेलं दिसत होतं. घोड्यांच्याच आसपास विहिरी होत्या, पंप होता, सापांनी वेढलेली एक फटफटी होती. सूर्यप्रकाशाने जसजशी दिशा बदलावी, तसतसे त्या चित्रातले हिरवे, लाल, तपकिरी आणि सफेद रंगाचे भाग जणू फिके-गडद होत होते. चित्रकलेच्या ईश्वराचा उद्गार निदान या ठिकाणी तरी व्यक्त झाला होता.

'मी जेव्हा तंदुरुस्त होतो, चित्र काढायला जेव्हा मला आवडत होतं, तेव्हा केलेलं हे चित्र आहे,' पेमा म्हणतो. पण मग चित्र काढायला आवडेनासं होण्याची वेळ काय म्हणून आली?

पेमाच्या समाजविश्वात त्याला सर्व ओळखत होतेच; बाहेरच्या जगाला त्याचा शोध लागला तो १९८० नंतरच्या दशकाच्या मध्यावर, झाबुआचे कलेक्टर असलेल्या आर. गोपालकृष्णन यांच्यामुळे. पेमाचं काम बघून ते थक्क झाले आणि त्यांनी त्यांच्या कचेरीसाठी एक चित्र काढायचं काम त्याला दिलं. त्या काळाच्या मानाने प्रचंड म्हणावी अशी रु. ५००० एवढी रक्कमही या कामाबद्दल त्यांनी त्याला दिली. पेमालाही एवढा लाभ प्रथमच होत होता. (स्थानिक पातळीवर त्याच्या कामाचा मोबदला त्याला बहुधा वस्तूंच्याच स्वरूपात, क्वचित थोडे रोख पैसे, असाच मिळत असे.) झाबुआत या प्रकारचा मोबदला मिळण्याची कदाचित ती शेवटचीच वेळ होती.

गोपालकृष्णन यांनी पेमाची चित्रकला भोपाळमध्ये प्रदर्शित केली. तिथेच त्याला दोन राज्यस्तरीय पारितोषिकं मिळाली. जे. स्वामिनाथन यांच्यासारख्या अनेक प्रमुख चित्रकारांचं लक्षही पेमाकडे वेधलं गेलं. त्यावेळच्या आठवणी काढताना पेमातला कलावंत सुखावतो. ज्यांच्या आठवणींमुळे बरं वाटावं, अशा गोपालकृष्णन आणि स्वामिनाथन या दोनच व्यक्ती त्याला बाहेरच्या जगात आढळल्या. स्वामिनाथन आता या जगात नाहीत, असं आमच्याकडून कळल्यावर तो कळवळला. त्यांच्या सान्निध्यात कदाचित पेमाला दोन कलावंतांमधील संवादाचा आनंद मिळाला असावा. कलेक्टरसाहेबांबद्दल तो म्हणतो, 'गोपालसाहेबांनी माझ्यावर खरोखर कृपाच केली.'

खुद्द गोपालसाहेबांना मात्र तशी खात्री नाही. सध्या ते मध्य प्रदेशच्या मुख्यमंत्र्यांचे सचिव आहेत. 'नंतर त्याच्यावर काय गुदरणार आहे, हे जर मला अगोदर समजलं असतं; तर मी कसा वागलो असतो हे सांगता येणार नाही,' ते विषादाने म्हणतात, 'उत्तुंग प्रतिमेचा माणूस तो. नंतर असं काही होईल याची मला अजिबातच कल्पना आली नाही.' एका थोर कलावंताला त्याच्या

योग्यतेप्रमाणे सन्मान मिळावा, एवढाच त्यांचा उद्देश होता.

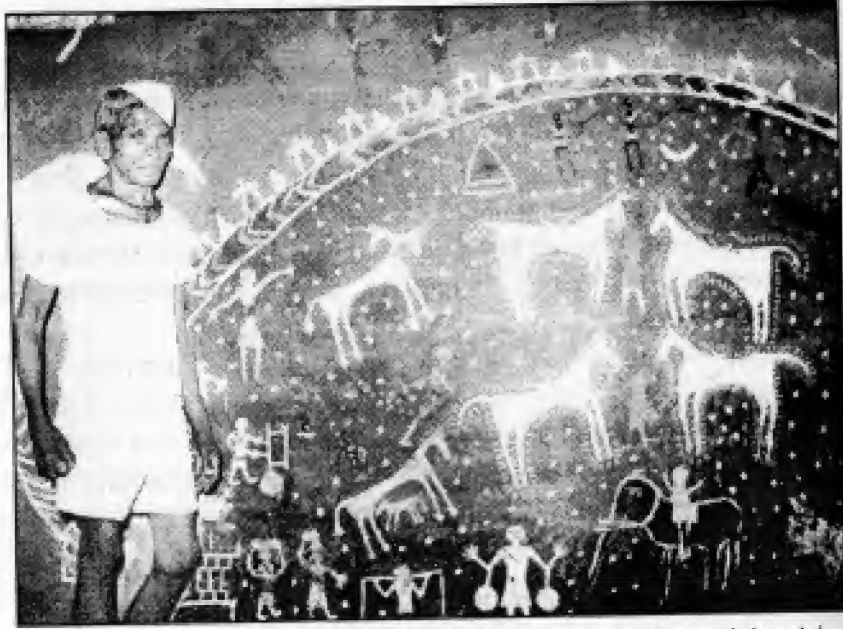
गोपालकृष्णन जिल्हा सोडून गेले आणि पेमाचे दिवस फिरले. आता त्याच्यापाशी मान्यता होती; पण संरक्षण नव्हतं. वरच्या, खालच्या पातळीवरच्या असंख्य अधिकाऱ्यांनी पेमावर चित्रं काढण्याची सक्ती करायला सुरुवात केली. 'हवालदार यायचा आणि म्हणायचा, साहेबांनी बोलावलंय,' पेमा सांगू लागतो, 'मी जायचो. साहेबच साहेब. त्यात हे एक. एसपी. डीएसपी, एसडीएम, मामलेदारसुद्धा. आणि पेमा फतिया कामाला लागला. बऱ्याचदा एखाद्या हवालदाराच्या किंवा तशाच सटरफटर नोकराच्या सक्त पहान्याखाली. 'कधी कधी ते मला थोडे पैसे देत. कधी चित्राचा खर्च मलाच माझ्या खिशातून करावा लागायचा,' तो सांगत जातो. त्याच्या देवांपासून पार वेगळी अशी ही देवमंडळी होती.

थोड्याच काळात हा ताण पेमाला झेपेनासा झाला. त्याची कीर्ती जसजशी पसरत गेली; तसतसे त्याचे हालही वाढत गेले. भोपाळला गेला की त्याला थोडं हायसं वाटे. त्याचबरोबर ज्यांच्यासाठी त्याला एक पैसाही मिळाला नाही अशी आणखी अधिक चित्रं काढणं त्याला भाग पडलं. गोपालकृष्णन यांच्या नजरेत पेमा ही व्यक्ती एक महान कलाकार होती. पण गोपालकृष्णन एखादाच. इतर अनेकांसाठी पेमा म्हणजे मौल्यवान वस्तूची निर्मिती करणारा एक खेडूत होता. ती वस्तू विकून उद्या कदाचित भरपूर फायदा करणंही शक्य होतं. त्याच्यावर पहारा करणाऱ्या झाबुआतील पोलीसांच्या नजरेत, त्याच्या साहेब लोकांना हवंसं वाटणारं काहीतरी बनवणारा क्षुद्र आदिवासी, हीच पेमाची ओळख होती. 'पेमाची कथा आदिवासी कलेचं वाटोळं नागर उच्चभू वर्ग कसं करतो, याचं उदाहरण आहे,' गोपालकृष्णन म्हणतात. त्याच्या कलेला मुळापासून उपटून काढलं गेलं. तिच्या विश्वातून तिची हकालपट्टी झाली. या ताणाचा परिणाम असा झाला की पेमा दारूच्या नादी लागला.

त्याचा प्रतिकार संपला. एका दौऱ्यावर त्याला सणसणीत ठेच लागली. त्याला जरा जास्तच झाली होती आणि रात्रही फार झाली होती. ही नोव्हेंबर १९९३ ची गोष्ट. दिवाळीच्या आसपासची. पेमाला आठवंतं, 'दुसऱ्या दिवशी सकाळी मी जागा झालो, तर माझा उजवा हात लुळा पडलेला. माझी बोबडीच वळली.' अर्धागाच्या झटक्याने त्याची वाचाही बिघडली. ताबडतोब तो घरी परतला. लवकरच त्याच्या लक्षात आलं की त्याला दुसरंही कसलं काम करणं शक्य होत नाही आहे.

गोपालकृष्णन यांना जेव्हा पेमावरील संकटाची माहिती मिळाली; तेव्हा त्यांनी त्याच्या वैद्यकीय खर्चाची तरतूद शासनातर्फे होण्याची व्यवस्था केली. हा खर्च वीस हजार रुपयांपर्यंत गेला. त्यांनी त्याला भारत भवनमध्ये नोकरीही देऊन केली. 'पण,' पेमा म्हणतो, 'माझ्या अशा परिस्थितीत नोकरी करणं मला शक्य नव्हतं.'

मी पेमा फतियाला भाब्रात पहिल्यांदा भेटलो, तेव्हा माझ्याबरोबर इंदूरमधील निवृत्त शिक्षक मीरजा इस्माइल बेग होते. ते स्वतःही चित्रं काढतात. पेमाचं प्रगाढ ज्ञान आणि स्वतःचं कौशल्य सोप्या भाषेत समजावून सांगण्याची त्याची हातोटी, यांनी आम्ही भारून गेलो. आम्ही त्याचे फोटो काढायचं म्हटलं, तर त्याची बायको मोठ्या अभिमानाने त्याच्या शेजारी येऊन उभी राहिली - मोठा दीर हजर असेपर्यंत घुंघट उचलायला जरी तिने टाम नकार दिला तरी. आपल्या नवऱ्यापाशी थोर कलागुण आहेत, तो एक महान कलाकार आहे आणि त्याची कीर्ती भाब्राच्या बाहेर दूरवर पसरली

थिल्लांचा 'पिटोरा' या कलेचा सर्वांत मोठा कलावंत असं ज्याच्याविषयी म्हणता येईल, तो पेमा फतिया सध्या बलाखीत जगतो आहे. हे थिचीचित्र पेमाने अर्धागाच्या झटव्याने लुळा पडलेल्या उजव्या हाताने एका झोपडीच्या आतल्या भिंतीवर काढलं आहे.

आहे, या सान्याची तिला नीट जाण होती.

आज एक महिन्याने त्याला पुन्हा भेटताना पेमा मला उजव्या हाताला व्यायाम देताना दिसतो आहे. 'हळूहळू होईल नीट,' तो म्हणतो. माझ्या कोपराला धरून तो मला जवळच्या एका घरी घेऊन जातो आणि त्याची नवीन धडपड दाखवतो. 'चित्र काढायची धडपड केली की बरं वाटतं मला,' तो म्हणतो. त्या चित्राला कोणी पेमाचं सर्वोत्तम चित्र म्हणणार नाही; पण ही सुरुवात तर आहे. कदाचित पुन्हा एक दिवस असा येईल की पेमा फतियाची कला त्याच्या स्वतःच्या ईश्वरासाठी चित्र काढू लागेल.

दुष्काळ आवडे सर्वांना

पाणी प्रश्न, खरे व खोटे

या देशासमोर असणाऱ्या गंभीर प्रश्नात अवर्षण हा एक आहे, हे निर्विवाद. तितकंच निर्विवाद हेही आहे की अवर्षणावरचे उपाय हा ग्रामीण भागातील सर्वात मोठा आत्मविकासाचा उद्योग आहे. कित्येकदा या दोघात काहीही संबंध नसतो. जिथे भरपूर पाऊस पडतो, तिथे उपाययोजना केली जाते. आणि जेव्हा पाण्याचं दुर्भिक्ष असणाऱ्या ठिकाणी योजना जातात, तेव्हाही गरजवंताच्या वाट्याला क्वचितच येतात. त्या प्रदेशातल्या गरिबांना हे उमजतं. म्हणूनच अवर्षणावरील उपाययोजनांना ते तीसरी फसल - तिसरं पीक म्हणतात. फक्त त्या सुगीत त्यांचा वाटा नसतो.

अवर्षणावरील 'उपाययोजना'चा भला मोठा भाग खासगी कंत्राटदारांना मिळतो. रस्ते बांधणे, विहिरी खोदणे, पाण्याचे टँकर्स पाठवणे, पूल बांधणे, तलावांची दुरूस्ती करणे - अशी ही कार्ये, यांची बेरीज फार मोठी होत नसेल असं म्हणायचंय? पुन्हा विचार करा. या उद्योगात एका वर्षात जेवढा पैसा येतो, त्याच्यापुढे बिहारचा पञ्चधन घोटाळा म्हणजे किस झाडकी पत्ती. बिहारच्या घोटाळ्याला लागली पंधरा वर्षे. या घोटाळ्याचा गुण असा, की तो बराचसा 'कायदेशीर'च असतो. आणि तो उदात्त असतो. लोककल्याणासाठी असतो. दुःखाची गोष्ट इतकीच की अवर्षण आणि पाण्याच्या तुटवड्याच्या खऱ्या समस्यांशी तो कधीही भिडत नाही.

एका १९९४-९५ सालात महाराष्ट्र या श्रीमंत राज्याने अवर्षण आणि इतर पाणी प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी ११७० कोटी रुपयांहून अधिक रक्कम खर्च केली. चहा, कॉफी, सिमेंट व मोटारगाड्यांसारखी स्वयंचलित वाहनं या क्षेत्रातल्या साऱ्या देशभरातल्या प्रमुख कंपन्यांच्या गत वर्षीच्या एकत्रित नफ्यापेक्षा ही रक्कम मोठी आहे. कर भरल्यानंतर त्यांचा नफा उरतो १,१४९ कोटी रुपये असं सेंटर फॉर मॉनिटरिंग इकॉनॉमी (कॉर्पोरेट फायनान्सेस : इंडस्ट्री अँग्रीगेट्स, सीएमआयई, नोव्हेंबर, १९९४, मुंबई) यांचा अहवालच सांगतो.

१९९५ मध्ये पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी ओरिसात एका अवर्षणविरोधी प्रकल्पाचं उद्घाटन केलं. यात सहा वर्षांच्या काळात ४५५७ कोटी रुपये खर्च होणार आहेत. (वर्षाला ७५० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त). तेही कलहंडी, बोलनगीर व कोरापुट आणि इतर काही जिल्ह्यांमध्येच. या अवाढव्य रकमेतला पैसा न पैसा सार्थकी लागेल, जर त्यामुळे तुटवडा कमी झाला किंवा साधन व्यवस्थेची घडी अधिक नीट झाली, तर. पण तसं होणं दुरापास्त आहे. कारण या भागाच्या खऱ्या समस्यांकडे अजून नीटसं लक्षही दिलं गेलेलं नाही.

तत्त्वतः अवर्षणग्रस्त ब्लॉक्ससाठी ड्रॉट-प्रोन एरिया प्रोग्राम (डीपीएपी) नावाची एक केंद्रीय योजना आहे. पण कुठला ब्लॉक डीपीएपीत सामील करावा, हा आता राजकारणाचा विषय आहे. डीपीएपीसाठी केंद्राने उपलब्ध करून दिलेला निधी नाममात्रही असेल. पण एकदा का एखादा ब्लॉक डीपीएपीत आला, की इतर अनेक योजनांची रांग त्या ब्लॉकच्या दिशेने पावलं टाकते आणि सोबत प्रचंड पैसा आणते. या ब्लॉकला मग रोजगार हमी योजना, क्षार-विरोधी योजना, पिण्याच्या पाण्याचे प्रकल्प, आणि इतर अनेक योजनांचा पैसा मिळू लागतो. काही लोकांना तरी धनलाभ घडतोच.

कितीतरी राज्यातील डीपीएपीची अधिकृत आकडेवारी चित्तवेधक आहे. सहा वर्षांपूर्वी महाराष्ट्रातील डीपीएपी ब्लॉक्सची संख्या होत नव्हत. १९९६ मध्ये ही संख्या आहे १४७. याच

काळात मध्यप्रदेशातील डीपीएपी ब्लॉक्सची संख्या दुपटीने वाढून साधारणपणे साठावरून १३५ च्या आसपास पोचली. ८० नंतरच्या दशकभरात बिहारातील डीपीएपी ब्लॉक्सची संख्या चोपन्नच राहिली. नव्वदनंतर रामेश्वर ठाकूर जेव्हा केंद्रीय मंत्री बनले, तेव्हा ही संख्या वाढून पंचावन्न झाली. त्यांच्या घरचा ब्लॉक डीपीएपीत सामील झाला. त्या राज्यात आज १२२ डीपीएपी ब्लॉक्स आहेत.

याच काळात वर्षामागून वर्ष पाऊस समाधानकारक होत होता. काही लोकांना तुटवडा भोगावा लागला, पण त्याचा इथे संबंध नाही.

या प्रकरणातील वृत्तांतात दाखवून दिल्याप्रमाणे कलहंडीची मुख्य समस्या कमी पावसामुळे निर्माण झालेली नाही. बहुतेक जलसंधारण तज्ञ आणि प्रशासकांना मान्य होईल की पाऊस कुठे पडावा आणि केव्हा पडावा, यातली अनियमितता बाजूला ठेवली, तर भारतातील बहुतेक जिल्ह्यांना वार्षिक ८०० मि.मी. पाऊस पुरेसा ठरावा. गेल्या वीस वर्षांत कलहंडीचं सर्वात कमी वार्षिक पर्जन्यमान होतं ९७८ मि.मी. काही जिल्ह्यांना सामान्यपणे मिळतो, त्यापेक्षा हा पाऊस कितीतरी जास्त आहे. एरवी, कलहंडीचं सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान आहे १२५० मि.मी. ही संख्या तर छानच आहे. १९९०-९१ मध्ये या जिल्ह्यात २२४७ मि.मी. पाऊस झाला. शिवाय कलहंडीचं दरडोई अन्नधान्य उत्पन्न ओरिसा आणि भारत, दोघांच्या सरासरीपेक्षा जास्त आहे. जुन्या कलहंडीचा सर्वात वाईट भाग असणाऱ्या नुआपाड्यात आता (नुआपाडा हा एक स्वतंत्र जिल्हा आहे) १९९४ साली २३६६ मि.मि. पाऊस पडला.

पालामऊचं पर्जन्यमान देखील वाईट नाही. सामान्यपणे त्या जिल्ह्यात वर्षाला १२००-१२३० मि.मि. पाऊस पडतो. अलिकडल्या काळात कमीत कमी म्हणजे ६३० मि.मि. पाऊस वर्षभरात झालेला आहे. भारतात असेही जिल्हे आहेत जिथे याहून कमी पाऊस पडूनसुद्धा इथल्या एवढं नुकसान होत नाही.

सुरगुजाचं वार्षिक पर्जन्यमान १२०० मि.मि. पेक्षा कमी क्वचितच असतं. एखाद्या वर्षी १५००-१६०० मि.मि. पाऊसही पडतो. म्हणजे कॅलिफोर्नियाच्या चौपट. कॅलिफोर्निया मात्र द्राक्षासाठी प्रसिद्ध आहे.

तरीही या सर्व जिल्ह्यांना पाण्याच्या संबंधात भयानक समस्यांना तोंड द्यावं लागतं. निधी ज्या कामासाठी वापरला जातो, त्यापेक्षा पूर्ण वेगळ्या समस्या. सोप्या शब्दात सांगायचं तर भारतात असे कितीतरी जिल्हे आहेत जिथे भरपूर पाऊस पडतो, पण गरिबांच्या वाट्याला मात्र अवर्षण येतं. कारण पाण्याच्या उपलब्ध स्रोतांवर धनदांड्यांनी कब्जा केलेला असतो. दुसरं असं की, अवर्षणविरोधी निधीतून जे 'कार्यक्रम' होतात, त्यांची आखणी करताना गरिबांचं मत विचारात घेतलेलंच नसतं.

अवर्षण आणि डीपीएपी यांचा थेट संबंध निधीच्या भरभक्कम प्रवाहाशी लागतो, हे लक्षात आल्याबरोबर प्रत्येकालाच आपला ब्लॉक या योजनेखाली यावा अशी ओढ निर्माण होते. अनेकदा आपल्या ब्लॉकला योजनेखाली आणण्यात यश मिळण्यावर न थांबता धनदांड्या शक्ती त्यानंतर येणारे 'लाभ'ही गिळंकृत करून टाकतात.

महाराष्ट्राचं उदाहरण घेऊ. त्या राज्यात पिकणाऱ्या एकूण उसापैकी जवळजवळ ७३ टक्के

ऊस डीपीएपी ब्लॉक्समध्ये म्हणजे अवर्षणग्रस्त जिल्ह्यांमध्ये पिकतो! आणि उसाएवढं पाणी खाणारं दुसरं पीक नसेल. दुसरं असं, की महाराष्ट्रात फारच कमी जमीन सिंचनाखाली आली आहे. लागवडीखाली असलेल्या जमिनीपैकी १५ टक्के जमिनीपर्यंत ते कसंबसं पोचलं आहे. मात्र एका अंदाजानुसार डीपीएपी ब्लॉक्समध्ये ते २२ टक्के आहे - म्हणजे राज्याच्या सरासरीपेक्षा दीडपट. पुण्याजवळ लोणावळ्यात वर्षभरातला पाऊस १६५० मिमीच्या खाली क्वचित असतो, अगदी २००० पर्यंत देखील जातो आणि लोणावळा हा डीपीएपी ब्लॉक आहे.

मदतकार्यात आणि पाटबंधारे योजनांमध्ये महाराष्ट्रात आजवर जे शेकडो कोटी रुपये खर्च झालेत, त्यामुळे सिंचनाखाली असलेल्या जमिनीत फारशी वाढ झालेली नाही. डीपीएपी ब्लॉक्समधल्या छोट्या शेतकऱ्यांना मात्र दडपण जाणवतं. सगळ्या पाण्यावर धनदांड्यांचा कब्जा. राज्यकर्ते स्वतःलाच फसवत असतात की या भागावर ओतलेल्या पैशामुळे मतांनी गब्बर असणाऱ्या या कफळक शेतकऱ्यांचंही समाधान होत असेल. त्या पैशातला मोठा भाग तर तिथले सत्ताधीशच फस्त करत असतात. आणि पाटबंधाऱ्याचं पाणी? राज्यातले अंदाजे २ टक्के शेतकरी त्यातलं ७० टक्के पाणी वापरतात.

अवर्षण ही एक गुंतागुंतीची प्रक्रिया असते. उदाहरणार्थ हवामान खात्यासाठी अवर्षण नसताना शेती अवर्षणात असू शकते. म्हणजे, पुरेसा पाऊस पडूनही शेतीचं नुकसान होऊ शकतं. किंवा जमिनीच्या आतील पाण्याचं अवर्षण होऊ शकतं, ज्यात नद्या, ओढे, झरे आणि खडकाखालचं पाणी या सगळ्या पातळीत मोठी घट होऊ शकते. याच्या मागची कारणं सर्वांना परिचयाची आहेत, पण त्यावर कृती होत नाही. त्यापेक्षा सगळं निसर्गाच्या लहरीवर सोपवणं किती बरं. त्यात सोयही आहेच, कारण अवर्षण उद्योगात वेगवेगळ्या पातळ्यांवरच्या कितीतरी शक्ती एकत्र येतात वा सामावून घेतल्या जातात. अवर्षण घोट्याळ्याचं हे चक्र पूर्ण होताना अगदी वैश्विक पातळीला स्पर्श करतं.

म्हणजे असं : एक जिल्हा घ्या. उदा. सुरगुजा (दुसरा कुठलाही चालेल). तिथली ग्रामीण जनता पाण्यासंबंधीच्या अनेक समस्यांचा सामना करत असते. ब्लॉक पातळीवरील शक्ती - ठेकेदार आणि राजकारणी - हा 'झेंडा' खांद्यावर घेतात. तक्रारीचे शब्द ठरलेले असतात. आमच्या ब्लॉकला इतरांपेक्षा फारच कमी निधी मिळतो. जिल्हाधिकारी आमच्याकडे दुर्लक्ष करतात. म्हणूनच असं होतं.

म्हणजे बघा, दोन गोष्टी घडत असतात. एक, सुरगुजास्थित जनतेला अधिकाधिक गंभीर होत चाललेल्या समस्यांना तोंड द्यावं लागत असतं. आणि विशिष्ट शक्तींकडून जिल्ह्याच्या मुख्यालयात ब्लॉकला अधिक निधी मिळावा म्हणून दबाव येत असतो.

मग एखाद्या वृत्तपत्राचा (समजा बिलासपूरच्या) स्थानिक प्रतिनिधी आपलाही सूर यात मिसळतो. जिल्हाधिकारी 'आमच्या ब्लॉक'कडे दुर्लक्ष करताहेत. बहुतेक वृत्तपत्रं स्थानिक प्रतिनिधींना नावापुरतं वेतन देत असतात. महिना ५० रुपये मिळत असल्याचीही उदाहरणं आहेत. त्यामुळे कमाईचे इतर मार्ग ज्यांना उपलब्ध आहेत, तेच अशी कामं करू शकतात. या जिल्ह्यांमध्ये ठिकठिकाणी तुम्हाला आढळेल की वृत्तपत्र प्रतिनिधीचं छोटंसं दुकान असतं वा लहानसा धंदा असतो.

विविध 'सार्वजनिक कार्या' साठी असणारी कंत्राटं जर ब्लॉकला मिळाली, तर लाभार्थीमध्ये वृत्तपत्र प्रतिनिधीचाही समावेश असू शकतो. हे सरसकट खर्च नसलं, तरी बऱ्याच प्रतिनिधींना लागू होतं. मी पुष्कळ बुद्धिमान, हुन्नरी प्रतिनिधींना भेटलो आहे. ते तल्लख असतात, भविष्याचा त्यांना अचूक कानोसा लागतो आणि परिस्थितीशी ते चटकन जुळवून घेतात. त्यांच्यात अनेक जण छोटे मोठे ठेकेदार आहेत. अनेक ब्लॉकपातळीवर राजकारण करणारे आहेत. (हे वर्णन राष्ट्रीय पातळीवरच्या पुष्कळ राजकारण्यांना आणि वृत्तपत्र मालकांनाही लागू पडतं, पण ती वेगळी कथा आहे.)

आधीच निधीचा तुटवडा असलेल्या जिल्हा प्रशासनावर जोरदार अवर्षणाच्या वृत्तांतांमुळे दबाव येतो. (काही वृत्तांमध्ये सत्यांश असतो, पण मृतांचे आकडे बहुधा अतिरंजित असतात.) जिल्हाधिकारी त्याच्या मित्रमंडळींना गोळा करतो. हे असतात जिल्हा पातळीवरचे प्रतिनिधी. तो त्यांना खुलासा करतो की शेजारच्या जिल्ह्यांपेक्षा त्याच्या जिल्ह्याला राज्याच्या राजधानीतून कमी निधी मिळतो. हे खरंही असू शकतं. साधनसंपत्तीत अधिक वाटा मिळावा, म्हणून जिल्हाधिकारी राज्याच्या राजधानीत दबाव निर्माण करू लागतो. राजधानीतील वृत्तपत्रांमध्ये सुरगुजाला, वा ज्या असेल त्या जिल्ह्याला, 'सावत्र वागणूक' मिळत असल्याच्या कहाण्या येऊ लागतात.

परिणामी राज्यशासन अस्वस्थ होतं. त्याची प्रतिक्रिया काय होते? स्थानिक पातळीवर करण्यासारखं असतं, ते करताना; तेही केंद्राकडे अवर्षणावर मात करण्यासाठी अधिक निधीची मागणी करू लागतं. पुष्कळ वेळा राज्य सरकार प्रमुख नियतकालिकांच्या प्रतिनिधींना राज्याच्या मुख्यालयात आमंत्रित करतं. 'दुर्घटनाग्रस्त' क्षेत्राची दूर होते. पत्रकारांच्या दौऱ्यासाठी शासनाकडे अनेकदा वाहनं राखून ठेवलेली असतात. आणि अनेकदा त्या क्षेत्राच्या दौऱ्यावर पत्रकारांसोबत राज्यशासनाचा एखादा वरिष्ठ अधिकारी असतो.

हृदयाला हात घालणारं लिखाण करायचं, तर स्थानिक पत्रकारांपेक्षा शहरी पत्रकारांमधले सफाईदार लेखक त्यात माहीर असतात. अवर्षण आता राष्ट्रीय पातळीवरची समस्या बनतं. 'नजर जाईल तिथे जमिनीला भेगा पडलेल्या' अशा वर्णनांची रेलचेल असलेले वृत्तांत शहरी वाचकांपर्यंत पोचू लागतात. सोबत फोटो.

(जमिनीला पडलेल्या भेगा हे अवर्षणाचंच चिन्ह असतं असं नाही. तलाव रिकामा केला, तर अगदी चिंब ओल्या जागीही भेगा दिसू शकतात. आणि वरवर हिरव्या दिसणाऱ्या प्रदेशात पाण्याचं दुर्भिक्ष्य असू शकतं. पण 'जमिनीला भेगा पडलेल्या' हे शब्द आणि ते चित्रं बरं दिसतं पेपरात) इंग्रजी पत्रकारितेबद्दल तर हे जास्तच खरं आहे. भारतीय भाषांमधल्या पत्रकारितेत गंभीर समस्या आहेत, पण वस्तुस्थितीची जाणीव त्यांच्यापाशी अधिक आहे.

त्यावेळी समजा मे महिन्याच्या मध्यावरचे दिवस असले, तर उष्याच्या कडाक्याचा काही जणांच्या मनावर प्रभाव पडेल. तुमची कातडी आणि केस होरपळू लागले की अनादी काळापासून इथे अवर्षण आहे यावर विश्वास ठेवावासा वाटू लागतो. आणखी दोन महिन्यांनी इथे पूरही येईल. पण आता त्याच्याशी काही देणं घेणं नसतं. स्थानिक प्रतिनिधी ज्याप्रमाणे घटनेची नोंद घेण्यात तत्पर असतात, त्या उलट राष्ट्रीय पत्रकारांना वस्तुस्थितीची जाणीव कमी असते. अर्थातच, त्या

ठिकाणच्या खऱ्याखऱ्या कहाण्या प्रकाशात आणण्याची क्षमता असलेले अनेक वार्ताहर असतात. पण अशा दौऱ्यांवर त्यांना क्वचित पाठवलं जातं. त्यांच्या नियतकालिकाला तसल्या कहाण्यांच्यात रस नसतो. प्रत्येक संपादकाला नीट माहीत असतं की अवर्षण म्हणजे तडे गेलेली जमीन आणि पोट खपाटीला गेलेली माणसं. 'ह्यूमन इंटरेस्ट' म्हणजे हेच, नाही का?

राज्याने केंद्रावर दबाव आणलेला असतो. केंद्र शासन ढिम्म असतं. त्याच्या दृष्टीने ज्याला 'जबाबदार वृत्त' म्हणता येईल (म्हणजे ज्यात केंद्राला दोष दिलेला नसतो) त्याचा फायदा उठवला जातो. केंद्राकडूनही साधनसंपत्तीसाठी दबाव निर्माण केला जातो. आंतरराष्ट्रीय निधी संस्था, विदेशी देणगीदार जागे होतात. यूएनडीपी, युनिसेफ, ज्याच्यापाशी हातावर टेकवायला थोडाफार पैसा आहे, असं कुणीही. वर्षात १५०० मि.मि. पाऊस होतो, त्या जिल्ह्यातल्या अवर्षणावर मात करण्यासाठी साऱ्या विश्वातले मददगार एकत्र येतात.

आता चक्र उलट दिशेने फिरू लागतं. •

देणगीदार शासनकर्त्यांना तातडीची मदत देणं फार प्रिय असतं. त्यांच्या खर्चाचा नगण्य भाग त्यासाठी लागतो, पण जाहिरात केवढी होते. (अवर्षणच नव्हे, कुठल्याही प्रकारची तातडी चालते यासाठी. सोमालियातल्या बाळांचे पापे घेणारे अमेरिकन सैनिक टीव्हीवर छान दिसतात.) श्रीमंत आणि गरीब देशांच्या मध्ये महत्त्वाचे असे पुष्कळ प्रश्न असतात. उदा. असमान व्यापार. त्या प्रश्नांची सोडवणूक झाल्यास गरीब देशांचा पुष्कळ फायदा होण्यासारखा असतो. पण तसं करायचं, तर त्या 'दात्यां'ना खरोखरच काहीतरी द्यावं लागेल. त्यापेक्षा तातडीची मदत बरी.

तर अनेक ठिकाणांहून दिल्लीच्या दिशेने पैसा येतो. आता खालीखाली उतरणाऱ्या या चक्राची पुढची पायरी असते केंद्राच्या विविध खात्यांमधली मारामारी. पैशाच्या घमघमाटाने सदसद्विवेक जसा खडबडून जागा होतो, तसा आणखी कशानेही होत नाही. एका विभागाला किंवा खात्याला आठवतं की आपत्तीत सापडलेल्या जिल्ह्यातल्या जंगलांचं संरक्षण करणे हे महत्कार्य आपल्या शिरावर आहे. दुसऱ्या खात्याला आठवण होते जलसंधारणाची.

मग नंबर असतो दर महिन्याला ३०००० रुपये घेऊन जाणाऱ्या सदा वखवखलेल्या सल्लागारांचा. त्यांचं खाणपिणं व्हायचं असतं. त्यांच्याच मदतीने जिल्ह्यातल्या अवर्षणावर मात करण्याचे प्रकल्प किंवा जलसंधारण प्रकल्प किंवा आणखी वाटेल ते प्रकल्प आखले जातात. पाणी प्रश्नाचा अभ्यास आवश्यक असतोच. पण केव्हा केव्हा आहेत पैसे, तर करू या अभ्यास, असंही होतं. (जिल्हाधिकारी किंवा जिल्ह्यातले गावकरी पाणी प्रश्नांवर पुष्कळ प्रकाश टाकू शकतात. पण ते काही 'तज्ञ' नव्हेत.)

आता पैसा राज्याच्या राजधानीत पोचतो. तिथेही मारामारी चालूच राहते. जिल्ह्याच्या पातळीवर ब्लॉक-ब्लॉकमध्ये वाट्यासाठी झगडे होतात. तातडीच्या कार्यासाठी कंत्राटं दिली जातात. पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यामुळे ज्यांचे हाल होताहेत त्यांच्यासाठी सुद्धा कधी कधी पैसे खर्च होतात. पण त्यामुळे त्यांच्या समस्या सुटत नाहीत.

मुख्य प्रश्नांना हातच घातलेला नसल्याने पुढल्या वर्षी पुन्हा त्याच समस्या नव्याने उभ्या राहतात.

शेवटी असं दिसतं की सदस्य पत्रकारांपासून अनेक शक्तींना या नैसर्गिक आपत्तीचं चित्र उभं

करण्यात सामील करून घेतलं जातं. कित्येकदा पार्श्वभूमीवरील क्रिया-प्रक्रियांची दखल न घेता स्थितीला नाट्यपूर्ण बनवण्यात देखील ते सामील होताना दिसतात. वेगवेगळ्या राज्यात चक्राची गती वेगवेगळी असते. पण गती ही असतेच. आणि तरीही पाण्याच्या समस्येमुळे अनेकांचे हाल होतात, हे खरं आहेच. भारतातील कित्येक दुर्धर झगड्यांचं मूळ पाण्यात आहे. नंतर मागे पडला असला तरी नद्यांच्या पाण्याचं वाटप, हाच प्रश्न पंजाब समस्येच्या मुळाशी होता. कावेरीच्या पाण्यासाठी तामिळनाडू आणि कर्नाटक यांच्यात चालू असलेलं भांडण. (भारत आणि बांगलादेश यांच्यामधील तणावही पाणीवाटपाशीच जोडलेला आहे.) पाण्यासाठी संघर्ष गावच्या सूक्ष्म पातळीवरही अनेक प्रकारे चालू असतो. गावागावात, एकाच गावातल्या दोन पाड्यात, जातीजातीत, वर्गावर्गात. (अवर्षणसंबंधित प्रश्नांच्या अधिक माहितीसाठी विस्थापन, जिवंत राहण्याची धडपड, सावकारी व प्रतिकार यांवरील विभाग बघा.)

मानवनिर्मित अवर्षणामुळे होणारे संघर्ष वाढत आहेत. जंगलतोडीमुळे प्रचंड नुकसान होत आहे. सामायिक पाणीस्रोतांवरचा गावकऱ्यांचा ताबा घटत चालला आहे. पारंपरिक पाटबंधारे व्यवस्थांचा नाश झपाट्याने होतो आहे. खऱ्याखुऱ्या अवर्षणग्रस्त भागात जलस्रोतांचं खाजगीकरण होताना दिसून येत आहे. (रामनाडचे पाणीपती उदाहरणार्थ). अवर्षणाचे आता दोन प्रकार आहेत. खरं आणि खोटं. एकाच ठिकाणी एकाच वेळी दोन्ही अस्तित्वात असू शकतील. पुढील वृत्तांत वाचल्यावर लक्षात येईल, की बहुधा तसंच असतं.

एका मुलीचा सौदा - १

अमलापली, नुआपाडा (ओरिसा) : ऐंशी नव्वदसालांच्या दरम्यान प्रकाशात आलेल्या मानवी मूल्यांसंबंधित कहाण्यांमध्ये या कहाणीचा नंबर पहिला यावा. या गावातील एका मुलीच्या सौद्याची कहाणी. ज्या कहाणीने संपूर्ण देशाच्या सदस्यद्विवेकाला हलवून सोडलं आणि कलहंडीला प्रकाशात आणलं ती कहाणी. एका अर्थी असंही म्हणता येईल की त्या काळची पत्रकारिता हे पत्रकाराच्या सच्चेपणाचं प्रतीक आहे. आणि मर्यादांचं सुद्धा.

१९८५चा जुलै महिना होता, जेव्हा फानस पुंजीच्या बदनामीला राष्ट्रीय परिमाण लाभलं. वृत्त असं होतं, की तिने बनिता पुंजी या तिच्या चौदा वर्षांच्या नणंदेचा जवळजवळ आंधळ्या झालेल्या बिद्या पोधशी 'सौदा' केला. रु. ४० देऊन त्याने बनिताला 'विकत घेतलं' आणि 'घरकामा'ला लावलं. फानसच्या नवऱ्याने तिला टाकून दोन वर्षे झालेली. आणि वर्तमानपत्रांनी ठळकपणे प्रसिद्धी दिलेले तिचे शब्द होते : 'माझी दोन मुलं उपाशी आहेत. मी तरी काय करणार?'

प्रत्येकाच्या लक्षात आलं की तरुण मुलीची विक्री केल्याचं तिने नाकारलं नाही. सारं राष्ट्र या कहाणीने हेलावून गेलं. त्यावेळचे पंतप्रधान राजीव गांधी यांना भयंकर धक्का बसला. त्याहून भयंकर म्हणजे विक्री झाली याला त्यांच्या कार्यालयाने पुष्टी दिली. स्वतःच कलहंडीला जाण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला.

कलहंडीच्या या विभागात अधिकाऱ्यांच्या झुंडीच्या झुंडी येऊन दाखल झाल्या (आता तिथे नुआपाडा हा स्वतंत्र जिल्हा आहे.) परिस्थिती दुरुस्त करण्यासाठी नव्हे, तर पंतप्रधानांच्या दौऱ्याची तयारी करण्यासाठी. आणि डझनावारी वार्ताहर आजही भारतभरात अत्यंत गरीब असणाऱ्या नुआपाड्यात येऊन थडकले. काही झालं तरी खुद्द पंतप्रधानांचा दौरा. तो चुकवून चालणार नाही.

८०-९० सालच्या दरम्यानच्या पत्रकारितेतील काही अत्यंत संवेदनशील वृत्तांत त्या प्रसंगातून निर्माण झाले. काही तडफदार पत्रकारांनी तेव्हाच्या जे बी पटनाईक सरकारने चालवलेल्या सारवासारवीचे प्रयत्न हाणून पाडले. कलहंडीची हलाखी जगासमोर उघडी झाली. तिथल्या दारिद्र्याच्या विविध पैलूंशी ओळख झाल्यावर आणखी कहाण्या छापून आल्या. अवर्षण, टंचाई यांच्या वृत्तांतांनी रकाने भरू लागले. मिशनऱ्यांच्या सेवेत असते ती उत्साही भावनाच जणू इथे कार्यरत होती.

वृत्तपत्रांनी जे शक्य नव्हतं, ते टीव्हीने करून दाखवलं. या नात्यातल्या कलाकारांना, जे.बी.

पटनाईक यांच्यासकट, त्यांनी प्रत्यक्ष रूपात जनतेच्या नजरेसमोर आणलं. एम.जे. अकबर यांनी घेतलेल्या मुलाखतीत मुख्यमंत्री हडबडल्याचं दिसून आलं. नंतर त्यांनी 'बनावट' म्हणून त्या मुलाखतीचा निषेध केला. राज्य विधानसभेत पटनाईकांनी स्वतःचं आणखी नुकसान करून घेतलं. पश्चिम ओरिसाच्या त्या भागात मुलांची विक्री करण्याची परंपरा असल्याचं त्यांनी सूचित केलं.

वृत्तपत्रीय मोहिमेचा परिणाम हा झालाच. पुढील काही वर्षांत दोन पंतप्रधान, दोन मुख्यमंत्री आणि अगणित मंत्री नुआपाडा कलहंडीला भेट देऊन गेले. परिणामी रस्ते सुधारले, संपर्कसाधनांच्यात सुधारणा झाली, काही पुलांची डागडुजी झाली. कोणी अतिमहत्त्वाची व्यक्ती यायची असली, तरच हे होत असतं.

या मोहिमेमुळे विकास कामांसाठी प्रचंड पैसा उपलब्ध करण्यात आला. असंख्य प्रकल्पांच्या घोषणा झाल्या. दारिद्र्य जरी या भागापुरतं मर्यादित नसलं, तरी बहुतेक सान्या योजनांचं लक्ष्य कलहंडी हेच होतं. विदेशी निधीत डुंबणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांच्या झुंडी इथे आल्या. उद्देश होता - विकास.

माध्यमांना स्वतःचा अभिमान वाटावा असा तो क्षण होता. पण आज नऊ वर्षांनंतर त्या नाट्यातले बहुतेक कलाकार जिथे होते तिथेच आहेत. काहींची स्थिती तर खालावलीच आहे.

कोट्यवधी रुपयांचा आणि कित्येक प्रकल्पांचा वर्षाव होऊनही कलहंडी आणि नुआपाडा जसेच्या तसेच राहिलेले दिसतात. जे.बी. पटनाईकांची स्थिती बिघडली. त्यांची सत्ता गेली.*

गेल्या आठवड्यात मी अमलापलीत फानस पुंजीची भेट घेतली. बडतुंडाला जाऊन मी बनिता व बिद्या पोध यांच्याशीही बोललो. माझ्यासोबत माजी आमदार कपिल नारायण तिवारी होते. मूळ वृत्तांत बाहेर येण्यात त्यांचा मोठा हात होता. कलहंडीच्या दुरवस्थेकडे लक्ष वेधण्यासाठी कुटल्याही राजकारण्यापेक्षा त्यांचं योगदान मोठं आहे.

आता अंगणवाडी सेविका असणाऱ्या फानसने एकेकाळी तिच्या नवऱ्याच्या कुटुंबाच्या मालकीच्या तुटपुंज्या जमिनीपैकी आणखी जमीन गमावली आहे. सगळी सावकारांना मिळाली आहे. तिचा नवरा तेवढा परतला आहे. 'पण,' ती म्हणाली, 'पूर्वीप्रमाणे आताही तो वर्षातला बहुतेक काळ बेकारच असतो. आता बावीस वर्षांची झालेली बनिता बोलनगीर जिल्ह्यातल्या बडतुंडा गावी राहते. काही किलोमीटर अंतरावरच आहे ते. ती अजूनही त्या 'आंधळ्या म्हाताऱ्या'पाशी असते आणि त्यांना झालेल्या तीन मुलांचा दोघांनाही खूप लळा असल्याचं दिसतं.

- बनिता आणि बिद्या पोध यांची स्थिती फानसपेक्षा उजवी नाही. बनितादेखील अंगणवाडी सेविका आहे ('मी तिथे स्वैपाक करते'). अंगणवाडी योजनेच्या यशापयशाचं प्रतिबिंब तिच्या तीन मुलांच्यात दिसून येतं. तिघंही कुपोषणाचे बळी दिसतात. धाकटं तर फारच. अगदी अलिकडेपर्यंत फानस आणि बनिता महिन्याला १०० रुपये कमावत होत्या. आता त्यांचा

पगार २१० रुपये आहे. ओरिसात लागू असलेल्या दिवशी रु. २५ या किमान वेतनाच्या तो एक तृतीयांशाच्या आसपास आहे. एकीलाही आपल्या कुटुंबाचं पोट नीट भरता येत नाही. दोघीही त्यांच्या कामाविना घरी बसलेल्या नवऱ्यांना सांभाळतात.

- बिद्या पोधशी तर कोणी बोलायला गेलंच नाही. 'एका मुलीचा सौदा' वगैरे वृत्तांत छापून येत होते, तेव्हा सुद्धा नाही. तसं केल्याने वृत्तांत बिघडला असता. जणू वृत्तांतात मानवी मूल्य आणण्यासाठी कोणाला तरी अमानवी रूप द्यावं लागलं. पोध बरा बकरा होता. काही झालं तरी तो स्वतः वृत्तांत वाचणार नव्हता. काही वृत्तांतांनी त्याला आंधळ्या म्हाताऱ्या 'जमीनदाराची' भूमिका दिली. आणखी एका ठिकाणी असं होतं की, त्याने ४० रुपड्यांना मुलगी खरेदी केली आणि आपली वासना भागवल्यावर 'टाकून दिली.' बनिताची विक्री झालेला पोध जमीनदार नव्हेच, भूमीहीन आहे. त्याचं घरसुद्धा स्वतःच्या जमिनीवर उभं नाही. त्यांच्या डोक्यावरचं छप्पर त्याच्या एका काकाच्या मालकीचं आहे. पोधची दृष्टी खूप अधू आहे. खरंच काही जण त्याला आंधळ्या म्हणतील. पण घरी येणाऱ्या अभ्यागताला ओळखण्याएवढं त्याला दिसतं. मी दुसऱ्यांदा जेव्हा त्याच्या झोपडीत गेलो, तेव्हा त्याने मला ताबडतोब ओळखलं. म्हातारा? १९८५ साली ही घटना घडली तेव्हा तो विशी ओलांडलेला तरुण होता.

- कपिल तिवारीत काही बदल झालेला नाही. न होणं बरं. स्वतःचं वर्णन 'दारिद्र्य रेषेखालील माजी आमदार' असं करणाऱ्या तिवारींना आजही कलहंडीत जे घडतंय त्याचा संताप येतो. अन्यायाविरुद्ध झगडणारा स्वतंत्र वृत्तीचा राजकारणी ही त्यांची भूमिका आजही तशीच आहे.

मी त्यांना भेटलो आणि त्या सर्वांचा एकत्र फोटो काढला. त्यांच्या भोवती फिरणाऱ्या राष्ट्रव्यापी वादळाचा त्यांना स्पर्शही होऊ नये हे हास्यास्पद वाटत होतं.

- मी हे लिहीत असताना नुआपाडा-बोलनगीर या सीमाप्रदेशात त्या दारिद्र्याचे बळी पूर्वीप्रमाणेच कमाई करायला घर सोडून चालले होते. फक्त आता त्यांची संख्या जास्त होती. ते जातील रायपूरपासून मुंबईपर्यंत. रायपूरमध्ये ते रिक्षा ओढतील, तर मुंबईत बांधकाम मजूर बनतील. त्यांना हाकलणाऱ्या बेकारीची भयावहता वाढतेच आहे.

- बायकांना रायपूरच्या कुटुंबाच्यात धाडणारा धंदा तेजीत आहे. कलहंडीतील जमीनधारणेतील विषमता कमी झालेली नाही. या जगातल्या फानस पुंजीच्या जमिनी ज्या सावकारांना मिळतात, त्यांची संख्या घटली असेल, पण त्यांचा आवाका अधिक समर्थ झालेला दिसतो. सार्वजनिक आरोग्य सेवेची दुर्दशा झाली आहे. त्यात भर म्हणून हिवताप थैमान घालतो आहे.

- कलहंडीच्या मदतीसाठी होणारे विकास प्रकल्प बदलले आहेत. पण फक्त नाव आणि संख्या, या

* (हा वृत्तांत छापेपर्यंत पुन्हा आलीदेखील)

बाबतीतच. प्रत्यक्षात ते तसेच आहेत. जनतेत स्थान नसल्याने ते कोसळून पडतात. स्थितीत सकारात्मक हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न काही जिल्हा प्रशासनांनी केला आहे. तरीही आपत्तीपोटी होणारी जमीन, श्रमशक्ती आणि पीक यांची विक्री तिथेही होते आहेच. थोडक्यात, नुआपाडा व सारं कलहंडी जसंच्या तसं आहे.

‘एका मुलीचा सौदा’ या वृत्तांताचा झालेला एक चांगला परिणाम म्हणजे त्याच्यामुळे कलहंडीकडे लक्ष वेधलं गेलं. तरीही एक प्रश्न राहतोच. कलहंडीतल्या कशाच्याकडे वेधलं लक्ष?

डावीकडून : फानस पुंजी, गाजी आमदार कपिल नारायण तिवारी आणि बनिता व बिद्या पोथ, त्यांच्या तीन अपत्यांसह. राष्ट्राला हादरवणाऱ्या नाटवाला नऊ वर्ष उलटून गेल्यावर त्यातल्या प्रमुख पात्रांची स्थिती जशीच्या तशी आहे; काही बाबतीत तर कदाचित जास्त वाईट असेल.

सौदा एका मुलीचा - २

अमलापली, नुआपाडा (ओरिसा) : फानस पुंजीने ४० रुपयांना तिच्या बनिता या नणंदेचा ‘सौदा’ जवळ जवळ आधळ्या बिद्या पोथशी केल्याला आता नऊ वर्ष होत असताना त्या नाट्यातल्या बहुतेक कलाकारांची परिस्थिती जशीच्या तशी आहे. या घटनेमुळे देशभर एक वादळ उठलं आणि कलहंडी हे भारतीय गरिबीचं प्रतीक बनलं, त्यामुळे काहीही फरक पडत नाही.

‘पंतप्रधान राजीव गांधी आल्यामुळे काहीच झालं नाही,’ फानस मला म्हणाली. (१९८५ च्या मध्यावर ते इथे आले होते.) ‘इतरांना मिळाली असतील काज, मला काही नाही मिळालं. झालं इतकंच की खूप लोक आले आणि माझे फोटो काढून घेऊन गेले.’

१९८५ मध्ये मुखपृष्ठावर स्थान मिळालेल्या फानस व बनिताच्या या कहाणीचा रोख होता ‘मुलीचा सौदा’ होण्यावर. साऱ्या देशाचाच विवेक त्यामुळे जागा झाला आणि कलहंडीला थोडी मदत मिळाली. त्या मदतीचा लाभ कोणी लंपास केला, हे अलाहिदा. तरीही, ‘मुलीचा सौदा,’ ही दुधारी गोष्ट ठरली.

त्यातून घडलेला खराखुरा चांगला परिणाम म्हणजे, जर वर्तमानपत्रांनी हा प्रश्न इतका उचलून धरला नसता, तर या वृत्तांताला एवढं भावनिक महत्त्व मिळालं नसतं. आणि कलहंडीलाही लक्ष वेधलं जाण्याचा, सहानुभूती व मदत मिळण्याचा जो फायदा मिळाला, तो मिळण्याचीही शक्यता अत्यंत अवघड होती. मात्र त्याच वेळी सारा रोख त्या घटनेवर ठेवल्याने, झालं त्याला सौदा म्हणावं की नाही, यावरच वाद रंगल्याने, या मागे असणाऱ्या मालिका चक्राला महत्त्व दिलं गेलं नाही.

‘सौदा’ आणि तिथलं अवर्षण, दारिद्र्य यांचा संबंध जोडला गेला, हे खरं, पण सौद्याच्या बाबतीतल्या लिखाणात दिसलेल्या तल्लखपणे त्यांच्याविषयी लिहिलं गेलं नाही. त्या लिखाणात चुका होत्या, तोच तो पणा होता. आणि वृत्तांतात काही असलं, तरी ‘सौदा,’ या विषयावरच सारा रोख होता. राजकीयदृष्ट्या केंद्रस्थान त्यालाच मिळालं.

आता बायीस वर्षांच्या असलेल्या बनिताला सौद्याच्या पलिकडची समस्या दिसते. ती अजून बिद्या पोथजवळच राहते आणि त्यांना तीन मुलंही आहेत. फानसप्रमाणे त्यांचं कुटुंबही गरीब आहे. फानसने माझ्या जमिनीचा तुकडा विकला. तो विकता यावा म्हणून माझा अडथळा तिला दूर करायचा होता.’ फानसचा नवरा दोन वर्ष तिला सोडून गेला, तसा गावही सोडून गेला. तो परत येईल, असं कोणाला वाटलं होतं? जमिनीच्या मालकीत दुसरी भागीदार बनिता होती. फानसने

तिच्या नणंदेचा सौदा केला (किंवा साध्याभोळ्या पोधशी लग्न करायला तिला भाग पाडलं), ते काय जमिनीसाठी तिचा अडथळा दूर करायला? त्यावेळी जेमतेम चौदा वर्षांची असलेली बनिता विरोध करण्याच्या स्थितीत नव्हतीच.

बनिताला डाचणारी मुख्य गोष्ट आहे ती हीच. आणि तिचं कारणही बरोबर आहे. बहुतेक जमीन सावकारांना कधीचीच मिळाली आहे. विकल्प या स्वयंसेवी संस्थेचे डॉ. एस. के. पटनाईक म्हणतातच, 'कर्जांमुळे जमीन गमावण्याचं अमलापली हे चपखल उदाहरण आहे.' फानस व तिचं कुटुंब त्याच सापळ्यात फसलेलं आहे.

१९८६ साली प्रसिद्ध झालेल्या वृत्तांतात म्हटल्याप्रमाणे 'खरेदी' केल्यानंतर लगेच विद्या पोधने बनिताला टाकून दिलं नाही. सासूच्या वागणूकाला विटून बनिता फानसकडे, म्हणजे जिने तिचा सौदा केला असं म्हटलं गेलं, त्याच बाईकडे परत आली. तिने परत यावं म्हणून पोधने तिच्या विनवण्या केल्या. आई नीट वागेल, बनितासाठी तो कमावू लागेल, अशी वचनं दिली. ती त्याच्याकडे परत गेली आणि आता कित्येक वर्ष तिथेच आहे. दुसरं वचन मात्र खोटं ठरलं. कारण पोध अजूनही बेकार आहे. सासूचं वागणं मात्र सुधारलं. पोधच्या साऱ्या कुटुंबाचा या लग्नाला पाठिंबा होता. त्यांना त्यात खरेदी-विक्री दिसली नाही. शहर असो वा गाव, शारीरिक व्यंग असल्यास जोडीदार सहजी मिळत नाही. म्हणून तर या घरदार नसलेल्या जोडप्याला पोधच्या काकाने एक घर दिलं.

विशेष म्हणजे बनिताही त्या घटनेकडे खरेदी वा विक्रीच्या स्वरूपात पहात नाही. 'सौदा' केल्याला फानसने शांतपणे मान्यता दिली, याला तसंच कारण आहे. तसं म्हटल्यामुळे जर तिच्याकडे कोणाचं लक्ष जाऊन तिला मदत मिळणार असेल, तर चालेल की - तिला प्रसिद्धी म्हणजे काय हे बरोबर कळतं आणि काय बोलायचं तेही. 'सौदा' ही कल्पना महत्त्वाची आहे, हे तिने चटकन जाणलं. आणि त्याला ती चिकटून आहे. 'होय, मी विकलं तिला ४० रुपयांना.' ती म्हणते. तरीही बनिता जेवढा काळ पोधपासून दूर होती, तेव्हा तिला स्वतःच्या घरात घ्यायला ती कचरली नाही. त्या सगळ्यांना आपण सारे एकाच कुटुंबातले असल्याची जाणीव आहे. बनिताकडे मला फानसनेच नेलं.

बनिता व्यवस्थेची बळी ठरली. फानसचंही तेच. बनिताचा बळी घेणाऱ्या व्यवस्थेने तिलाही सोडलं नाही. पण व्यवस्थेचं चक्र फिरवण्यातही तिचा थोडा हात आहे. सगळं लक्ष तिने स्वतःकडे वेधून घेतलं. पराकोटीच्या दारिद्र्यापायी नणंदेला विकणारी बाई. ज्याने त्याने तिची गाठ घेतली. आपली कहाणी तिने अगणित वेळा सांगितली - विकली. पंतप्रधानांपासून वार्ताहरापर्यंत ज्याने ज्याने अमलापलीची वारी केली, त्याने फानसच्या हातावर थोडेतरी पैसे टेकवले. भयानक दारिद्र्याची ही असली गाथा ऐकल्यावर त्यांना तशी बुद्धी होणारच. पण बनिता आणि पोधची कथाही तीच आहे. पण त्यांचं निवेदन घ्यावं, त्यांचे उद्गार टिपावेत असं एकालाही वाटलं नाही. नंतर आलेल्या 'मदती'च्या ओघात त्यांना काहीच मिळालं नाही.

समाजाचा दबाव जरी असला, तरी बनिता बिद्या पोधकडेच का राहिली? ती त्याला सोडून गेली असती, तर सारी शासन व्यवस्था तिच्या पाठीशी उभी राहिली असती. बालकांची विक्री आजही होते. पण बनिता तेव्हाही बालक नव्हती, आता तर अजिबातच नाही. कुटुंबाची जमीन गेली, हे फानस पुंजीला मान्य आहे. आपणा सगळ्यांना त्यांची समस्या जशी समजली आहे, तशीच त्यांना

समजली आहे का?

आर्थिक गरजा आणि सामाजिक दबाव यांच्या सापळ्यात बनिता फसली. पण तिचा पोधवर राग नाही. 'आमचं लग्न विधीपूर्वक झालं नाही. आहे कोणाकडे इतका पैसा? माझ्या मुलांकडे बघणं हे महत्त्वाचं. बिद्याला रोजगार मिळाला, तर बरं होईल. तुम्ही कराल त्याला मदत नोकरी मिळवायला?' तिच्या चिंतेत कलहंडी-नुआपाडाच्या दुखऱ्या समस्येचे पडसाद ऐकू येतात. बेकारी. फानसचा मुलगा जगबंधू हाही बेकार आहे. बनिताशी बोलताना आम्हाला सतत एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते. तज्ञांना, पत्रकारांना जे कळलं नाही, ते या तरुण स्त्रीला कसं बरोबर दिसतं?

दरवर्षी इथले हजारो लोक जगण्यासाठी देशोधडीला लागतात. 'स्थिती इतकी खराब झालीय, की एकेकाळी वेढबिगार बाळगणारे छोटे जमीनमालकही कुठे कुठे जाऊ लागलेत.' दुर्योधन साबर म्हणतो. आदिवासी साबर जागृत श्रमिक संघटनेचा कार्यकर्ता आहे. त्याने एकेकाळी वेढबिगारी केली आहे आणि या भागातल्या वेढबिगारी विरुद्धच्या चळवळीचं नेतृत्वही केलं आहे.

फानस आणि तिचे आप आजही जसेच्या तसे असतील, तर प्रश्न निर्माण होतो, तो असा : कोटयावधी रुपयांचे विकास प्रकल्प, प्रसिद्धी माध्यमांच्या मोहिमा आणि विदेशी पैसा असलेल्या स्वयंसेवी संस्था जर या एका कुटुंबाची - एवढी प्रसिद्धी झाल्यानंतरदेखील - परिस्थिती सुधारू शकत नसतील, तर कलहंडीत नक्की काय साध्य झालं? ज्यांच्याकडे लक्षच गेलं नाही त्यांची स्थिती काय असेल, याची कल्पना करा पाहू.

पंच्याऐंशीच्या आसपास पत्रकारितेने खरंच खूप काही साध्य केलं. एका पातळीवर त्यांनी तात्पुरती का होईना, वृत्तांतात गरिबांविषयी अधिक सहानुभूती दाखवण्याची पद्धत रुढ केली. कलहंडीतल्या दारिद्र्याच्या भयानकतेमुळे देशाची संवेदनशीलता जर तरल बनली असेल तर त्याला कारण जे बी पटनाईक शासनाच्या ढोंगबाजीवर त्यांनी चढवलेला सातत्यपूर्ण हल्ला. पण तरीही नुआपाडा-कलहंडीच्या समस्या पटनाईक शासनाच्या नाकर्तेपणापेक्षा मोठ्या आहेत. आणि अवर्षण, टंचाई यांच्यापेक्षाही मोठ्या आहेत.

या साऱ्यात झाकलं काय गेलं, तर कलहंडीतील स्थिती आणि राज्य व केंद्र पातळीवरील धोरण यांचा परस्पर संबंध. आणि अवर्षणाला अजूनही निसर्गाची अवकृपाच मानलं जातं, जरी कितीतरी प्रसंगी अगदी विरुद्ध पुरावे भरपूर प्रमाणात मिळालेले असले, तरीही. वर्तमानपत्रांनी वास्तव घडवावं, अशी अपेक्षा हास्यास्पद ठरेल, पण लोकमानसाला समस्यांची सखोल जाण मिळवून देण्यानेही पुष्कळ काम होईल. आणि त्यासाठी मात्र विश्लेषण करण्याचा उत्साह दाखवायला हवा.

१९८५-८६ मध्ये आलेल्या कलहंडीविषयी सर्वोत्कृष्ट बातमीपत्रांमध्ये देखील 'कायमचा दुष्काळ आणि कायमची टंचाई' असंच वर्णन असे. काहीनीतर 'वीस वर्षांचं अवर्षण' अशीही भाषा वापरली. वास्तव काय आहे? पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाचे जगदीश प्रधान म्हणतात त्या नुसार गेल्या वीस वर्षांत कलहंडीत झालेला सर्वात कमी पाऊस होता १७८ मि. मी. भारतातील काही जिल्ह्यांना सामान्यपणे मिळतो, त्यापेक्षा हा पाऊस कितीतरी जास्त आहे. एरवी कलहंडीचं वार्षिक पर्जन्यमान सरासरी १२५० मि. मी. असतं. हेही चांगलंच आहे, जरी पाऊस पडण्यात अनियमितपणा असला तरी.

१९९०-९१ मध्ये या जिल्ह्यात २२४७ मि. मी. पाऊस पडला. सर्वत्र बऱ्यापैकी नियमित पडला. पण म्हणून हाल कमी झाले नाहीत. म्हणून वाटतं, कमी पाऊस ही समस्याच नाही की काय?

शिवाय, प्रधान पुढे सांगतात, 'या सर्व काळात कलहंडी जिल्ह्याचं अन्नधान्य उत्पादन गरजेपेक्षा जास्त होतं. तेही पिकं प्रचंड प्रमाणात वाया जाऊन देखील.' कलहंडीचं दरडोई धान्योत्पादन ओरिसाच्या आणि एकूण भारताच्या सरासरीपेक्षा जास्तच असतं. पण त्यातलं फक्त २५ टक्के अन्न तिथले लोक खातात. बाकी सगळं व्यापारी-सावकारांच्या साखळीतून या भागाबाहेर जातं.

१९८९-९० मध्ये साऱ्या भारतातील दरडोई धान्योत्पादन नागरिकामागे २०३ किलो होतं. ओरिसात - जिथे दारिद्र्यरेषेखालील जनतेचं प्रमाण सर्वाधिक आहे तिथे हा आकडा होता २५३ किलो. त्याच साली कलहंडीचं दरडोई धान्योत्पादन होतं ३३१ किलो. राज्याच्या, देशाच्या सरासरीच्या कुठल्या कुठे पुढे हा आकडा आहे. तरीही भूक लोकांची पोटं जाळते आणि खायला नाही म्हणून आईबाप पोरांना वाऱ्यावर सोडून देतात.

पण अवर्षण आणि टंचाई यांच्याकडे 'घटना' म्हणून पाहण्याच्या पलिकडे वर्तमानपत्रं कधीच गेली नाहीत. घटनांचीच आकर्षक बातमी बनते, 'प्रक्रिया'ची बनत नाही, या विश्वासाचा थेट आकलनावरच वार्डपरिणाम होतो. गरिबीवरचे काही उत्कृष्ट वृत्तांत घटनेला नाट्यपूर्ण रूप देण्याच्या नादात वाया जातात. नाट्य खरं प्रक्रियेतच आहे, घटनेत नाही.

जंगलतोडीचा आणि अवर्षणाचा जवळचा संबंध आहे. पण जंगलतोड ही एक प्रक्रिया असल्याने तिच्यावर 'लेख' बनवला जातो. आणि 'पर्यावरण' नावाच्या दलित वस्तीत तो गडप होतो. मग फक्त विकृत वृत्तीचे पर्यावरणवादीच त्यात रस घेतात.

वास्तव काय सांगतं? स्वातंत्र्यानंतर ओरिसात झालेल्या सर्व विकास प्रकल्पामधल्या एकत्रित गुंतवणुकीपेक्षा त्या प्रकल्पांसाठी तोडून नष्ट झालेल्या - एरवी पुन्हा पुन्हा तयार होणाऱ्या झाडा जंगलाची बाजारभावातली किंमत जास्त आहे.

आणखी कितीतरी घटक आहेत ज्यांना आवश्यक ते महत्त्व अजिबातच दिलं जात नाही. उदाहरणार्थ कलहंडीतील पारंपरिक जलसिंचन पद्धतींना नाश, आणखी एक म्हणजे ज्यांच्यामुळे हजारो लोकांचं नुकसान होतं अशी चुकीची विकास धोरणं. लोकांचं स्थलांतर थांबवं हा उद्देश असणाऱ्या यातल्या काही धोरणांचा परिणाम म्हणूनच लोक देशोधडीला लागतात. आणखीही एक म्हणजे अडचणीत सापडलेल्यांना अधिकृत आधारभूत किंमतीच्या अध्यपेक्षा कमी भावात भाताची विक्री करायला भाग पाडणारी कठोर सावकारी आणि असमान जमीनधारणा; त्यातल्या विषमतेत सतत होणारी वाढ. मुलांच्या विक्रीच्या सोबत या चित्राचं दर्शनही घडलं पाहिजे.

अशा प्रक्रियांच्या जेव्हा बातम्या बनतील, तेव्हा कलहंडीसारखी स्थिती आटोक्यात आणण्याची शक्यता समोर येईल.

ताजा कलम

मे जून १९९५च्या माझ्या शेवटच्या नुआपाडा भेटीत मला स्पष्ट दिसलं की मूलभूत समस्या

तशाच राहिल्या आहेत. फानसच्या घरी आजही वार्ताहर यात्रेकरूसारखे जात आहेतच. अमलापलीच्या इतर गावकऱ्यांना हे खुपतं. 'जो येतो तो तिच्या हातावर पैसे ठेवतो,' ते म्हणतात, 'बाकीच्या लोकांना, आम्हाला काय दुःख नाहीत?' त्या अगोदरच्या माझ्या भेटीत जेव्हा मी गरिबांची जमीन कशी गमावते, हे समजून घेत होतो, तेव्हाही त्यांनी मला आवर्जून हे सांगितलं. कलहंडीतल्या प्रत्येकापाशी सांगण्यासारखी कर्मकहाणी आहे.

बनिताचं झाला तो 'मुलीचा सौदा' होता का? जसा हुंडा असतो, तशीच नवरीसाठी किंमत मोजण्याचीही प्रथा आहे. बनिता कुठल्या प्रकारात मोडते? हे ठरवायचं कुणी? बनिताने ठरवलंय की पोधकडेच रहाणार.

१९८५-८६ साली आलेल्या वृत्तांतांचा माझ्यावर खोल परिणाम झाला. त्या काळात वर्तमानपत्र वाचणाऱ्या प्रत्येकावरच झाला. १९९४ सालच्या माझ्या पहिल्या दोन भेटांनंतर मी त्या काळातल्या वृत्तांतांकडे थोडं अधिक बारकाईने पाहिलं. माझ्या लक्षात आलं की त्यात कर्तृत्व होतं, त्याबरोबर दुःखद कुप्रवृत्तीही होत्या. परिणाम सकारात्मक झाला, तरी एकछाप विचारसरणी क्षम्य ठरत नाही.

त्या काळात अनेकांनी वाचलेल्या एका वृत्तांताची सुरुवात होती. 'इथे साक्षात नरक दृष्टीस पडतो.' पुढे म्हटलं होतं. ज्या कोणाला कलहंडीतून 'बाहेर पडणं शक्य नव्हतं' ते 'मृत होते वा मरू घातले होते.'

जे मागे राहिले, ते 'जथ्याने हिंडतात, कुत्र्यांप्रमाणे पाण्याचे थेंब चाटून घेतात.' गरीब म्हणजे जनावरं, हा उच्च मध्यवर्गीयांचा दृष्टिकोन इथे सर्वार्थाने व्यक्त होतो. ज्यांच्याविषयी करुणा वाटावी अशी, पण जनावरंच. जसे कुत्रे असतात. आणि हे एवढ्यावरच थांबत नाही.

'अन्न म्हणून ते तिथली विषारी कंदमुळं, पानं खातात - तिथे दुसरं काहीही उगवत नाही.' विषारी कंदमुळं च वेचण्यासाठी लोक फिरतात, हे मला प्रथमच कळलं तेव्हा. तोपर्यंत माझा समज होता की तसं अपघाताने होतं. पण 'तिथे दुसरं काहीही उगवत' नसेल, तर तुम्ही करणार तरी काय? वृत्तांतात १९६५च्या अवर्षणाचं वर्णन लक्षणीय घटना असं केलं होतं, ते बरोबर होतं. पण वृत्तांतात पुढे वीस वर्षांच्या अवर्षणाचा उल्लेख होता. (पर्जन्यमानाची आकडेवारी काही वेगळंच सांगते)

१९८५ चं अवर्षण आणि त्यातून उद्भवलेलं संकट यांचा परामर्श त्या वृत्तांतात खरोखर आदर वाटावा अशा रीतीने घेतलेला होता. शासकीय नाकर्तेपणा त्यात ज्या पद्धतीने उघडा पाडला होता, ते प्रशंसनीय होतं. आर्थिक घटकांचाही त्यात उल्लेख होता. पण सारा रोख होता, तो 'सौदा' आणि नैसर्गिक प्रकोप, यांवर. निर्वावलेली दृष्टी, त्याच त्या प्रतिमा सतत सामोऱ्या येत राहतात. 'निसर्गाची अवकृपा' झाली, 'भीषण दुष्काळ' पडला, त्या भागाला आता 'भवितव्य उरलेलं नाही' अशा वाकप्रयोगांमुळे लोक गरीब का राहतात इथून वाचकांचं लक्ष उडवलं जातं.

काही बाबतीत स्थितीत अजूनही फरक पडलेला नाही. अनेक नियतकालिकांमध्ये अवर्षण आणि दुष्काळ हे शब्द खुशाल एकाच अर्थाने वापरलेले असतात. या दोन शब्दात सरळ सरळ अंतर आहे. पण 'दुष्काळ' म्हटलं की दचका बसतो आणि वृत्तांताला वजन येतं. १९८६ मध्ये एका संपादकाने असं प्रतिपादन केलं, की या दोघातला फरक निव्वळ भाषेच्या वापरामधला

आहे. आजही गरिबीचे वृत्तांत लिहिताना घटनांवर भर दिला जातो. श्वास रोधून काही तरी भीषण नव्याने घडल्याचा आभास निर्माण करत गरिबीबद्दल लिहिलं जातं. वास्तवात तसं काहीही घडलेलं नसताना देखील.

असं दिसतं की आपत्ती भीषण झाली तरच लक्षवेधक ठरते. तोपर्यंत नाही. अतिरिक्त धान्य पिकवणारा कलहंडीसारखा जिल्हा या स्थितीत येण्यासाठी अनेक वर्षे उलटावी लागतात. पण ती तर प्रक्रिया आहे. त्यात कसली आली आहे बातमी? तरीपण तो लिहिण्याचा विषय होऊ शकतो. नाही का?

रामनाडचे पाणीपती - १

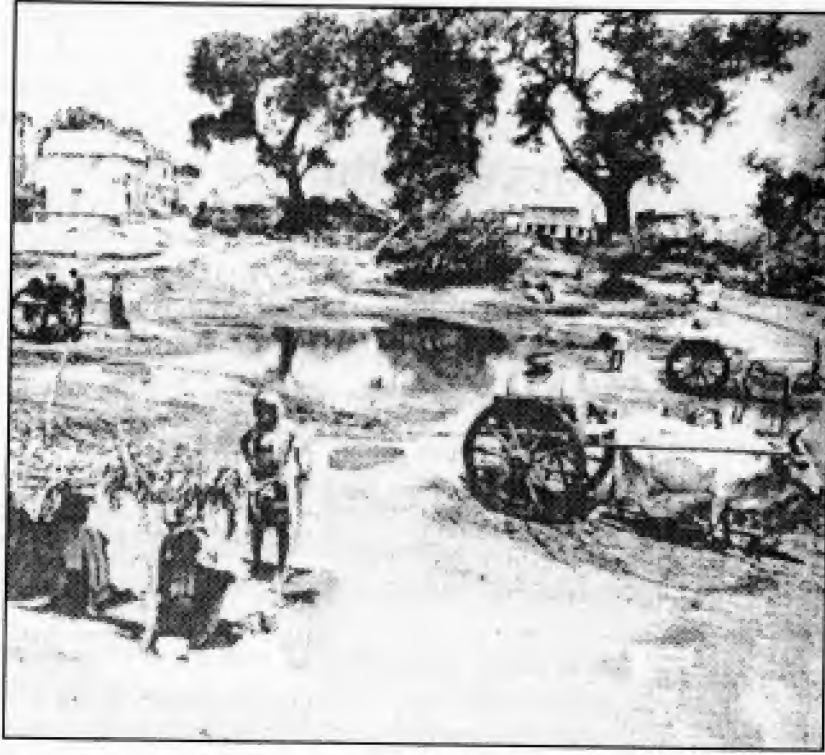
रामनाथपुरम (तामिळनाडू) : रामू हल्ली शेतीमध्ये फारसा वेळ घालवत नाही. कीलाथूवल गावातल्या बड्या जमीनमालकांमध्ये त्याची गणना होते, हे खरं. पण त्याच्या नव्या धंद्यात त्याला खूप जास्त कमाई होते. रामूपाशी एक बोअरवेल आणि एक विजेवर चालणारा पंपसेट आहे.

त्यामुळे हा तरुण उद्योजक बनला आहे रामनाडमधला एक पाणीपती. या सदाच्या दुष्काळपीडित जिल्ह्यात गेल्या दशकामध्ये सरासरीपेक्षा ११२ मि. कमी पाऊस पडत आला आहे. यावर्षीच्या पहिल्या पाच महिन्यात तर कठीण वाटलेले ते दिवस बरे होते म्हणायची पाळी आली आहे. ८०च्या पुढच्या भयंकर दशकातल्या दिवसांमध्ये पडत असे त्याच्या दहा टक्केसुद्धा पाऊस यंदा पडलेला नाही.

सिंचनाखाली असलेल्या तिथल्या एकूण क्षेत्रापैकी ९० टक्के क्षेत्र १८४१ तलावांमध्ये साठलेल्या पावसाच्या पाण्यावर अवलंबून आहे. म्हणजेच रामनाडची जनता मान्सूनच्या मर्जीवर जगते. या जिल्ह्यात बारमाही पाणी असणारी एकही नदी नाही. इथल्या विहिरींची संख्यासुद्धा तामिळनाडूच्या सरासरीपेक्षा २० टक्के कमी आहे. ज्या शेतकऱ्यांपाशी पाणी आणि पंपसेट नाहीत, त्यांना या गोष्टी ज्यांच्याकडे आहेत, त्यांच्याकडून पाणी घेणं भाग पडतं. मुदुकुल्लुथुर तालुक्यातल्या कीलाथूवल आणि इतर काही गावातल्या लोकांना विहिरी आणि तलावांच्या पार तळाशी गेलेलं पाणी काढण्यासाठी रामूचे पाय धरावे लागतात.

शेतीचा हंगाम असला की रामूच्या तीन हॉर्स पॉवरच्या विजेच्या पंपसेटसाठी तासाला १२ रुपये मोजावे लागतात. याच तऱ्हेने त्याने त्याच्या शेजारच्या करुपणन या एका छोट्या शेतकऱ्याकडून फक्त ४५ दिवसांत २००० रुपये कमावले. रामूच्या 'गिन्हाइकां'ची संख्या पुष्कळ आहे.

अशा सौद्यांमध्ये रामूला आणखी दोन गोष्टींचा फायदा होता. पहिलं म्हणजे त्याला वरखर्च जवळपास नाहीच. शेतकरी असल्यामुळे त्याला वीज मोफत मिळते. दुसरं असं की व्होल्टेज अत्यंत कमी असणे हा तर इथला नियम आहे. त्यामुळे पंपसेट दुप्पट वेळ चालवावा लागतो. करुपणनचा भुर्दंड आणि रामूचा फायदा, दोन्ही वाढतात. करुपणनकडे एक एकरपेक्षा कमी जमीन आहे आणि त्याच्या दृष्टीने २००० रुपये म्हणजे प्रचंड रक्कम आहे. नागराजन हा आणखी एक शेतकरी ज्याने या हंगामात रामूला पाण्यासाठी २००० रुपये दिले. 'तरी ते मिरचीसारख्या पिकासाठी होते,' तो म्हणतो, 'भाताला कितीतरी जास्त पाणी लागतं.'

रामनाडच्या सयालगुडीमधल्या एका सार्वजनिक तलावाच्या भूमीचा ताबा खाजगी धंदेवाल्यांनी घेतला आहे. तिथून काढलेले पाणी गेऊन जाण्यासाठी बैलगाड्यांचे छोटे छोटे ताफेच ते आणतात. तलावाच्या भूमीत खणलेल्या विहिरीमधून आणखी कोणी पाणी काढू नये यासाठी त्यांनी त्या जागेवर त्यांची माणसं सुद्धा ठेवली आहेत.

नल्लनगुडीचा राजू तासाला ३० रुपये घेतो. कारण त्याचा पंपसेट ५ एचपीचा आहे. त्याचा धंदाही ऐसपैस आहे. एटियावल, थियानूर व आणखी पाच ते सहा गावांमध्ये शेतकरी त्याच्याकडे येतात. सार्वजनिक कानमोईतून (रामनाडचे विशाल सिंचनतलाव) पाणी काढण्यावर त्याचा जास्त भर आहे. तुमच्या कानमोईचे पाणी खोल गेलंय का? राजूला भेटा. पण पुरेशा संख्येने जा. गावात किमान चाळीस पन्नास मिन्हाइकं नसतील, तर राजूला त्यात राम वाटत नाही.

गोविंदराजनकडे दोन तेलावर चालणारे पंपसेट आहेत, वर एक विजेवर चालणारा सुद्धा आहे. विजेच्या पंपसेटसाठी तो रामू एवढेच भाडं घेतो. पण तेलवाल्या पंपसेटसाठी मात्र तासाला ३० रुपये लावतो. विजेप्रमाणे तेल पुष्कट मिळत नाही, त्याच्या स्वतःच्या विहिरीमधून पाणीही त्याला विकता येतंय, या वेळच्या इंगामातल्या अवर्षणात त्याच्या लिजोरीत ७०००० रुपयांची भर पडली.

या तीन पाणीपतींमध्ये आणखीही अत्यंत महत्त्वाच्या काही समान बाबी आहेत. सर्वांपाशी

भरपूर जमीन आहे, त्यात पाणीही आहे. आणि रामनाडच्या पाणीबाजाराचा वादता पसारा तर तोंडात बोट घालायला लावतो.

प्यायच्या पाण्याची बाजारपेठ तरी मागे कशी राहिल? निदान या जिल्ह्यात? बहुतेक गावांमध्ये प्रत्येक व्यक्तीला सरासरी दिवशी शून्य ते सहा लिटर पाणी मिळतं, म्हणजे गावकऱ्यांमागे अर्ध्या बालवीपेक्षा कमी. त्यात सगळं भागवायचं. रामनाड गावातच एक बेकरीवाला आहे जो खाणावळी, सरायांना पाणी विकण्याचा जोडधंदा करून भरपूर पैसे कमावतो.

सयालगुडीतला 'पाण्याचा बाजार' हे एक चित्तवेधक दृश्य असतं. कुठल्याही क्षणी पहाल, तर भल्या दांडग्या पिंपांनी भरलेल्या आठ ते दहा बैलगाड्या सार्वजनिक कानमोईचे पाणी खाजगी विक्रीसाठी काढत असतात. सार्वजनिक कानमोईच्या पात्रातच खाजगी धंदेवाल्यांनी नव्या विहिरी खोदल्या आहेत किंवा जुन्या विहिरीची खोली वाढवली आहे. इथून काढलेल्या पाण्याच्या एका भांड्याचे ते ३० पैसे घेतात.

काही जणांनी कानमोईच्या जागेत स्नानासाठी घाट उभारले आहेत. सध्या एकदा आंधोळ करण्यासाठी ५० पैसे पडतात. सयालगुडीतल्या स्थानिक नागरिकांनी मला सांगितलं की त्यांच्या तक्रारीमुळे रामनाडचे नवीन जिल्हाधिकारी एल कृष्णन गावात आले होते. या लांडखालबाड्यांना कंटाळून त्यांनी स्थानिक पंचायत युनियनला स्नानाच्या घाटांचा ताबा घ्यायला फर्मावलं. काम झालं.

मग आठवडा उलटल्यावर पाणीपती म्हणू लागले की सयालगुडीतल्या सार्वजनिक तलावामधल्या विहिरी त्यांच्या 'मालकी'च्या आहेत. तलावाच्या पात्रात खणलेल्या तेरा 'खाजगी' विहिरी मुथुचेलन, अरुणाचलम आणि शिवलिंगम या तिघांच्या 'मालकी'च्या आहेत. 'इथला पाणीबाजार प्रचंड मोठा आहे,' या भ्रष्टाचाराविरुद्ध लढणाऱ्या तामिळनाडू किसान सभेचे एक नेते आर. करुणानिधी म्हणतात. एका भांड्याचे फक्त ३० पैसे घेऊन आणि दियसात ५०० भांडी पाणी सहज विकून हे तिघे महिन्याला अंदाजे ६०००० रुपये विहिरीमागे खिशात घालतात. या पाणीपतींचे राजकीय लागेबांधेही बहुधा असतातच. पण गावागावातली अदृश्य बाजारपेठच शेवटी खऱ्या महत्त्वाची ठरते. रामू आणि गोविंदराजनचे व्यवहार तिथेच चालतात.

एटियावल या हरिजन पाड्यात एकही नळ नाही, पाण्याचे पाईप नाहीत, विहिरीमध्येही खारं पाणी. यावर कडी म्हणजे वॉटर बोर्डतला एक बारका अधिकारी तिथल्या रहिवाशांना भांड्याला २० पैसे या दराने पाणी विकतो. कुठून मिळतं त्याला पाणी? रामनाड शहरासाठी असणारं पाणी थोडं इथे वळवून, मी एटियावलला पोचलो तेव्हा तो अधिकारी लांब कुठल्या देवळात देवासमोर माथा टेकायला गेला होता. मग त्यादिवशी गावकरी पाण्याशिवाय राहिले.

कीलाधुवलचे व्ही. नागराजन सांगतात, 'पिण्याच्या पाण्यासाठी आम्ही सावेरीयर्पट्टिनम आणि माहिदीपर्यंत जातो पण एवढ्या लांबवरून एका भांड्यापेक्षा अधिक वजन आणता येत नाही. उन्हाळ्याच्या दिवसात इथली स्त्री रोज चार तास, कदाचित जास्तच, नुसत्या पाण्यासाठी वगवण करण्यात घालवते, पण पाण्याच्या समस्येचं प्रताप एवढ्यावरच संपत नाहीत.

ओरिसातल्या कलहंडी जिल्ह्याला अनेकदा अवर्षणाचं प्रतीक म्हणून पुढे करण्यात येतं. कलहंडीला वर्षाला सरासरी १२५० मि.मि. पाऊस पडतो. गेल्या वीस वर्षांत कलहंडीत कमीत

कमी पर्जन्यमान होतं ९७८ मि.मि. रामनाडमध्ये एवढ्या पावसाला ईश्वराची कृपा मानलं जाईल. इथला 'नेहमीचा' पाऊस असतो वर्षात ८२७ मि.मि. १९८० नंतरच्या दहा वर्षांत तर रामनाडची वार्षिक सरासरी ७२० मि.मि.च्याही खाली राहिली आहे. काही काही वर्षी हा आकडा ६५० मि.मि.च्या आसपास वा त्याही खाली गेला आहे.

रामनाडमध्ये दीर्घकालीन स्थलांतराचं प्रमाण नेहमीच उच्च राहिलं आहे. पुदुकोट्टाईप्रमाणे इथेही लोकसंख्येत स्त्रियांचं प्रमाण जास्त आहे. (राज्यात व देशात याच्या उलट आहे) याचा अर्थ स्त्रियांना इथे जास्त मान आहे, असा नाही; तर अवर्षणामुळे पुरुष स्थलांतर करतात, असा आहे. शेतीत अर्थ न उरल्याने जिल्ह्याबाहेर काम शोधायला जाणाऱ्या धडधाकट पुरुषांची संख्या इथे मोठी आहे.

याशिवाय इथे शेजारच्या छोट्या शेतकऱ्याला पाणी विकणारा जमीनदार पाणीपती हा एक प्रकार आहे. ऐन वेळी पाणी न देणं त्याच्या हातात असतं आणि तसं तो करतोही. परिणामी पाणी मिळण्यावर केलेले त्या हंगामाचे हिशेब कोलमडतात, छोटे शेतकरी कर्जात आणखी बुडतात आणि अखेरीस त्यांची जमीनही जमीनदाराची होते.

पाण्याच्या स्रोताचं खाजगीकरण शेतकऱ्यांना अनेक तऱ्हांनी नागवत आहे.

जिल्हाधिकाऱ्यांनाही माहीत असलेलं एक उत्तर असं आहे, की बोअरवेल खाजगी असण्याऐवजी सामाजिक मालकीच्या असाव्यात. पण कृष्णननाही ठाऊक आहे, यातून प्रश्न संपत नाही. ते म्हणतात, 'प्रत्येक शासन समाजाच्या सर्वात दुर्बल घटकापर्यंत सामाजिक बोअरवेल सारखे आधार पुरवू बघतं. पण समजा, आम्ही एखाद्या अनुसूचित जातीच्या पाड्यात बोअरवेल खणली, की काय होतं? पाड्यात अर्धा डझनतरी लोक असतात, ज्यांच्या मलिद्यावर तिच्यामुळे गदा येते. ते टपलेलेच असतात विहिरीची मोडतोड करायचा. त्यांचा नफा आणि त्यांची दादागिरी धोक्यात येते ना. असल्या सार्वजनिक मालमत्तेचं महत्त्व आपण लोकांना समजावून सांगायला हवं. तरच ते त्या मालमत्तेचं मनापासून रक्षण करतील, तिची नीट काळजी घेतील.'

रामनाडचे पाणीपती - २

रामनाड (तामिळनाडू) : इतिहासकालापासून 'तलावांचा प्रदेश' म्हणून रामनाडची ख्याती आहे. जुन्याकाळाच्या लोकांना जाण होती की या भागाचं अस्तित्व टिकून रहायचं असेल, तर पाण्याच्या स्रोतांचं योग्य व्यवस्थापन अत्यावश्यक आहे.

जुन्या रामनाडमध्ये सध्याच्या पासुम्पोन व कामराजार या जिल्ह्यांचाही समावेश होता. त्या रामनाडमध्ये ६०००पेक्षा अधिक पुराणकालीन तलाव होते. आता रामनाडमध्ये १८४१ उरले आहेत. त्यातले काही एक हजार वर्षांपेक्षा जुने आहेत.

प्रचंड आकाराच्या 'रामनाडच्या मोठ्या तलावा'ची क्षमता ६१८० लाख घनफुटांपेक्षा जास्त आहे. ८.२४ चौरस मैल क्षेत्रामधलं पाणी त्यात येतं. हा तलाव किती जुना आहे हे कोणालाही माहीत नाही. गॅझेटियरलाही नाही. वैगई नदी या तलावाला येऊन मिळते.

तिरुवडनाई तालुक्यातला राजसिंहमंगलम तलावही भला मोठा आहे. त्याच्या बंधाऱ्याची लांबी तेरा मैल आहे व ४,५०० एकर जमीन त्याच्यामुळे भिजते.

विशेष गोष्ट अशी की रामनाडचे हे तलाव एका साखळीत आहेत. त्यामुळे एका तलावातलं जादा पाणी जलमार्गांनी खालच्या बाजूच्या इतर तलावांमध्ये भरतं. म्हणजे दुर्भिक्ष्य असलेले तलाव काही प्रमाणात पाणी जास्त असलेल्या तलावांद्वारे भरले जातात.

म्हणजे पुराणकालातले तामिळ राजे मोठे कनवाळू होते असं नाही. तामिळनाडूत गेली दोन हजार वर्षे चालत आलेल्या सिंचन पद्धतीचा अभ्यास करणारे डेविड लुडेन म्हणतात, 'श्रीमंत शेतकरी विहिरी खोदत, मुखिये तलाव बांधत, तर राजे धरणं बांधत.' मात्र पाण्याचा सूझ वापर करण्याची बुद्धी तेव्हा होती हे नक्की.

या दिवसापर्यंत इथल्या सिंचनाखालच्या जमिनीपैकी जवळ जवळ ९० टक्के क्षेत्र त्या १८४१ पुराणकालीन तलावांवर अवलंबून आहे. पावसाच्या पाण्यातून होणाऱ्या जलसिंचनावर उरलेल्या तामिळनाडूचा सरासरी फक्त ३८ टक्के भाग अवलंबून आहे. रामनाडची पारंपरिक सिंचन व्यवस्था म्हणजे तिचा प्राण आहे. पण हा प्राण आज धोक्यात आहे.

बहुतेक तलावांना दुरुस्तीचा नितांत गरज आहे. पण एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या मते, 'तलावांच्या देखभालीसाठी जेवढा निधी हवा, त्याच्या ४० टक्केच देण्यात आला आहे. त्यामुळे काही विशिष्ट बाबतीत फक्त अत्यंत महत्त्वाची दुरुस्तीच केली जाते. उपलब्ध पैशातून तलावांना पुरवठा करणाऱ्या नाल्यांची दुरुस्ती करणं शक्य नाही. पैशाचा तुटवडा असूनही सार्वजनिक

निर्माण विभागाने (पीडब्ल्यूडी) तलाव शाबूत ठेवण्याची शर्त केली आहे.

पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न घेतला, तर समुद्राच्या पाण्यातील क्षार काढून टाकण्याचं तंत्रज्ञान उपलब्ध आहे. जिल्हाधिकारी एल. कृष्णन हे या विषयात आशावादी आहेत, हे बरोबरच आहे. पण खर्चाचा प्रश्न कठीण आहे. शिवाय यासाठी ज्या क्षेत्रात मोठी गुंतवणूक करणं आवश्यक आहे, तिथे आजकाल शासन कमी खर्च करत असतं. आणि हा खर्च जनतेकडून वसूल करायचा म्हटलं, तर आधीच खासगी पुरवठादारांकडून भलभलता दाम मोडून पाणी खरेदी करावं लागणाऱ्या जनतेसमोर मोठीच समस्या उभी राहिल.

राजकीय दुर्लक्षामुळे व वैगल धरणासारख्या प्रकल्पांचा रामनाडवर काय परिणाम होईल याचा विचारच न केल्याने या जिल्ह्याच्या हालात भर पडली आहे. ५० नंतरच्या दशकापासूनच्या मदुराईमधल्या वैगल धरणाच्या निर्मितीमुळे त्या नदीतून रामनाडमध्ये येणाऱ्या पाण्यात चक्क घट झाली आहे.

‘कावेरीसारखा एक वाद तामिळनाडूच्या आतच आहे हा आमच्यासमोर’, एक राजकीय कार्यकर्ता म्हणतो, ‘नेतृत्वापाशी इच्छाशक्तीच नसणे हेच रामनाडच्या पाणीसमस्येमागचं खरं कारण आहे.’

दरम्यान, रामनाडच्या २६५ किलोमीटर लांब समुद्रकिनाऱ्यामुळे येथे भूजलसंपत्तीची मोठी शक्यता आहे. पण आताच विहिरींची खोली १५० मीटरच्या पुढे जाऊ लागली आहे. अधिकारी म्हणतात, तामिळनाडूच्या इतर भागात झाला आहे तसा जमिनीअंतर्गत पाणी स्रोतांचा अतिवापर रामनाडमध्ये झालेला नाही.

वस्तुस्थिती अशी आहे की येथे अपेक्षित असलेल्या पाण्याचा एक तृतीयांश भागसुद्धा उपयोगात आणला गेलेला नाही. तरीही हेही खरंच आहे की विहिरी अधिक खोल खणाव्या लागत आहेत, खर्च वाढतो आहे आणि गावकरी उणु तनीरची (खारं पाणी) तक्रार वाढत्या प्रमाणात करत आहेत.

एका पहाणीत रामनाडमधल्या एकोणपन्नास विहिरींमधल्या पाण्याची जून १९९२ मधली पातळी व त्याच विहिरीतली जून १९९० मधली पातळी यांची तुलना करण्यात आली. तेव्हा असं आढळलं की फक्त दहा विहिरींच्या पाण्याची पातळी ०.२३ टक्के या क्षुद्र प्रमाणात वाढली आहे. बाकी एकोणचाळीस विहिरीत पातळी तीच राहिली आहे वा घटली आहे.

पूर्ण तामिळनाडूच्या संदर्भात १७९३ विहिरींची पाहणी केली असता फक्त १.६५ टक्क्यांमध्ये पातळी किंचित वाढली होती. दीर्घकाळानंतर जमिनीतल्या पाण्याचं काय होणार हा विचार सुखदायक नाही.

दशकानुदशकांच्या सरकारी बेपर्वाईमुळे या समस्येचा सर्वात मोठा फटका शेतीला सहन करावा लागतो. १९७३ सालच्या एक तांत्रिक-आर्थिक पहाणीचा निष्कर्ष होता की जिल्ह्यातले पुराणकालीन तलाव जिल्ह्यासाठी आवश्यक आहेत. पहाणीत असंही सुचवण्यात आलं की, ‘त्यांची दुरुस्ती ताबडतोब हाती घ्यायला हवी.’ वीस वर्षांनंतर पैशाला ओहोटी लागलीय, कित्येक ठिकाणी दुरुस्तीचं काम अजून सुरु व्हायचंच आहे.

‘रामनाडचा विशाल तलाव’ बघायला भेट दिली असता ‘पाणी बाजारा’चा अखेरचा पैलू डोळ्यात भरतो. एका खासगी व्यापाऱ्याने दोन लाख रुपयांपेक्षा कमी खर्चात या भव्य तलावात

मासे पकडण्याचे हक्क मिळवले आहेत. हंगामात फक्त तीस दिवस तो मासे पकडतो आणि तेवढ्या काळात १२ ते २० लाख रुपये कमावतो. एकंदरीत इतिहासातले पांड्या व चोला राजे यांनाच तलावाचं व पाण्याचं महत्त्व उमगलं होतं.

पुदुकोट्टाईमध्ये पाण्याच्या शोधात - १

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : रात्रीच्या अंधाराचा फायदा घेऊन चपळाईने आणि वेगाने गाडीवर धाड पडली तेव्हा गाडी पुदुकोट्टाई स्टेशनमध्ये शिरत होती आणि रात्रीचे अडीच वाजले होते. प्रवासी झोपले होते. मी माझ्या पाठीवरच्या छोट्या सॅक्सकट मधल्या वाटेत अडकून पडलो होतो. इतका वेळ रायफलला टेकून डुलक्या घेत असलेला पहारेकरी गोंधळून असहाय्यपणे गाडीत चढलेल्या माणसांकडे पहात राहिला. त्यांच्या हातात भांडी, बादल्या आणि गाडगी मडकी होती.

आणि हे सगळं कशासाठी तर फक्त पाण्यासाठी.

त्यांनी गाडीतल्या साठवणाच्या टाक्या सराईतपणे रिकाम्या केल्या. आणखी दोन मिनिटांनंतर मी एकटा प्लॅटफॉर्मवर उभा होतो. ते सगळे नाहीसे झाले होते आणि त्याचबरोबर गाडीतलं बहुतेक पाणीसुद्धा.

तेरा लाख लोकवस्ती असलेल्या या जिल्ह्यात पाण्याचं एवढं दुर्भिक्ष्य आहे की पाण्याचा व्यापार इथे मोठ्या प्रमाणावर चालतो. दोन्हीसाठी. पिण्याच्या पाण्यासाठी आणि सिंचनासाठी. अगदी या पुदुकोट्टाई शहरात रात्रीच्या वेळी ठिकठिकाणी पाण्याचा शोध घेत असलेली माणसं दिसतात. गावांमध्ये तर माणशी दहा लिटरपेक्षा जास्त पाणी कोणाला मिळत नाही. ते सुद्धा पाण्याच्या सुकाळाच्या दिवसात आणि दहा लिटर म्हणजे आपल्या नेहमीच्या वापरातल्या एका बादलीभर सुद्धा नाही. बरेच वेळा तर सहा लिटर इतकंच मिळतं आणि कधी कधी अजिबातच मिळत नाही. तुलनेने दिल्लीत राहणाऱ्या नागरिकाला दिवसाला २२० लिटर पाणी मिळतं, कलकत्त्यातल्या नागरिकाला १९० लिटर मिळतं, मुंबईतल्या नागरिकाला १५५ तर मद्रासमधल्या नागरिकाला ७० लिटर मिळतं.

पुदुकोट्टाई स्टेशनमधल्या त्या चमत्कारिक स्वागतानंतर काही दिवसांनी मी गंधर्वकोट्टाईला गेलो. पोलीस नुकतेच अवर्षणग्रस्त ब्लॉकमध्ये येऊन पोहोचले होते. ते चिडलेल्या गावकऱ्यांना शेकडोंच्या गटाने ग्रामपंचायतीच्या युनियन ऑफीसमध्ये चर्चेसाठी घेऊन यायचे. गावकरी सगळ्या बसेस आणि ट्रक्सचा ट्रॅफिक अडवून निदर्शनं करीत होते. निदर्शकांचं म्हणणं होतं, 'आमच्या पाण्याच्या समस्येकडे त्यांचं लक्ष तरी कसं वेधायचं मग?'

अवर्षण म्हणजे इथे फक्त पिण्याच्या पाण्याचं दुर्भिक्ष्यच नाही तर आणखीही बरंच काही आहे. इथलं जलसिंचन मोठ्या प्रमाणावर पावसाळ्यात भरणाऱ्या टाक्यांवर अवलंबून आहे. यातल्या काही टाक्या शेकडो वर्ष जुन्या आहेत. या पाण्यावर अवलंबून असणाऱ्यांचं उत्पन्न आणि आयुष्य

अवर्षणात उद्ध्वस्त होतं. कालवे आणि विहिरींमुळे सिंचनाखाली येणारी जमीन (सुमारे २२,००० हेक्टर) ही पावसाळी पाण्याने भरणाऱ्या टाक्यांमुळे सिंचनाखाली येणाऱ्या जमिनीच्या (सुमारे ८२,००० हेक्टर) फक्त एक चतुर्थांश आहे. 'पावसाने भरणाऱ्या' म्हटलं म्हणजे मोसमी पावसाच्या दयेवर अवलंबून रहाणं आलं. जो गेल्या दहा वर्षांत पडलेलाच नाही. अपवाद फक्त एक वर्षाचा.

पाण्याच्या अभावामुळे दरवर्षी इथे मोठ्या प्रमाणावर लोक गाव सोडून जातात. तामिळनाडूतला हा सगळ्यात मागासलेला जिल्हा आहे. गंधर्वकोट्टाई या खेड्यातल्या सगळ्या वस्त्या ओस पडलेल्या मी पाहिल्या. तुलकमपट्टी या लहानशा खेड्यातली जवळपास १६० ते २०० कुटुंबं घरदार सोडून गेली. यापैकी बहुतेक कुटुंबं शेजारच्या तंजावर जिल्ह्यात गेली. हा जिल्हा राज्यातल्या सधन जिल्ह्यांपैकी एक आहे. पुष्कळशी कुटुंब कित्येक महिन्यांनंतरच परत येतील.

या ओसाड पडलेल्या घरांच्या रांगामधून बालताना हृदयात धडकी भरते. निर्मनुष्य गल्ल्यांमधून फिरताना मला फक्त एक व्यक्ती भेटली, विजया. वय वर्ष चोवीस, व्यवसाय शेतमजुरी. ती नुकतीच तंजावरहून एका दिवसासाठी आली होती. हेच बघायला की तिच्या कुटुंबाची झोपडी अजून शाबूत आहे की नाही? विजया दरिद्री 'कुरवुर' जमातीतली. (डीनोटिफाइड जमात) तिच्या मते त्या लोकांपुढे असं जगण्यावाचून दुसरा पर्याय नाही. पुष्कळ 'मुथुराजा' जमातीचे (ही सगळ्यात मागास जमात समजली जाते) लोक सुद्धा 'तुलकमपट्टी' सोडून गेले आहेत.

'ही हंगामी परिस्थिती आहे.' ब्लॉक पातळीवरच्या एका अधिकाऱ्याने या शब्दात उडवून लावलं. इतक्या सहजतेने की जणु काही हा पर्यटनाचा मोसम आहे. पण सेहेचाळीस वर्षांच्या कालियामूर्तीने, हा कुरवुर जमातीचा आहे, या समस्येचं एका शब्दात वर्णन केलं, 'पाणी'.

मी भेट दिलेल्या त्या ब्लॉकमधल्या इतर तीन खेड्यातून - पेरियाकोट्टै, उलावैगल, कोविलपट्टी - १८ ते ४५ या वयोगटातली माणसं दिसतच नव्हती. कित्येक कुटुंबाना तर घरातली माणसं कुठे गेली आहेत हे सुद्धा माहीत नव्हतं. त्यांना फक्त एवढंच ठाऊक होतं की ते सगळे कुठेतरी काम शोधांयला गेले आहेत. कारण, 'इथे अजिबात पाणी नाही. आम्ही शेती काय करणार?' इथे कुठल्याही आमदार, खासदाराने भेट दिलेली नसावी.

पुदुकोट्टाई जिल्ह्यात संपूर्ण साक्षरता प्रसाराच्या कार्यक्रमाला चांगला प्रतिसाद मिळाला. केरळ राज्याबाहेर, ९ ते ४५ या वयोगटात सर्वाधिक यश मिळालेला हा जिल्हा. त्यातूनच पुढे लक्षणीय अशा अरिवोली इयक्कम चळवळीला (ज्ञानदीप चळवळ) चालना मिळाली. ही सरकारी पैशाच्या पाठबळावर चालवलेली आहे. जिल्हाधिकारी तिचे अध्यक्ष आहेत. तरी 'अरिवोली' ला समाजाच्या भिन्न भिन्न थरातून चळवळीला वाहून घेणारे कार्यकर्ते मिळाले आहेत.

पाण्याच्या तुटवड्यामुळे साक्षरता प्रसारावर सुद्धा कसा परिणाम होऊ शकतो हे एका ब्लॉकमधल्या 'अरिवोली' बैठकीच्या वेळी आम्हाला बघायला मिळालं. साक्षरता प्रसाराच्या कार्यक्रमांनंतर घ्यायच्या सर्वेक्षणात खूप गोंधळ झालेला असल्याचं कित्येक कार्यकर्त्यांनी सांगितलं. मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या स्थलांतराचा त्यावर अनिष्ट परिणाम झालेला आहे. संगमविदुधी आणि पलाया गंधर्वकोट्टाई या दोन ठिकाणी सगळ्यात जास्त परिणाम झाला आहे. साक्षरतापश्चात कामाला यामुळे विलंब होईल. खरी चिंतेची बाब अशी आहे की या विलांबामुळे नव-साक्षरांची गणना

पुन्हा निरक्षरांच्यात करावी लागेल.

तुलकमपट्टीतल्या प्रथा ही अरिवोली कार्यकर्त्यांची आणखी एक चिंतेची बाब आहे. तिथले स्थलांतर करणारे कामगार आपल्या मुलाबाळांना बरोबर घेऊन जातात. पूर्वी ते मुलांना गावातल्या वयोवृद्धांपाशी ठेवत. एक कार्यकर्ता म्हणतो. 'याचा अर्थ तुलकमपट्टीतली एक पिढीच्या पिढी अशिक्षित राहिल. इतकंच नव्हे तर त्यांच्यापैकी कित्येक जण शाळेचं तोंड सुद्धा बघणार नाहीत.' हे असंच चालू राहिलं तर तुलकमपट्टीतली पुढची पिढी अशिक्षित आणि शारीरिक कष्ट करणाऱ्यांचीच असेल.

सततच्या पाण्याच्या तुटवड्याचा आणखी एक दीर्घकालीन परिणाम इथला जीवनावर झाला आहे. आणि तो म्हणजे शेतकऱ्यांची जमीन जाणे. पुष्कळ भागांत विकासाच्या कामांमुळे गरिबांनाच फटका बसला आहे. उदाहरणार्थ - बोअर वेलच्या आगमनामुळे कोविलपट्टीतल्या मुथुराजा कॉलनीच्या छोट्या शेतकऱ्यांची बहुतेक जमीन गेली. बोअरवेलचे मालक जवळच्या वस्तीतले श्रीमंत आणि वरच्या जातीतले शेतकरी होते आणि त्यांनी या नव्या अस्त्राने छोट्या शेतकऱ्यांना नस्तनाबूत केलं.

मद्रास इन्स्टिट्यूट ऑफ डेव्हलपमेंट स्टडीजचे डॉ. के नागराज म्हणतात. "जमिनीखालचं पाणी ताब्यात घेणारा माणूस फारच महत्त्वाचा होऊन जातो. तो बोअरवेल खणतो. त्याच्यापाशी साधनसंपत्ती असते आणि बैकांशी लागेबांधेही असतात.'

कोविलपट्टीमध्ये बोअरवेल अवतरल्यापासून बऱ्याच गोष्टी घडल्या आहेत. सर्वप्रथम छोट्या शेतकऱ्यांच्या विहिरी आटल्या. पुढची पायरी म्हणजे बोअरवेलच्या मालकांनी या छोट्या शेतकऱ्यांना पाणी विकायला सुरुवात केली. किंवा अगदी निकडीच्या वेळी पाणी द्यायला नकार दिला. याचा परिणाम म्हणजे त्यांच्या पिकांचा नाश झाला आणि शेतकरी कर्जात बुडाले. तिसरी पायरी म्हणजे शेतकऱ्यांच्या पिकातला हिस्सा मागणे. चौथी पायरी म्हणजे छोट्या शेतकऱ्यांनी काय पेरायचं हेही बडे शेतकरी ठरवू लागले. आणि पाचव्या पायरीला शेतकऱ्यांच्या पाण्यासाठी अवलंबून राहण्याचा फायदा घेऊन त्यांच्या जमिनी हडप करणे.

कोविलपट्टीचा छप्पन्न वर्षे वयाचा गोविंदराजन सांगतो, इथल्या मुथुराजा कुटुंबांकडे प्रत्येकी किमान तीन एकर किंवा त्याहून जास्त जमीन होती. आता ज्यांच्याकडे जमीन आहे ती एक तृतीयांश एकरहून कमी आहे. गावकऱ्यांची चाळीस एकरहून अधिक जमीन बड्या शेतकऱ्यांनी बळकावली. गोविंदराजन म्हणतो, 'आमच्यापाशी बोअरवेल नाहीत आणि पाणीही नाही. हे नसण्याने खूप फरक पडतो.'

हे जरा जास्तीच सोपं करून सांगितल्यासारखं झालंय. हास्यास्पद जमीन सुधारणा आणि जमिनीचे लहान लहान तुकडे हे दोन मोठे घटकही या परिस्थितीला जबाबदार आहेत. तरीही पाण्याचा, किंबहुना ते नसण्याचा इथल्या लाखो लोकांच्या जीवनावर फार मोठा परिणाम झाला आहे. जलसंपत्तीची मालकी आणि त्यांचा गरिबीवर होणारा परिणाम याची पुढकोट्टाई व त्या शेजारचं रामनाड ही दोन लख्ख उदाहरणे आहेत.

जातीजातीच्या भांडणात आणि इतर वादात पाणी हा एक महत्त्वाचा घटक असतो. या काळात हरिजनांच्या वस्तीची अधिकच दुर्दशा होते. पाणी असण्याच्या काळात वरच्या जातीचं वाटपावर

नियंत्रण असतं. तर अवर्षण काळात हरिजनांना पूर्णपणे मनाई करण्यात येते. सहाजिकच गंधर्वकोट्टाईच्या निदर्शकांत बरेचसे हरिजन आहेत.

"आम्ही तंजावरच्या पश्चिम भागात जातो आहोत." सावेरियापट्टी खेड्यातली पन्नास वर्षांची महामयी सांगते. "आमच्यापाशी पाणी नाही, रस्ते नाहीत आणि वरच्या जातीचे लोक आम्हाला पिण्यासाठी सुद्धा पाणी मिळू देत नाहीत. ते म्हणतात, जा; सरकारी अधिकाऱ्यांकडून घेऊन या. कधी कधी आम्हाला नळ विहिरी किंवा आणखी काही असं शोधत दिवसभर सुद्धा पाण्यासाठी भटकावं लागतं. पंप नेहमीच नादुरुस्त असतात."

गंधर्वकोट्टाईतल्या मनाने चांगल्या ब्लॉक डेव्हलपमेंट ऑफिसरांचा सुद्धा केव्हा केव्हा इलाज चालत नाही.

त्यांच्या ताब्यात काही विहिरी आहेत. पण अगदी छोट्या छोट्या दुरुस्त्यांसाठी सुद्धा कंत्राटदारांच्या अधिकृत सूचीपलीकडे त्यांना जाता येत नाही. आणि काही काही अधिकृत कंत्राटदार साधसं काम पूर्ण करायला महिना घेतात.

पाणी नसण्याचा पुढकोट्टाईच्या जीवनावर सर्वार्थाने परिणाम झाला आहे. मग तो आरोग्याचा प्रश्न असो वा शिक्षणाचा वा उद्योगधंद्याचा, साक्षरता प्रसाराचा असो वा कर्जफेडीचा व जमिनीचा. सर्वांवरच परिणाम झाला आहे. आणि आता अवर्षणात गड्ड्याने स्थलांतर होत आहेत.

पुदुकोट्टाईमध्ये पाण्याच्या शोधात - २

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : थाचनकुरुचि गावाभोवती ती गाडी सारखी चकरा मारत होती. कोणाची आहे ती गाडी हे आम्हाला नसलं, तरी गाववाल्यांना माहीत असतं. अवर्षणामुळे गावच्या नाजूक स्थितीतल्या अर्थव्यवस्थेचा कसा सत्यानाश झाला हेच ते सांगत असताना गाडी जवळ येते. त्यात पुदुकोट्टाई सेंट्रल को-ऑप बँकेचा एक एजंट असतो. तिथल्या एका त्यातल्या त्यात सुखवस्तू घरापाशी आम्ही उभे असतो आणि त्यामुळे त्याचं आमच्याकडे लक्ष जातं. तीन-चार वेळा तो आमच्याजवळून जातो आणि मित्राच्या ज्या जीपमधून मी आलो, तिला निरखतो. त्याच्या कर्जवसुली मोहिमेचा भाग म्हणून ही मालमत्ता जप्त करता येईल का हा विचार तो कदाचित करत असावा.

ऐन मेचा मध्य असल्याने अवर्षणाचा तडाखा भलताच जाणवतो आहे. कितीतरी ब्लॉक्समधल्या लोकांना अनेक प्रकारच्या धनकौच्या कर्जाची परतफेड करता येत नाही आहे.

सगळ्याच्या सगळा पुदुकोट्टाई जिल्हा केंद्र सरकारच्या दुष्काळी क्षेत्र कार्यक्रमात (डीपीएपी) मोडत नाही. या जिल्ह्यात वर्षाकाठी अनेकदा ८०० मि.मी. पेक्षा कमी पाऊस पडतो. या वर्षासारख्या कठीण काळात तर ६०० मि.मी. पेक्षाही कमी पडतो. उत्तरेकडल्या पूर्वेकडल्या काही जिल्ह्यात यापेक्षा खूप जास्त पाऊस पडूनही त्यांच्यातले सगळे ब्लॉक्स डीपीएपीमध्ये मोडतात. या मागचं तर्कशास्त्र अजब आहे. अर्थात, डीपीएपीत ब्लॉकचा समावेश केवळ राजकीय कारणांमुळेच होतो, असंही असू शकेलच.

केंद्राने पुदुकोट्टाईतल्या तेरांपैकी फक्त चार ब्लॉक्स डीपीएपीत समाविष्ट केले आहेत. असल्या योजनांच्या खर्चामुळे ते बिचकत असावेत. विशेषतः जिल्ह्यात ४० टक्क्यांपेक्षा कितीतरी जास्त लोक दारिद्र्य रेषेच्या कितीतरी खाली असताना. एक वरिष्ठ अधिकारी तर म्हणूनच दाखवतो, “प्रशासकीय नकाशांचा मान राखून अवर्षण चार ब्लॉक्सच्या मर्यादेतच वावरेल, ही अपेक्षा हास्यास्पद आहे.”

तामिळनाडू सरकारनेही या जिल्ह्याला अवर्षणग्रस्त ठरवलेलं नाही. तसं केलं तर सारा आणि इतर वसुलीवर पाणी सोडावं लागेल. सरकारला वाटतं, हे ‘वाईट उदाहरण’ महागात पडू शकेल. विविध राजकीय संघटनांनी मागण्या करूनही केंद्रशासन वा राज्यशासन, कोणावरही जरादेखील परिणाम झालेला नाही.

खर्च फारच होतो, असं दिसतंय.

इथे रोगराई फैलावलीय, मृत्यूने थैमान घातलंय, असं नाही. कदाचित पुदुकोट्टाईची मूक वेदना शासन वा वृत्तपत्रं, कोणाचंच लक्ष वेधून घेऊ शकत नसेल. या कंगाल जिल्ह्याचं प्रतिनिधित्व करणारा मंत्रीही आहे, पण राज्याच्या राजधानीत या जिल्ह्याला कोणी विचारत नाही. मूक वेदनेत सनसनाटी नसते. ‘इथल्या समस्येने अक्राळविक्राळ रूप धारण केल्यावरच इकडे लक्ष जाणार का? केवढी प्रचंड शोकांतिका ठरेल ती.’ एक अधिकारी म्हणतो.

इथल्या प्राथमिक शिक्षक संघटनेचे प्रमुख चोक्का राधाकृष्ण म्हणतात, “राज्य सरकारला होणाऱ्या नुकसानीची त्यांना चिंता वाटते. पण पुदुकोट्टाईतल्या लोकांचं जे नुकसान होतंय, त्याची त्यांना पर्वा नाही.” हे नुकसानही कठोर वास्तवाचाच भाग आहे. या अवर्षणामुळे हजारो शेतकऱ्यांना कर्जाची परतफेड करता आलेली नाही. खाजगी सावकारांची त्यांच्यावरची पकड अधिकच घट्ट होते. हरिजन वस्त्यांमध्ये तर याचं प्रमाण सर्वात जास्त आहे.

पाण्याच्या समस्येमुळे गरिबांच्यात चमूत्कारिक विवाद निर्माण होतात. अण्णावसल ब्लॉकमधल्या मन्नवेल्लनपट्टी या गावात दगडाच्या खाणीतले कामगार आणि गावकरी यांच्यात झगडा आहे. दगडाच्या खाणीत पाणी व्यवस्थित साठतं. गेल्या डिसेंबरातल्या पावसाने अण्णावसल खाण भरून गेली. तिथे आता मध्यम आकाराचं तळंय आहे. पुन्हा काम सुरू करायचं, तर कामगारांना पाणी काढून टाकणं भाग आहे. गाववाल्यांना वाटतं, तसं झालं तर पिण्याचं पाणीच हिरावून घेतलं जाईल. दोन्ही पक्ष एकाच गरीब वर्गातले आहेत.

वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी फेब्रुवारीतच सरकारला समस्या उत्पन्न होण्याविषयी इशारा दिला होता. जिल्ह्याच्या कलेक्टरपदी अनुराधा खती राजीवन आहेत. त्या तडफदार आणि कार्यतत्पर आहेत. वाईट परिस्थितीत जेवढं जमेल तेवढं त्या करताहेत. या दृष्टीने जिल्हा नशीबवान आहे. पूर्वीच्या कलेक्टर शीलाराणी चुनकट यांच्याविषयीचा दरारा आजही इथल्या गरिबांच्या बोलण्यात जाणवतो.

पण इथे अनेक वर्ष काढलेल्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या शब्दात सांगायचं तर, “गोम आहे ती एकूण विकास प्रक्रियेत आणि तिच्या मागच्या राजकीय प्रेरणेत. जिने कित्येक दशकांपासून पुदुकोट्टाईला दरिद्री आणि मागास ठेवलं आहे.”

पाण्याची समस्या समाधानापलिकडची आहे, असं खती राजीवन यांना वाटत नाही. ‘आपल्या पायाखालीच असलेल्या भूजल स्रोता’चा छडा लावता येईल, असा त्यांना विश्वास आहे. ‘भूजलाचं सर्वेक्षण आम्ही थोडंफार केलं आहे आणि आमच्या मते आशेला भरपूर जागा आहे.’ खाजगी कूपनलिकांचे दुष्परिणाम त्यांनी पाहिले असल्याने सरकार ‘सार्वजनिक कूपनलिकां’ना उत्तेजन देईल, असं त्या म्हणतात. मात्र, उपयुक्त ठरण्यासाठी त्यांची खोली कमीत कमी १५० फूट असावी लागेल. कदाचित ३०० फूट खोलही खणावं लागेल. याला खूप पैसे पडतात. पण ‘सार्वजनिक जलस्रोतां’चा विकास अपरिहार्य आहे यात शंका नाही.

कावेरी नदीचं पाणी या जिल्ह्यापर्यंत आणू पहाणाऱ्या जागतिक बँकेच्या मदतीने हांगाच्या एका प्रकल्पावरही खती राजीवन यांची भिस्त आहे. पुदुकोट्टाई शहराच्या पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न तरी त्यातून सुटेल अशी आशा आहे. त्यांच्या प्रामाणिकपणाबद्दल तरी शंकेला जागा नाही. पण असल्या योजनांच्या अंमलबजावणीबाबतचा इथल्या सरकारांचा अनुभव अगदी वाईट आहे.

१९६९ सालच्या वीरानम प्रकल्पाची सर्वात ठळक खूण म्हणजे आज मद्रासमध्ये निराधार लोकांसाठी मोठीच सोय ठरणारे, तेव्हा न वापरलेले पाइप. १९८३ सालच्या तेलुगु गंगा प्रकल्पाचा काहीही पत्ता नाही. जिल्ह्याच्या गॅझेटियरनुसार कावेरीचं पाणी पुदुकोट्टाईला आणण्याचा पहिला प्रस्ताव '१८३७मध्ये करण्यात आला.' आज १५६ वर्षांनंतरही अजूनही प्रस्ताव प्रस्तावच राहिला आहे. अवर्षण मात्र वास्तव अनुभवाचा भाग आहे.

सुरगुजातील राजकारण : अवर्षण आणि मृत्यू - १

रामेश्वरनगर, सुरगुजा (म.प्र.) : फेब्रुवारी आणि एप्रिल या दरम्यान इथे साठ पेक्षा अधिक मृत्यू खरंच झाले? तेही उपासमार, पटकी आणि दारिद्र्याशी संबंधित इतर रोगांमुळे? आणि त्यांचा जवळचा संबंध 'अवर्षणा'शी होता हे तरी खरं का? खरं असेल, तर पुढे काय झालं? खरं नसेल, तर पुढे काय झालं? खरं नसेल, तर अशा अफवा उडतात कुठून आणि का?

वर्तमानपत्रांचे रकाने यानेच भरलेले आहेत. पटकीलाच सर्वांनी दोषी ठरवलेलं दिसतं. पटकी म्हटल्यावर कसा अंगावर काटा येतो. साधी कारणं नाही चालणार या ठिकाणी. तरीपण एक प्रश्न उरतोच, वर्तमानपत्रातलं नाट्य आणि प्रत्यक्षातलं नाट्य एकच आहेत का?

वृत्तपत्रांच्या बहुतेक कहाण्या बिलासपूर आणि रायपूरमधल्या आहेत. काही भोपाळमध्येही आल्या आहेत. जेवढे म्हणून वार्ताहर या जिल्ह्यात आले, त्यातले बहुतेक जिल्ह्याची राजधानी अंबिकापूर, फार तर जवळची दोन गावं, इथपर्यंतच गेलेले दिसतात. (अर्थात, हिंदी पत्रकारांमध्ये एक-दोन ठळक अपवाद आहेत. त्यांनी किमान या घटनाक्रमाचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न केला आहे.)

थोडक्यात, वार्ताहर म्हणतात की कांटारोलीमध्ये तेरा आणि प्रेमनगर ब्लॉकमधल्या रामेश्वरनगर गावामध्ये दहा मृत्यू घडले. बहुतेक दरिद्री बिंझवार आदिवासींपैकी होते. वर्तमानपत्रात असंही छापून आलंय की उदयपूर ब्लॉकमधल्या मात्रिंगा गावात तेरा मझवार आदिवासी पटकीने मेले.

याच काळात बतौली ब्लॉकमधल्या बांसाजाल गावात मेलेल्या पंचवीस पहाडी कोरवा आदिवासींची नावंही वृत्तांतांमध्ये आली आहेत. तिथल्या सरपंचाने नावांच्या यादीला दुजोरा दिला. त्या अगोदर सागर विद्यापिठातल्या एका संशोधकाला बांसाजाल आदिवासींच्यात हिमोग्लोबिनची पातळी फार कमी (८ ग्रॅम टक्के) असल्याचं आढळलं होतं. तरीपण सुरगुजातल्या मृत्यूंचं लोकप्रिय कारण कॉलरा ऊर्फ पटकी हेच आहे. इथून रेल्वे व रस्ता यांच्या मार्गाने चौवीस तासांपेक्षा दूर असणाऱ्या भोपाळमधल्या वर्तमानपत्रात हीच मांडणी आहे. या घटना नसत्या तर सुरगुजाबद्दल कोणीही लिहिलं नसतं. वर्तमानपत्रांच्या कॉलमात बराच काळ सुरगुजा बेपत्ताच असतं. 'कॉलरा'चा उपयोग होत असावाच एकंदरीत.

खटकणारी गोष्ट अशी की वृत्तांतांमध्ये निनावी नोकरशाहांवर आणि त्यांच्या बेपर्वाईवर ताशेरे झाडलेले असले, तरी सार्वजनिक आरोग्य व्यवस्थेवर वाद घालायला कोणी तयार नसतं. सुरगुजात

या व्यवस्थेचं जे रूप दिसतं, ते कुठेच सापडत नाही. यां व्यवस्थेमागची कारणपरंपरा काय, इथेच ती अयशस्वी का झाली? तिच्यासाठी किती निधीची गरज आहे? डॉक्टरच नाही, अशी किती प्राथमिक आरोग्य केंद्रं आहेत? सुरगुजात ही स्थिती दरवर्षी का येते? इथली 'पाणी समस्या' काय प्रकार आहे?

वाडरॉफनगर मधलं बिजाकुरा हे गाव १९९२ साली भूकबळींमुळे प्रसिद्ध झालं होतं. आज तिथे संकट उंबरठ्यापर्यंत येऊन ठेपलं आहे. रामेश्वरनगरची वाटचाल बरबादीच्याच दिशेने चालली आहे. सुरगुजा जिल्हा भूकबळींसाठी आधीच माहीत आहे, उन्हाळा तोंडावर आला असताना हे संकट आणखी मोठं होणार. एकीकडे जिल्हा संकटाला तोंड देण्यासाठी सज्ज होतो आहे, तर राज्य विधानसभेत तिथल्या मृत्यूंवरून खडाजंगी उडत आहे.

अवर्षणग्रस्त भागात मी २१ दिवस होतो. तिथे मृतांच्या नातेवाईकांना, त्यांच्या शेजाऱ्यांना, अधिकाऱ्यांना व आरोग्य कर्मचाऱ्यांना भेटलो. त्यातून झालेलं हे निष्पन्न :

- यातल्या सगळ्या गावात कुपोषण हा जगण्याचा भागच आहे. स्थिती भयंकर आहे आणि लोकांच्या हालअपेष्टांना पारावार नाही. बरेच मृत्यू दारिद्र्याशी संबंधित कारणांमुळे व सौयीसुविधांचा अभाव यांमुळे झालेले आहेत. मात्र, मृत्यूची संख्या व मृत्यूची कारणं या विषयी जवळ जवळ तिप्पट प्रमाणात अतिशयोक्ती आहे. वस्तुस्थितीत राजकीय कल्पनाशक्तीचा मसाला भरपूर घातला आहे. यामुळे तात्पुरत्या स्वरूपाची मदत मिळत असली, तरी खऱ्या समस्यांपासून लक्ष दुसरीकडे वेधलं जातं, हेही दुर्दैवाने खरं आहे.
- बांसाजालमध्ये (लोकसंख्या १,४४१) फेब्रुवारी ते एप्रिल या काळात अगदी नैसर्गिक मृत्यू धरूनही एकूण आठ जण मृत्यूमुखी पडल्याचं आढळलं. वृत्तांत पंचवीस मृत्यूंचा आहे.
- गावच्या कोतवाराच्या नोंदींचं संयुक्त परीक्षण केल्यावर तिथल्या सरपंचाने हे असंच असल्याचं मान्य केलं. स्वतःच्याच पंचवीस या आकड्याला त्याने अठरावर आणलं. पुढे असाही खुलासा केला, की हा आकडा फेब्रुवारी १९९३ पासूनच्या पंधरा महिन्यांतला आहे. शेवटी असं निष्पन्न झालं की त्या काळात एकूण अठरा मृत्यू घडले. तेही सर्व प्रकारच्या कारणांमुळे झालेले.
- काही गावकऱ्यांनी तर सरपंचासमोरच त्यांच्या नातेवाईकांच्या मृत्यूचा जाब विचारला. २२ मे रोजी होणाऱ्या मध्य प्रदेशच्या पंचायत निवडणुकांमध्ये हा सरपंच उभा राहणार आहे. यात आश्चर्य काही नाही. निवडणूक मोहिमेची सुरुवात करायला ही भूकबळींची यादी उपयुक्त ठरली.
- या गावांमध्ये मृत्यू तर घडलेच. कांटारोलीत सहा, रामेश्वरनगरमध्ये सहा, मात्रिगात सात व बांसाजालमध्ये आठ मृत्यू घडले. गोवर आणि गॅस्ट्रोएण्टरायटिस या रोगांच्या साथीनंतर मृत्यू

घडलेले दिसतात. मात्रिगा येथील बळीनंतर सूरजपूरचे डॉ. अखंड उदयपूर सार्वजनिक आरोग्य केंद्रावर आले. ते म्हणतात, "गॅस्ट्रोएण्टरायटिसमुळे प्राण जातातच असं नाही. पण हे लोक कुपोषित आहेत. त्यांच्यात प्रतिकार शक्ती नाही. रोगाला बळी पडण्याची शक्यता त्यांच्या बाबतीत खूप जास्त असते."

- "शिवाय, गावात हातपंप वा विहीर नसल्याने त्यांना गलिच्छ नाल्याचं पाणी प्यावं लागत होतं. ही समस्या सोडवायची, तर पाणी आणि कुपोषण यांचं काहीतरी करावं लागेलच." पटकीच्या बातम्यात काही दम नाही, असं त्यांना वाटतं.
- या सर्व गावांमध्ये आरोग्य सेवा जवळ जवळ नाहीच. गावपातळीवरच्या काही आरोग्य कर्मचाऱ्यांना निलंबित करण्यात आलं - बळी घडल्यानंतर. तुटपुंजी सामग्री असलेल्या या केंद्रांना प्रचंड क्षेत्र सांभाळावं लागतं. आणि काही वेळा तर महिनेन महिने डॉक्टरच नसतो. एक प्रेमनगरचं आरोग्यकेंद्र सत्तेचाळीस गावांची काळजी वहातं. त्यातल्या सदतीस गावांशी तर पावसाळ्यात संपर्कच तुटतो. एरवी त्या गावांमध्ये जाण्यासाठी पाच किलोमीटरची दुर्गम वाट तुडवावी लागते. जलसिंचनाची सोय नसल्याने गावकऱ्यांची आर्थिक नाकेबंदी झाली आहे. पिण्याच्या पाण्यातील दूषितपणामुळे त्यांची शारीरिक हानी होते आहे.
- पण या मूलभूत कारणांकडे कोणाचं लक्ष नाही. पटकीसारख्या सनसनाटी गोष्टींचा मात्र गाजावाजा आहे. एकदा तर पाण्यात आर्सेनिक असल्याचंही सांगण्यात आलं. यात भर वारंवार येणाऱ्या अवर्षणाची खरीच भीती.

इथल्या पाण्याचे स्रोत कुंठत चालले आहेत. त्यामुळे सुरगुजात पटकी कधीही डोकं वर काढू शकते. पण मात्रिगामधले मृत्यू पटकीमुळे झाले असं सिद्ध करणारा काडीइतका पुरावा नाही. त्यासाठी जंतुचिकित्सा वगैरे काहीही करण्यात आलं नाही. या भागात ती सोयच नाही. कितीतरी लक्षणं पटकीला जुळणारी नव्हती. आणि कॉलराचं नाव घेणारे वृत्तांत वैद्यकीय, अधिकृत वा स्वतंत्र अशा कोणत्याही स्रोताचा आधार सांगत नाहीत.

पटकीसाठी सरकारी अधिसूचना मध्य प्रदेशात शेवटची निघाली ती १९९२मध्ये आणि तीही भोपाळ या राजधानीत! मात्रिगाची गोष्ट मात्र वेगळी होती. इथल्या बहुतेक मुलांना गोवराची लस टोचण्यात आलेली नाही. आरोग्य सेवा संचालनालयाचं म्हणणं आहे की कुपोषण आणि आव यात जेव्हा गोवराची भर पडली, तेव्हा प्राणांवर बेतलं.

मात्रिगामध्ये मृत्यू पावलेल्यांना पाच ते दहा दिवस ताप येत होता. उदयपूर प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे डॉ. मंगेश्वर म्हणतात, 'पटकीने यापेक्षा कमी वेळात जीव गेला असता.' आणि नातेवाईकांच्या म्हणण्यानुसार एकाही रुग्णाला पटकीप्रमाणे ओकाऱ्या झाल्या नाहीत. मात्रिगातले बळी बहुतेक सहा वर्षांखालची मुलं होती. डॉ. अखंड म्हणतात, 'पटकी फक्त लहान मुलांना होईल आणि मोठ्यांना सोडून देईल हे संभवत नाही.' मोठ्या संख्येने मुलं मृत्यू पावण्यामागे गोवर

असू शकतो.

पण जे मुळातच भीतीदायक आहे, त्यात अतिशयोक्तीची भर कशाला? एका सरपंचाने मला याचं रोखठोक उत्तर दिलं. 'लोक किडेमुंग्यांप्रमाणे मरत असल्याच्या बातम्या आम्ही पसरवल्या नाहीत, तर आम्हाला एक हातपंपसुद्धा मिळायचा नाही.' त्याच्या गावातला नवा चकचकीत हातपंप याचा पुरावाच आहे. भोपाळचा एक वरिष्ठ अधिकारी वेगळ्या शब्दात म्हणतो, 'हे दुर्बलांचं शस्त्र आहे.' हे खरं असावं. पण जिल्हा पातळीवर मात्र राजकीय हस्तक्षेपही होतो.

इथल्या खऱ्या समस्यांचं विक्राळ रूपही लवकरच स्पष्ट होईल. पण त्यांची चर्चा होण्याऐवजी नाट्यपूर्ण घटना व कारणपरंपरांवर भर दिला जात आहे. हा मौसम आहे नाट्यपूर्ण मृत्यूंचा. सुरगुजात नेहमीच असतो.

सुरगुजातील राजकारण : अवर्षण आणि मृत्यू - २

रामेश्वरनगर, सुरगुजा (म.प्र.) : २३००० चौ. कि. मी. एवढ्या अवाढव्य आकाराचा हा मध्यप्रदेशातला सुरगुजा जिल्हा दिल्ली, गोवा व भागालंड या राज्यांपेक्षा मोठा आहे. इथला सामाजिक रागरंग मात्र दक्षिणेकडच्या राज्यांपेक्षा शंभर वर्ष मागे आहे. या घडीला सुरगुजाचं नाव गाजतं आहे ते फेब्रुवारी ते एप्रिल ९४ या काळात तिथे घडलेल्या दारिद्र्यसंबंधित मृत्यूमुळे.

या बळीमागे महत्त्वाची कारणपरंपरा आहे. पण तात्कालिक राजकीय लाभांमुळे त्यांच्याकडे कोणाचं लक्ष नाही. 'इथे मृत्यू म्हणजे राजकीय घटनाच असते.' एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो. कांटारोली, रामेश्वरनगर, मात्रिंगा व बांसाजाल मिळून झालेल्या वीस बळींची तीच गत झालेली दिसते.

१९९२ मध्ये जेव्हा मध्य प्रदेशात भाजपचं राज्य होतं, तेव्हा वाडरॉफनगरने राज्याला हादरा दिला. रेवई पांडो या एका पराकाष्ठेच्या गरीब आदिवासीच्या कुटुंबातील काहीजण इथल्या बिजाकुरा गावात भूकबळी ठरले. यावर काँग्रेसने रान उठवलं. तीन माजी मुख्यमंत्र्यांनी या भागाला भेट दिली. सध्या मुख्यमंत्री असलेले दिग्विजय सिंह तेव्हा प्रदेश काँग्रेस कमिटीचे प्रमुख होते, त्यांनी बिजाकुराजवळ निषेध म्हणून उपोषण केलं.

पंतप्रधानही त्या भागात गेले, अगदी त्या गावापर्यंत नसले गेले तरी. अनेक मंत्र्यांचा लवाजमा असलेल्या त्यांच्या भेटीबद्दल आजही कडवट बोललं जातं. 'त्यांच्या स्वतःच्या राज्यात आंध्र प्रदेशात पोचमपल्लीमध्ये ऐंशी कोष्टी आत्महत्या की भूकबळी होऊन मेले, तेव्हा संहानुभूतीचा पुळका आला नाही,' एक अधिकारी सांगतो, 'त्यांनी इथे भेट देण्याचा अर्थ लाखो रुपयांचा खर्च, रस्त्यांची बांधणी. गाववाल्यांसाठी नव्हे, अतिमहत्त्वाच्या व्यक्तींसाठी,' काडीचाही बदल घडून आला नाही. पुढल्या वर्षी जेव्हा रेवई पांडो स्वतःच मेला, तेव्हा राज्यात राष्ट्रपती शासन होतं. त्यामुळे भाजपला उद्दं काढता आलं. काँग्रेस खजीलपणे चूप राहिली. आज १९९४ मध्ये काँग्रेसच्या राजवटीत बळी झालेत, तर भाजपने आरडा ओरडा चालवला आहे. परिणामी काही मंत्री-बित्री येऊन गेले. उदाहरणार्थ मात्रिंग्याला. घोषणा झाल्या, काही अधिकारी निलंबित झाले, चौकशीचा हुकूम सुटला. मात्र यावेळी १९९२ पेक्षा जास्त मृत्यू होऊनदेखील पंतप्रधानांची भेट नाही.

गावातली स्थिती जशीच्या तशीच आहे. मंत्र्यांच्या भेटीनिमित्त बसवलेला एखाद दुसरा पंप हाच एक खरोखरचा फरक. बळींची संख्या आणि त्या मागची कारणं यात गावकरी अतिशयोक्ती का करतात हे आता समजू लागतं. खळबळ माजवली की मदत हमखास मिळते हे त्यांच्या लक्षात

येऊ लागलं आहे.

म्हणून मग वीस मृत्यूंचा आकडा साठापेक्षा वर नेणे, पटकी आणि तत्सम इतर नाट्यपूर्ण कारणं सांगणे, हे उद्योग सुरू होतात. यातून लाभ मिळतो खरा, पण वाईट परिणामही होतात. मूलभूत सोयी सुविधा आणि धोरण यांच्यावरून लक्ष उडतं आणि मदतीवर केंद्रित होतं. अनेक सरपंच, पटवारी, पटेल यांनाही मदतीचा मार्गच जास्त पसंत असतो. कारण यातून त्यांना पैसा सुटतो. मंत्र्यांसाठी बांधलेले काही 'रस्ते' अर्धवट वा टाकून दिलेले आढळतात. पाण्याची समस्याही तशीच तीव्र आहे.

आणि अवर्षणाच्या एवढ्या गप्पा करूनही सुरगुजात फार कमी पाऊस पडतो, असं नाही. समस्या पाण्याची आहे कारण पाण्याच्या उपयुक्त वापराची पद्धत इथे जवळपास नाहीच. जिल्ह्यातला अंदाजे चार टक्के इतकाच भाग सिंचनाखाली आहे. गेली कित्येक वर्षे सुरगुजात वर्षाकाठी १५०० मि. मी. पाऊस पडतो. हे प्रमाण उत्तम आहे.

प्रत्यक्षात इथल्या 'अवर्षणा'च्या मुकाबल्यात कोट्यवधी रुपये खर्च करण्यात आले आहेत. म्हणजेच अवर्षण सहाय्य. म्हणजेच भ्रष्टाचार. सार्वजनिक बांधकाम, वन आणि इतर खात्यांनी गेली कित्येक वर्षे अवर्षणाच्या नावाखाली हैदोस घातला आहे - सुरगुजात हाच सर्वात मोठा 'उद्योग' आहे. 'अवर्षणा'मुळे हा जिल्हा टेकेदारांसाठी नंदनवन ठरला आहे.

गेली पाच वर्षे पाऊस 'अत्यंत कमी' पडला. पण एवढी जंगलतोड होऊन आणि भूजलाची पातळी कमी होऊन पाऊस एकाही वर्षी १२०० मि. मि. पेक्षा कमी पडलेला नाही. देशातल्या इतर अवर्षणग्रस्त जिल्ह्यांच्या कितीतरी वर हा जिल्हा आहे. १९९१-९२ मध्ये इथला पाऊस १५०० मि. मि. झाला. तामिळनाडूतल्या पुदुकोट्टाई वा रामनाड सारख्या जिल्ह्यांना कित्येक वर्षे याच्या अर्धा पाऊस मिळतो आहे. फरक इतकाच, की त्या दोन्ही जिल्ह्यात उपलब्ध तुटपुंज्या पाण्याचा वापर अधिक चांगल्या रीतीने करण्यात येतो. विचित्र गोष्ट अशी की एवढं सगळं असूनही सुरगुजाच्या धान्योत्पादनाची सरासरी देशाच्या १७३ किलोच्या तोडीस तोंड आहे. याचा अर्थ असा की योग्य तऱ्हेने व्यवस्था लावल्यास या जिल्ह्याचा कायापालट होऊ शकतो.

भारतातील सर्वात दरिद्री जनतेचा काही भाग या जिल्ह्याचा रहिवासी असूनदेखील सुरगुजामधून देशाला चांगला महसूल मिळत असतो. २४० कोटी रुपयांपेक्षा अधिक. (नुसत्या कोळशाच्या रॉयल्टीपावी १०० कोटी रुपये) सुरगुजात सरकारी गुंतवणूक याच्यापेक्षा कितीतरी कमी आहे. राज्य बँक, दोन्ही शासनं मिळून जेमतेम सुरगुजाच्या महसूलाएवढा खर्च करतात. गेल्या कित्येक मंत्रिमंडळात या जिल्ह्याला फारसं स्थान मिळालेलं नाही. इथले मोजके प्रतिनिधी इथल्या खऱ्या गरजांचा पुरेसा पाठपुरावा करू शकत नाहीत. इथून राज्याच्या राजधानीला जोडणारा रेल्वे मार्ग नाही. भोपाळपासून १००० कि.मी. पेक्षा जास्त दूर अंतरावर असल्यामुळे सुरगुजाचं सर्वांना विस्मरणच झालं असावं.

महत्वाचे असले, तरी हे प्रश्न बाजूला पडतात. तेच इतर महत्वाच्या प्रश्नांचं होतं. उदाहरणार्थ निमूटपणे उपासमार सहन केल्याने घटनाशी प्रतिकारशक्ती किंवा सामाजिक क्षेत्रातली अल्प गुंतवणूक, इतकी कमी की सान्या मध्यप्रदेशात प्रेमनगर ब्लॉकची साक्षरता सर्वात कमी आहे - फक्त चार टक्के. स्त्रियांमधील साक्षरता १.०४ टक्के आहे. याच ब्लॉकमध्ये कांटारोली व

रामेश्वरनगर गावातली ही तरुणी पिण्याचं पाणी आणायला अनेक किलोमीटर लांब जाऊन आली आहे. विचित्र गोष्ट अशी, की एका परीने त्या भागात या पदार्थाची टंचाई नाही. बांगो धरणामुळे गावकऱ्यांच्या जमिनी बुडल्या आहेत.

रामेश्वरनगरचे भूकबळी झाले.

‘निरक्षरता म्हणजेच सर्वात मोठा घातक आजार.’ एक डॉक्टर सांगतात. ‘समजा गावापर्यंत औषध पोचली, तरी त्यांना ती कशी घ्यायची कळत नाही. गावातले आरोग्य कर्मचारी स्वतःच जेमतेम लिहू वाचू शकतात. मडक्यात टाकायला दिलेल्या क्लोरिनच्या गोळ्या या लोकांनी खाऊन टाकल्याचीही उदाहरणे आहेत. अनेकदा रुग्णाच्या नातेवाईकांनी निर्वाणीच्या महत्वाचं असं औषध रुग्णाच्या पोटात जाईल, याची खबरदारी घेतलेली नाही.’

एवढंच नाही. उपचाराची संधीही न मिळता मरण्याची पाळीही येऊ शकते. खेडा येथील उपप्राथमिक आरोग्य केंद्रावर मात्रिगाची जबाबदारी आहे. तिथेही काही बळी झाले. खेडात कायमस्वरूपी डॉक्टरच नाही. तिथे कंपाउंडर देखील नाही, स्त्री आरोग्यकर्मचारी नाही, सुइंग-परिचारिका नाही. आणि हे बळी घडल्यानंतर. बळी होण्याअगोदरचे तीन महिने तर डॉक्टर अजिबातच नव्हता. तातडीची नेमणूक झालेल्याचे फक्त वीस दिवस उरले आहेत. काही डॉक्टर चक्कर मारतात, काही कामाकडे दुर्लक्ष करून खासगी व्यवसाय करतात.

बळी पडलेल्या एकाही रुग्णाला मरेपर्यंत डॉक्टरचं तोंड दिसलं नव्हतं. आरोग्य कर्मचारी आलाच नाही, हेच कारण बहुधा होतं. या डोंगराळ भागात आजारी माणसाला आरोग्य केंद्रात नेणं तर शक्यच नसायचं. बतौली ब्लॉकमध्ये ८०,००० लोक रहातात, पण त्यांच्यासाठी फक्त १२५० सेप्टरानच्या गोळ्या आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्राला त्यांची निकड असूनसुद्धा.

शिवाय या जिल्ह्यात घराघरातलं अंतरही फार आहे. एक खेडं वीस ते तीस चौरस किलोमीटरमध्ये विखुरलेलं असू शकतं. कधी कधी प्रत्येक घर वेगवेगळ्या टेकडीच्या माथ्यावर असतं. पुरवठ्याची कोणतीही गणितं या स्थितीत अवघड तर ठरतातच, भारतातल्या कोणत्याही राज्यापेक्षा मध्यप्रदेशात विकासाचा घटकामागील खर्च जास्त ठरतो.

‘आता हातपंप कुठे लावायचा?’ एक ब्लॉक अधिकारी प्रश्न करतो. ‘तेवढ्याच लोकांना हातपंपाची सोय पुरवण्यासाठी आम्हाला महाराष्ट्राच्या तुलनेत चौपट खर्च करावा लागतो. कारण आम्हाला चार पंप लागतात.’

रामेश्वरनगरमधील बांगो धरणामुळे गरीब शेतकऱ्यांची शेतजमीन नष्ट झाली आहे. धरणाचा फायदा शेजारच्या बिलासपूर या श्रीमंत जिल्ह्यातल्या जमीनदारांना मिळतो. रामेश्वरनगरमधले लोक चार वर्ष धरणग्रस्तांना मिळालेल्या तुटपुंज्या भरपाईवर जगत आहेत. पुढच्या मान्सूनमध्ये जेव्हा जमीन पूर्णपणे बुडेल, तेव्हा ते उद्ध्वस्त होतील.

जिल्ह्याच्या भूसिंचनाची वा पिण्याच्या पाण्याची समस्या सोडवण्यासाठी कोणतीही हालचाल होताना दिसून येत नाही. पाण्याचे अनेक स्रोत दूषित झाले आहेत. त्यांच्यामुळे आणखी मृत्यू ओढवण्याची शक्यता आहे. आणि जे मृत्यू घडलेत, त्यांनाही प्रतिकारशक्ती संपवणाऱ्या कुपोषणाचा मोठा हातभार लागला आहे.

पण सगळा जोर आहे तो भव्य दिव्य कृतींवर. दीर्घकाळ चालणाऱ्या प्रक्रियेतून जरी विनाश ओढवणार असला, तरी त्यात चटकदार कहाणी नसते. ‘भव्य दिव्य आकर्षक अस्तं. शिवाय त्यात मूलभूत समस्यांची दखल घेण्याचं कारण नसतं.’ एक अधिकारी म्हणतो. ‘हेच आहे सुरगुजातलं राजकारण : अवर्षण आणि मृत्यू’

ताजा कलम

हे दोन वृत्तांत जेव्हा टाइम्स ऑफ इंडियात प्रसिद्ध झाले, तेव्हा मी झाबुआ जिल्ह्यात होतो. अचानक पोलिसांनी माझी शोधशोध सुरू केली. मला प्रथम वाटलं, सर्व पत्रकारांना नर्मदा धरणाच्या पाण्यात बुडवणार असावेत. भोपाळला फोन केल्यावर मी चुकीचा ठरलो. मध्य प्रदेशाचे मुख्यमंत्री दिग्विजय सिंह यांनी हे वृत्तांत पाहिले होते. ते स्वतः सुरगुजाला जाऊन वृत्तांतातल्या ठिकाणांना भेटी देणार होते. वृत्तांत लिहिणारा या नात्याने मी सोबत जाईन काय? मी तयार झालो.

जिथे बळी झाले होते, त्या मात्रिगाला आम्ही गेलो. पण वाटेत एक दोन ठिकाणी न ठरवता थांबलो. तिथल्या प्रशासनाला आम्ही येऊ ही कल्पना अजिबातच नव्हती. तिथे जे बघायला मिळालं त्याने दिग्विजय सिंहांना जबरदस्त धक्का बसला. बरकेला गावात एका वयस्क स्त्रीने त्यांना सांगितलं, ‘तीन वर्ष झाली, रेशनच्या दुकानात तांदूळ पहायलाही मिळालेली नाही.’ दिग्विजय सिंहांनी स्वतः जातीने चौकशा करून खातरजमा करून घेतली, हे त्यांचं मोठेपण.

त्याच दिवशी संध्याकाळी संतापलेल्या दिग्विजय सिंहांनी कृतीला आरंभ केला.

सुरगुजामधून त्यांनी चोवीस उच्च, वरिष्ठ अधिकारी हलवले. त्यात अग्रभागी खुद्द कलेक्टरच होते. मध्यप्रदेशच्या इतिहासात एका फटक्यात एवढ्या बदल्या कधीही झाल्या नव्हत्या. राज्यशासनाने मग एका तरुण आयएस अधिकार्याला नवीन कलेक्टर नेमलं. या प्रबीर कृष्णाबद्दल शासन व्यवस्थेत फारच आदर व्यक्त होत असे. या प्रचंड जिल्ह्याचा कारभार पाहण्यासाठी नेमलेल्या तीन आयएस अधिकार्यांच्यात ते एक होते.

सरकारने काही वैद्यकीय व वनकर्मचाऱ्यांनाही निलंबित केलं. काही ठेकेदारांनाही काळ्या यादीत टाकलं. दिग्विजय सिंहांनी राज्याच्या मुख्य तांत्रिक परीक्षकाच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती नेमली. गेल्या चार वर्षांत सुरगुजामध्ये झालेल्या मूलभूत सोयीसुविधांच्या कामांचा दर्जा तपासून त्याचा अहवाल शंभर दिवसात सादर करण्याचं काम त्या समितीवर सोपवण्यात आलं. या वेगवान घटनांनी भोपाळमधले पत्रकार खडबडून जागे झाले. गेल्या दोन वर्षांत दिली नव्हती एवढी जागा पुढच्या दहा दिवसात पेपरवाल्यांनी सुरगुजाला दिली. मात्र, या निमित्ताने जी अग्रलेखांची लाट उसळली, त्यात सगळीकडे मुख्यमंत्र्यांच्या कृतीला संपूर्ण पाठिंबा दर्शवण्यात आला होता.

पालामऊ - अवर्षणाच्या नंतर

डाल्टनगंज, पालामऊ (बिहार) : अवर्षणाचा अनुभव घेण्याचा अधिकार पालामऊला आहे का? देशातल्या सर्वाधिक अवर्षणग्रस्त जिल्ह्यांपैकी एक असणाऱ्या जिल्ह्याबद्दल हा प्रश्न विचारणे चमत्कारिक वाटेल. पण अनेकांना या प्रश्नात तथ्य आढळतं, पालामऊचा कारभार हाकणाऱ्या अधिकाऱ्यांना सुद्धा.

सामान्यपणे पालामऊत वर्षाकाठी १२००-१२३० मि. मी. पाऊस पडतो. जो मुळीच वाईट नाही. अलिकडल्या काळात सर्वात कमी वार्षिक पर्जन्यमान होतं ६३० मि. मी. तामिळनाडूतल्या रामनाडसारख्या जिल्ह्याला 'सर्वसामान्य' काळातदेखील एवढा पाऊस बघायला मिळत नाही. तरीही रामनाडपेक्षा पालामऊत अवर्षणाचे परिणाम भीषण असतात.

इथल्या एका वरिष्ठ अधिकाऱ्याने सांगितल्याप्रमाणे : 'पृथ्वीच्या पाठीवर अनेक अशी ठिकाणे आहेत, जिथे वर्षात २०० मि. मि. पाऊस पडतो, आणि तरीही तिथली परिस्थिती कधी हाताबाहेर जात नाही.' आंध्र प्रदेशातील अनंतपूर जिल्ह्यात पालामऊपेक्षा कमीच पडतो. तिथे वर्षात ५०० मि. मी. पेक्षा कितीतरी कमी पाऊस पडल्याचीही उदाहरणे आहेत. तरी गेल्या तीस वर्षात ज्याप्रमाणे पालामऊतील अवर्षणाच्या हृदयद्रावक कहाण्या देशभरच्या वृत्तपत्रांमध्ये गाजल्या तसे रामनाडचं कधी झालं नाही. उदाहरणार्थ १९९२च्या उत्तरार्धापासून १९९३च्या मध्यापर्यंत.

भारतात अनेक ठिकाणी अवर्षण होतं, पण त्यातून दुष्काळसम परिस्थिती निर्माण होत नाही. एक अंदाज असा आहे की कुठल्याही क्षणी भारताच्या भूमीच्या आठव्या भागात पाण्याचं दुर्भिक्ष्य जाणवत असतं. पण पालामऊत अवर्षण आणि दुष्काळ यांच्यातलं अंतर कमी झालेलं आहे. याचा अर्थ असा होतो की चुकीच्या निर्णयाची किंमत फार गंभीर ठरू शकते. इतर ठिकाणी ज्या चुकीमुळे एखादी अडचण निर्माण झाली असती, तिचं रूपांतर इथे भीषण संकटात होऊ शकतं.

इतर अनेक जिल्ह्यांच्या तुलनेत अधिक पाऊस लाभण्याव्यतिरिक्त इतरही बाबतीतही पालामऊ नशीबवान आहे. गेली कित्येक वर्षे इथे वरिष्ठ प्रशासक म्हणून प्रामाणिक व्यक्ती आल्या आहेत. ६० नंतरच्या दशकातल्या के.एस. सिंह यांच्यापासून ते कार्यतत्पर उपआयुक्त संतोष मॅथ्यू यांच्यापर्यंत.

हा जिल्हा आणखी एका बाबतीत तुलनेने उजवा ठरतो, ती म्हणजे एवढी जंगलतोड होऊनही या जिल्ह्याच्या भूमीवर पुष्कळ जंगल शिल्लक आहे. अधिकृतपणे ४० टक्के, अनधिकृतपणे अंदाजे २५ टक्के. याच्या तुलनेत रामनाडची फक्त १.०६ टक्के भूमी जंगलाखाली आहे. असं

असताना, आपत्ती आली की नेमकं काय घडतं पालामऊत?

पालामऊच्या काही समस्या अत्यंत गुंतागुंतीच्या आणि प्रचंड आहेत. त्यामुळे प्रशासक कितीही गुणी असला, तरी त्याला आपत्तीशी झगडण्यापेक्षा अधिक काही करता येत नाही. ब्लॉक पातळीवरचा एक अधिकारी मला म्हणालाच, 'समस्यांमध्येच आम्ही इतके गुंतून पडतो, की त्यांचा दूरगामी विचार करून काही नियोजन करण्याएवढी फुरसतच आम्हाला मिळत नाही. आणि जेव्हा आम्ही तेही साध्य करतो - तेव्हा पाटण्यात कोण ऐकतो आमचं?'

आणि एवढं असूनही पालामऊत सुप्त गुण अफाट आहेत आणि अनेकांना वाटतं, त्या प्रमाणे फक्त खनिजांच्या बाबतीतच नव्हे. उपायुक्त मॅथ्यू जिल्ह्याच्या भवितव्याबाबत आशावादी आहेत. त्यांना शेतीमध्ये आशेचा किरण दिसतो आहे. 'आम्ही एक तपास केला, तेव्हा लक्षात आलं की शेतीयोग्य जमिनीपैकी फक्त ४८ टक्के जमीनच कोणत्याही वेळी लागवडीखाली असते. बाकी पडीक असते.' मॅथ्यूनी ढाम ढरवलंय, की योग्य संसाधनं उपलब्ध झाल्यास 'पाण्याचंच पीक' सर्वात अगोदर काढायचं. जे पाणी मिळतं, ते साठवण्याची काहीच व्यवस्था सध्या पालामऊत नाही.

मॅथ्यूंना त्या दिशेने बरंच काही करण्याची इच्छा आहे. 'जमिनीने स्पंजाप्रमाणे पाणी धरून ठेवावं, यासाठी जंगलांची गरज आहे. त्यामुळे मग झरे जिवंत राहतील. पृष्ठभागावरच्या पाण्याचा साठा करण्यासाठी बांधकाम करण्याचीही इथे गरज आहे. योग्य तऱ्हेची जंगलवाढ, त्याबरोबर मोकळ्या जागा भरण्यासाठी फळबागा, पेरू, बोरं, आवळा, पपया, सगळ्याच्या लागवडीचा फायदा होईल.'

त्यांचे अनेक निष्कर्ष योग्य वाटतात. पण वास्तवाचे इतर पैलू आड येतात. बिहारच्या अंदाजपत्रकात जलसिंचनावरचा खर्च कमी कमी होत चालला आहे. आजचे १२० कोटी रुपये ही रक्कम पाच वर्षांपूर्वीच्या रकमेच्या एक तृतीयांशापेक्षा कमी आहे. यातले ८० कोटी रुपये तर आस्थापनातच खर्च होतात. याचा अर्थ असा की आठ कोटी लोकांच्या या राज्याला ४० कोटी रुपयात, म्हणजे दरडोई पाच रुपये खर्चात आपल्या जलसिंचनाच्या गरजा भागवाव्या लागतात. कुठून येणार पैसा?

गेली काही दशकं चाललेल्या जमीन बळकावण्याच्या प्रकारांमुळे गरिबांचा शेवटचा आसरा, त्यांची जमीन, नष्ट होऊ लागला आहे. भूमिहीनांची स्थिती जास्त बिकट आहे. दरवर्षी पूर्व उत्तर प्रदेशपासून पंजाबपर्यंत मोठ्या संख्येने शेतमजूर मोसमी स्थलांतर करत असतात. पण गरिबांच्यातही जे गरीब, त्यांना हा पर्यायसुद्धा उपलब्ध नसतो. पूर्णपणे वा अर्धवट वेढबिगार असलेल्यांना, कर्जात बुडालेल्यांना इथेच रहावं लागलं.

आदिम जमातींसाठी जंगलतोड म्हणजे आकाश कोसळल्यासारखंच. खाणी वा 'विकास' अशा कारणांमुळे विस्थापित झालेल्यांपाशी नाही उरत जमीन, ना उपजीविका. आपत्ती नंतरच्या मदतकार्याला विविध पातळीवरच्या भ्रष्टाचाराची भोंकं असतात. एक वरिष्ठ अधिकारी सांगतो, 'अनेकदा विकासापेक्षा मदतीसाठी अधिक निधी मिळतो. अनेकांना ते सोयीचं ठरतं.' याच कारणामुळे स्थानिक लोक अवर्षणासाठी मिळणाऱ्या मदतीला 'तीसरा फसल' - तिसरं पीक, असं म्हणतात. स्थानिक वरच्या वर्गासाठी हे एक घबाडच असतं.

तामिळनाडूतील पुदुकोट्टाई भाग हाही कोरडाच आहे. इथले स्थलांतरित शेतकरी वा पडेल ते काम करणारे लोक पालामऊतल्यांच्या पेक्षा काही जास्त कमावत नाहीत, पण जेव्हा अरिष्ट येतं, तेव्हा तगून रहाण्याची शक्यता त्यांच्या बाबतीत जास्त असते. तामिळनाडूत मूलभूत साधनसुविधा आहेत; संपर्काची, वहातुकीची टाकटीक साधनं आहेत. तिथे साक्षरता व शाळा याचं प्रमाणही जास्त आहे. सुरक्षिततेचा आधार व अधिक चांगला कारभार आहे. पालामऊवर जेव्हा अरिष्ट येतं, तेव्हा इथले सर्वात गरीब लोक, विशेषतः वेगळ्याच समस्या असणारे आदिवासी अक्षरशः भरडून निघतात.

या वर्षी जिल्हा प्रशासनाच्या भगिरथ प्रयत्नांमुळे गरिबांची भूक भागवणाऱ्या मक्याचं पीक यशस्वी ठरलं आहे. पण त्या पुढचं भाताचं पीक तितकंसं चांगलं आलेलं नाही. जिल्ह्यातल्या गावामागून गावात प्रत्येकाने मक्याचं पीक चांगलं झाल्याचं मान्य केलं आणि तरीही 'ती वेळ (१९९२ सालचा गंभीर पेचप्रसंग) पुन्हाही येऊ शकेल' असंही म्हटलं.

'सगळं अतिशय नाजुक आहे.' एक बरिष्ठ अधिकारी मला म्हणाला, 'मक्याच्या पिकामुळे त्यांचे तीन महिने जांतात, भातामुळे आणखी दोन. लाख, मोह (महुआ) आणि तेंदू पानांमुळे फारतर आणखी दोन महिने त्यांना तग धरता येईल. मग पुढचे पाच महिने मात्र त्यांच्या कष्टाला पारावार उरत नाही. ते स्थलांतर करतात, कंदमुळं, जंगली फळं, जे हाताला लागेल ते खाऊन रहातात. त्यामुळे त्या काळात जर आपत्ती कोसळली, तर इथे दुष्काळाची स्थिती निर्माण व्हायला जराही वेळ लागत नाही.'

पालामऊतलं अवर्षण आणि दुष्काळ यांना पहिल्या पानावर जागा मिळते कारण त्यांचं रूप तसंच अक्काळविक्राळ असतं. पण तरीही या केवळ घटना आहेत, ज्या इतर प्रक्रियांची फळं आहेत; राजकीय कार्यकर्ते असलेले नरेंद्र चौबे म्हणतात, या प्रक्रिया म्हणजे जंगलतोड, जमिनीचा कब्जा आणि पाण्याच्या व्यवस्थापनातल्या चुटी. मूलभूत साधनसुविधांची खालावणारी स्थिती, घटणारा निधी व कुंटित झालेली शेती. यांच्यामुळे परिस्थिती अधिक बिकट बनते. वादती बेकारी, मदतकार्यातील व पुरवठा व्यवस्थांमधील भ्रष्टता व वादती लाचलुचपत यांच्यामुळे या दुःस्थितीत भरच पडतो. या सर्व घटकांच्या पार्श्वभूमीवर जमीन सुधारणांच्या पूर्ण अभावाचा भव्य पट आहे.

चौबे म्हणतात, 'खरारबुरा बदल घडून येण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर जमीन सुधारणा व्हायला हव्यात. म्हणजेच अतिरिक्त जमिनीचं वाटप व गरिबांच्या नावावर त्यांच्या जमिनी होण्यासाठी पावलं उचलायला हवीत. शेतीतली सरंजामशाही निपटून काढायला हवी. याशिवाय जलसिंचन व पिण्याचं पाणी, दोन्हीसाठी भरीव नियोजनाची गरज आहे. एवढं सगळं झालं, तर पालामऊची भरभराट होईल.'

ही शस्त्रं स्वतःचीच

जेव्हा गरीब प्रतिकार करतात

सं धी मिळाली की लोक त्यांना दडपणाऱ्या शक्तींना विरोध करतातच. त्यांचे मार्ग वेगवेगळे असतील, त्यातले काही कमी परिणामकारक असतील; पण विरोध होणारच. जेव्हा केव्हा स्त्रियांच्यात साक्षरता रुजली, तेव्हा तेव्हा त्यांनी दारूच्या दुकानांवर निदर्शनं केली. तरीसुद्धा अनेकदा गरिबांबद्दल लिहिणं याचा वर्तमानपत्री अर्थ गरिबांसाठी संतकार्य करणाऱ्या व्यक्तींबद्दल लिहिणं, असा होतो. बऱ्याचदा या थोर व्यक्तींचा आर्थिक वर्ग व शहरी पार्श्वभूमी त्यांच्यावर लिहू पहाणाऱ्या पत्रकाराचीच असते. रानटी आदिमानवांमध्ये कार्य करणाऱ्या उदात्त मिशनऱ्यांचंच हे आधुनिक रूप. पूर्वीपेक्षा खूपच जास्त झकपक, पण काही बाबतीत अगदी जसंच्या तसं.

स्थानिक निषेध, बाह्य हस्तक्षेप आणि जनजागृती यांचे परस्परसंबंध गुंतागुंतीचे असतात, हे खरं आहे. उदाहरणार्थ एखाद्या चांगल्या जिल्हाधिकाऱ्याच्या कृतीचा खूप मोठा परिणाम घडून येऊ शकतो. तीच गोष्ट सरकारच्या यांत्रिक कृतीची. पारंपरिक दृष्टीतून मग ही बनते त्या थोर व्यक्तीची वा सरकारची, बहुतकरून व्यक्तीचीच थोर कहाणी. ही थोर व्यक्ती जर एखाद्या स्वयंसेवी संस्थेशी संबंधित असली, तर कहाणीला अधिकच रंग येतो. कहाणीचा वृत्तांत देणाऱ्या पत्रकाराच्या 'स्वतंत्र वृत्ती'चंही त्यात दर्शन घडतंच.

मात्र या सगळ्यात जनतेच्या प्रत्यक्ष सहभागाकडे दुर्लक्ष होण्याची, त्यांच्यातले राजकीय प्रवाह नजरेआड रहाण्याची शक्यता असते. कारण जेव्हा त्यांच्यात सुसूत्रता असते, तेव्हा त्यांच्या लढायांमध्ये जास्त सामर्थ्य असतं. दरिद्री जिल्हे दरिद्री रहाण्याचं एक कारण तिथल्या राजकीय चळवळींची दुरवस्था, हेही आहे. त्यांच्यात जर सुसूत्रता असती, तर अनेक समस्यांचा त्यांनी खंबीरपणे मुकाबला केला असता. आजच्या कितीतरी आधी त्यांनी स्वतःचं भलं साधलं असतं.

गरिबांच्या मर्यादा लक्षात घेतल्या, तरी त्यांच्या कृतिशीलतेचा अभ्यास व्हायला हवा. तीच गोष्ट त्यांच्यामध्ये निर्माण झालेल्या राजकीय प्रवाहांची व कार्यकर्त्यांची. जेव्हा हे कार्यकर्ते त्या ठिकाणच्या जनतेमधूनच आलेले होते, तिथल्या चळवळीत घडलेले होते, तेव्हा साक्षरता चळवळीला सर्वाधिक यश मिळालेलं आहे. ही माणसं गरिबांच्या राजकारणाशी, संस्कृतीशी आणि आर्थिक वर्गाशी जवळून संबंधित असायला हवीत, त्यांचं ज्ञान गरिबांपासूनच मिळवलेलं असायला हवं. मग पैसा पुरवणाऱ्या दूरच्या संस्थेपेक्षा स्थानिक इच्छाशक्तीवर चालणारी गावपातळीवरची स्वयंसेवी संस्थाही चालेल.

काही जिल्ह्यातली जंगलं वाचवण्याची चळवळ थेट गरिबांमधूनच उभी राहिलेली आहे. त्यांच्यात ज्यांना राजकीय विचारांची ओळख होती, त्यांनीच पुढाकार घेतलेला आहे. दारूविरोधी लढेही त्यांच्यामधूनच उभे राहिले आहेत. पुदुकोट्टाईतल्या दगाडांच्या खाणीत अत्यंत दरिद्री स्त्रियांनी शर्थीने लढे दिले आहेत. इथेही इतरांना अपयश येत असताना, ज्यांच्यापाशी राजकीय दृष्टीमधून सूत्रबद्ध कृती करण्याची बुद्धी होती, त्यांना परिस्थितीला वळण देता आलं आहे. कधी कधी 'बाह्य' प्रेरणा म्हणजे विश्वंभर दुबेंसारखा एखादा नम्र (इथे गुन्हांना शिक्षा नाही या विभागातील भूदान-शेवटचा पाइक हा लेख पहा.) परंतु दुबेजी काही मध्यमवर्गीय नायक नव्हेत. तेही पालामऊच्या जनतेतलेच एक आहेत.

या वृत्तांतांमधील काही लढायांमध्ये हारही होण्याची शक्यता आहे. कारण त्या भागात सूत्रबद्ध

लोकशाहीवादी राजकारणाची परंपराच नाही. तरी त्या लढाया आशा देणाऱ्या आहेत. लोक काही वाटतं तेवढे थंड नाहीत. अनेक मार्गांनी त्यांचा उद्रेक होतो. जोपर्यंत हे खरं आहे, तोपर्यंत आशेला जागा आहेच आहे.

यशाचं दगडी शिल्प

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : तापमान आहे सावलीत त्रेचाळीस अंश. सावली मात्र कुठेही नाही. पुदुकोट्टाई जिल्ह्यात पारा चाळीसच्या आसपासच घोंटाळतो आहे. पण कुडिमियांमलाईच्या दगडाच्या खाणीत तो आणखी तीन अंश वर चढला आहे. दगडांमधून उष्णतेच्या झळा येताहेत, भोवतालच्या खडकांमधून परावर्तित होणाऱ्या गरमीमुळे डोळे दुखताहेत आणि तुमच्या शरीराचा उरला सुरला प्रतिकार भस्म करायला वर सूर्य तळपतो आहे.

अचानक तुमच्या लक्षात येतं की खाणीतल्या बहुतेक स्त्रिया अनवाणीच हिंडत आहेत. आणि त्यांच्या वावरण्यात मालकाचा तोरा आहे.

आणि यावेळी हे खरं आहे. त्यांचीच मालकी आहे इथे.

पुदुकोट्टाईमध्ये ३५० खाणींमधून दगड काढले जातात. १९९१मध्ये एक क्रांतिकारी निर्णय घेण्यात आला आणि त्यातल्या १७० खाणी नाममात्र दरावर अनुसूचित जातीच्या, अत्यंत मागास जातीतल्या अत्यंत गरीब स्त्रियांना चालवायला देण्यात आल्या. त्यांना चालवायला देण्याचा अर्थ जुन्या ठेकेदारांना हाकलून लावणे. त्यावेळच्या जिल्हा कलेक्टर शीलारानी चुनकट - इथल्या गरिबांच्यात त्या आता एक आख्यायिकाच होऊन गेल्यात - यांनी 'ग्रामीण भागातील स्त्रिया व मुले यांचा विकास' करण्यासाठी असलेल्या एका (डीडब्ल्यूसीआरए) शासनपुरस्कृत योजनेद्वारे हे घडवून आणलं.

खाण चालवायला घेणारा स्त्रियांचा गट बहुधा वीस सदस्यांचा असतो. क्वचित जास्त. (जवळ जवळ सर्वांनी स्वतःची नोंदणी सोसायटी म्हणून केली आहे, को-ऑपरेटिव म्हणून नाही.) म्हणजेच अत्यंत दरिद्री अशा ४००० स्त्रिया आता या खाणी चालवत आहेत - पूर्वी जिथे त्या क्षुद्र मेहेनताना घेऊन राबत होत्या, किंवा चक्क वेढबिगारीच करत होत्या. त्यांचे नवरे त्याच खाणीत आहेत. रोजंदारीवर. कमाई उत्पादनाशी जोडलेली आहे, पण नफा मात्र सर्व सदस्य सारखा वाटून घेतात.

याचा परिणाम थक्क करणारा आहे. या स्त्रिया व त्यांचे कुटुंबीय यांचं जीवनमान झपाट्याने वाढलं. यापूर्वी त्यांची गणना इथल्या हरिजनांमधील सर्वात गरीब स्तरात होत होती.

पुदुकोट्टाईतल्या डीडब्ल्यूसीआरएच्या स्त्रियांनी चालवलेल्या पाच खाणींना मी भेट दिली. त्यापैकी कुडिमियांमलाईची खाण तीन गट चालवतात. त्यांच्या प्रमुख आहेत पलनिअम्मा, चिंतामणी आणि वसंता. त्या स्वतःच आपापले हिशेब ठेवतात आणि बँकेचे व्यवहार सांभाळतात. अरिवोली इयक्कम या पुदुकोट्टाईच्या कल्पक साक्षरता मोहिमेमुळे त्यांना लिहा-वाचायला शिकणं शक्य

दगडाच्या खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रियांचा तोरा असा आहे की त्या जणू मालकच आहेत आणि यावेळी ते खरंही आहे. त्यांचे नवरेसुद्धा त्याच खाणीमध्ये काम करतात. रोजंदारीवर.

झालं. अरिवोलीने तर स्त्रियांसाठी नेतृत्वाचं प्रशिक्षण देणारे वर्गही घेतले. पलनिअम्मा आणि चिंतामणी दोघींना त्यांच्या नव्या शक्तीचा विलक्षण अभिमान आहे. अर्कत ते सोमालिया अशा सर्व विशयांवरच्या बातम्या त्या मोठ्याने वाचून दाखवतात. त्यांचं सगळं वाचन चालतं थेनराल या अरिवोलीतर्फे नवसाक्षरांसाठी निघणाऱ्या हस्तलिखित वर्तमानपत्रामधून.

त्यांच्या पाहुण्यावर छत्री धरण्याचा या स्त्रिया आग्रहच धरतात. हा शहरगावचा पाहुणा आणखी किती तास या खाणीच्या गरमीत तग धरेल ही त्यांना काळजी वाटते. मी त्यांना पुन्हा पुन्हा सांगतो की यामुळे कॅनेन्याच्या लाइट रीडिंगवर परिणाम होईल.

'इथे नेहमी कष्टाचं काम असतं.' पलनिअम्मा म्हणते. (माझी कातडी घरघरीत भाजली जात असताना तिच्या बोलण्यावर विश्वास ठेवणं सोपं जातं.) 'पूर्वी आम्ही ठेकेदाराचे गुलाम होतो, सकाळी ६ ते दुपारी २ राहून आम्हाला ६ रुपयेच फक्त मिळत.' आता नशीब चांगलं असेल, तर त्यांना दिवशी ३५ ते ४० रुपये मिळू शकतात.

चिंतामणी म्हणते, 'आता आमच्या पोराबाळांना थोडं जास्त खाता येतं. ती शाळेत जातात. चांगले कपडे घालतात. आजारी पडली, तर त्यांना औषधं देणं सुद्धा परवडतं आम्हाला.' चिंतामणी आता घर घेणार आहे. पलनिअम्मा आणि बसंताने घरं घेतलीसुद्धा.

पुरुषांऐवजी स्त्रियांच्या हातात सत्ता असल्याने पैसा खर्च करण्याची रीतच बदलून जाते, अरिवोलीच्या प्रमुख कार्यकर्त्या एन. कन्मल सांगतात. 'बहुतेक पैसा कुटुंबावर खर्च होतो. अर्ककवर नाही. दारिद्र्याशी लढण्यात स्त्रिया अधिक तरबेज निघाल्या आहेत.' पुरुषांचाही याला काही आक्षेप दिसत नाही.

खाणीपासून मिळणारा महसूल प्रचंड वाढतो आहे. सर्वच खाणींना फोडलेल्या दगडांच्या प्रमाणात सरकारला शुल्क द्यावं लागतं. हे शुल्क सध्या एका ट्रकभर मालावर ११० रुपये इतकं आहे. ठेकेदारांच्या काळात सरकारच्या हाती फारच कमी पडायचं. अनेक अधिकाऱ्यांच्या संगनमताने बहुतेक खाणी बेकायदेशीरपणे चालवल्या जायच्या. १९८० नंतरच्या एका आखड्या वर्षात राज्याने खाणीतून काढलेल्या मालापायी एकूण ५२५ रुपये जमा केले आहेत.

१९९२ मध्ये स्त्रियांचे गट स्थिरावून वर्ष होत नाही, तोच स्थिती बदलत आहे. यावर्षी २५ लाख रुपये शुल्क जमा झालं. खाणखात्याचे सहाय्यक संचालक एन. शम्भुगवेल यांचा अंदाज आहे की १९९३मध्ये हा आकडा ४८ लाख रुपयांवर जाईल. पैकी ३८ लाख रुपये डीडब्ल्यूसीआरएच्या स्त्री-गटांचे असतील. म्हणजेच, ठेकेदारांनी चालवलेल्या इतर १०६ खाणींचा वाटा फक्त १० लाख रुपये इतकाच असेल. शम्भुगवेल म्हणतात, 'हे स्त्री गट कित्येक पटींनी अधिक उत्पादक, कायदा पाळणारे आणि वेळेवर शुल्क जमा करणारे आहेत.'

मी त्या स्त्रियांना विचारतो, की तुम्ही तुमची नोंदणी सोसायटी म्हणून का केलीत, कोऑपरेटिव म्हणून का नाही? त्यांच्यातली एक उत्तरते, 'तसं जर केलं, तर आम्हाला को-ऑपरेटिव खात्याचा एक प्रतिनिधी स्वीकारावा लागेल, त्याहून वाईट म्हणजे त्याला पगार द्यावा लागेल.' को-ऑपरेटिव म्हणून नोंदणी करणाऱ्या एका गटावर खात्याने सात कर्मचारी लादले. आता त्या गटाची अर्धी उलाढाल त्यांच्या पगारासाठीच खर्च होते.

एवढं यश मिळूनही या स्त्री-गटांचा अस्तित्वाचा लढा संपलेला नाही. त्यांच्याविरुद्ध अनेक शक्तींनी हातमिळवणी केली आहे. काम गमावलेले ठेकेदार, त्यांचे राजकीय आश्रयदाते आणि बरकमाई गमावलेले अधिकारी या स्त्रियांवर हल्ले करताय आहेत. हे गट जेव्हा प्रथम तयार झाले, तेव्हा ठेकेदारांनी ट्रकसना त्यांच्या क्षेत्रात जायला बंदी केली. खाणीकडे जाणाऱ्या रस्त्यांचीही नासधूस केली.

या स्त्रियांना स्वतंत्र विक्रीव्यवस्थेचीही गरज आहे. दगडांची विक्री आणि वितरण यांवर असलेली ठेकेदारांची पकड मोडून काढली तरच त्यांना भवितव्य आहे. नवी दिल्लीच्या राष्ट्रीय प्रौढ शिक्षण संस्थेच्या डॉ. नित्या राव यांनी गेल्या वर्षी एक उत्तम प्रस्ताव मांडला. त्याची अंमलबजावणी अजून व्हायची आहे. जेव्हा केव्हा तो प्रत्यक्षात येईल, तेव्हा या व्यवस्थेवर स्त्रियांचा ताबा राहील ही दक्षता घेणं अतिशय महत्वाचं ठरेल. इथल्या लहानसहान अधिकाऱ्यांची मनमानी भेडसावून टाकते. लागोपाट दोन कलेक्टर योजनेच्या बाजूचे निघाल्यामुळे काही अधिकारी योजनेचा पाटपुरावा करताना दिसतात. पण उद्या परिस्थिती बदलली, तर त्यांच्यातले कित्येक उलटण्याचीही शक्यता आहे.

थोडे दिवस झाले, काही ठेकेदारांना अचानक पर्यावरणाचा आणि वास्तुशास्त्रातील वारशाचा पुळका आला. त्यांनी आरोप केला, की कुडिमियांमलाई पट्ट्यातल्या खाणींमुळे तिथल्या एका पुरातन मंदिराला धोका पोचतो आहे. जिऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडियाकडे प्रकरण गेलं. देवळामध्ये पाण्याने भरलेली पातळ काचेची भांडी ठेवण्यात आली. आणि प्रत्येकी १५० ग्राम स्फोटक असलेले वीस स्फोट खाणींमध्ये एकाच वेळी करण्यात आले मग त्या स्फोटांच्या परिणामांचा अभ्यास करण्यात आला. देवळामध्ये कसल्याही पडझडीचं, नुकसानीचं चिन्हही समपडलं नाही. भांड्यांमधल्या पाण्यावर जराही धूळ बसली नाही. त्यानंतर काही काळाने याच बाबतीतली एक खाजगी तक्रार कोर्टाने फेटाळून लावली.

आणि आता आर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ इंडिया (एएसआय) यांनी स्वतःच तक्रार दाखल केली आहे! पुरातन शिल्पांची देखरेख करणे हेही एएसआयचं काम असल्याचं कुणीच नाकारत नाही. पण इतकी वर्षे जेव्हा खाजगी ठेकेदार त्याच खाणी बेकायदेशीरपणे चालवत होते, तेव्हा मात्र हेच एएसआयवाले निमूट होते हे खटकतं. पूर्वीचे जुने ठेकेदार तर कितीतरी जास्त स्फोटक वापरत. आज स्त्रियांना तेवढं परवडणारही नाही.

ठेकेदारांनी आता एक नवी, अधिक धोकादायक क्लृप्ती शोधून काढली आहे. स्त्रीगटांना नामोहरम करण्यासाठी ते नकली डीडब्ल्यूसीआरए गट तयार करतात. ज्या जिल्ह्यात गरिबांची संख्या मोठी आहे, तिथे हे वाटतं तेवढं कठीण नाही. या गटांच्यात स्त्रिया म्होरके असल्यासारखं वाटतं, पण प्रत्यक्षात त्या फक्त पूर्वीच्या ठेकेदारांच्या हातातल्या बाहुल्या असतात. संधानविदुधीतल्या एका खाणीत एका स्त्री गटाला ठेकेदाराच्या नकली गटाने विस्थापित केलं आहे. स्त्रियाही लढण्यात फार उत्सुक नाहीत. ठेकेदाराचे अनेक गुंड त्यांच्या गावातच रहातात.

मागच्या प्रस्थापितांचे राजकीय मित्रांच्या मदतीनेही प्रयत्न चाललेलेच आहेत. खाणी चालवण्याचं नूतनीकरण करण्याच्या वेळी सारी योजनाच खालसा व्हावी म्हणून सरकारवर प्रचंड दबाव येत आहे. योजनेचा ताळेबंद मात्र सांगतो, की ती साऱ्या देशात राबवली पाहिजे. राज्याला कित्येक पट जास्त महसूल मिळू लागला आहे. त्याचवेळी तिथल्या स्त्रियांच्या कुटुंबाची रहाणी सुधारली आहे. 'तुमच्या परवान्याचं नूतनीकरण नाही झालं, तर काय होईल?' मी पलनिअम्माला विचारलं.

ती म्हणाली, 'आमचं चांगलं चाललं आहे. विक्रीची व्यवस्थाही आमच्या ताब्यात आली, तर आणखी चांगलं चालेल. उद्या असं व्हायला हवं, की सरकारने मधल्या अडत्या बिडत्यांना टाळून

शेट आमच्याकडून सरकारी प्रकल्पासाठी दगड घेतले पाहिजेत. गेली काही वर्षे स्वातंत्र्याची चव चाखल्यावर पुन्हा ठेकेदारांकडे जाणं आम्हाला शक्य तरी आहे का? परवाने पुन्हा मिळावेत म्हणून आम्ही लढा देऊ.'

ताजा कलम

एप्रिल १९९५ मध्ये मी पुदुकोट्टाईला दोन वर्षांनी परतलो. स्त्रियांनी चालवलेल्या खाणींवर प्रचंड दबाव होता, पण त्या टिकून होत्या. अस्तित्वाच्या लढाईत त्यांनी काही महत्वाचे विजयही मिळवले होते. आणि चार आघाड्यांवर त्यांना फटकेही बसले होते. एक म्हणजे पूर्वीच्या ठेकेदारांनी नकली डीडब्ल्यूसीआरए स्त्री-गट बनवणं चालूच ठेवलं होतं. हे असंच चालू राहिलं, तर या योजनेचं नाव बद्दू झाल्याशिवाय रहाणार नाही. पुन्हा एकदा अरिवोलीने या स्त्रियांना हात दिला आहे. अधिकाऱ्यांना हाताशी धरून त्यांनी नकली गट शोधून काढणारी एक 'शिरागती'च केली. ठेकेदारांच्या दबावाखाली कोणत्या स्त्री गटांचा बळी गेला आहे. हेही त्यात शोधण्यात आलं.

हे काम तसं नाजुक होतं. नकली गटातल्या स्त्रियांना शिक्षा करायची नव्हती. एका अरिवोली कार्यकर्त्यांच्या शब्दात, 'गरिबाला गरिबाशी का झुंजायला लावायचं?' प्रयत्न उलट असा होता की या गटातल्या स्त्रियांनीही धीट व्हावं आणि तोही खराखुरा स्त्री-गट बनावा. इतरांच्या योजनेचाच फायदा घेऊन त्यांनीही ठेकेदारापासून मुक्त व्हावं.

दुसऱ्या आघाडीवर लहान सहान अधिकाऱ्यांनी धुमाकूळ घातला होता. सरकारच्या अगदी उत्तम योजनाही कमकुवत ठरतात त्या अशा : उच्च पदावरचा चांगला अधिकारी बदलला की चांगले प्रकल्प ढासळतात. गावपातळीवर याचा अर्थ असा होतो की स्त्रियांना धमक्या आणि धाकटपटशाला तोंड द्यावं लागणं. खाणवाल्या स्त्रियांविरुद्ध उभी झालेली फळी अजून शाबूत आहे.

तिसरं म्हणजे साक्षरता मोहिमेमुळे काही बलिष्ठ लोक दुखावले गेले होते. उदाहरणार्थ पुदुकोट्टाईतल्या स्त्रियांची अर्काविरोधी चळवळ. या आणि इतर जिल्ह्यांमध्ये अनेक स्तरांवरचे अधिकारी आता अरिवोलीचे कट्टर शत्रू झाले आहेत.

चौथी लढाई तर फारच गुंतागुंतीची आहे. डिस्ट्रिक्ट सप्लाय अँड मार्केटिंग सोसायटी (डीएसएमएस) या नावाने एक अधिकृत विक्रीयोजना जरूर स्थापन झाली. तिने फार नुकसानसुद्धा केलं. मूळ कल्पनेनुसार या योजनेने स्त्रियांचं काम हलकं करायला हवं होतं. जस जसा काळ गेला, तसा या योजनेने स्त्रियांचे अधिकार हिरावून घेण्याचा, त्यांच्या स्वातंत्र्यावर बंधन आणण्याचा प्रयत्न केला. स्त्रियांसाठी कार्य करण्याऐवजी मधल्या दलालांसाठीच ती राबू लागली.

कनिष्ठ पातळीवरच्या अधिकाऱ्यांचा जुलूम खाणीतल्या स्त्रियांना शरण आणू शकला नाही. पण इथे डीडब्ल्यूसीआरए उपक्रमांवर मात्र गंभीर परिणाम झाला. उदाहरणार्थ स्त्रियांची हिऱ्यांना पैलू पाडणारी केंद्रं. एका कार्यरत केंद्राला डीएसएमएस ने मोडीत काढलं. जेव्हा खुद्द डीएसएमएसच्याच काही स्त्री कर्मचाऱ्यांनी निषेध केला, तेव्हा त्यांना काढून टाकण्यात आलं.

एकदा, आयसीडीएस केंद्रासाठी मसाला बनवण्याच्या केंद्रांना एका विशिष्ट व्यापाऱ्याकडूनच मिरच्या खरेदी करण्यास सांगण्यात आलं. मिरच्यांचा दर्जा निकृष्ट होता आणि केंद्रांनी बनवलेला माल नाकारला गेला. अनेक ग्राहक त्यांना गमवावे लागले.

या सर्व परिस्थितीत खाणवाल्या स्त्रियांनी मात्र स्वतःच्या बळावर टिकाव धरला. त्यांना साथ होती फक्त अरिवोलीची. आणि अखेरीस त्यांचं भाग्य उघडलं. माझ्या दुसऱ्या भेटीनंतर लगेच मुख्यमंत्री जयललितांनी त्यांचे परवाने पाच वर्षांच्या काळासाठी पुनरुज्जीवित केले. अजून खूप अवघड लढ्यांना त्यांना सामोरं जायचं आहे. पण एक ज्योत तेवली आहे. काय तेजस्वी ज्योत आहे!

अर्क विरुद्ध स्त्रिया - १

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : अर्क आणि गरिबी यांचे लागेबांधे धुंडाळणे तेवढं काही सोपं नव्हतं. पुदुकोट्टाईतल्या योग्य त्या अर्कविरोधी अधिकाऱ्यांना गाठण्यातच दोन दिवस गेले. ब्रँडीच्या दुकानांचा लिलाव करण्यात ते गुंतलेले होते. गंमत अशी की या राज्यात जरी अर्क गाळण्यावर कायद्याने बंदी असली तरी ब्रँडी विकणे कायद्यात बसतं.

तामिळनाडू सरकारला बेकायदेशीर अर्कच्या विक्रीची जी चिंता वाटते, ती काही निःस्वार्थी भावनेतून आलेली नाही. अल्कोहोलच्या कायदेशीर विक्रीतून मिळणाऱ्या अबकारी कराला अर्कमुळे फटका बसतो. उदाहरणार्थ, राज्य पणन संस्थांद्वारे खाजगी व्यापाऱ्यांना विकण्यात येणाऱ्या भारतीय बनावटीच्या विदेशी दारूपासून (आयएमएफएल) मिळणारं उत्पन्न घटतं. (आयएमएफएल विकणाऱ्या दुकानांना इथे 'ब्रँडीची दुकानं' म्हणतात.)

म्हणजे काय, तर ज्या अधिकाऱ्यांवर अर्कवर धाडी घालण्याची, अर्कच्या दुष्परिणामांविषयी जनतेत जागृती घडवण्याची जबाबदारी असते, तेच अधिकारी दारूच्या इतर प्रकारांची विक्री वाढवण्यास देखील बांधील असतात. दरवर्षी अबकारी कराची लक्ष्यं वाढवली जातात, हे नक्की.

हा विरोधाभास लक्ष वेधून घेतोच. दारूबंदीच्या प्रचारासाठी भरलेल्या सभेत डीएमकेच्या एका कार्यकर्त्याने सर्वांचीच स्थिती अवघड केली. तो व्यासपीठावर गेला आणि तिथल्या प्रमुख महसूल अधिकाऱ्याला त्याने ५ रुपयांची देणगी दिली. म्हणाला, 'हे बक्षीस दारूविरोधी प्रचार करताना त्याचवेळी ब्रँडीच्या दुकानांचाही प्रसार करण्याबद्दल.'

केवळ पुदुकोट्टाईतच नव्हे, तर सऱ्या राज्यातच अर्क आणि दारिद्र्य यांचा जवळचा संबंध आहे. दरवर्षी शेकडो कोटी रुपये तामिळनाडूतल्या गरिबांच्या हातातून बेकायदेशीर अर्क बनवणाऱ्यांच्या खिशात जातात. अगणित शेतमजूर त्यांच्या रोजगारीतला मोठा हिस्सा हातभट्टीवर उडवत असतात. यामुळे या उद्योगाची सर्व बाजूंनी नेत्रदीपक वाढ झाली आहे.

तामिळनाडूतील सर्वात कमी शहरीकरण झालेल्या पुदुकोट्टाई जिल्ह्यात अधिकृत माहितीनुसार दर पंचेचाळीस मिनिटांनी एका अर्क गाळणाऱ्याला अटक होत असते. दर दोन तासांनी एकाला शिक्षा होत असते.

एकूण १५० दिवसांसाठी आकडेवारी उपलब्ध झाली. या काळात रोज सरासरी एकतीस धाडी पडल्या आणि एकोणीस खटले दाखल झाले. अंदाजे ४२० लिटर अर्क पकडली गेली, त्यातली

अर्धी नष्ट करण्यात आली - रोज. या काळात गोळा झालेला दंडच १३ लाख रुपयांच्या घरात गेला. या धाडींमध्ये पकडलेली एकूण अर्काक ६५००० लिटरच्या आसपास होती.

‘तुम्हाला जर वाटत असेल, की या आकड्यांमधून वस्तुस्थितीचं दर्शन होतंय, तर तुमचं डोकं तपासावं लागेल.’ एका स्थानिक अनुभवसमृद्ध वकिलाने मला सांगितलं. ‘आरोप सिद्ध होण्याचं प्रमाण इतकं जास्त आहे कारण दारू गाळणारे कोर्टात विरोधच करत नाहीत. दिवसच्या दिवस कशाला वाया घालवायचे कोर्टात, त्याऐवजी तेवढे दिवस अर्काक बनवून पैसे कमावण्यात घालवावेत. कारण गुन्हा सिद्ध झाला, तर तुरुंगात जावं लागत नाही, नुसत्या दंडावर सुटका होते. आनंदाने भरतात ते दंड.’

खटला कोर्टापुढे आला रे आला की आरोपीचा वकील म्हणू लागतो, ‘कबूल, कबूल, माझ्या अशिलाला सर्व काही कबूल आहे.’ दंड भरला जातो. ‘अर्काकमध्ये गुंतवलेल्या प्रत्येक रुपयामागे तुम्ही ९ रुपये कमावू शकता. म्हणजेच दोनेक हजाराच्या दंडामुळे तुम्हाला साधा ओरखडाही उठत नाही.’

बेकायदेशीर असलं तरी ‘अर्काक गाळण्याच्या हक्का’चा लिलाव गावपंचायती करत आल्या आहेत. कारण त्यात केवढातरी नफा आहे. यासाठी मोठ्या मनोरंजक सबबी सांगितल्या जातात. कितीतरी गावांमध्ये मला आश्वासन देण्यात आलं की कायदा मोडून मिळालेल्या या पैशातून देऊळ बांधण्यात येईल.

या उद्योगाच्या उलाढालीचा पुसटसा अंदाज बांधणं तरी शक्य आहे का? तेही या गरीब जिल्ह्यात? आपण दुहुवासल गावाचं उदाहरण घेऊ. तिथे ‘अर्काक गाळण्याचा हक्क’ ३ लाख रुपयांच्या बोलीवर देण्यात आला याला अधिकाऱ्यांकडून दुजोरा मिळतो.

पुदुकोट्टाईत जवळ जवळ ५०० ग्रामपंचायती आहेत. यातल्या समजा फक्त अर्ध्याच असा लिलाव बिलाव करत असतील, तरी परवान्याची रक्कमच दरवर्षी साडे सात कोटी रुपये होते. १३ लाख वस्तीच्या छोट्याशा जिल्ह्याच्या मानाने हा आकडा वाईट नाही.

तज्ज्ञांच्या मते या लफड्यात गुंतलेल्या पंचायतींची संख्या खूपच जास्त आहे. त्यांच्या दृष्टीने यात आणखी एक मुद्दा येतो. लिलावाची बोली उलाढालीच्या तिसऱ्या हिश्याएवढीच आहे असं जरी आपण ठरवलं (वास्तवात ती आणखीही खूप कमी असण्याची शक्यता आहे), तरी नुसत्या गावांचेच साडेबावीस कोटी रुपये होतात. शहरांची भर टाका आणि हा धंदा वर्षाला किमान ३० कोटी रुपयांचा ठरतो. आणि यात पोलीस व अधिकारी यांना मिळणाऱ्या हप्त्यांचा समावेश नाही, मघाचा स्थानिक वकील बजावतो.

या घडीला दारू गाळणाऱ्यांची स्थिती काहीशी कठीण आहे कारण अर्काकविरोधी मोहीम जोरदारपणे राबवण्याचा प्रयत्न पुदुकोट्टाईच्या कलेक्टरने चालवला आहे. जप्त केलेल्या अर्काकचे आणि शिक्षा होण्याचे आकडे नेत्रदीपक असण्यामागे हेही एक कारण असेल. तरीही ही समस्या प्रशासकीय नाहीच. तिची व्याप्तीही अतिप्रचंड आहे.

कित्येक ब्लॉकमधल्या पुष्कळ गावातल्या शेतमजूर पुरुषांशी मी याविषयी बोललो. (दुलनेत फारच कमी स्त्रिया पितात.) जवळपास प्रत्येकाने अर्काक पीत असल्याचं कबूल केलं. मिळाली तर निश्चित पिणार.

एक सांगू लागला, ‘मला जर काम शोधण्यासाठी ४ तास वणवण करावी लागली, आणि काम मिळाल्यावर १०-१२ तास राबून जर १२-१५ रुपये मिळणार असले, तर त्याच्यानंतर मी दोन ग्लास पिणं बरोबर आहे की नाही?’ बायका याहूनही जास्त काळ राबतात आणि तरीही त्यांना पिण्याची गरज नसते, ते का असा प्रश्न विचारल्यावर मात्र त्यांना उत्तर सुचत नाही.

अर्काकची किंमत गावागावात वेगळी असते. तुलकमपट्टी पाड्यात ग्लासाला २ रुपये पडत होते. किलाकुरुची गावात ग्लासाला ५ रुपये. अर्थात तुम्ही एक रुपयाची दारूही घेऊ शकता. किलाकुरुचीत त्यात एक पंचमांश ग्लास येतो. कित्येक शेतमजुरांच्या मते २-३ ग्लास म्हणजे फार पिणं नव्हे. मला मात्र तसं वाटतं याचं त्यांना आश्चर्यच वाटलं.

‘संध्याकाळच्या वेळी दोन ग्लास पिणे म्हणजेच अतिसेवन असं नाही.’ एक अबकारी अधिकारी म्हणाला, ‘पिणारा एका वेळी याहून खूप कमीही पिईल, पण दिवसभर पीत राहील. या पद्धतीने दिवस पूर्ण होईस्तोवर त्याचे पाच ते सहा ग्लासही होतील.’

खेडुतांच्या संसाराच्या अर्थकारणाची अर्काकमुळे धूळधाण उडते. मला भेटलेले काही शेतमजूर दिवसाच्या कमाईपेक्षा जास्त पैसे अर्काकवर उडवत होते. (विशेषतः काम कमी असण्याच्या काळात) यातून अर्काक व कर्जबाजारीपणा यातला संबंध स्पष्ट होतो. बऱ्याच जणांनी सांगितलं की स्थानिक अर्काक धंदेवाल्यांकडून त्यांना उधारीवर दारू मिळते. बहुतेकांची रोजची कमाई १२-१५ रुपये, फार तर २० रुपये होती.

शिवाय, ‘माझा नवरा अर्काकवर एवढा खर्च करणार असेल, तर भातासाठी आम्हाला पैसे मागायला हवेत, नाही का?’ तिरुवरंकलमची वेलिअम्मा विचारते. दिवशी तीन ग्लास पिणारा किलाकुरुचीतला माणूस त्याच्या कमाईपेक्षा जास्तच खर्च करत असणार. तिथल्या अदियाप्पनने दारू सोडली आहे. तो म्हणतो, ‘पण या अनाचाराचा भेद करणं शक्य नाही. वरपासून खालपर्यंत सगळ्यांनाच यात पैसे सुटतात.’

शिवाय आरोग्याच्या समस्या. तिथे अबकारी खात्यात सहाय्यक कमिशनर असलेले स्वामी शिवाम्नम मोठे बोलके आहेत, अर्काक गाळणारे त्यांच्या ‘उत्पादना’त सर्व प्रकारची गलिच्छ घाण कशी घालतात, हे वर्णन करताना त्यांचा स्वर घुणेने भरून गेला. ‘बॅटरी सेलमधली सल्फेट जेली, मिरच्या, अगदी शेणसुद्धा.’ हे घातल्यामुळे ‘आंबण्याची प्रक्रिया जलंद होते. त्यांना थांबायला फुरसत नसते, साहेब. आठवडाभरसुद्धा नाही. त्यांना हवे असतात पैसे.’

अर्काकमुळे उद्भवणाऱ्या समस्यांचा पुष्कळ अनुभव असलेले पुदुकोट्टाई शहरातल्या सरकारी हॉस्पिटलातले डॉक्टर म्हणाले, ‘ही चीज रसायनांनी बजबजलेली असते. लिक्वर सिरॉसिसचे अगणित रुग्ण मी पहात असतो. तसंच अल्सर, हृदयविकार आणि मज्जाविकार. सर्वांचा उगम याच एका सवयीतून. अर्काकचा खुनी हल्ला आवाज न करता होत असतो.’

बिन आवाजाच्या या खुनी हल्ल्याचं काय करता येईल? पुदुकोट्टाईतल्या स्त्रियांनी या प्रश्नाचं उत्तर देण्यासाठी कंबर कसलेली दिसते.

अर्काक विरुद्ध स्त्रिया - २

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : घरात तिच्यासोबत फक्त मुलंच होती आणि त्यांनी दार फोडून तिला फरफटत बाहेर नेलं. पुदुकोट्टाई जिल्ह्यातल्या नेदुवासल गावच्या 'वडीलधाऱ्यां'नी सोबत पाठवलेल्या स्त्रियांनी तिला मारहाण केली, तिचं मंगळसूत्र खेचून काढलं आणि तिला खेचत पंचायतीत नेलं. तिथे ती कित्येक तास, अगदी मध्यरात्र उलटून गेल्यावरही उभी होती आणि गावची 'वडीलधारी' मंडळी तिला शिऱ्यांची लाखोली वहात होती. अर्काकविरुद्ध प्रचार करण्याबद्दल हाच धडा योग्य, असं त्यांना वाटत होतं.

ही मालारमणी. जिल्हाभर पसरण्याची जबरदस्त ताकद असलेल्या अर्काकविरोधी मोहिमेची मुहूर्तमेढ या सव्वीस वर्षांच्या स्त्रीनेच रोवली असावी. या मोहिमेचा प्रभाव शेजारच्या जिल्ह्यातही जाणवू शकतो. इथे अत्यंत यशस्वी ठरलेल्या साक्षरता मोहिमेतून काय काय निष्पन्न होईल याचा अंदाज अनेकांना नव्हता. या साऱ्या चळवळीच्या अग्रभागी आहे अरिवोली इयक्कम, (ज्ञानदीप चळचळ) आणि मालारमणी तिची खंदी कार्यकर्ती आहे.

उजाड गंधर्वकोट्टाई ब्लॉकमधल्या थचनकुरुची गावातल्या अनेक स्त्रिया अरिवोली इयक्कममध्ये काम करत होत्या. या स्थानिक स्त्रियांनी ठरवलं, झालं हे पुष्कळ झालं. दारुबाजीमुळे गावच असुरक्षित बनलं होतं. त्याहून वाईट म्हणजे इथे गाळलेल्या स्थानिक अर्काकचे चाहते चाळीस किलोमीटर दूर असलेल्या त्रिचीहून इथे येऊ लागले होते.

हे केव्हा, तर एकवीस वर्षांच्या माटिल्डाने अर्काकच्या विरुद्ध चळवळीची ज्योत प्रज्वलित केली नव्हती, तेव्हा. तिला इतर स्त्रियांनी साथ दिली आणि त्यांनी एक मोहीम काढून थचनकुरुचीच्या चतुःसीमेत अर्काक बनवायला बंदी घातली. 'आता गाव स्वच्छ झालं आहे.' ती म्हणते. जरी उद्या टिकला नाही, तरी हा विजय थोडा थोडका नव्हे.

मालारमणी आणि माटिल्डा दोघींनाही अर्काक हे मागासलेपणाचं लक्षण वाटतं. अर्काकला दारिद्र्याचा आणि दुर्दशेचा दुर्गंध येतो, असं वाटतं. इथल्या बहुतेक स्त्रियांनाही तसंच वाटतं. जेव्हा अनेक शेतमजूर पुरुष त्यांच्या रोजगारीचा मोठा हिस्सा हातभट्टीवर खर्च करत असतात, तेव्हा विषय मोठा स्फोटक बनतो. विशेषतः या छोट्याशा जिल्ह्यात या उद्योगात कोट्यवधी रुपयांची उलाढाल होत असताना.

स्वतःच्या सत्त्वाची किंमत मालारमणी देतेच आहे. मारहाणीच्या प्रसंगांनंतर जिल्हा कलेक्टर तिच्या बाजूला उभा राहिल्याने पंचायत तिला थेट काही करू शकत नाही. म्हणून मग तिथल्या

अर्काक गुंडांनी काही पोलिसांच्या मदतीने तिच्या कुटुंबावर सामाजिक बहिष्कार आणला.

मी मालारमणीला भेटलो त्याच दिवशी नेदुवासलमधल्या न्हाव्याने तिच्या दोन छोट्या पुत्रांना परत पाठवलं आहे. एका मुलाने आईसाठी दुकानातून एक कप चहा घेतला, तर एका गावकऱ्याने तो कप उलटा केला. मालारमणीविरुद्ध अनेक 'आरोप' आहेत. त्यापैकी एक फेब्रुवारीत भरलेल्या एका 'दारुबंदी सप्ताह' सभेच्या वेळच्या तिच्या वर्तणुकीबद्दल आहे. तिचे टीकाकार म्हणतात, त्यावेळी तिने 'जाणून बुजून' हरिजनांना व्यासपीठावरून त्याच माईकवरून बोलू दिलं.

तो होता शासनपुरस्कृत दारुबंदी सप्ताह. म्हणजेच शासनाचाच कार्यक्रम प्रत्यक्षात आणण्याबद्दल मालारमणीला सजा केली जात आहे. घरात सामान घ्यायचं, तर तिला बसने चार किलोमीटर दूर अवनम गावात जावं लागतं. पाण्यासाठी दोन किलोमीटर दूर कुरुवाडी गावात जावं लागतं. तिच्या नवऱ्यालाही मार बसला होता. तो आता इथून दूर नागपट्टिनम गावात काम करतो.

'अर्काकचे प्रताप मी वर्षानुवर्षे पहात आले आहे.' मालारमणी म्हणते. 'बायकांना होणारी मारहाण पाहिली आहे. लोक दारिद्र्यात, अज्ञानातच खिंतपत पडतात हे पाहिलं आहे, त्यांना मरताना पाहिलं आहे.' मग याच वर्षी तिला कशी काय प्रेरणा मिळाली? 'कारण अरिवोलीने मला आत्मविश्वास दिला. पूर्वी असं ठाम रहाण्याची माझी हिंमतच नव्हती.'

थचनकुरुचीत माटिल्डाला हे पटतं. अर्काकविरोधी भावना साक्षरता मोहिमेच्या आधीपासून आहे. पण तेव्हाच्या संतापाला मोहिमेमुळे आकार आला. तिच्यामुळे खेडवळ स्त्रीला खंबीरपणे निषेध करण्याचा धीर आला, हे विशेष. (इथल्या साक्षरता मोहिमेत प्रत्येक ब्लॉक आणि पंचायतीत एकेका पुरुषाखेरीज एकेक स्त्री संयोजकही आहे.) दारुबंदी सप्ताहात अरिवोलीने आपल्या नवसाक्षर श्रोत्यांसमोर अर्काकच्या धोक्यासंबंधी एक कार्यक्रम केला. तिथून मग चळवळीला वेग आला.

लवकरच इतर गावंही दारुबाजीवर बंदी आणू लागली. याची तुलना आंध्र प्रदेशातल्या अर्काकविरोधी चळवळीशी करण्याचा मोह होतो खरा, पण एक मोठा फरक आहे. आंध्रातल्या निदर्शकांना अर्काकवर सरकारी बंदी हवी होती. तामिळनाडूत बंदी अगोदरपासूनच आहे. पण ती इतकी क्षीण आहे, की आता गावा गावात सामाजिक बंदी करण्यात येते आहे. माटिल्डाला थचनकुरुचीत पहिली बंदी आली. गेल्या वर्षी ख्रिसमसला. गावकऱ्यांनी दारू गाळणाऱ्यांना एका आठवड्यात चंबूगवाळं आवरायला सांगितलं. ती सांगते, 'त्यानंतर अर्काकशी संबंधित सगळी उपकरणं जप्त करून नष्ट करण्यात आली.' आंध्रातल्या स्थितीशी एक साम्य मात्र आहे, ते म्हणजे साक्षरतेमुळे मिळालेलं बळ.

गावपातळीवरची बंदी कितपत परिणामकारक ठरेल? विवेकानंदन या अरिवोलीच्या ज्येष्ठ कार्यकर्त्याच्या मते, ठरेल. 'अंतर आणि उपलब्धता यांना खूपच महत्त्व असतं. जवळपास दारू मिळणार नसेल, तर परिणाम होतोच.' विवेकानंदनवर विश्वास ठेवायला हवा. तो मालारमणीच्याच गावचा आहे. या प्रश्नावर त्याने घेतलेल्या भूमिकेमुळे त्यालाही छळ सहन करावा लागतोच आहे.

माटिल्डाला गावचा 'मुखिया' पुढे भर घालतो, 'शिवाय लांब जाऊन प्यायली, तर परतेपर्यंत नशा उतरते. मग पिणाऱ्यांच्या बायकांनाही कमी मार बसतो. एकूणच त्यांचा उपद्रव कमी होतो.' मात्र गावकऱ्यांनी कितीही उत्साह दाखवला, तरी सरकारच्या भूमिकेवर बरंच काही अवलंबून

आहे.

पुदुकोट्टाईतल्या गावागावात एक गोष्ट स्वच्छ जाणवते. जिथे पुरुष दारूच्या आहारी गेला आहे, कुटुंब स्त्रीच्या मिळकतीवर चालतं आहे. बायकांच्या वेगळ्या मुलाखती घेतल्यावर अर्कावरच्या खर्चाचं रूप आणखी अक्राळविक्राळ असल्याचं भासतं. स्त्रियांची आकडेवारीही अधिक अचूक असते.

पोलिसांचा मात्र या सान्याला कडवा विरोध आहे. स्त्रियांच्या मते या धंद्यामागे पोलिसांचीच प्रेरणा आहे. 'आमच्या इथला एक दारू गाळणारा धंदा बंद करायला तयारही झाला, पण आपला हप्ता जातो म्हणून पोलीसच धंदा चालू करण्यासाठी त्याच्या मागे लागले.' असं सांगणाऱ्या स्त्रियाही भेटल्या.

स्त्रिया म्हणतात, यापुढे मुकाटपणे सहन करणार नाही. परंतु अर्काची बाजू घेणारेही मिळेल त्या मार्गाने प्रत्युत्तर देत आहेत. काही गावांमध्ये तरी चळवळीचा जोर कायम राखणं स्त्रियांना फार अवघड ठरणार आहे. मालारमणीवरला वाळीत टाकण्याचं प्रकरण गाजतं आहे. हा केवळ प्रशासकीय किंवा कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न नाही. अर्काकडे पोसलेलं राजकीय - प्रशासनिक जाळं सर्वव्यापी आहे. अर्काकडे पीत असल्याची कबुली देणाऱ्या एकाला मी विचारलं, 'मला एखाद्या बड्या अर्काकडे भट्टीवाल्याकडे घेऊन जाणार?' 'हो, चला ना,' तो जणू गंमत केल्यागत म्हणाला, 'चला, ताबडतोब एमएलएकडे नाही तर मंत्र्याकडे जाऊ!'

तरीही अरिवोलीमुळे निश्चित फरक पडला आहे. अरिवोलीने स्त्रियांना दिलेल्या आत्मविश्वासामुळे पुढच्या मोठ्या लढाईला तोंड फुटणारसं दिसतंय. मालारमणी आणि माटिल्डा यांची उदाहरणं सर्वासमोर आहेत. दूर दूरच्या गावातल्या लोकांच्या कानी त्यांनी नावं पडली आहेत, तिथे त्यांचं अनुकरणही होत आहे. अर्काच्या पुरस्कर्त्यांनी आजवर अनेक राज्यकर्ते पचवले आहेत. पण पुदुकोट्टाईच्या नवसाक्षर गरीब स्त्रियांशी लढणं त्यांना कठीण जातं आहे. लढाई आत्ता कुठे सुरू झाली आहे.

ताजा कलम

दारूविरोधी चळवळीत चढउतार जुने झाले आहेत. स्त्रियांनी अर्कावर घातलेली बंदी जशी काही गावांमध्ये पसरली, तशीच आधीच्या काही गावात फसलीही. चळवळीचा झपाटा कायम ठेवणे जरी अवघड होत असलं, तरी दोन गोष्टी निश्चित बदलल्यात. पहिली गोष्ट म्हणजे खुद्द स्त्रियाच बदलल्यात. अर्कावाल्यांचा प्रतिहल्ला झाल्यावर किंवा आडमुठे अधिकारी भेटल्यावर त्या माघार घेतात हे खरं, पण अराकला विरोध त्यांच्या मनात सदोदित असतोच. वेळोवेळी तो प्रत्यक्षातही उफाळून येतो. दुसरं असं की आता त्यांना प्रत्यक्ष अनुभवातून माहीत झालं आहे की बंदी मनापासून अंमलात आणली, तर दारू पिण्यावर परिणाम होतोच. आणि कमाईसुद्धा सुधारते. त्यामुळे तामिळनाडू सरकारने जरी या चळवळीला मोडता घातला, तरी ती अशीच संपून जाणार नाही, पुनः पुन्हा उसळी घेत राहील. राज्य शासनातील काही अधिकारी अलिकडे ज्या कडवटपणे साक्षरता मोहिमेबद्दल आणि मोहिमेच्या कार्यकर्त्यांबद्दल बोलतात, त्यावरून त्यांनाही आता या

वन समित्या आणि नाहीशी होणारी झाडं

लाटेहार, पालामऊ (बिहार) : हा फॉरेस्ट ऑफिसर तरी असा की झाडं डोळ्यावर आली आणि जंगल दिसेना झालं. पालामऊतल्या लाटेहार या स्वतःच्याच भागात काय वारे वहाताहेत याचाच त्याला पत्ता नाही. व्हॅनमध्ये चोरीचं लाकूड घेऊन चालला असताना वळणावर गावकऱ्यांची धाड पडली. गावकरी होते स्थानिक वनसमितीचे सदस्य. त्यांच्या धाडीत त्या ऑफिसरकडून लाखो रुपयांच्या किमतीचं लाकूड ताब्यात घेण्यात आलं. आता त्याची खात्यातर्फे चौकशी चालू आहे.

‘गावकऱ्यांचं जीवनच जंगलावर अवलंबून असतं,’ वन समिती सदस्य महम्मद अब्बास अन्सारी मला सांगतात, ‘हा विध्वंस थांबवण्यासाठी आम्हीच लढा देणार.’ एकेकाळी पालामऊ वनसंपत्तीने समृद्ध होतं. पण मोठ्या प्रमाणात झालेली बेकायदेशीर जंगलतोड आणि लाकडाची तस्करी यांमुळे ही समृद्धी भिकेला लागली आहे. पंचाऐंशीच्या सुमारास आपल्या नितांत गरजेचं जंगल जवळपास नाहीसंच होताना दिसू लागल्यावर पालामऊतल्या गोरगरिबांनी हातपाय हलवण्याचं ठरवलं.

जिल्ह्यात जवळ जवळ नव्वद वनसमित्या स्थापन झाल्या आहेत. एस. के. सिंह या लाटेहारस्थित लोकप्रिय डीएफओच्या (डिव्हिजनल फॉरेस्ट ऑफिसर) मते ‘त्यातल्या पंधरा एक चांगलं काम करताहेत.’ सिंह यांचं कर्तृत्वही कमी नाही. त्यांना वस्तुस्थितीचंही नीट भान आहे. त्यांना वाटतं, ‘बाकीच्या गटांना आणखी अनुभव मिळायला हवा. उत्साह मात्र जवळपास सगळ्यांकडे आहे.’

उत्साह हाच योग्य शब्द आहे. एकट्या झाभर गावच्या वनसमितीच्या देखरेखीखाली ६०,००० पेक्षा जास्त झाडं लावली गेली आहेत. बालुमठ ब्लॉकमधल्या या गावाची वस्ती १२०० पेक्षाही कमी आहे हे लक्षात घेता, हा पराक्रम थोरच आहे. आणि यातून इतरांच्या तुलनेत झाभरची भरभराटी झाली आहे. या प्रयत्नातून जमा झालेल्या पैशामधून एक सार्वजनिक सभागृह, पाण्याची एक टाकी यांची बांधकामं झालीत आणि शाळेच्या इमारतीचा विस्तारही झाला.

झाभरने जणू एक धडाच घालून दिला. लाटेहार, चांदवा व बालुमठ या ब्लॉकमधून जवळ जवळ पंचवीस समित्या तयार झाल्या आहेत. आणि पालामऊच्या वनसमित्या लोकांना झाडं लावायला प्रवृत्त करण्यावर थांबत नाहीत. बेकायदेशीर वृक्षतोड आणि लाकडाची तस्करी यांच्या विरुद्ध लढाही देतात. गावागावामधून उत्पन्न झालेल्या या समित्या लोकचळवळ बनण्याची चिन्हं

दाखवतात पण त्यांचा जोर कायम ठेवणं सोपं नाही.

पालामऊची दुष्कीर्ती अवर्षणाला सहजी बळी पडणारा जिल्हा म्हणून झालीच आहे. गेल्या पंचवीस वर्षांत तिथे दोनदा दुष्काळी स्थिती निर्माण झाली आहे. तिथल्या पर्यावरणीय संकटाची मात्र आपणा कोणाला जाणीव नाही. जंगलं नष्ट होण्यामुळे बिरहोर, असुर व कुरवा यांसारख्या दरिद्री आदिवासींचं जीवन उद्ध्वस्त होत आहे. जंगल हेच त्यांचं सर्वस्व आहे. अनेकदा आदिवासींच्या अन्नातला २५ टक्के भाग जंगलनिर्मित असतो. काही टोळ्यांमध्ये तर हे प्रमाण ५० टक्क्यांच्याही वर जातं.

गेल्या शतकात पालामऊचा ९० टक्के भाग वनाच्छादित होता. या शतकाच्या आरंभी हे प्रमाण ७० टक्क्यांपर्यंत उतरलं. आज अधिकृतपणे ते ४० टक्के आहे. वरिष्ठ अधिकारी बोलता बोलता जंगलाखाली फक्त २५ टक्के जमीन राहिल्याची कबुली देतात. जंगलतोडीमागोमाग अवर्षणही आलंच आहे.

‘संकट आणि जनता यांच्यामध्ये जंगलं उभी रहायची. जंगल नष्ट होणे म्हणजे नदीनाल्यांना जिवंत ठेवणारं पाणीही जमिनीतून धुपून जाणे.’ पालामऊचे डेप्युटी कमिशनर संतोष मॅथ्यू म्हणतात.

इतर कुठल्याही प्रदेशापेक्षा इथे सर्वोत्तम दर्जाचे साल वृक्ष मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. त्यामुळे लाकडाची तस्करी जोरात चालते. या चोरट्या व्यापाराविरुद्ध लढणारे डीएफओ एस. के. सिंह सांगतात, ‘चांगल्या लाकडाला घनफुटामागे ७०० ते ८०० रुपये भाव मिळतो. सामान्यतः एका झाडामधून २० घनफुटापर्यंत लाकूड मिळतं. झाड चांगलं असेल, तर चाळीस घनफूटही मिळतं.’

याचा अर्थ असा की तुम्ही फक्त चार झाडं तोडून लाकूड चोरून बाहेर नेलं, तर तेवढ्यावर तुम्ही १.२ लाख रुपयांची कमाई करू शकता. शिवाय तस्करांचे लागेबांधे मजबूत असतातच.

राजकीय कार्यकर्ते नरेंद्र चौबे म्हणतात, याशिवाय नफा कमावण्याचा आणखी एक मार्ग आहे. ‘खैरापासून मिळणारा कत्था पान मसाल्यात घालतात. त्याचा भाव आहे ३०० रुपये किलो. किती दबाव येत असेल विचार करा.’

दबाव प्रचंड असतो आणि लागेबांधे दूरवर असतात. बालुमठमधले माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटरचे (एमसीसी) अतिडावे लोक तस्करांकडून पैसे वसूल करतात. मी बालुमठला आलो त्याच दिवशी एमसीसीने एका लहान खेड्याच्या मुखियाला ठार केलं होतं. त्याने म्हणे वाढत्या कमाईबरोबर एमसीसीचा हप्ता वाढवायला टाळाटाळ केली होती.

आदिवासी भागात व्यापारी-सावकार असणाऱ्या महाजनांच्या मुठीतल्या आदिवासींवर झाडं तोडण्याची सक्ती होते. कर्ज फेडणं अशक्य झाल्यामुळे आदिवासी धनकोसाठी झाडं तोडून लाकडाची तस्करी करतात. पकडले गेले, तर शिक्षा त्यांनाच होते.

एका बाजूने गरिबांचे हाल होत असताना दुसरीकडे संघटित तस्करांना कसलीच भीती नसते. बालुमठमधला एक फॉरेस्ट ऑफिसर मला म्हणतो, ‘आम्ही लाकूड, तस्कराचं वाहन जप्त करतो आणि त्यांच्यावर खटला भरतो. खटला लांबत जातो. तसा त्यांना सात वर्षं तुरुंगवास होऊ शकतो. पण वर्षभरापेक्षा जास्त काळ ते आत रहात नाहीत.

काही वर्षांपूर्वी झाभरच्या गावकऱ्यांनी जागरूक नौजवान सभा नावाचा एक तरुणांचा गट बनवला. त्यांनी मजुरांचं विस्थापन, प्राथमिक शिक्षण, विकास आणि पर्यावरण या समस्या हाती

घेतल्या. १९८५ पर्यंत हा गट राजकीय दृष्ट्या चांगला जागरूक झालेला होता. सभोवतालचं घनदाट अरण्य नाहीसं होत चाललं आहे हे लक्षात येऊ लागलं, तसं १९८९ मध्ये त्यांनी पालामऊची पहिली वनसमिती बनवली. नरेंद्र चौबे म्हणतात, १९९० मध्ये एस.के. सिंह आले आणि कामाला वेग आला. त्यांनी वनसमित्यांना उत्तेजन दिलं, मदत केली.

सिंह यांना दिसणारं चित्र सोपं आहे. 'गावकरी हा अखेरचा दिलासा आहे. गावांवर धाडी घालून लोकांना दुखवणं आम्ही किती काळ चालू ठेवू शकतो? पोलिसांचं कामही लोकांची साथ असेल तर अधिक चांगलं होतं. जंगलांची जोपासना त्यांच्या फायद्याची आहे, हे त्यांना समजवण्याचा आम्ही प्रयत्न केला.'

झाभरच्या गाववाल्यांना हे पटलेलं आहे. 'झाडं लावून एक माणूस वर्षाला १५०० रुपये कमावू शकतो.' वनसमितीचे कैलाश सिंह म्हणतात. 'झाडामागे आम्हाला ३० ते ४० पैसे मिळतात, अधिक बियाण्यासाठी रोपांसाठी आणि वचवित खतांसाठीही मदत मिळते.'

समिती उदार दृष्टिकोन बाळगण्याचा प्रयत्न करते. कैलाश सिंह सांगतात, 'जेव्हा कुणी गावकरी घर बांधतो, तेव्हा आम्हीही विचार करून ठरवतो की ठीक आहे, याला एवढं लाकूड लागेल. कारण आम्ही घरं बांधतो ती शेवटी लाकडीच असतात. आम्ही ठरवल्याप्रमाणे मग रेंजर त्याला लाकडं काढून देतो.'

म्हणजे, एका बाजूने विक्रीतून मिळणाऱ्या नफ्यावर झाभरची स्थिती सुधारते आहे आणि त्याच वेळी जंगल नष्ट होण्याचा धोका कमी होतो आहे. झाडांची खुडणी, तोडणी यांवर नियंत्रण राहील, ते योग्य कालांतराने होत राहील ही काळजी वनसमित्या घेतात. बेकायदेशीर वृक्षतोडीसाठी असलेला दंड गेल्या वर्षी २५०० रुपयांपर्यंत वाढवण्यात आला. तरीही या प्रयत्नापुढच्या समस्या संपत नाहीत. उदाहरणार्थ जी झाडं लावलीत त्यात बरीच निलगिरीची आहेत.

'सुरुवातीच्या दिवसात वेड्यासारखी हीच झाडं लावली आम्ही, 'झालिम गावातला गोविंद सिंह सांगतो, 'निलगिरी हे एक राक्षसी झाड आहे याची आम्हाला तेव्हा कल्पना नव्हती. आजूबाजूचं सगळं पाणी हे झाड खेचून घेतं. इतर झाडांचं अर्थात नुकसान होतं. आमच्या इथे जन्मलेली खैर, साल, शिसव, अकासी, गुमहर आणि अशी इतर अनेक झाडांचं जास्त चांगली ठरतात.'

हे ज्ञान हळूहळू झिरपतं आहे. सुरुवातीचं निलगिरीचं वेड चुकून बिकून नव्हतं निर्माण झालं. हे झाड जलद वाढतं, म्हणूनही नव्हतं लोकांनी लावलं. वनखात्यात वशिला असणाऱ्या औद्योगिक क्षेत्राच्या पक्षपात्यांनी अगदी जाणूनबुजून या झाडाचं नाव रेटलं. निलगिरीचा उपयोग खाणीत छताच्या उभारणीसाठी टेकू म्हणून होतो. इतरही अनेक उद्योगात होतो. एस. के. सिंह यांच्या मते मात्र आता निलगिरीचं वेड ओसरत आहे.

सिंह म्हणतात, 'पालामऊचं भाग्य असं की इथलं जंगल निसर्गातच स्वतःचं पोषण करणारं आहे. त्याचं रक्षण मात्र करावं लागतं. त्याची वाढ होऊ द्यावी लागते.' सिंह येण्याआधीच्या पूर्ण वर्षात एक हेक्टर जमिनीवरही झाडं लावण्यात आली नव्हती. गेल्या वर्षी वन खात्याने ४०० हेक्टर जमीन आपल्या मोहिमेखाली आणली. तरी यात वनसमित्यांनी पुनर्जीवन दिलेल्या जंगलांचा समावेश नाही. वेगवेगळ्या प्रकारची २५०० रोपं एकरामागे तयार करण्यात येतात. खर्च रोपामागे ३ रुपये. याच्यापुढेही जाता आलं असतं, पण निधी अपुरा पडतो.

लाकडाची तस्करी ही एकच आपत्ती नाही. पालामऊतल्या जंगलतोडीमुळे एका विकृत प्रक्रियेने जन्म घेतला आहे. लोकांची समजूत काही असो, पालामऊत बहुधा उत्तम पाऊस पडतो. मात्र सततच्या जंगलतोडीमुळे केवळ जंगलच नष्ट झालीत असं नाही, तर नद्या आणि ओढेही कोरडे पडले आहेत. आणि स्वतःच्या अस्तित्वासाठी या जंगलांवर इतकी माणसं अवलंबून असतात की अवर्षण आणि दुष्काळ यात इथे इतर ठिकाणांपेक्षा फारच कमी अंतर आहे. नरेंद्र चौबेचेच शब्द वापरायचे तर 'इथल्या गरिबांचा निर्वाणीचा लढा अवर्षण आणि दुष्काळ यांच्या मागच्या कारणांशीही चालला आहे. तरीही एका गोष्टीचं कौतुक केलं पाहिजे की आपली जंगलं, म्हणजेच आपले जीव, बचावण्यासाठी हे गरीब लोक आता लढायला तयार झाले आहेत.'

जंगल कुणाच्या बापाचं?

नुआपाडा (ओरिसा) : असिस्टंट कॉन्झर्वेटर ऑफ फॉरेस्ट्स (एसीएफ) केंदुपतीच्या गावकऱ्यांच्या विनवण्या करत होता. त्याच्या माणसांना गावकरी झाडांना स्पर्शही करू देत नव्हते. 'आम्ही झाडांचं भलंच करायला आलो आहोत. आम्ही फक्त छाटणी करणार, काही फांदा तोडणार, म्हणजे झाडं सरळ आणि जास्त जोमाने वाढतील.'

झाडांच्या रक्षणार्थ जमलेल्यातला पिचरू साध हा 'जागृत श्रमिक संघटन'चा कार्यकर्ता एसीएफला म्हणला, आम्ही तुमचे हात तोडले, तर तुमची वाढ सरळ आणि जास्त जोमाने होईल का?

केंदुपतीच्या जंगलाची लढाई आता अगदी कळसाला पोचली आहे.

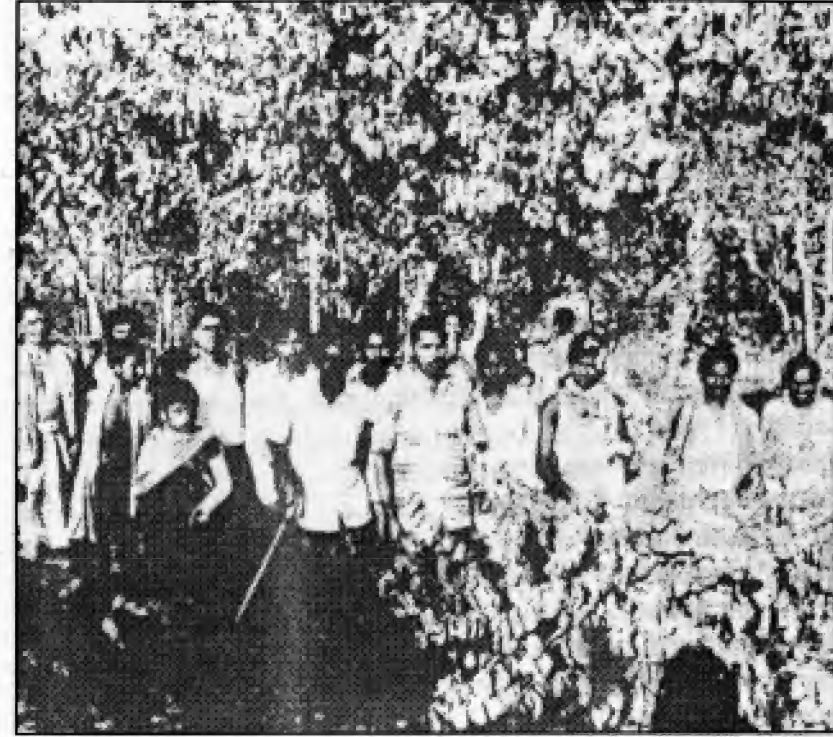
१९८० नंतरच्या दशकाच्या मध्यावर जेव्हा खरियार ब्लॉकमधल्या केंदुपती गावच्या रहिवाशांनी आसमंतात संपत चाललेल्या जंगलात पुन्हा प्राण ओतायचं ठरवलं, तेव्हा नकळत त्यांनी एक चमत्कारिक मालकी हक्काचा वाद जन्माला घातला. १९९२ पर्यंत त्यांचा प्रयोग प्रचंड यशस्वी झाला होता. १४० एकर जमिनीवर त्यांनी जंगल उभं केलं होतं. त्यात पाचक लाख झाडं उभी होती.

पिचरू म्हणतोय की यश जरा जास्तच झालं. 'वनखातं आलं आणि या वनावर दावा सांगू लागलं. इतरांनाही असं दाखवायला सुरुवात केली की जंगल जणू त्यांच्या बापाचंच. आणि खरी गोष्ट अशी आहे की आम्हा गावकऱ्यांनी प्रयत्न केले नसते, तर एक झाडही इथे वाढलं नसतं. आमच्या जंगलाची शोभा पाहून वनखात्याने सरळ एक पहारेकरीच नेमला, 'त्याच्या रक्षणाकरता' जेव्हा इथे उज्जाड जमीन होती तेव्हा नाही वाटलं रक्षण करावंसं?'

या वादाच्या मुळाशी श्रेय द्यापणे एवढंच कारण नाही, तर झाडांच्या बाजारमूल्याचा गलिच्छ मोहही आहे. 'या चोरांना शेवटी झाडं विकूनच टाकायची आहेत,' मोहन बाग म्हणतात. 'वनखात्यातले लोक नाहीतरी वेगळं काय करतात? ज्याचं रक्षण करायचं ती झाडं लाकूड म्हणून विकतात.'

वनखात्याला मान्य आहे की झाडं आणि जंगल आहेत त्याला गावकऱ्यांचे श्रम कारणीभूत आहेत. त्यांचा मुद्दा असा आहे की हे जंगल गावाच्या नव्हे, तर सरकारी जमिनीवर उभं आहे. म्हणून केंदुपतीच्या जंगलावर 'लक्ष ठेवण्यासाठी' ते कुणाला तरी नेमतात.

इथल्या झाडांना भारी किंमत येईल म्हणूनच वनखात्याला इतकी काळजी वाटू लागली आहे.

स्वतःच्या प्रयत्नांनी वाढवलेल्या जंगलात उभे असलेले केंदुपतीचे गावकरी. इथली नुसती झाडंच कोट्यवधी रुपयांची आहेत. गावकऱ्यांना आता जंगलाचं वनखात्यासारख्या लुटारुंपासून रक्षण करावं लागतंय.

यत्त काही शंका नाही. इथे अनेक प्रकारची झाडं आहेत. त्यातल्या काहींच्या लाकडाला घनफुटामागे २५० रुपये एवढा भावही मिळेल. झाडांसाठी योग्य बाजार मूल्य मिळेलच ही हमी गावकऱ्यांना मिळू शकत नाही, ईश्वर पोथ सांगतात. ते पुढे असंही म्हणतात, की तरी किमान १५० रुपयांचा भाव कुठेही मिळेल अशी हजारो सागाची झाडं त्यांच्या ताब्यात आहेत.

पोथ यांचा दावा आहे की, 'इथे एकरी अंदाजे सत्तर साग आहेत.' या दराने इथला नुसता सागच ४ कोटी रुपयांचा असेल. बाजारातली किंमत लावली, तर आकडा दहावीस कोटींच्याही पुढे जाईल. अगदी नेमस्त अंदाज केला - की साग सोडून इतर झाडांचे प्रत्येकी ७५ रुपयांहून अधिक पैसे मिळायचे नाहीत - तरी गावकऱ्यांपाशी कोट्यवधी रुपये किमतीचं जंगल आहेच.

'पण आम्ही जंगल वाढवलं, ते पैसे करायला नाही.' मोहन बाग म्हणतात. 'झाडं लावण्याची, हा भाग सुधारण्याची आम्हाला गरज वाटली. या झाडांच्यातला दहावा हिस्सा आम्ही आपापली घरं गावात बांधायलाही वापरू किंवा गावात शाळा किंवा तसलंच काहीतरी करण्यासाठी झाडं विकून

निधी उभारू. किंवा त्या निधीचा उपयोग जंगलरक्षणासाठीच करू. पण या जंगलाचा नाश आम्ही होऊ देणार नाही. असं कसं चालेल? जंगल वाढवायला किती कष्ट पडलेत आम्हाला.'

वनखात्याशी भांडण बालू असताना इतर बुभुक्षित लुटारू येऊन थडकले. जवळच्या गावातल्या सरपंचाने जंगलावर आक्रमण करून लढा आणखी दूरवर नेला. गावकरी म्हणतात, सरपंचाचं आणि काही फॉरेस्ट गार्डांचं, पहारेकऱ्यांचं संगनमत आहे. संघर्ष पेटला. आणि वनखात्याच्या एका 'पहारेकऱ्या'ला झाड तोडत असताना पकडला गेल्यावर जंगलच्या लाकडाचा दर्जाच अनुभवावा लागला. एका मजबूत फांदीने त्याला गावकऱ्यांनी झोडपून काढला.

आरोप-प्रत्यारोप झाले. गावकऱ्यांविरुद्ध खटले दाखल झाले. आश्चर्य म्हणजे जेव्हा गावकरी त्यांची बाजू सांगायला पोलीस स्टेशनवर मोर्चा घेऊन गेले, तेव्हा पोलीसांनी समजूतदारपणा दाखवला. विरुद्ध बाजूचं मन वळवून त्यांनी समझोता घडवून आणला आणि काही आरोप मागे घेण्यात आले. समस्या अर्थातच सुटली नाही.

काही काळाने वनखात्याने नेमलेल्या एकाला गावकऱ्यांनी झाडाच्या फांद्या तोडताना पकडलं. त्याने उलट स्वतःच्या गुन्ह्याचा आरोप गावकऱ्यांवरच घातला. रेंज ऑफिसरच्या चौकशीत हा आरोप खोटा ठरला. पण मुख्य बाद अजूनही तसाच आहे.

जंगलाची मालकी कोणाची? ज्या गावकऱ्यांनी ते वाढवलं, त्यांची? की ज्या सरकारच्या जमिनीवर ते उभं आहे, त्या सरकारची? की असल्या निसर्गसंपत्तीचं रक्षण करण्याची जबाबदारी असलेल्या वनखात्याची? मामला अवघड आहे. एक गोष्ट मात्र स्पष्ट आहे. हा वाद निर्माण झाला आहे कारण गावकऱ्यांनी उजाड जमिनीचं रूपांतर जंगलात करून एक सुंदर आणि मौल्यवान चीज घडवली. जी गोष्ट करण्याची जबाबदारी सरकारची आणि वनखात्याची होती आणि जी त्यांनी पार पाडली नाही, तीच गोष्ट केल्याबद्दल गावकऱ्यांना शिक्षाही होण्याची शक्यता आहे.

गावकऱ्यांना यात काही गुंतागुंत दिसत नाही. 'वनखात्याने जर जंगलाचा ताबा घेण्याचा प्रयत्न केला,' मोहन बाग बजावतात, 'तर इथला प्रत्येक पुरुष, प्रत्येक स्त्री, प्रत्येक मूल प्रतिकार करेल. तुरुंगातही जायला आम्ही एका पायावर तयार आहोत.' झाडं लावण्यासाठी मुळात त्यांना प्रेरणा देणारं जागृत श्रमिक संघटनही लढाईसाठी सज्ज झालं आहे.

केंदुपत्तीच्या लक्षात येत आहे की अपयशावर हक्क सांगायला जरी कोणी येत नसलं, तरी यशावर मालकी सांगणाऱ्यांची कधीच वानवा नसते.

कोण म्हणतं पैसे झाडाला लागत नाहीत?

नुआपाडा (ओरिसा) : रतु नाईक थोडा नशेत आणि थोडा दुःखात आहे. पण तो मला बजावून सांगतो, 'दहा वर्षांपूर्वी होती त्यापेक्षा माझी स्थिती आज पुष्कळ चांगली आहे. जवळ जवळ शंभर झाडं आहेत माझ्यापाशी आणि या हंगामात मी विकणार त्यातली बरीच. तुम्हाला सांगतो, बामुर हे एक सुंदर झाड आहे.'

कोमना ब्लॉकमधल्या कोनाबिरा गावात रहाणारा नाईक हा एक छोटा जमीनमालक आहे आणि 'रिज फार्मिंग' करतो. म्हणजे काय, तर स्वतःच्या आणि स्वतःच्या कुटुंबियांच्या मालकीच्या शेतांमधल्या बांधांवर झाडं लावतो. कुटलीही झाडं नाही. त्याने निवडलेलं झाड आहे बामूर (किंवा बाभूळ). 'हे झाड कलहंडीत चमत्कार घडवणार असं दिसतंय.' पश्चिम ओरिसा कृषिजीवी संघाचे जगदीश प्रधान म्हणतात.

त्यांचं खरं होणार असं वाटतं. बांधावरच्या शेतीमुळे छोट्या व अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या कमाईत दरवर्षी ६००० रुपयांपर्यंत भर पडू शकते. कलहंडीसारख्या भागात ही म्हणजे फारच मोठी रक्कम आहे. बाभळीचे उपयोग अनेक आहेत.

'त्याच्या पानांचं उत्तम खत बनतं,' रतु नाईक सांगू लागतो, 'ते खाली पडून मातीत मिसळलं की भातासाठी जमीन अधिक चांगली बनते. त्याच्या लाकडापासून बैलगाड्या बनतात, शेतीची औजारं बनतात, दरवाजांच्या चौकटी आणि घरातल्या इतरही वस्तू बनतात.' नाईक काही सगळी झाडं एकदम तोडणार नाही. त्याचंही त्याने एक शास्त्र बनवलं आहे. या हंगामात दहा ते वीस झाडांवर त्याची कुऱ्हाड चालणार.

बनबाशी संघ आणि ओरिसा ट्री ग्रोअर्स असोसिएशन यांच्या मदतीने नाईकने गेल्या विक्रीमधून ५००० रुपये कमावले - तेही उभ्या झाडांच्या संख्येत फार फरक पडू न देता. 'तिप्पट कष्ट केले तरी शेतीतून ५००० रुपये कमावणं कठीण आहे,' तो म्हणतो. नाईक उत्तम प्रतीचं बियाणं खरेदी करत असल्याने पिकं उत्तम मिळाली.

तो म्हणतो, 'वर्षानुवर्ष जमीन नांगरायला मला बैल भाड्याने आणावे लागत, बियाण्यासाठी कर्ज काढावं लागे. आता नाही.' आता त्याची स्वतःची गाडी, स्वतःचे बैल आहेत. आता बियाणं तो स्वतः विकत घेऊ शकतो.

या भागात सरकारच्या आशीर्वादाने झालेले कुप्रसिद्ध सुबाभळीच्या लागवडीचे प्रयत्न साफ तोंडघशी पडले होते. बाभळीचं तसं नाही. हे इथलंच झाड असल्यागत वाटतं. 'आमच्या इथल्या

मातीत त्याची वाढ चांगली आणि जलद होते.' सुनाधर बरसगढिया हे नौपाड्यातील प्रोजेक्ट संभवमधले तज्ज्ञ म्हणतात. 'आणि त्याची पानं, फळं गुरांना खाद्य म्हणून देता येतात. म्हणजे पैसाही वाचतो.'

जगदीश प्रधान या झाडाच्या आणखी एका वैशिष्ट्याकडे लक्ष वेधतात. 'त्याची सावली दाट नसते. त्यामुळे झाडाखालच्या पिकाला सूर्यप्रकाश नीट मिळतो. दोन झाडांमध्ये पाच ते सात फुटांचं अंतर यासाठी आदर्श ठरतं. उलट झाडाची हिरवी पानं खालच्या पिकासाठी खतासारखी ठरतात. त्यात भर म्हणजे फांद्याही योग्य उंचीवर फुटतात. त्याचा फायदा असा होतो की गुरांच्या तोंडाला लागणार नाही अशा बेताने त्यांच्यावर गवत साठवता येतं. किंवा पावसात भिजलेलं गवत वाळवता येतं.'

कलहंडीतले लहान पट्टे शेतकऱ्यांनी गवत लादलेल्या बाभळींनी सजले आहेत. नुआपाडातल्या काही गावांमध्ये आता शेतकऱ्यांनी या झाडाची पद्धतशीर लागवड करायला सुरुवात केलेली दिसते.

मुळात इथले शेतकरी कसे वळले बाभळीकडे? निलगिरीचं फॅड कसं काय नाही आलं इथे? बरगवन गावचे दुर्योधन साबर सांगतात, 'आमच्या भागात प्रचंड जंगलतोड झाल्यावर आम्हाला बाभळीचाच विचार करावा लागला. पण गेल्या सहा ते दहा वर्षांतच बांधांवर एक धोरण म्हणून पद्धतशीरपणे बाभूळ लावण्याची कल्पना आम्हाला सुचली.'

या धोरणाची किंमत लाकडाच्या दुर्भिक्ष्यामुळे अधिक ठसली. पूर्वी बाभूळ आपोआप वाढत असे, शेतकऱ्याला फक्त लक्ष द्यावं लागे. आता वाढणारी बाभूळ मात्र प्रयत्नांचं फळ आहे. बाभळीकडे नगदी पीक म्हणून बघण्याचं प्रमाण वाढत आहे. हे झाड तलावाच्या बांधांच्यावर आणि सामायिक जमिनीतही वाढवता येतं. त्याला नाही खत लागत की पाणी, अगदी अवर्षणातही ते तगून राहतं.

झाड वाढवायला खर्च असा फारसा नसतोच. पण त्यानंतरच्या अर्थकारणाचं काय? विभाजनपूर्व कलहंडीतील एकूण लागवडयोग्य क्षेत्र आहे ५,००,००० हेक्टर. पैकी ३,००,००० हेक्टरमध्ये भात व इतर पिकं घेतली जातात. इकडे जमीनधारणेचं प्रमाण अर्धा हेक्टर वा त्याहूनही कमी आहे. म्हणजे बाभूळ अगदी बांधापुरतीच लावली तरी शेतकऱ्यांना हेक्टरमागे २५० झाडं मिळू शकतात.

या घडीला दहा टक्क्यांपेक्षा कमी शेतकरी या मार्गाला वळले आहेत. प्रधान म्हणतात, 'जर ७० टक्के शेतकऱ्यांनी हा मार्ग अनुसरला, तर २.१ लाख हेक्टर जमीन उपयोगात येईल. दर हेक्टरला २५० या दराने आमच्यापाशी ५.२५ कोटी बाभळी असतील. त्यांची तोडणी एकामागोमाग एक अशा चक्राकार गतीने होत जाईल. दरवर्षी एक सप्तमांश झाडं शेतकरी तोडतील आणि तेवढीच लावतील. म्हणजे दरवर्षी ७५ लाख झाडं विक्रीसाठी उपलब्ध होतील. त्यांच्यासाठी चांगली मागणी तर आहेच.'

एका झाडातून पाच क्विंटल लाकूड मिळतं आणि बाजारात क्विंटलचे किमान १०० रुपये येतात. म्हणजे सहा वर्षांच्या झाडाचे साधारण ५०० रुपये होतात. 'म्हणजेच इथल्या उत्पादकांना वर्षाकाठी ३७५ कोटींचं उत्पन्न,' प्रधान म्हणतात. 'लक्षात घ्या, त्यांच्यातले बहुतेक लहान लहान जमिनीच्या तुकड्यांचे मालक असलेले छोटे शेतकरीच आहेत. हा प्रयोग साऱ्या ओरिसात

करायचा, तर या संख्येला समजा दहाने गुणावं लागेल. म्हणजे ते होईल वर्षाला ४००० कोटी रुपयांचं उत्पन्न.'

येत्या काही वर्षात ओरिसाचं सरकार राज्यात जे सोळा साखर कारखाने काढणार आहे, जे इतर प्रकल्प राबवणार आहे, त्यात गुंतवल्या जाणाऱ्या एकूण रकमेपेक्षाही ही रक्कम मोठी ठरू शकेल. ओरिसा ट्री ग्रीओअर्स असोसिएशनच्या गुणाकारानुसारही यात छोट्या शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात नाट्यपूर्ण वाढ होण्याची शक्यता आहे. बनवाशी संघासोबत त्यांनी एक स्वयंनियंत्रित पप्पन यंत्रणा चालू केली आहे. पूर्वी हा सारा व्यवहार व्यापारी आणि सावकार यांच्याच हातात होता.

पणन, विक्रीव्यवस्था उभी करणं सोपं झालं नाही. अगदी १९९२ पर्यंत बाभळीच्या एका क्विंटलला व्यापाऱ्यांकडून २५ रुपये वा त्याहूनही कमीच भाव मिळत असे. मालाची नेआणही सोपी नव्हती. त्याच्या पुढच्या वर्षापासून बनबाशी संघ व जागृत श्रमिक संघटन यांनी शेतकऱ्यांना एकत्र आणायला सुरुवात केली. वर्षभरानंतर भाव क्विंटलला १०० रुपयांच्या वर गेले. जस जस त्यांचं विक्री तंत्र सुधारतंय, तसे भावही वर जाताहेत. पंधरा वर्ष उभा असलेला १५ क्विंटल लाकूड देऊ शकणारा पूर्ण वाढ झालेला वृक्ष आज २००० रुपये मिळवून देऊ शकतो.

या कल्पनेतला सर्वात लक्षणीय पैलू हाच असावा की हे सारं शेतकऱ्यांच्या स्वतःच्या अनुभवाचं फळ आहे. जगदीश प्रधानसुद्धा बाभूळ इथे पुन्हा रुजवण्यामागे त्यांचे जे प्रयत्न आहेत, त्याच्या पुढे जाऊन हेच ठासून सांगतात. ही रीत पूर्वीही होती, पण कोण जाणे कशी, काही दशकांपूर्वी बंद झाली. ९०नंतरच्या दशकाच्या सुरुवातीला मात्र बनबाशी संघ व जागृत श्रमिक संघटन यांसारख्या स्वयंसेवी संघटनांनी इथल्या शेतकऱ्यांना या रीतीचं महत्त्व पुन्हा पटवून दिलं. या संघटना पूर्णतया स्थानिक मंडळींच्या आहेत याचा कदाचित फायदा झाला असावा.

विकल्यावर पैसे मिळतात, एवढाच बाभळीचा गुण नाही. एका शेतकऱ्याने मला बजावून सांगितलं, 'बाजारात बाभळीला काय भाव मिळतो, एवढाच हिशेब करून थांबू नका. आमच्या प्रत्येकाचा किती खर्च वाचतो तेही बघा. या झाडाची मुळं जमिनीचा कस वाढवतात. त्याच्या फांद्या गवताचं रक्षण करतात. हा खरोखरचा एक शेतकरी वृक्ष आहे.'

ताजा कलम

एका वर्षांनंतर मी जेव्हा कलहंडीला परतलो, तेव्हा ही प्रक्रिया अधिक मजबूत झाली होती. व्यापाऱ्यांच्या संघटनेकडून तार आली होती. शेतकऱ्यांनी मागणी केलेला जादा भाव मान्य करणारी. या घडीला शेतकऱ्यांसमोर मुख्य समस्या आहे वनखात्याने उभी केलेली. बाजारात झाडांची लाकूडं घेऊन चाललेल्या शेतकऱ्यांना खात्याचे अधिकारी अडवतात आणि जंगलातलं लाकूड चोरल्याचा आरोप करतात. काही अधिकारी नुसतेच हप्ता मागतात. याही बाबतीत मार्ग काढण्याचे प्रयत्न शेतकऱ्यांच्या संघटना करत आहेत.

भाजी आणायला गेल्या हती घेऊन आल्या

मात्रिंगा, सुरगुजा (म.प्र.): 'आम्हाला कुठे काय कळत होतं. आम्हाला सांगितलं, पंचायतीच्या मेबर व्हा, आम्ही झालो. आम्ही नव्हतं सांगितलं निवडून द्या म्हणून. तरीही निवडलं.' जुगमनिया आणि गुरुवारी दोघीही मझवार जमातीच्या आहेत. मध्यप्रदेशात पहिल्या प्रथम झालेल्या पंचायत निवडणुकीमध्ये दोघीही पंच बनल्या आहेत. घटनादुरुस्तीनंतरची ही पहिलीच निवडणूक.

मात्रिंगा गावात स्त्रियांसाठी राखीव असलेल्या वॉर्डमधूनच दोघीही निवडून गेल्या आहेत. दोघीही अविरोध. फेब्रुवारी-एप्रिल १९९४ च्या दरम्यान गोवर आणि आव यांच्या घातक संयुक्त प्रभावामुळे सात बालकांचा मृत्यू झाला आणि मात्रिंगा बंदनाम होऊन गेलं. २५ मेपासून दहा दिवस चाललेल्या पंचायत निवडणुका म्हणजे एक गंमतीदार गोंधळ होता. विशेषतः २७९३ पंचायती असलेल्या सुरगुजात.

जुगमनिया आणि गुरुवारी कशा काय शिरल्या या गोंधळात? 'आम्ही गेलो होतो बाजारात, तर तिथे पटवारी आणि पटेल आडवे आले. कसल्या फॉर्मवर आमचे अंगठे घेतले आणि आम्हाला म्हणाले, आलात तुम्ही निवडून. आम्ही झटकून टाकलं. पण पटवारी म्हणायला लागला, त्याचं म्हणणं जर आम्ही ऐकलं नाही, तर गावाची इज्जत जाईल.'

'सब्जी लानेके लिये गये बाजार, हाथी लेके आये' शेजारचा एकजण हसून म्हणतो. पंचायतीत स्त्रिया असणं महत्वाचं का आहे, हे नाही सांगितलं पटवारीने? 'छे,' गुरुवारी म्हणते, 'तो म्हणाला, आम्ही सांगतो तेवढं करा. त्याच्यानंतर आमचे नक्रेही म्हणाले, पटवारी सांगतो तसं करा.'

पटवारीला लागलेली चिंता केवळ गावाच्या इज्जतीची नाही. गोवर-आव प्रकरणातील मृत्यूनंतर वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनी पटेल आणि पटवारी दोघांना निलंबित केलं. या भयंकर घटनेची सूचना अधिकाऱ्यांना देण्याचा जराही प्रयत्न दोघांपैकी कुणी केला नव्हता की हे अरिष्ट ज्यांच्यावर कोसळलं, त्यांना मदत केली नव्हती. या दोन स्त्रियांच्या निवडीमधून पटवारीला पंचायतीवर ताबा देवायचा आहे. त्याची कृती नजीकच्या भविष्यकाळापुरती बरोबर ठरेलही, पण दूरचा विचार केला, तर ती घोडचूक ठरण्याचीच शक्यता आहे.

आता अंगावर आलंच आहे, तर शिंगावर घेताना जुगमनिया आणि गुरुवारी, दोघींना काही फार दुःख होतंय अशातला भाग नाही. स्त्रियांनी पंचायतीत असावं दोघींनाही पटतंच, पण 'सगळ्यांसमोर तोंड उघडायची' भीती वाटते. दोघीही अत्यंत गरीब शेतकरी कुटुंबांमधून आल्या

आहेत. एकीलाही पंचायतीचं वा जिथून त्या निवडून गेल्या त्या वॉर्डचं नाव सांगता येत नाही. पण दोघीही शिकण्यासाठी उत्सुक आहेत.

नंतर झाबुआ जिल्ह्यातही अशीच विचित्र स्थिती मला बघायला मिळाली. तिथल्या रामा ब्लॉकच्या रामा गावात पंचायतीत सर्व स्त्रियाच आहेत, ज्यांचा प्रमुख मात्र आहे गेंडुभाई. काही काळ तिथे स्त्रीच सरपंच असे. स्त्रियांसाठी फक्त ६५ टक्के जागा राखीव असल्या तरी पंचायतीत सगळ्या स्त्रियाच निवडून येणं हे एक आश्चर्यच. त्यात भर म्हणजे प्रत्येकीची निवड अविरोध.

होतंय हे चांगलंच असलं, तरी पुरुषांचं औदार्य काही निर्भळ नाही. एक जण मला म्हणालाच, 'दोन तृतीयांश बायकांमध्ये आम्ही पुरुष अल्पमतात, हे कसं चालेल? म्हणून आम्ही ठरवलं, सगळ्या बायकाच असू देत. त्यांचं काम नाहीतरी वेळ पडेल तेव्हा कागदावर सद्दा करणे, एवढंच असणार.'

ही समजूत किती चुकीची आहे हे त्यांना कालांतराने कळेलच. या साऱ्या प्रक्रियेचा व्हायचा तो परिणाम स्त्रियांच्या वैचारिकतेवर होतो आहेच. त्यांना आता स्त्री डॉक्टरची गरज लक्षात येते आहे. अधिक नोकऱ्या हव्या आहेत. शाळा सुधारायची आहे. तरी अजून स्थिती पुरुषप्रधानच आहे. निवडून आलेल्या बहुतेक स्त्रिया तोंड उघडून स्वतःचं म्हणणं मांडायला फारच बुजताना दिसतात.

तिथे सुरगुजातला एक अधिकारी म्हणतो, 'काही काळ हे असंच चालणार - पुरुष बायकांच्या आडून हवं ते करणार. तरीही स्त्रिया या क्षेत्रात नुसत्या येण्याने फरक झालेला दिसून येईल काही वर्षात.' अजून चित्र तसं धूसर आहे. काही स्वयंसेवी संस्थांतर्फे पंचायतीत सहभागी होण्याचं प्रशिक्षण गावकऱ्यांना दिलं जात आहे. एकता परिषदेने यात पुढाकार घेतलेला दिसतो. लाखनपुरातली चंदन पडवळ ही उमेदवारांच्यात एक अपवाद आहे. या किंवा इतरही अनेक ब्लॉकमधली ती एकटीच डबल ग्रॅज्युएट पदवीधर (समाजशास्त्र या विषयात) आहे. तिला सरपंच होण्याची आकांक्षा आहे.

ती उत्तम बोलते. म्हणणं पटवून देते. ती जिकली, तर पुरुषी वर्चस्वाला या भागात निश्चितच धक्का पोचेल.

मात्रिंगात मात्र सरपंचपदासाठी उमेदवारच नाही. या पंचायतीतील अनेक वॉर्डात कुणी उभंच राहिलं नाही. कुठल्याही पक्षाने थेट प्रचार केलेला नाही (म्हणजे एका भाजपवादी उमेदवाराने गावात देऊळ बांधायचं आश्वासन दिलं, हे सोडल्यास). जागृतीही अत्यंत कमी आहे. आणि तरीही आशेला जागा आहेच.

मात्रिंगा, जजगी, उदयपूर आणि लाखनपूर या गावातल्या बहुतेक पुरुषांच्या मते स्त्रियांनी पंचायतीत भाग घेणे आवश्यकच आहे. गोवर-आव साथीत तीन वर्षांचा पुत्र गमावलेला मात्रिंगातला घासियाराम म्हणतो, 'बायका पुरुषांपेक्षा वाईट तर नक्कीच असणार नाहीत. बायका असणं नसणं सोडल्यास जुन्या आणि नव्या पंचायतीत कुठे काय फरक आहे? लोक मरायचे ते मरत आहेतच.'

'किमान एका उपयुक्त व्यवस्थेचा पाया तरी तयार होतो आहे.' भोपाळमधला एक वरिष्ठ अधिकारी म्हणतो, 'एकूण संख्येच्या एक तृतीयांश स्त्रिया असणे, याचाच प्रभाव हळूहळू पडू

लागेल. पुष्कळ लांड्या लबाड्या होतील, हे खरं. पण तरीही लोकशाहीसंबंधी जागृती होईल, अशी आशा करायला हरकत नाही. तसं झालं, तर फारच उत्तम ठरू शकेल.' सुरगुजासारख्या ठिकाणी आणि ग्रामीण मध्य प्रदेशाच्या बहुतेक भागात असं घडणं अजून काहीसं दूर आहे.

जिथे उमेदवारांच्यात गांभीर्य आहे, तिथे समस्याही गंभीर आहेत. उदाहरणार्थ गावासाठी हातपंप, किंवा रस्ते. रस्त्यांसाठी काम करणाऱ्यांना मेहेनताना. मात्रिगात रस्त्यासारखं काहीतरी बनवलं गेलं कारण एवढी मुलं मेल्यावर मंत्र्याला येणं भाग पडलं. परंतु ज्या स्थानिक कामगारांच्या श्रमातून रस्ता तयार झाला त्यांना अजून पैसे मिळालेले नाहीत. उदयपूरमधलं जजगीर असो की इतर गावं असोत, तेंदु पत्ता जमा करण्याचे पैसे मिळायला होणारा विलंब हा एक ज्वलंत प्रश्न बनलेला आहे.

मध्यप्रदेशात ३०, २९४ ग्राम पंचायती, ४५९ जनपद पंचायती आणि ४५ जिल्हा पंचायती आहेत. प्रत्येक ग्रामपंचायतीत किमान १० सभासद आहेत. गावची लोकसंख्या १०००च्या पुढे गेली, तर हा आकडा २० होतो. स्त्रियांसाठी ३३ टक्के जागा राखीव असल्याखेरीज त्या ब्लॉकमध्ये अनुसूचित जाती-जमातीचं प्रमाण लोकसंख्येत ५० टक्क्यांपेक्षा कमी आहे, तिथे त्यांच्यासाठी २५ टक्के जागा राखीव आहेत. जिथे त्यांची संख्या ५० टक्क्यांच्या वर जाते, तिथे राखीव जागाही ३३ टक्क्यांवर जातात. अनुसूचित जाती जमातीच्या उमेदवारांसाठी राखीव असणाऱ्या वॉर्डच्यातही स्त्रियांना वेगळ्या राखीव जागा आहेतच.

'फक्त स्त्रियांसाठी' म्हणून निर्मिलेल्या वॉर्डमुळे जिल्ह्यात मंडू निवडणूक अधिकारी गोंधळात पडले. स्त्री उमेदवारांना ते सांगू लागले, की त्यांना फक्त स्त्रियांसाठी राखीव असणाऱ्या वॉर्डतच झुंभं राहता येईल. हैराण झालेल्या कलेक्टरला शेवटी त्यांना समजावून सांगावं लागलं की इतर वॉर्डत स्त्रियांना बंदी करता येणार नाही. एका स्त्री उमेदवाराने याचं अचूक वर्णन केलं. 'आम्हाला जर साधारण वॉर्डतून उभं रहाता येत नसेल, तर साधारण वॉर्ड रहाणारच नाहीत. सगळेच वॉर्ड राखीव वॉर्ड बनतील!'

यातून असा अर्थ काढू नये की सहभागाचं प्रमाण फार मोठं होतं. सूरजपूरच्या अवाढव्य केंद्रात निवडणूक प्रक्रियेच्या पहिल्या दिवशी सरपंचपदासाठी फक्त एक अर्ज दाखल झाला. त्या केंद्रात सरपंचपदाच्या एकूण जागा आहेत एकोणऐंशी. सूरजपूर ब्लॉकमध्ये पहिल्या दोन दिवसात एकाही स्त्रीचा वा पुरुषाचा अर्ज वॉर्ड सदस्यत्वासाठी दाखल झाला नव्हता.

प्रमुख अधिकारी सत्यनारायण नेमा म्हणतात, 'या घंडीला गावागावात राजकीय गट तयार होत आहेत. दिवस संपत आले की एखाद्या साक्षर व्यक्तीला पकडून अर्ज लिहून घेतले जातील - ते बाद होऊ नयेत यासाठी.' मला मिळालेल्या अखेरच्या खबरीनुसार आणखी काही अजं आले होते, पण नेमांच्या अपेक्षेपेक्षा पुष्कळच कमी.

'इथे निवडणुकीत फसवाफसवी होण्याचा मात्र प्रश्नच निर्माण होत नाही,' 'सूरजपूर केंद्रावरचा एक अधिकारी विनोदाने म्हणतो. 'कारण ज्याला कोणाला निवडून यायचं आहे, तो येतोच आहे!' सरपंचपदासाठी स्त्रिया, अनुसूचित जाती जमातीतील उमेदवार यांना ५० रुपये अनामत जमा करावी लागते. इतरांना २०० रुपये.

स्थानिक आमदार, बँक अधिकारी यांना आणि खासदारांना जिल्हा पंचायतीचं सभासद म्हणून

सरळ नियुक्त करणारी ही व्यवस्था ज्यांची राजकीय जाणीव अधिक सखोल आहे, त्यांना खटकते. 'निवडून न आलेल्या सर्व हितसंबंधियांना यातून वाव मिळतो,' एक राजकीय कार्यकर्ता म्हणतो. 'ते पंचायतीचा हवा तसा वापर करून घेणार. निवडून आलेल्या सभासदाने वेळ प्रसंगी खासदारालाही विरोध करावा ही अपेक्षा कशी काय धरता येईल? त्यांना कर्ज देणाऱ्या बँक मॅनेजरला विरोध करण्याची हिंमत किती जणांना होईल?'

त्याच्या म्हणण्यात नक्कीच तथ्य आहे. राजकीय संघटन अस्तित्वात नसलेल्या आणि एकूण राजकीय जाणीवच क्षीण असणाऱ्या या जिल्ह्यात असल्या समस्या अधिक गंभीर ठरण्याची शक्यता आहे. अर्थात तरीही आश्चर्याचे काही धक्के बसणारच आहेत. या प्रक्रियेत आणि तिच्यातून वर येणाऱ्या लोकांच्यातच काहीतरी बदल दडलेला असल्याचं भासतं. कदाचित उद्याच्या कडव्या प्रतिकाशी ही गर्भावस्था असेल. जुगमनिया आणि गुरुवारी यासुद्धा म्हणू लागल्यातच ना, 'घरी हिशेब बघाकाच ठेवतात ना?' या दोघींची निवड केल्याचा पश्चात्ताप करण्याची पाळी पटेल आणि पटवारी प्रांच्यावर अजूनही येऊ शकते.

सायकल चळवळ

पुदुकोट्टाई (तामिळनाडू) : सामाजिक सुधारणेचं नाव 'सायकल चालवणे' असं ठेवतं तर? चमत्कारिक वाटतं, नाही? पुदुकोट्टाई जिल्ह्यातल्या हजारो नवसाक्षर ग्रामीण स्त्रिया एकमुखाने उत्तर देतील : नाही! मागासपणावर मात करण्यासाठी, बंडखोरपणाला उद्गार देण्यासाठी, बांधून घालणाऱ्या शृंखलांवर धाव घालण्यासाठी माणसं कधी कधी विचित्र वाटणारा मार्ग शोधतात.

भारतातल्या अत्यंत गरीब जिल्ह्यांपैकी एक असलेल्या या पुदुकोट्टाई जिल्ह्यातल्या ग्रामीण स्त्रियांनी सायकल चालवण्याचं माध्यम निवडलं आहे. गेल्या अठरा महिन्यात १,००,००० पेक्षा अधिक ग्रामीण स्त्रियांनी, ज्यांच्यापैकी बहुतेक नवसाक्षर आहेत; स्वातंत्र्य, मुक्ती आणि संचार यांच्या नावाने दोन चाकी सायकली चालवायला सुरुवात केली आहे. दहा वर्षांपेक्षा लहान वयाच्या मुली सोडल्या, तर जिल्ह्यातल्या एकूण स्त्रियांपैकी एक चतुर्थांश स्त्रिया सायकल चालवायला शिकल्या आहेत. आणि त्यांच्यापैकी ७०,०००हून अधिक स्त्रियांनी सार्वजनिक 'प्रदर्शन-अर्थात-स्पर्धा' मध्ये भाग घेऊन आपलं कौशल्य अभिमानाने मिरवलं आहे. आणि तरीही 'प्रशिक्षण मेळावे' व शिकण्याची ओढ यांच्यात घट झालेली नाही.

ग्रामीण पुदुकोट्टाईच्या अंतर्भागात कडक परंपरावादी पार्श्वभूमी असलेल्या मुसलमान स्त्रिया रस्त्यावरून खुशाल सायकली हाणताना दिसून येतात. काहींनी तर सायकलीसाठी बुरखाच बंद केलेला दिसतो. सायकलीची गोडी लागलेली एक तरुण मुलगी जमीला बिबी मला म्हणाली, "माझा हक्क आहे तो. आम्हाला हवं तिथे जाता येतं. बससाठी थांबावं लागत नाही. मला माहीत आहे, मी जेव्हा सायकल चालवायला सुरुवात केली तेव्हा लोकांनी कुचेष्टा केली. पण मी मुळीच लक्ष दिलं नाही."

फातिमा माध्यमिक शाळेत मास्तरीण आहे. तिला सायकलचं इतकं व्यसन लागलंय की दररोज संध्याकाळी अर्धा तास भाड्याने घेऊन सायकल चालवते. (विकत घेणं अजून तरी तिला शक्य नाही - एका सायकलला १२०० रु. पडतात) ती म्हणते, "सायकल चालवणं म्हणजे मुक्ततेचा अनुभव घेणं. कुणावरच अवलंबून नसणं. मी कधीही हे सोडू शकणार नाही." जमीला, फातिमा आणि त्यांची मैत्रिण अवकत्री, सान्या विशी-बाविशीच्या; त्यांनी सायकल चालवायला शिकवलेल्या त्यांच्या जमातीतल्या स्त्रियांची संख्या कित्येक डझनात जाते.

हा जिल्हाच सायकलिंगने भारून गेला आहे. शेतावर काम करणाऱ्या मजूर स्त्रिया, दगडाच्या रंगणीतल्या कामगार आणि ग्राम स्वास्थ्य केंद्रातल्या नर्सस या सायकलच्या विशेष चाहत्या

आहेत. त्यांच्यामागोमाग नंबर लावून आहेत बालवाडी व अंगणवाडी सेविका, हिऱ्यांना पैलू पाडण्याचं काम करणाऱ्या स्त्रिया आणि शाळामास्तरणी. अर्थात ग्रामसेविका आणि शाळेतल्या मुलांच्या दुारच्या जेवणाची व्यवस्था बघणाऱ्याही काही फार मागे नाहीत. यातल्या जवळजवळ सगळ्या अमीकडेच साक्षर बनल्या आहेत. अरिवोली इयक्कम (ज्ञानदीप चळवळ)च्या नेतृत्वाखाली चाललेल्या जिल्हा साक्षरता मोहिमेने या शक्तीला फुलवण्यात वेळ वाया घालवलेला नाही. मी ज्या ज्या नवसाक्षर, 'नवसायकलवाली' शी बोललो; त्या प्रत्येकीला सायकल आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्य यांचात थेट नातं सापडलं होतं.

अरिवोलीच्या मुख्य संचालिका ए. कन्नम्मल या सायकल चळवळीच्या प्रणेत्यांपैकी एक आहेत. त्या म्हणतात, 'स्त्रियांना जो आत्मविश्वास आला, तो महत्त्वाचा. मुख्य म्हणजे आता त्यांना पुरुषांवर पूर्वीइतकं अवलंबून राहावं लागत नाही. सायकलवर बसून, तेही मुलांना घेऊन चार किलोमीटर दूर पाणी आणायला चाललेली स्त्री हे दृश्य आता नित्याचं झालं आहे. कुटून कुटून सामान गोळा करण्याचं कामही स्वतःच्या बळावर करता येतं. पण जेव्हा याला सुरुवात झाली तेव्हा स्त्रियांचा चारित्र्यावर क्रूर हल्लेही झाले हे विसरून चालणार नाही. घाणेरडे टोमणेही मारले कित्येकमी. पण अरिवोलीने सायकलला सामाजिक मान्यता प्रदान केली आणि त्याचमुळे स्त्रियांनी सायकलचा स्वीकार केला.'

त्यात बुद्ध कन्नम्मलचाही समावेश होतो. त्या विज्ञानाच्या पदवीधर आहेत; पण यापूर्वी सायकल चालवण्याची त्यांना 'हिम्मत' झाली नव्हती.

अरिवोलीच्या 'सायकल प्रशिक्षण मेळाव्या'ला भेट देणं हा एक आगळाच अनुभव आहे. किलाकुरुची गावात शिकायला आलेल्या सर्व उमेदवार रविवारसाठी खास नटूनथटून आल्या होत्या. सायकल चळवळीविषयी जी विलक्षण आत्मीयता दिसून येते ती मात्र आपल्याला भारावून टाकते. आसंच पाहिजे, असा हट्टच असतो त्यांचा. सायकलने कठोर चाकोरीतून सुटका केली, पुरुषप्रधानतेने उभ्या केलेल्या कुंपणाला बगल दिली. या नवसायकलस्वार तर अरिवोलीने दुचाकी चालवण्याच्या प्रचारासाठी रचलेली गाणीसुद्धा गातात. त्यातल्या एका गाण्यात अशा ओळी आहेत : ये बहिणी, सायकल शीक. कालचक्राच्या गतीबरोबर रहा...'

ज्या शिकल्या त्यातल्या फार मोठ्या संख्येने परत आल्या, नवीन शिकणाऱ्यांना मदत करण्यासाठी. 'मास्टर प्रशिक्षक' या (चुकीच्या) नावाने त्या अरिवोलीसाठी फुकट काम करतात. म्हणजे स्वतःला सायकल यावी ही इच्छा तर आहेच; पण सर्व स्त्रियांना सायकल येणं आवश्यक आहे, अशी जाणीव बहुतेकांच्या मनात वसते आहे. साक्षरता मोहिमेलाही याचा पुष्कळ फायदा झाला आहे. या नवसायकलस्वारांचं अरिवोलीशी नातं अधिकच घट्ट झालं आहे.

ही कल्पना मुळात पूर्वीच्या लोकप्रिय जिल्हाधिकारी शीलाराणी चुनकथ यांची. साक्षरतेचा प्रसार अंतर्भागात करता यावा यासाठी स्त्री कार्यकर्त्यांना तयार करावं, असा विचार १९९१ साली त्यांच्या डोक्यात आला. स्त्रियांच्या संचारावर मर्यादा असल्याकारणाने त्यांचा आत्मविश्वास खुरटतो या बस्तुस्थितीच्या जाणिवेमुळे साक्षरता मोहिमेत त्यांनी संचार या कल्पनेचाही समावेश केला. सायकली विकत घेण्यासाठी चुनकथ यांनी बँकांनाही तयार केलं. मोहिमेला जोर येण्यासाठी प्रत्येक ब्लॉकला त्यांनी विशिष्ट कर्तव्यसूचीचा स्वीकार करायला भाग पाडला. जिल्ह्यातील सर्वोच्च

अरिवोलीच्या 'सायकल प्रशिक्षण शिबिरा'ला भेट देणं हा एक आगळा अनुभव होता. सगळ्या भावी विद्यार्थिनी अगदी रविवारचा खास जामानिमा करून आल्या. पुदुकोट्टाईमध्ये सायकल हे मुक्तीचेच प्रतीक आहे

अधिकारपद त्यांच्यापाशी होतं : या मोहिमेत त्यांनी जातीने लक्ष घातलं.

आरंभी कार्यकर्त्या सायकल शिकल्या. मग नवसाक्षरांना शिकायची इच्छा झाली. प्रत्येक स्त्रीला शिकावंसं वाटू लागलं. मग लेडीज सायकलीचा तुटवडा निर्माण होणारच, हरकत नाही. 'जेण्ट्स' सायकलीसुद्धा चालतीलच की, काही स्त्रियांना तर जेण्ट्स सायकलीच हव्या होत्या, कारण त्यांना हॅण्डल ते सीट असा एक आडवा दांडा असतो, त्यावर बसत. आणि आज स्थिती अशी आहे की हजारो स्त्रिया 'जेण्ट्स' सायकलीच चालवत आहेत. आणि आपणही कधीतरी सायकल घेऊ, अशी स्वप्नं आणखी हजारोंच्या मनात घर करून आहेत.

१९९२ सालच्या आंतरराष्ट्रीय स्त्री दिनानंतर हा जिल्हा कधीही पूर्वीसारखा होऊ शकणार नाही. हॅण्डलच्या दांड्याला झेड लावून १,५००हून अधिक स्त्री सायकलस्वारांनी पुदुकोट्टाईवर जाणू चढाईच केली. त्यांच्या केवळ स्त्रियांच्या सायकल मोर्चांला जो भरघोस पाठिंबा मिळाला त्याने गावातल्या रहिवाशांना धक्का करून टाकलं.

पुरुषांचं काय म्हणणं होतं? राम सायकल्सचे मालक असलेल्या एस. कन्नकराजन यांना तर बरंच वाटलं. या एका दुकानदाराला लेडीज सायकलच्या मागणीत ३५० टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ झालेली आढळली. दोन कारणांमुळे हा आकडा प्रत्यक्षापेक्षा कमी असण्याची शक्यता आहे. एक म्हणजे लेडीज सायकलसाठी ताटकळण्यापेक्षा पुरुषांची दुचाकी घेण्याचा निर्णय घेणाऱ्या स्त्रिया पुष्कळ होत्या. दुसरं असं की, मला माहिती पुरवताना कन्नकराजन सावध होते. कुणास टाकणं मी विक्रीकर खात्याचा हेरही असेन की.

काही असो, सर्वच पुरुषांनी विरोध केला नाही. उत्तेजन देणारेही काही निघाले. उदाहरणार्थ अरिवोलीचा पुरुष कार्यकर्ता मधू भास्करन. त्याने लिहिलेलं प्रसिद्ध सायकलगीत तर आता त्यांचं प्रार्थनागीतच झालं आहे.

कुडिमियामलाईच्या दगडाच्या खाणीतल्या भाजून काढणाऱ्या उष्ण वातावरणात जेव्हा तुम्ही बावीस वर्षीय मनोरमणीला इतरांना प्रशिक्षण देताना पाहता तेव्हा अक्षरशः सार्थक झाल्यागत वाटतं. ती खाणकामगार आहे, अरिवोलीची कार्यकर्तीही आहे. तिच्या मते तिच्या सर्व सहकाऱ्यांना सायकल चालवता येणं फार फार आवश्यक आहे. 'आमचा भाग अगदी एका बाजूला पडतो,' ती मला म्हणाली, 'ज्यांना सायकल येते, त्यांना इकडे-तिकडे संचार करता येतो.' १९९२ साली अरिवोलीने फक्त एका आठवड्यापुरत्या भरवलेल्या सार्वजनिक 'प्रदर्शन-अर्थात-स्पर्धे'मध्ये ७०,००० हून अधिक स्त्रियांनी सायकल चालवण्यातलं कौशल्य प्रगट केलं. यामुळे भारावून जाऊन युनिसेफने अरिवोलीच्या स्त्री कार्यकर्त्यासाठी ५० मोपेड मंजूर करून टाकल्या.

सायकलिंगचा संबंध काही आर्थिक बाबींशीही अगदी सरळ सरळ लागतो. उत्पन्नात वाढ होते. इकडल्या काही स्त्रिया आसपासच्या गावांच्या एका गटात शेतकी वा अन्य उत्पादनांची विक्री करण्याचा व्यवसाय करतात. त्यांच्यासाठी सायकल म्हणजे बससाठी वाट बघण्यात वेळ न घालवणे, ज्या रस्त्यांवर बस वाहतूक अगदी नाममात्र आहे अशा ठिकाणी याला अपार महत्त्व येतं. दुसरं म्हणजे तुम्हाला वस्तू विकण्याकडे लक्ष घायला कुरसत मिळते. तिसरं म्हणजे तुम्हाला जास्त भागात जाता येण्याची आशा धरता येते आणि शेवटचं म्हणजे तुम्हाला वाटलं तर तुम्ही जास्त वेळ आराम करू शकता.

दारिद्र्य, विकास आणि पत्रकारिता

ज्यांना बसची वाट बघणं भाग होतं अशा छोट्या-छोट्या उत्पादकांना बस स्टॉपपर्यंत सोडण्यासाठी सुद्धा वडील, भाऊ, नवरे वा मुलांवर अवलंबून राहावं लागायचं. काही ठराविक गावंच त्यांच्या आवाक्यात होती. काही पायी पायी जात. सायकल परवडत नाही अशा स्त्रिया अजूनही तेच करतात. या स्त्रियांना मुलांकडे बघणं आणि पाणी आणण्यासारखं घरकाम करणं यासाठी लगबगीने घरी परतावं लागायचं. ज्यांच्या हाताशी आता सायकल आहे त्या ही सगळी कामं लीलया पार पाडतात. आणि प्रत्यक्षात याचं रूप असं दिसतं - दुर्गम रस्ता. एक तरुण आई. दांड्यावर मूल. मागच्या चाकावर मालाचं ओझं. त्यात पाठीवर दोन किंवा तीन पाण्याने भरलेली भांडी. सायकल चालवत कामावर अथवा घरी चालली आहे.

आणि तरी सुद्धा आर्थिक बाजूला बाकी सगळ्यापेक्षा अधिक महत्त्व देणं चुकीचं ठरेल. मनात जागणारी आत्मगौरवाची भावना सर्वाधिक महत्त्वाची आहे. 'आर्थिक कारण मुळीच नाही आहे,' मला वेड्यात काढत फातिमा म्हणाली, 'सायकल चालवून मी कुठे पैसां कमावते? माझे तर पैसे खर्च होत. मला सायकल परवडत नाही. पण रोज संध्याकाळी मी भाड्याने सायकल चालवते' : स्वतंत्र, छान वाटून घेण्यासाठी. पुढु कोट्टाईला पोहोचण्याअगोदर मला कधीच सुचलं नव्हतं की सायकल हे मुक्तीचं प्रतीक बनू शकतं.

'ग्रामीण स्त्रियांसाठी ही केवढी मोठी गोष्ट आहे, हे लोकांना समजणं सुद्धा अवघड आहे,' कन्नम्मल म्हणतात, 'त्यांनी हिमालयच सर केलाय जणू. विमान चालवून दाखवलंय. लोक हसतील. पण या गोष्टीचं महत्त्व त्या स्त्रियाच तेवढ्या जाणतात.'

वृत्तपत्रीय प्रथेनुसार या ठिकाणी 'संतुलनासाठी' कोणा पुरुषाचे सायकल चळवळविरोधी उद्गार द्यायला हवेत. मरो, कोणाला पडलीय असलं काही करायची? तिकडे एक लाख नवसाक्षर स्त्रिया सायकली फिरवताहेत. तेवढं पुरेसं आहे.

ज्या पुरुषांचा विरोध असेल त्यांनी चालू पडावं. कारण सायकल चालवण्याच्या बाबतीत स्त्रियांपुढे त्यांचा निभाव लागणार नाही.

ताजा कलम

एप्रिल १९९५ मध्ये जेव्हा मी पुन्हा पुढु कोट्टाईला गेलो, तेव्हाही हे वेड कमी झालेलं नव्हतं. पण बऱ्याच स्त्रियांना सायकल परवडण्यासारखी नव्हती. आता तिची किंमत होती १४०० रुपये. आणि एक नवी पिढी तयार होत होती : पहिल्या फेरीचा फायदा उठवण्याच्या मानाने वयाने लहान असणारी. पण भारतातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये पुढु कोट्टाई एकमेवाद्वितीय आहे. सायकल चालवणाऱ्या स्त्रियांच्या प्रचंड प्रमाणामुळे आणि ते कौशल्य शिकून घेण्याच्या उरलेल्यांच्या उत्साहामुळे.

वि

कास म्हणजे पळवाटीचा डावपेच. जनतेला जेव्हा जमीनसुधारणा देता येत नाही, तेव्हा संकरित गायी दिल्या जातात. मुलांना जेव्हा शाळेत पाठवता येत नाही, तेव्हा पटडीबाहेरच्या शिक्षणाचे प्रयोग करावेसे वाटतात. साधं आरोग्य सांभाळणे जमत नाही, तेव्हा आरोग्यविम्याच्या गप्पा सुचतात. नोकऱ्या देता येत नाहीत? चिंता नाही. 'नोकरीची संधी' याचीच व्याख्या बदलून टाका. सक्तीच्या मजुरीतून बालकांची मुक्तता करणं टाळायचंय? सोपं आहे. 'बालमजुरांची स्थिती सुधारणे' या विषयावर बोला. छान वाटतं ऐकायला. चक्क पैसाही सुटतो त्यातून. गेल्या चाळीस वर्षांपेक्षा अधिक काळ विकासाचा भारतीय अर्थ हा असा आहे. या सगळ्या बनवाबनवीच्या मुळाशी आहे एक गृहीत तत्त्व, की भारतीय समाजाला ज्या सुधारणांची, ज्या बदलाची नितांत गरज आहे, ते घडवून आणण्याचा अवघड जागी दुखणारा निर्णय या ना त्या प्रकारे टाळता येईल. आपल्या लोकांचं जगणं सुधारायचं असेल, तर जमीन सुधारणेसारख्या मनःस्वास्थ बिघडवणाऱ्या गोष्टींना हात घालण्याशिवाय दुसरा उपाय आहे का? अजिबात नाही, पण काही वजनदार लोकांची तशी समजूत असल्याचं दिसतं खरं.

हाच भ्रम 'जागतिकीकरण' असं ज्याला म्हणतात, त्या विषयाबद्दल दिसून येतो. भारतातल्या उच्चभू वर्गाला तर या शब्दाने खूळच लावलंय. 'जागतिकीकरण आपल्याला अपरिहार्य आहे. सगळेच जण जागतिकीकरण करत आहेत. बघा, सिंगापूरकडे बघा, मलेशिया, इंडोनेशिया, तैवान, दक्षिण कोरिया यांच्याकडे बघा.'

पण जागतिकीकरण करणारे जे कोणी 'सगळे' आहेत, त्यांनी आणखीही बरंच काही केलं आहे. एकाधिकारशाही असणारी राष्ट्रं च आदर्श मानायची, तरी या सगळ्या देशांनी जमीनसुधारणा घडवून आणल्या आहेत. त्यांच्या जनतेला त्यांनी साक्षर, शिक्षित बनवलं आहे. आरोग्य, निवारा, पोषण या सर्व क्षेत्रात वरचा दर्जा गाठला आहे. याचा उल्लेख केला रे केला की भारतातल्या वरच्या वर्गाला आपल्या 'सांस्कृतिक वेगळेपणा'ची आठवण होते. हीच गोष्ट बालमजुरीची. बालमजुरीवर मात करणाऱ्या देशांची संख्या डझनात मोजता येते. पण 'भारत वेगळा आहे', म्हणून भारताचं वेगळेपण जागतिकीकरणाच्या आड येत नाही. ते आड येतं जमीन सुधारणेच्या, शिक्षणाच्या, आरोग्याच्या, भारताच्या अनेक अंतर्गत बाबींबद्दलची धोरणं देशाबाहेरच्या संस्थांनी ठरवण्यात या वेगळेपणाची अडचण होत नाही. बालमजुरी संपुष्टात आणायची म्हटली, की मात्र होते.

गेल्या साडेचार दशकांच्या भारतीय विकासाला याच दांभिकपणाचा दुर्गंध येतो. गंभीर समस्यांकडे दुर्लक्ष करत जेवढा काढता येईल तेवढा वेळ काढा. आणि मग त्यांना कालबाह्य ठरवून मोडीत काढा. विचारणारा आहे कोण?

जनता मात्र विचारते. खऱ्या विकासासाठी जमीन, जंगलं आणि जलसंपत्ती यांचा विचार मूलभूत ठरतो. गरिबांना याची तीव्र जाणीव आहे. कारण भारतातील गरिबांच्यात भूमीहीनांची व अल्पभूधारकांची संख्या ८५ टक्के आहे. दुखणं कुठे आहे हे त्यांना कळतं. खरा विकास म्हणजे वरच्या वर्गाने बनवलेल्या योजना त्यांना माहीत करून देणे नसतं. सर्व विकासाचे, विशेषतः त्यांच्या स्वतःच्या विकासाचे निर्णय त्यांच्या सहभागातून घेणे हे आवश्यक असतं.

उदाहरणार्थ, आपण एक वैद्यकीय प्रश्नांसाठी चर्चासत्र भरवू. या चर्चासत्रासाठी आपण एकाही डॉक्टरला, नर्सला, रुग्णाला किंवा वैद्यकीय तज्ज्ञाला आमंत्रित केलं नाही तर अनेकांना ते विचित्र

वाटेल. बरोबरच आहे. जमीन सुधारणेवर चर्पटपंजरी करणारी जी चर्चासत्रं आणि अधिवेशनं भरवली जातात, तीही अशीच विचित्र असतात. एकही भूमीहीन स्वतःची भूमिका मांडायला तिथे हजर नसतो. उच्च वर्गाला यात काहीही वावगं दिसत नाही. भारत वेगळा आहे, नाही का?

लक्षावधी विस्थापित मजुरांमधला एकेक मजूर जमिनीचा प्रश्न किती महत्त्वाचा आहे हे सांगेल. पण त्यांना काय कळतं? ते थोडेच योग्य शाळेत गेले होते, किंवा योग्य वर्तुळात वावरले आहेत? आपल्या देशातही जमीन सुधारणा झाल्या आहेत. फक्त चार राज्यांमध्ये त्यांची व्याप्ती पुरेशी मोठी आहे. पश्चिम बंगाल, केरळ आणि त्रिपुरा ही परिचयातली उदाहरणं सोडल्यास जम्मू आणि काश्मीरमध्येसुद्धा जमीन सुधारणा होऊ शकतात, मग उरलेल्या देशात का नाही होऊ शकत?

आख्ख्या देशाचा विचार केला की सारं चित्र बदलतं. लागवडयोग्य जमिनीपैकी फक्त एक टक्का जमिनीचं फेरवाटप झालं आहे. म्हणजे ४५.५ कोटी एकर जमिनीपैकी फक्त ४५ लाख एकर जमीन गोरगरिबांच्यात वाटण्यात आली आहे. आठवी योजना म्हणते, 'अंदाजे २६ लाख एकर जमिनीचं 'फेरवाटप' होणं बाकी आहे.' जरी ते पूर्ण केलं, तरी त्याचं प्रमाण भारतातल्या एकूण लागवडयोग्य जमिनीच्या दोन टक्क्यांएवढंच जेमतेम होईल. हे साध्य करण्याचे इतरही मार्ग आहेत. पण कशाला त्या जुन्या कहाण्या उगाळा?

भारताच्या विकास प्रक्रियेचं सूत्र अत्यंत लोकशाहीविरोधी आहे. चर्चासत्रं आणि अधिवेशनं 'विचित्र' असतात असं नाही. प्रत्यक्ष जीवनव्यवहारातही जमिनीच्या प्रश्नापासून ग्रामस्थांना दूर ठेवलं जातं. पाणी आणि इतर सामाजिक मालकीची साधनसंपत्ती गावकऱ्यांकडून अधिकाधिक प्रमाणात हिरावून घेतली जाते. आदिवासींना अधिकाधिक प्रमाणात जंगलांपासून तोडण्यात येतं. आणि तरीही उच्च वर्गाला गरिबांबद्दल, गरिबांच्या भोगांबद्दल घृणाच वाटत असते.

खऱ्याखऱ्या विकासात मानवी व्यवहाराची पातळी उंचावणे, जीवन समृद्ध करणे, या प्रक्रियेचा समावेश होतो. विकासाच्या जवळपास सगळ्याच संकल्पनांना हे मान्य आहे. मात्र या प्रक्रियेमध्ये ज्यांच्यावर परिणाम होतो त्यांचा सहभाग, त्यांची संमती अत्यावश्यक आहे. निर्णयामागे त्यांचा सहभाग हवाच. आणि त्यांची संस्कृती, त्यांचं पर्यावरण, त्यांची उपजीविका आणि परंपरा या साऱ्यामध्ये ढवळाढवळ शक्यतो नसावी.

पण हे करायचं, तर फारच काम पडेल. म्हणून मग विकासाचं नाटक करायचं आणि सर्व प्रमुख कलावंतांना प्रेक्षकांच्यात बसवायचं - म्हणजे ते तिथे असले तर. फारच खटकायला लागलं, तर आणखी एक खर्चा काढा. सध्या 'बदला'च्या बाजूने सर्वात मोठ्याने कोण ओरडताहेत ते पहा. उच्च वर्गात ज्यांचा आवाज टिपेचा आहे, त्यांनीच या देशावर चाळीस वर्ष राज्य केलं आहे. देश जर खड्ड्यात जात असेल, तर ते त्यांचंच कर्तृत्व आहे.

अर्थव्यवस्थेवर चर्चा म्हणून जे काही चालू असतं, त्यात सर्वात थक्क करणारी गोष्ट बदल ही नाही आहे, तर पूर्वीची परंपराच किती प्रकारे चालू आहे, ही आहे. जून १९९१ मध्ये काही बाबतीत फार मोठे बदल घडले हे खरं, पण ते बदल काही प्रगतीच्या दिशेने झाले नाहीत. नरसिंहराव आणि मनमोहन सिंह यांना जी जुनी व्यवस्था बदलायची आहे, तिचे सर्वात खंदे प्रतिनिधी ते स्वतःच आहेत. आता मोडीत निघालेल्या अनेक धोरणांच्या आखणीत त्यांचा हात होता, कधी तर त्यांनीच ती धोरणं तयार केली होती. गंमत म्हणजे त्यांना विरोध करणाऱ्या पत्रकारितेलाही यात काही

विरोधाभास आढळत नाही.

'बदल' जर होणारच असेल, तर बदल करू पहाणारे विश्वास ठेवण्यालायक हवेत. तसा त्यांचा इतिहास हवा. देशातल्या कोट्यवधी भारतीयांना कांय हवंय याची सुतराम कल्पना नसलेल्या पत्रकारांच्या आरडाओरड्यातून अवतरलेल्या सोम्यागोम्याकडून हे घडणार नाही. जनसंपर्काची साधनं म्हणवणाऱ्या माध्यमांचा जनमानसाशी संबंध झपाट्याने तुटतच चाललेला दिसतो.

अपूर्ण कार्यक्रमपत्रिका

उपचार पाळण्याची दक्षता मात्र आवर्जून दाखवली जाते. अर्थव्यवस्थेवरच्या संपादकीयाच्या शेवटी, धोरणांचं भरपूर कौतुक करून झाल्यावर न चुकता गरिबांविषयी थोडक्यात कळवळा व्यक्त केला जातो. उच्चवर्गीय चर्चाचीही हीच गत असते. बुद्धिजीवी, अर्थशास्त्री, नोकरशहा, धोरणकर्ते सर्वांचं एका बाबतीत एकमत असतं. गरिबीचं काहीतरी केलं पाहिजे. सर्वांना मान्य असतं की 'कृती अपुरी' आहे.

अनेकजण अगदी हृदय पिळवटून सांगतात की 'दोन्ही' एकदम व्हायला हवं. म्हणजे एका बाजूने गरिबीमध्ये घट आणि दुसरीकडे आर्थिक सुधारणा (म्हणजे वरच्या वर्गाच्या दृष्टीने ज्याला सुधारणा म्हणतात, त्या) आणि वाढ. म्हणून तात्त्विकदृष्ट्या कार्यक्रमपत्रिका नेहमी दोन भागात असते. म्हणजे चर्चेत भाग घेणाऱ्या सर्वांचं समाधान होतं. चला प्रगती होते आहे. सुधारणाही चालू आहेत. पण 'गरिबीचं काहीतरी केलं पाहिजे.'

गरिबी, शिक्षण, आरोग्य... हा असतो 'कार्यक्रमपत्रिकेचा अपूर्ण भाग'. चर्चा संपली, की सारे आपापल्या खऱ्या उद्योगात मग्न होतात. तो असतो कार्यक्रम पत्रिकेचा दुसरा भाग. पहिला भाग म्हणजे नुसता देखावा असतो. पण मनाच्या समाधानासाठी तोही आवश्यक असतोच ना?

पूर्वीच्या नरसिंहराव सरकारला गरिबीबद्दल किती कळवळा होता याचं एक उदाहरण मार्च १९९५ मध्ये दिसून आलं. त्या महिन्यात गरिबीविरुद्ध युद्धपातळीवर लढा देण्यासाठी महत्त्वाच्या मंत्रालयांमध्ये अनेक नवी खाती निर्माण करण्यात आली. ९ मार्चच्या बहुतेक वर्तमानपत्रांनी ही बातमी पहिल्या पानावर छापली. शासकीय घोषणा तशी घोळदार होती, पण पत्रकारांच्या ते लक्षात आलं नाही.

नव्याने बनवलेल्या अन्न खात्याची सर्वात पहिली जबाबदारी होती. 'अन्न या विषयावरील आंतरराष्ट्रीय परिषदा व अन्य संस्था यांमधील सहभाग...' दुसरी जबाबदारी? ती अशी : 'परराष्ट्रांबरोबर करार मदार करणे...' या अग्रक्रमामधूनच इतकं काही उघड होतं की पुढचं सांगण्याची गरज उरत नाही.

भारतातील गरिबांची आजची संख्या १९४७ सालच्या एकूण लोकसंख्येपेक्षाही जास्त आहे. तरीही गरिबीत झपाट्याने घट झाल्याबद्दल शासन आपली पाठ थोपटून घेत आहे. माध्यमंही यात बहुतांशाने सामील झालेली दिसतात. कोपनहेगनमध्ये दारिद्र्य रेषेखालील जनतेबं प्रमाण ३९.९ टक्के आहे असं आपण सांगितलं असलं म्हणून काय झालं? देणगीदारांकडून जास्तीत जास्त

उपटण्यासाठी होतं ते. आता बघा, १९ टक्के!

आपण जर स्लीपिंग बॅग या झोपण्याच्या पिशवीला घर म्हटलं, तर भारतातील घरांचं दुर्भिक्ष्य चुटकीसरसं संपू लागेल. तीन कोटी दहालाख घरांचं दुर्भिक्ष्य. पण ही व्याख्या मान्य करा आणि सरळ स्लीपिंग बॅगांच्या घाऊक उत्पादनामागे लागू. घरांच्या समस्येच्या भयावह आकारात धाडकन कपात झाल्याबद्दल मग आपल्याला भरभरून वाद घालता येईल. वृत्तपत्रांमध्येही मथळे झळकतील : 'काय, हे खरं आहे?' आणि उपमथळा : 'खोटं वाटलं, तरी हे खरं आहे.'

सरकारलाही गर्वाने सांगता येईल की त्यांनी स्लीपिंग बॅगांचं उत्पादन नुसतं वाढवलेलं नाही, तर त्यांच्या साठ्याचा उच्चांक प्रस्थापित केला आहे. तीन कोटी सत्तर लाख बॅगा! नेमस्त लोक मग म्हणू लागतील, आपलं आता इतकं चांगलं चाललंय, तर स्लीपिंग बॅगांची निर्यात करण्याची वेळ आली आहे, तीही 'जागतिक किंमती' ला. भळभळतं हृदय असणारे हंबरडा फोडतील की अजून गरिबातल्या गरिबांपर्यंत नाही पोचल्यात स्लीपिंग बॅगा. शोध पत्रकारितेचा चिखल चिवडणारे उत्पादकांशी केलेल्या कराराचं बारीक संशोधन करतील. बॅगांची किंमत जादा लावली का? त्यांचा दर्जा चांगला आहे का?

आणि अशा तऱ्हेने घरांचं दुर्भिक्ष्य संपुष्टात येईल. एक बारीकशी समस्या उरेल. या मोहिमेच्या आरंभी ज्यांना घरं नव्हती, ते मोहिमेच्या शेवटीही बिनघरांचेच रहातील. (त्यांच्यापैकी काहीना 'जागतिक किंमती' ला स्लीपिंग बॅगा मिळतील, हे मात्र खरं.)

हे वेड लागल्याचं लक्षण भासत असेल, तर ते बरोबरच आहे. पण देशातल्या गरिबीविषयी जे वाद चालतात. त्यांनाही फार वेगळं म्हणता येणार नाही. एका मर्यादेपलिकडे आजच्या व्याख्यांवर आधारलेला हा आकड्यांचा खेळ स्लीपिंग बॅगांच्या कहाणीएवढा वेडपटपणा ठरतो.

कॅलरीच्या सहाय्याने गरिबी समजून घेण्याचे उपद्व्यापही इतकेच उपयुक्त ठरतात. पण अशा प्राथमिक गोष्टींकडे गरीब नसलेला कोणी कशाला लक्ष देईल? म्हणूनच नियोजन मंडळाची ताजी टिमकी एवढं लक्ष वेधून घेते आहे. १९८७-८८ खाली दारिद्र्य रेषेखाली २५.५ टक्कें जनता होती, ती आता १९९३-९४ साली घसघशीतपणे घसरून १९ टक्क्यांवर आली आहे, असं ते म्हणताहेत.

जानेवारी १९९८ मध्ये नियोजन मंडळाने या आकडेवारीचं प्रथम 'अनावरण' केलं, त्याच्या कितीतरी दिवस आधीच वर्तमानपत्रातून वृत्तांत येऊ लागले होते. एका ठिकाणी म्हटलं होतं, दारिद्र्याचं प्रमाण आजवरच्या सर्वात खालच्या पातळीवर येऊन ठेपलं आहे. या विधानाला आधार होता 'उच्चपदस्थ शासकीय अधिकारी.'

ही अशी असते दारिद्र्यावरची चर्चा. 'दारिद्र्यामधील अभूतपूर्व घट' 'उच्चपदस्थ शासकीय अधिकार्याने उघड करावी लागते. आणि भिडस्तपणा तरी किती. जणू आइनस्टाइनने सापेक्षता तत्वाचं पितृत्व नाकारावं. तेवढीही करतील. दारिद्र्य हे काय शासकीय गुपित आहे? ज्याच्यावरचा पडदा उच्चपदस्थ शासकीय अधिकार्यांनी दूर करावा?

नियोजन मंडळाने हा नवा अंदाज तयार केला, तो स्वतःच्याच तज्ज्ञांच्या सूचनांना धुडकावून. १९९३ साली त्यांनी दिलेल्या अहवालात दारिद्र्य रेषेखालील लोकांची संख्या ३९ टक्के होती. नियोजन मंडळाला ज्या जुन्या बाद झालेल्या पद्धती वापरायच्यात, त्या जरी अनुसरल्या तरी

आर्थिक 'सुधारणा'ंच्या कालखंडात दारिद्र्य घटलेलं नाही. स्थिती उलट आहे. अगदी पारंपरिक पद्धतीही दर्शवतात की ग्रामीण दारिद्र्य १९८० नंतरच्या दशकात घटलं, तर 'सुधारणा'ंच्या पहिल्या अठरा महिन्यांतच ते झपाट्याने वाढलं. मंडळाच्या मध्यावधी आढाव्याचं जरी वाचन केलं, तरी भरपूर प्रकाश पडतो.

पण राहू द्या त्या स्लीपिंग बॅगा तिथेच. भारतातील दरिद्री लोकांमध्ये भूमीहीन मजूर आणि अल्पभूधारक शेतकरी यांचं प्रमाण ८५ टक्के आहे. त्यांच्या विषयीचं एक ज्ञान सदोदित मनात बाळगलं पाहिजे. ते धान्य खरेदीच करत असतात. धान्याच्या किंमती वाढल्या की त्यांना जबर फटका बसतो. मुद्रास्फिती - बाजारमूल्यातील सर्वांगीण वाढ - आणि अन्नधान्याच्या किंमती यांचा घनिष्ट संबंध असतो. या दुर्बल घटकांना ती झेपत नाही.

आपण उदाहरणातून याकडे बघू. अन्नधान्यावर आपल्या कमाईचा जेवढा हिस्सा औद्योगिक कामगार खर्च करतात, तेवढा शहरी मध्यमवर्गीय व्यावसायिक करत नाहीत. आणि भूमीहीन मजूर व छोटे शेतकरी यांच्या इतका कोणीच करत नाही. म्हणजेच, जेव्हा धान्याच्या किंमती वाढतात, तेव्हा धान्यासाठी अधिक प्रमाणात कमाई खर्च करावी लागणाऱ्यांची अधिक दुर्दशा होते. औद्योगिक कामगारांचे हाल होतात, पण शेतकामगारांची अवस्था सर्वात वाईट होते. त्यांच्यामधले लाखो लोक कमी खाऊ लागले आहेत. याला सुधारणा कसं म्हणता येईल? या देशातल्या दर व्यक्तीमागे उपलब्ध असलेल्या धान्यात घट झाली आहे. तृणधान्य आणि कडधान्य यांची दररोजची दरडोई उपलब्धता १९९१ मध्ये ५१० ग्राम होती, ती १९९५-९६ मध्ये ४६१ ग्रामपर्यंत घसरली आहे. आणि हे सरकारची आकडेवारीच सांगते आहे. महागाईमुळे शेतकामगारांचं कंबरडं मोडलं आहे. त्यांना मिळणारी मजुरी वास्तवात कमी झाली आहे. पण अतिरिक्त धान्यसाठी ३७० लाख टनांवर गेला आहे. आपण सगळे अर्थातच त्याचा अभिमान बाळगू शकतो. स्लीपिंग बॅगेचं उदाहरण किती चपखल आहे, हेच यातून दिसतं.

रेशनिंग व्यवस्थेचा विनाश

सार्वजनिक वितरण व्यवस्था - रेशनिंग - सध्या जवळपास नष्ट झालेली आहे. १९९५च्या काही मोजक्या महिन्यात जास्ती उचल झाल्याबद्दल ढोल पिटणे हास्यास्पद आहे. चार वर्षांच्या कालखंडात रेशनिंगच्या दुकानांमधून झालेली धान्याची खरेदी मोठ्या प्रमाणात कमी झाली आहे. कारण? त्या काळात सरकारने किंमतींमध्ये ८५ टक्के वाढ केली. स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून देशात अशी वाढ कधीही करण्यात आलेली नाही. परिणामी रेशनिंगच्या दुकानांच्या विक्रीत साठ लाख टनांची घट झाली. आपल्याकडे अतिरिक्त धान्याचा भरपूर साठा असल्याच्या ज्या गमजा आपण मारतो ना, त्यांचं एक कारण इथे आहे.

१९९५च्या मार्च ते जून या काळात महाराष्ट्राच्या धुळे जिल्ह्यात एकोणीस बालकं उपासमारीने मेली. छत्तापर्यंत धान्य भरलेली गोदामं तिथून फार दूर नव्हती. मरणाऱ्यांच्या कुटुंबांना मात्र ते धान्य मिळणं वा परवडणं शक्य नव्हतं.

१९९२मध्ये पंतप्रधान नरसिंह राव यांनी सुधारित सार्वजनिक वितरण व्यवस्था नावाची एक

योजना कार्यान्वित केली. लक्ष्य अचूकपणे ठरवण्याच्या व्यवस्थेचाच हा एक भाग होता. सा. वि. व्यवस्थेत नासाडी फार होत होती. पण सरकारने ती थांबवली. सुधारित सा. वि. व्यवस्थेसाठी सरकारने देशातल्या अत्यंत मागास अशा १७७८ ब्लॉक्सची निवड केली. अगदी खास निवड करून सरकार गरिबांसाठी काहीतरी करणार होतं.

आणि केलं देखील. गेल्या पाच वर्षात जे भूकबळी गेले आहेत, ते अगदी नेमके याच निवडलेल्या ब्लॉकमध्ये झाले आहेत. महाराष्ट्र या श्रीमंत राज्यातील ठाणे, धुळे, अमरावती हे जिल्हे. मध्यप्रदेशातला सुरगुजा जिल्हा. आणि सु. सा. वि. व्य. मधले अन्य ब्लॉक.

सु. सा. वि. व्य. म्हणजे प्रत्यक्षात इतर ठिकाणांपेक्षा किलोमागे ५० पैसे कमी भावाने धान्याची विक्री करणे. जेव्हा सर्वसाधारण रेशनिंग दुकानात किंमती ८ रुपये किलोच्या आसपास घोटाळत होत्या, तेव्हा याचा काही उपयोग होणं कठीणच होतं. १९९४ मध्ये सुरगुजाच्या तेव्हाच्या कलेक्टरनेही पुष्टी दिली की लोकांना वर्षात फक्त १२५ दिवस काम मिळतं. त्यांना कुठून परवडणार या किंमती?

ज्या वेगाने धान्याच्या किंमती वाढल्या, तो वेग रोजंदारीच्या किमान उत्पन्नाला कधीही गाठता आला नाही. या विभागांमध्ये किमान वेतन प्रतिदिन २० ते २२ रुपयांमध्ये आहे. प्रत्यक्षात मात्र संघटनेचं पुरेसं पाठबळ नसलेल्या मजुरांना १५ वा १६ रुपयांपेक्षा फार जास्त काही लाभत नाही.

पंतप्रधानांच्या कार्यालयात दारिद्र्य या विषयावरील प्रमुख तज्ज्ञाची भूमिका निभावत असलेले के. आर. वेणुगोपाल १९९५ मध्ये दु. खावेगाने लिहितात, 'सा. वि. व्यवस्था आणि सुधारित सा. वि. व्यवस्था दोन्ही निरर्थक ठरल्या आहेत...'

ग्रामीण भागातील गरीब लोकांच्या हालअपेष्टांकडे उच्चवर्गियांचं जराही लक्ष गेलेलं नाही. हे लोक तर 'जागतिक किंमती'ना धान्य निर्यात करण्याच्या गप्पा करतात. (भारतातील शेतकऱ्यांमध्ये विकल्यापेक्षा जास्त धान्य विकत घेणाऱ्या शेतकऱ्यांचं प्रमाण प्रचंड आहे.) धान्याच्या देशांतर्गत किंमती झपाट्याने वाढल्या आहेत. भारतातल्या शेतकऱ्यांना वा मजुरांना त्यांच्या श्रमाचा मोबदला 'जागतिक किंमती'त देण्याच्या गोष्टी कोणी करतोय? भारतीयांना जागतिक किंमती द्याव्या लागतात, पण जागतिक दर्जाचं उत्पन्न काही मिळत नाही. वेगळ्या शब्दात म्हणायचं, तर किंमतीचं जागतिकीकरण, आणि उत्पन्नाचं भारतीयीकरण.

दुपारच्या जेवण्याच्या योजनेत दर बालकाच्या दर जेवणासाठी ०.५७ पैसे खर्च. घर बांधणी कार्यक्रमाचा बोजवारा. सार्वजनिक आरोग्य सेवेची रचना अशी की हिवताप आणि इतर अनेक रोगांचं जोरात पुनरागमन व्हावं. ७००० कोटी रुपयांपेक्षा किंचित जास्त रकमेची 'प्रचंड' ग्रामीण विकासाची तरतूद - अगदी याच रकमेची सबसिडी दोन खतांसाठी (ज्यांचा वापर फारसे गरीब नसलेल्या पंचाणव जिल्ह्यांबाहेर विशेष होत नाही). 'कार्यक्रमपत्रिकेतल्या अपूर्ण भागां'वर सरकारी प्रतिक्रिया ही अशी आहे.

ही वृत्ती पूर्वीपासूनचीच आहे. उदाहरणार्थ, सरकारचं कर्तव्य नागरिकांच्या माथी मारण्याचा प्रयत्न. जनतेच्या अधिकाऱ्यांचा संकोच नरसिंह राव सरकारपासून सुरू झालेला नाही. (त्याचा वेग वाढवण्याचं श्रेय ते जरूर मागू शकतात.) बालमजुरी असो की शिक्षण क्षेत्र असो, एका पाठोपाठ

सगळ्याच भारतीय सरकारांनी घटनेचा भंग केला आहे.

नामानिराळ होण्याचे मार्ग अनेक असतात. त्यातल्या एकाला हल्ली जास्त आश्रय मिळतो आहे. तो म्हणजे स्वयंसेवी संस्थांवर भार टाकणे. कोट्यवधी लोकांच्या सुखदुःखाशी संबंध असलेल्या पर्वतप्राय समस्यांवर जणू स्वयंसेवी संघटनांकडे जालीम तोडगा आहे. शासनयंत्रणेच्या संपूर्ण ताकदीचं पाठबळ असलेल्या लोकनियुक्त सरकारचा मात्र तिथे पूर्ण निरुपाय आहे.

जबाबदारी कशी ढकलून द्यावी

चांगल्या स्वयंसेवी संस्थांना ही बनवा बनवी समजते. त्यातल्या कार्यकर्त्यांना नीट जाणीव असते की महत्त्वाच्या समस्यांवर सरकारनेच उपाययोजना करायची आहे. त्यांना कळतं की शासन केवळ त्यांच्यावर जबाबदारी ढकलून मोकळं होत आहे. ते स्वतःच शासनाच्या इतके निकट आहेत की त्यांना अशासकीय म्हणणंच ठीक ठरत नाही. आणि तरीही, अनेक भानगडी उजेडात येऊनही काही विशिष्ट प्रकारच्या अशासकीय स्वयंसेवी संस्था वर्तमानपत्रांच्या विशेष लाडक्या झालेल्या दिसतात. पत्रकारितेला जणू बरंवाईट कळनासं होतं. (या बहुधा मोठ्या उद्योगधंद्यांशी संबंधित अशा संस्था असतात.)

विकासाच्या प्रश्नांवर पत्रकार जे लिखाण करतात, त्याचाही फारसा उपयोग होत नाही. 'विकाससंबंधित पत्रकारिता' असं ज्याला म्हणतात, ती बहुधा दोन रस्त्यांनी जाते. शासकीय वा 'अधिकृत' रस्ता आणि 'अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांचा', म्हणजेच 'पर्यायी' रस्ता. दोन्ही कुचकामाचे ठरले आहेत. पहिल्याचं नाव आधीच इतकं खराब झालंय की त्याबद्दल अधिक काही बोलण्याची गरज नाही. (अर्थात त्यातही काही कळीच्या महत्त्वाच्या गोष्टी आहेत ज्यांच्याकडे दुर्लक्ष करता येत नाही.)

संबंध आहे शासन काय करीत आहे, याच्याशी. महत्त्वाचं काय असेल, तर ते. (शासनाच्या काही कृती कल्पनेपलिकडल्या असतात.) उदाहरणार्थ जिथे वारंवार अवर्षण पडतं, त्या क्षेत्रात समजा २००० पाण्याच्या विहिरी खणल्या. या विषयात कळीचा प्रश्न आहे, एवढ्या विहिरी पुरेशा आहेत का? त्या बांधण्यास अगोदरच उशीर झालेला नाही ना? विहिरी वेगळ्या प्रकारच्या बांधायला हव्या होत्या का?

पण अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांचा पर्यायी फोलच ठरला आहे. त्याहून वाईट म्हणजे या संस्थाभोवतीचं पावित्र्याचं वलय चिकित्सा होण्याला आडकाठी करतं. स्वयंसेवी संस्थांशी संबंध आला की पत्रकारांची शंकेखोर वृत्तीच जणू लयाला गेल्यासारखी होते.

विकासाच्या रूढ तत्त्वज्ञानानुसार स्वयंसेवी संस्था राज्यव्यवस्थेच्या बाहेर असतात. व्यवस्थेला त्या पर्याय उपलब्ध करून देत असतात. दुर्दैवाने बहुसंख्य स्वयंसेवी संस्था व्यवस्थेत गच्च रुतलेल्या असतात. त्यांचे शासनाशी किंवा त्यांना निधी पुरवणाऱ्यांशी तरी घनिष्ट संबंध तयार झालेले असतात.

म्हणून वास्तवाशी तडतोड करण्याची भाषा होते. शासन अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांशी 'भागीदारी' करू बघतं. आणि तसं करताना संधिसाधूपणे आरोग्य, शिक्षण, घरबांधणी यांसारख्या

मूलभूत बाबींची जबाबदारी झटकू बघतं. हे काम एकदा स्वयंसेवी संस्थांवर सोडलं, की सर्वात श्रीमंत अशा लोकसंख्येच्या वरच्या स्तरातील पाच टक्के लोकांची संपत्ती दुप्पट कशी करता येईल, अशा लहान-सहान गोष्टींकडे लक्ष द्यायला शासन मोकळं होतं.

जागतिक बँकेचा उत्साहही काही कमी नाही. २२ सप्टेंबर १९९४ची त्यांची पत्रिका म्हणते, 'बँकेच्या प्रकल्पातील स्वयंसेवी संस्थांचा सहभाग झपाट्याने वाढतो आहे.' बँक कौतुकाने नमूद करते की अशासकीय संस्थांचा बँक प्रकल्पांमधील वाटा ३० टक्क्यांवरून ५० टक्क्यांवर पोचला.' आपणही म्हणायचं, बँक किती थोर स्वयंसेवी संस्था आहे.

निधी पुरवणाऱ्या आंतरराष्ट्रीय संस्था इथल्या अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांचा वापर खतं, अपायकारक गर्भनिरोधक आणि कालबाह्य तंत्रज्ञान आपल्या गळ्यात मारण्यासाठी सुद्धा करतात. यासाठी अगदी खास स्वयंसेवी संस्था निर्माण करण्यात येत आहेत. या देशात असेही लोक आहेत ज्यांनी भरपूर पावसाच्या जिल्ह्यांमध्ये टिबक सिंचनाच्या प्रसाराचा प्रयत्न केला आहे. इस्रायलच्या वाळवंटात जे तंत्र वापरलं जातं, त्याची त्यांनी जोरात जाहिरात (जिथे पावसाचा तुटवडा नसतो तिथे) केली, कारण कुठल्यातरी कंपनीला काहीतरी विकायचं होतं. शिवाय, भारतात अनेक स्वयंसेवी संस्था सरकारी योजनांची कंत्राटंही घेतात.

तिथे पांढरपेशांना नोकऱ्या मिळतात ते वेगळंच. शेजारच्या नेपाळमध्ये १०००० पेक्षा जास्त स्वयंसेवी संस्था आहेत. दर २००० वस्तीमागे एक. दर २००० वस्तीमागे किती शिक्षक, डॉक्टर, नर्सस आहेत, याच्याशी तुलना करा पाहू. स्वयंसेवी संस्थांच्या परदेशी खात्याद्वारे येणाऱ्या निधीचा नेपाळच्या राष्ट्रीय उत्पन्नातला वाटा १२ टक्के आहे. या निधीमधून कोणाच्या कार्यक्रमपत्रिकेची अंमलबजावणी होते? भारतासाठी कोणता आकडा विश्वसनीय ठरेल हे सांगणं कठीण आहे, पण डॉलरमध्ये काढला, तर निधीचा आकडा खूपच मोठा आहे.

काही सरकारी अधिकाऱ्यांचे नातेवाईक स्वयंसेवी संस्था चालवतात. काही जण निवृत्त झाल्याक्षणी स्वयंसेवी संस्था काढतात किंवा एखाद्या संस्थेचे प्रमुख बनतात. हे फारच सोयीचं ठरतं. भारतातील स्वयंसेवी संस्थांना 'परदेशी अंशदान नियंत्रण अधिनियम'च्या (एफसीआरए) अंतर्गत प्रमाणपत्र मिळवल्याखेरीज परदेशी निधी स्वीकारता येत नाही. तुम्ही स्वतःच जर सरकारी अधिकारी असाल, तर हे प्रमाणपत्र मिळवणं एकदम सोपं जातं. नोकरीच्या अखेरच्या वर्षामध्येच काही जण या कामाला लागतात. तेव्हा त्या स्वयंसेवी संस्थेच्या प्रमुखपदी दुसरं कोणीतरी असतं. निवृत्त झाल्यावर स्वतः त्या जागेवर जाऊन बसतात - प्रमाणपत्र वगैरे सगळं तयार. पूर्वाश्रमीच्या अधिकाऱ्यांचा - विशेषतः वरिष्ठ अधिकाऱ्यांचा - आणखी एका बाबतीत फायदा होतो. त्यांना निधीच्या स्रोतांची अगदी अंतर्बाह्य माहिती असते आणि शासकीय अग्रक्रमही माहीत असतात. या माहितीचा उपयोग करून स्वतःच्या प्रकल्पांची आणि प्रस्तावांची आखणी ते करतात. यात भर पडते त्यांच्या सुयोग्य लागेबांध्यांची. त्यामुळे त्यांना चांगलं यश मिळतं. सैन्यातून निवृत्त झालेले वरिष्ठ अधिकारी नाही का उत्तम शस्त्रविक्रेते होत?

उत्तर प्रदेशातल्या काही जिल्ह्यात एका रात्रीत कित्येक स्वयंसेवी संस्थांचा जन्म झाला - सर्व लोकसंख्याविषयक कार्य करणाऱ्या. १९९२ मध्ये जेव्हा यूपएसएडने फक्त लोकसंख्या नियंत्रण या एका कार्यासाठी त्या राज्यातल्या दहा जिल्ह्यात ३२.५० कोटी डॉलर्स ओतण्याचं नक्की केलं,

तेव्हा लगेचच या संस्था उत्पन्न झाल्या. भारताच्या शहरभागात अशाच कितीतरी स्वयंसेवी संस्था एड्सच्या निमित्ताने निर्माण झाल्या आहेत. कारण त्या कारणासाठी पुष्कळ पैसा मिळतो.

ओरिसाच्या कंधमल जिल्ह्यातील एका आदिवासी जमातीने पंधरा स्वयंसेवी संस्थांविरुद्ध, ज्यांच्यात काही नावाजलेल्या संस्थाही आहेत, युद्ध पुकारलं आहे. त्यांनी त्यांना जिल्हा सोडून जाण्यासाठी सहा महिन्यांची मुदत दिली आहे. वर्तमानपत्रात एक यादी छापण्यात आली आहे, भ्रष्ट आणि गुन्हेगारी पार्श्वभूमी असलेल्या कार्यकर्त्यांची. या यादीच्या खरेपणाविषयी अजूनतरी कोणीही शंका व्यक्त केलेली नाही.

कॅपार्ट ही शासननिर्मित संस्था स्वयंसेवी संस्थांना उदारहस्ते मदत करत असते. १९९५-९६ मध्ये त्यांनी ३५० संस्थांना कोट्यवधी रुपयांचा भ्रष्टाचार करण्याबद्दल काळ्या यादीत टाकलं. कॅपार्टचे अधिकारी म्हणतात, ही तर नुसती सुरुवात आहे. टाळी एका हाताने वाजत नाही हे खरं आहे, आणि कॅपार्टच्या कार्यपद्धतीबद्दल कडवटपणे बोलणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थाही आहेतच. काळी यादी म्हणजे काळ्या दगडावरची रेघ नाही, हेही खरंच. स्वयंसेवी संस्थांची बदनामी करण्यासाठी तिचा फारसा उपयोग होणार नाही. एक गोष्ट मात्र शंभर टक्के खरी. ती म्हणजे स्वयंसेवी संस्थांमध्ये आज भ्रष्टाचाराचा शिरकाव मोठ्या प्रमाणावर झालेला आहे.

तरीही स्वयंसेवी संस्थांच्या चप्प्यातून विकासाकडे पहाण्याची सवय घडूच आहे. थोर काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थाही असल्या तरी या क्षेत्राकडे अजूनही स्वप्नाळूपणे पहाणं हास्यास्पद आहे.

भारतातल्या एका ब्रिटीश स्वयंसेवी संस्थेने 'चेंज मेकर्स' (म्हणजेच कार्यकर्ते) या नावाने अनेक भागांचा एक टीव्ही कार्यक्रम बनवण्याचं योजलं आहे. याला अवाढव्य खर्च येणार आहे. त्यात गावकरी नव्हेत, तर कार्यकर्ते नायकाच्या जागी असणार आहेत. वेगळ्या शब्दात म्हणायचं, तर अडाणी आदिमानवांना माणसाळवण्याचा आधुनिक अवतार. स्वतः लोक बदल घडवणारे 'चेंजमेकर्स' नसतात, कार्यकर्ते असतात. एकेकाळी मिशनरी होते तसे.

विकास हा एक भरपूर कमाई देणारा धंदा आहे. इतकी कमाई देणारा, की युनो या विषयावर विकास व्यवसाय या नावाचं एक नियतकालिक काढते - वर्षात सव्वीस वेळा. हे आहे 'सल्लामसलत, कंत्राट व पुरवठा या विषयात जगभरात असलेल्या संधीविषयी गाइड.' विकासाच्या धंद्यात आता स्वयंसेवी संस्था आणि विकाससंबंधित पत्रकारिता मोठ्या प्रमाणावर सामील झाली आहे.

'विकास पत्रकारिते'तील कितीतरी पत्रकार (ज्यांच्यात संवेदनशील व सभ्य पत्रकारांचाही समावेश होतो) स्वयंसेवी संस्थांचं प्रवक्तृपण खळखळ न करता स्वीकारतात. राजकारणावर वा व्यापारावर लिहिताना जी चिकित्सकता त्यांच्यात दिसते, ती या आघाडीवर अस्तंगत होते. शंकेखोर वृत्ती जर टाकून दिली, तर पत्रकारिता वाईट होते आणि लिखाण कंटाळवाण बनतं.

जेव्हा अधल्यामधल्या चुटी भरून काढायच्या असतात, तेव्हा स्वयंसेवी संस्था उत्तम काम करू शकतात आणि करतातही. मर्यादित लक्ष्य गाठण्याच्या बाबतीतही त्या चांगलं काम करू शकतात, आणि करतात. त्या शासनाला पर्याय ठरू शकत नाहीत. शासनाची जबाबदारी त्या पेलू शकत नाहीत. वाईटातल्या वाईट सरकारला पाच वर्षांनी जनतेसमोर जावं लागतं. वाईटातल्या

वाईट स्वयंसेवी संस्थेला फार तर निधी पुरवणाऱ्यांना जाब द्यावा लागतो. आणि गरिबांसाठी काहीही न करणाऱ्या त्यांच्या संशयास्पद उपक्रमांना त्यांची मान्यता, त्यांचं उत्तेजनही मिळू शकतं.

मौल्यवान योगदान देणाऱ्याही काही स्वयंसेवी संस्था आहेत, हे खरं आहे. त्यातल्या काहींची मी या पुस्तकात दखल घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. मात्र त्यांच्या कार्याला आपण कितीही पाठिंबा दिला, तरी त्यांच्या कुवतीच्या पलिकडले असे फार मोठे बदल घडून येण्याची आवश्यकता आहे. आख्ख्या देशातल्या सगळ्या स्वयंसेवी संस्था मिळून जेवढा टिकाऊ परिणाम घडवू शकतात, त्याहून भारी परिणाम फक्त एका राज्यात मोठ्या प्रमाणावर जमीन सुधारणा केल्याने होऊ शकतो. हेही ज्ञान चांगल्या स्वयंसेवी संस्था आणि त्यांचे कार्यकर्ते यांना आहे. शासन जेव्हा स्वतःच्या जबाबदाऱ्या वाऱ्यावर सोडून स्वयंसेवी संस्थांना स्वतःच्या कामात सहभागी करून घेऊ बघतं, तेव्हा त्यांनाही शरमच वाटते.

शासकीय प्रकल्पांबद्दल काय बोलावं? विस्कळित, परस्परविरोधी स्वरूपाची तातडीची धावाधाव म्हणजेच विकास, असं तिथे असतं. त्यांच्यावर टीका करतानादेखील, याला विकास का म्हणायचं, हा प्रश्न कोणी विचारत नाही. अनेकदा त्यामागे लोकांचा विचारही घेतलेला नसतो, सहभाग घेणं लांब राहिलं. त्यामुळे अपयश जणू ठरलेलंच असतं. अगदी उत्तम योजनांचंही असंच होतं.

आपलं कर्तव्य पार पाडण्यासाठी शासनावर दबाव आणि स्वयंसेवी संस्थांद्वारे उत्तम कार्य; एकाचवेळी आपणाला दोन्ही प्रत्यक्षात आणता येईल. त्यासाठी तारतम्य मात्र आवश्यक आहे. विकासाबद्दल तारतम्य. लोकांच्या अग्रहकाबद्दल तारतम्य. या देशासाठी गरजेच्या असणाऱ्या खऱ्या सुधारणांबद्दल तारतम्य. जमीन, जंगल आणि जलसंपत्ती विषयात सुधारणा. त्याला शिक्षण, आरोग्य, पोषण आणि उपजीविका यांची जोड.

दुर्बलपणाकडे निर्देश

यात पत्रकारांचं काम काय? विकासाबद्दल लिहिताना जनता आणि जनतेच्या गरजा यांनाच केंद्रस्थानी ठेवायला हवं. कितीही संतवृत्तीचे असले तरी मध्यस्थ त्या जागी येता कामा नयेत.

त्यात ग्रामीण भागातील राजकीय घडामोडींविषयी अधिक जाणकारीने लिहिता यायला हवं. त्यात राजकीय कृती आणि वर्गकलह यांच्यावर भर हवा, राजकीय व्यक्तींच्या कारवायांवर नव्हे. कितीतरी चांगले पत्रकार इथपर्यंत जात नाहीत. त्यांना कदाचित भीती वाटत असावी - ज्यात तथ्यही आहे - की त्यांना 'राजकारणी', म्हणजे डावे, म्हटले जाईल. पण वास्तवाकडे पाठ फिरवण्यात काहीच हशील नाही. स्वतःलाच न ओळखणारा समाज परिस्थितीला काय तोंड देणार? आणि विकासाच्या गाभ्याशी शेवटी राजकीय जाणीवच असते.

भारतीयांच्या जीवनमानाविषयी सत्याचा सामना करणंही जरूरीचं आहे.

'विकासा'च्या प्रक्रियेत चार दशकं गेल्यानंतर ही वस्तुस्थिती उरते. जगात सुरक्षित आणि पुरेसं पिण्याचं पाणी ज्यांना मिळू शकत नाही, अशा दर तीन माणसांपैकी एक भारतीय असतो. जगातल्या दर दोन निरक्षरांपैकी एक बहुधा याच देशाचा नागरिक असतो. या पृथ्वीतलावर शाळेत

न जाणाऱ्या दर तीन मुलांपैकी एकाचं राष्ट्रीयत्व भारतीय असतं.

ज्यांना सर्वथा दरिद्री असं म्हणता येईल, त्यांची सर्वाधिक संख्या या देशात आढळते. तसंच धड धर नसणाऱ्यांबद्दल. साऱ्या जगात दरडोई कपडा वापरणाऱ्यांच्यात भारत तळाशी आहे. भारतातील सेवायोजन कार्यालयात नोकऱ्यांसाठी जितक्या लोकांनी नावं नोंदवली आहेत तेवढी संख्या ओइसीडी या संघटनेच्या सर्व चोवीस राष्ट्रांमध्ये मिळूनही होत नाही. तरीही या देशात चार कोटी चाळीस लाख बालमजूर आहेत. हाही एक विश्वविक्रम आहे. यूएनडीपीच्या मानव विकास निर्देशांकानुसार भारताचं स्थान गेल्या पाच वर्षांत अजिबात सुधारलेलं नाही. उलट घसरलेलंच आहे.

या ग्राहवरच्या दर तीन कुष्ठरोग्यांपैकी एक इथला आहे. पाण्यातून पसरलेल्या वा पाण्याशी संबंधित रोगांमुळे मरणाऱ्या दर चार लोकांपैकी एक भारतात मरतो. कुठल्याही क्षणी जगभरात क्षयाचे जेवढे रोगी असतात, त्यातले तीन चतुर्थांश या देशात असतात. जगात इतर कुठल्याही देशात भारतदेशाएवढे आंधळे लोक नाहीत. कोट्यवधी भारतीय कुपोषणाने पीडित असतात.

कित्येक दशकांपूर्वी युनायटेड स्टेट्समधल्या एका वकिलाने न्यायरक्षणाबाबत अमेरिकन पत्रकारितेच्या क्षुद्र कामगिरीबद्दल बोलताना म्हटलं होतं, 'समाजाच्या दुर्बलतेकडे निर्देश करण्यात' त्यांना अपयश आलं आहे. सभ्य म्हणवणाऱ्या पत्रकारितेची ही एक चपखल व्याख्या आहे : समाजातील दुर्बलतेकडे निर्देश करणे. भारतीय पत्रकारिता या बाबतीत अधिकाधिक तोकडी पडत आहे. मंडल आयोग असो, की अयोध्या की अर्थकारण, ही कसोटी ते पार पाडत नाहीत.

गरिबांचे अधिकार आणि हक्क यांविषयी अधिक वृत्तांत यायला हवेत. पत्रकार जेव्हा कृती करतात तेव्हा फरक पडतोच पडतो. या देशात पत्रकारितेला सरकारी प्रतिक्रिया होतेच होते. काही बाबतीत भारतीय पत्रकारिता अतिशय मजबूत ठरली आहे. उदाहरणार्थ, घडणाऱ्या घटनांविषयी वृत्तांत देण्यात जगातल्या सर्वोत्कृष्ट कसोट्या ती उत्तीर्ण होईल. अगदी १९८० नंतरच्या दशकात जेव्हा कलहंडीवर वृत्तांत छापून आले, तेव्हा दोन पंतप्रधानांना तिथे जाणं भाग पडलं.

●- पण प्रक्रियांवर लिहिण्यात मात्र ते जास्त जास्त लंगडे ठरत आहेत. विशेषतः विकास प्रक्रियेवर. स्वतःला ते जेवढे उच्च वर्गाच्या जवळ मानतील, तेवढे या कामात कमी पडतील. मग घटनांवर लिहितानाही त्यांची लेखणी असमर्थ ठरेल. मोठ्या प्रकाशनांपैकी बहुतेक प्रकाशनं अनेक क्षेत्रं, अनेक समस्यांना जागा देतात. प्राथमिक राजकारण, खेळ आणि व्यापार-उद्योग एवढंच जे दशकभरापूर्वी असायचं, त्यापेक्षा कितीतरी जास्त. एकाच प्रकाशनापाशी व्यापाराच्या विविध पैलूंवर लिहिण्यासाठी वेगवेगळी माणसं असतात. फॅशन, डिझाइन व सोसायटी ग्लॅमर अशा विषयांनाही आजकाल जागा दिली जाते. अगदी हॉटेलात खाण्यालासुद्धा.

हेही चालेल. पण सामाजिक समस्यांनाही थोडी जास्त जागा देता येईल. म्हणजे इच्छा असल्यास. तुरुंगात मरण पावलेल्या राजन पिल्लेसाठी किती जागा खर्च झाली आणि धुळ्यातल्या भूकबळी झालेल्या बालकांना किती मिळाली, याची तुलना करा पाहू. भूकबळीपेक्षा जास्त जागा इम्रानखानच्या लग्नाला सगळ्या मोठ्या वृत्तपत्रांनी नियतकालिकांनी दिली. ग्रामीण भागातल्या गरिबीविषयी लिहिण्यासाठी पूर्णवेळ प्रतिनिधी किती वृत्तपत्रांकडे आहेत? (विश्लेषण करणाऱ्या स्तंभलेखकांबद्दल मी बोलत नाही आहे. तेही महत्त्वाचे असतात, पण मी बोलतो आहे वार्ताहरांबद्दल.)

बहुतेक ठिकाणी शिक्षण या विषयावरच्या प्रतिनिधीला इतरही अनेक क्षेत्रं पहावी लागतात. इतर सामाजिक क्षेत्रांवर लिहिणाऱ्यांचीही तीच अवस्था आहे. 'कार्यक्रमपत्रिकेच्या अपूर्ण भागा'ला कधीतरी न्याय मिळणार आहे की नाही?

भारतीय पत्रकारितेला या बाबतीत मोठी परंपरा आहे. या विषयाचं महत्त्व स्वातंत्र्य लढ्यातील नेत्यांना नीट माहीत होतं. बहुतेक राष्ट्रीय पुढाऱ्यांनी केव्हा ना केव्हा तरी पत्रकारिता केली आहे. १९२० ते १९५० या काळातील पत्रकारांपाशी साधनसुविधा अपुऱ्या असतील, त्यातल्या काहींना पत्रकबहादूरही म्हटलं जाईल. तरीही, अतिशय चिंचोळ्या पत्रकार जगतात असूनही त्यांची सामाजिक दृष्टी कितीतरी विशाल होती.

फार फार पूर्वी म्हणजे १८९३ साली रॉयटर या संस्थेने एस.एस.एच. मेरिवेदर या प्रतिनिधीला देशातील दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांची पहाणी करण्यासाठी नेमलं. त्याने वृत्तांत पाठवलेच, शिवाय एक पुस्तक लिहिलं. अदूर धू फॅमीन डिस्ट्रिक्ट्स ऑफ इंडिया, भारतातील दुष्काळग्रस्त जिल्ह्यांची सफर, हे ते पुस्तक. त्यात त्याने लिहिलंय की त्याची नेमणूक ब्रिटीश सरकारने रॉयटरला केलेल्या विनंतीनंतर करण्यात आली. राष्ट्रीय पत्रकारितेने चालवलेल्या नालस्तीला योग्य ते उत्तर द्यावं हाही ब्रिटीश सत्तेचा एक उद्देश होता. या रॉयटरवाल्याने ब्रिटीश सत्तेची बाजू उचलून धरली. भारतीय पत्रकारितेच्या राजद्रोहाबद्दल त्यांना नावं ठेवताना त्याने म्हटलं, की देशी पत्रकारितेवर प्रसिद्धीपूर्व नियंत्रण आणणे लाभदायक तर ठरेलच, पण ते अत्यंत आवश्यकसुद्धा आहे.

एवढ्या टीचभर पत्रकारितेची कृती एवढी जिव्हारी लागावी हे एक नवलच. शंभर वर्षांनंतर आजची पत्रकारिता मात्र या बाबतीत कमी पडते आहे. कोट्यवधी भारतीयांच्या समस्या त्यांचं लक्ष वेधून घ्यायला धडपडत आहेत. आणि तरीही त्यांनी शासनाला धारेवर धरलेलं नाही.

अजूनही पत्रकार पुष्कळ काही करू शकतात. उद्योगधंद्यांच्या वृत्तपत्रव्यवसायावर होणाऱ्या वाढत्या आक्रमणामुळे ज्या मर्यादा पडतात, त्या ध्यानात घेऊनही कृती करणं त्यांना शक्य आहे. त्यांच्यातील कित्येक अतिशय गुणवान आहेत आणि कित्येकांना समाजाच्या दुर्बल भागाकडे निर्देश करायचा आहे. हे करण्यासाठी कधी नव्हती एवढी सुसज्जता त्यांच्या हाताशी आहे. प्रश्न हा आहे, की जे करणं आवश्यक आहे, ते ते करतील का?